

*Спогади-терни.
Про моє життя німецьке...*

СПОГАДИ ПРО ПЕРЕБУВАННЯ
НА ПРИМУСОВИХ РОБОТАХ
У НАЦИСТСЬКІЙ НІМЕЧЧИНІ

Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна
Східний інститут українознавства ім. Ковальських
Харківське товариство жертв нацизму

*Спогади-терни.
Про моє життя німецьке...*

СПОГАДИ ПРО ПЕРЕБУВАННЯ
НА ПРИМУСОВИХ РОБОТАХ
У НАЦИСТСЬКІЙ НІМЕЧЧИНІ

УДК 94:314.7.045(430)"1941/1945"(093.3)
ББК 63.3(0)62.7ю14
С73

Рецензенти:

О. Є. Лисенко, доктор історичних наук, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії НАН України

О. Р. Кісь, кандидат історичних наук, наукова співробітниця відділу етнології сучасності Інституту народознавства НАН України, голова Львівського науково-дослідного Центру «Жінка і суспільство»

Дизайн обкладинки С. Е. Кулинич

Друкується за рішенням Вченої ради філософського факультету
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна *(протокол № 4 від 21 листопада 2008 р.)*

Редакційна колегія:

Г. Г. Грінченко (головний редактор), І. Є. Реброва, А. І. Борисенко
Упорядник, коментар: І. Є. Реброва

С73 Спогади-терни. Про мого життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / Гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є. Реброва. — Харків: Право, 2008. — 448 с.
ISBN 978-966-458-102-5

У виданні вміщено спогади, сучасні листи та короткі автобіографії колишніх примусових працівників у нацистській Німеччині. Ці матеріали висвітлюють обставини вивозу, перебування на примусових роботах та повернення на Батьківщину оstarбайтерів-українців.

Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, хто цікавиться історією.

УДК 94:314.7.045(430)"1941/1945"(093.3)
ББК 63.3(0)62.7ю14

*Видання здійснене за фінансової підтримки
Харківської міської ради
та Східного інституту українознавства ім. Ковальських*

ISBN 978-966-458-102-5

© Східний інститут українознавства
ім. Ковальських, 2008

ЗМІСТ

Остарбайтери нацистської Німеччини:

від поневолення до визнання (Г. Г. Грінченко)	7
Від упорядника (І. Є. Реброва)	21

Розділ I. «АВТОБІОГРАФІЧНИЙ НАРИС КОЛИШНЬОГО ОСТАРБАЙТЕРА»

Артюхина Зоя Прокофіївна. Память!	26
Басиста (Донцова) Варвара Кирилівна. Спогади	38
Белинская (Яровая) Тамара Никитична. «Я считаю себя счастливой. Пережила голод, войну и много всякого горя, но выстояла...»	42
Битус Михаил Павлович. Рассказ-быль «Один день»	49
Бугло Иван Григорьевич. «Вот так я прожил свою жизнь...»	57
Киян Олена Василівна. «Я багато знаю, бо перенесла на своїй шкурі...»	63
Кожемякина (Коровай) Надежда Васильевна. Воспоминания	78
Кожевников Николай Иванович. «Но будем все-таки писать правду. Неправду будут писать позже, когда не останется ни одного свидетеля»	84
Осаулко Иван Павлович. Повесть про остарбайтера	111
Римская Анна Тимофеевна. Мои воспоминания о своей жизни я хочу назвать: «И только правда...»	168
Сегеда Олександра Антонівна. «Робила в Австрії, в горах Альпах...»	181
Сябро Григорий Никифорович. «Главное — не унижаться и быть независимым»	187
Шелевая Евгения Александровна. «Но я все время обращалась к себе, к своему сердцу»	206
Шулімов Анатолій Григорович. Автобіографічний нарис колишнього остарбайтера	219

Розділ II: ЛИСТИ ТА КОРОТКІ АВТОБІОГРАФІЇ

Барлита Вера Яковлевна. «...Выполняли непосильную работу»	262
Беспала Олександра Володимирівна. «...Мене угнали на работу»	263
Белевцев Василий Данилович. «Я благодарю Бога за всю прожитую жизнь»	263
Бобик Андрей Адамович. «Рабочие-немцы были разные...»	264
Борисенко Ольга Тимофіївна. «...Было тяжело, але ми боролись»	266
Вакуленко (Бондаренко) Екатерина Максимовна. «...Голод ел нас»	267
Высоцкая (Сараева) Зинаида Федотовна. «Работали в поле все вместе, без разницы, кто ты»	268
Гладка (Гуртова) Ганна Лук'янівна. «...Спогади нав'яли біль у душу...»	271

Гончарь (Черноморец) Анна Романовна. «Не мед нам был в лагере...»	275
Горбань (Герасименко) Вера Тимофеевна. «Работала на радиофабрике за станком»	278
Горбунова (Шипова) Елена Ивановна. Рассказ остарбайтера-каторжника	278
Гуртовий Микола Іванович. Спогади	280
Даниленко (Жалченко) Елена Кирилловна. «...Все делили поровну между всеми»	282
Девятко (Белоусова) Ольга Кирилловна. Память сердца	284
Дроботова (Удовикова) Александра Николаевна. «Удивительный вопрос: почему мы носим «ОСТ»?..»	287
Евдокимова (Белоус) Ксения Демьяновна. «...Письмо от остарбайтера»	289
Жигилій (Дячек) Надія Федотівна. «Постраждали ми багато...»	290
Завада (Кравець) Ганна Прокопівна. «...Горювали на примусових роботах за межами Батьківщини»	291
Исаенко (Ломова) Мария Николаевна. Президенту Австрии	291
Калашник Мария Ивановна. «...Все пережитое напоминает о себе»	293
Кашавцева Екатерина Павловна. «В Германию меня забрали в 16 лет...»	293
Куница Евдокия Филипповна. Автобиография	295
Курилова (Лубенская) Анастасия Кирилловна. «...Стала несовершеннолетней узницей фашизма»	296
Мамонтова Антонина Николаевна. «Я улыбалась, чтобы хозяева не обижали меня»	296
Матвеева (Лейба) Лидия Павловна. «Хочу поделиться воспоминаниями...»	298
Никифорова Мария Антоновна. «Когда меня забрали, осталась мама одна...»	301
Отченаш Александра Тимофеевна. «Хочется верить, что фашизма больше не будет...»	302
Падий (Колесник) Анна Петровна. «...Работала целый световой день...»	303
Петухова (Екимова) Мария Павловна. «...Полетели навстречу своей Родине»	303
Плетнева Татьяна Елисеевна. «По приезду домой считали нас врагами народа...»	306
Плис Анна Петровна. «Вот такая жизнь-история»	306
Севастьянова Мария Георгиевна. Заявление	309
Скотникова (Бондаренко) Роза Григорьевна. «Но все прошедшее осталось с нами, его нельзя никак забыть»	310
Сохранич (Шемигон) Клавдия Ивановна. Воспоминания остарбайте[ра]	313
Старих (Гриценко) Марія Данилівна. «Дитинство в голоді, юність в голоді і в неволі...»	316
Стасенко Лидия Василь[е]вна. «Жили в лагере...»	318
Стойко (Мироненко) Ганна Федорівна. «На фабриці працювала токарем...»	318

Таратутина Лариса Валентиновна. «Сколько было радости и слез, когда закончилась война...»	319
Титар (Тригуб) Надія Мінівна. «Тяжко, тяжко згадувати все те, де пройшла наша молодість»	320
Трущенко (Шевцова) Раиса Ивановна. «Меня взяла хозяйка домработницей...»	321
Федотова (Котова) Евдокия Сергеевна. «Вставала рано я и ложилась поздно...»	322
Фортус Светлана Абрамовна. Биография	323
Харченко (Сальтік) Ніна Остапівна «...Про давно минулий наш молодіжний "рай"»	323
Черепаха Володимир Дмитрович. «Дуже було трудно, страшно згадати»	325
Черкасова (Олейникова) Мария Прокофьевна. «Отправили в Германию, никто не знал, куда»	326
Черненко Марфа Михайловна. «Вот такая моя фотография и автобиография»	328
Чижиков Владимир Андреевич. В фонд «Взаимопонимание и примирение»	329
Чумак (Трусенко) Елена Семеновна. «Но и дома нас не очень жаловали»	330
Шевченко Марія Трохимівна. Спасибі Богу, що дав нам на все терпіння»	332
Яременко (Кузовлева) Пелагея Афанасьевна. «И подкатился к душе тот страх войны...»	335

Розділ III

«ПРОЙШОВ ДОРОГОЮ СМЕРТІ...»: СВІДЧЕННЯ В'ЯЗНІВ КОНЦТАБОРІВ

Беленький Степан Игнатович. «Был в гетто, и в концлагере Бухенвальд и Дора»	338
Бондура Микола Миронович. «Відправили до концтабору Нойенгамме»	341
Быкадоров Вадим Федорович. «Страшная зима в концлагере Нойенгамме»	342
Ганнич (Ковальова) Людмила Віталіївна. «Цього не можна описати, цей жах можна лише побачити»	343
Деркаченко (Городилова) Надежда Ивановна. Мои воспоминания	349
Здельник Елена Александровна. «Арестована гестапо и отправлена в концлагерь Равенсбрюк»	354
Лазуренко Василий Егорович. Воспоминание о концлагерях. Автобиография	357
Лисак Михайло Олексійович. «Перебував у концтаборі Унтерлюс...»	363
Мельник Василь Павлович. «З концтабору мало хто вертався»	364
Никифороенко Виктор Игнатьевич. Воспоминания	370
Соломаха Иван Дмитриевич. Спогади в'язня концтабору Бухенвальд	394
Яник (Фомякова) Анна Алексеевна. Мои воспоминания. Тяжелый мой путь	398

Розділ IV

«РОЗПОВІДАЛА МЕНІ МАМА...»: СВІДЧЕННЯ НАЩАДКІВ

Бодякина Лариса Алексеевна. «Работала мама на военном заводе... от зари до зари» [об Акбашевой (Харченко) Вере Ивановне]	404
Вороніна Ганна Олександрівна. Розповідала мені мама... [про Шевченко Олександру Кирилівну]	409
Гончаров Николай Николаевич. «Моя мать принудительно была вывезена в Германию с детьми» [о Гончаровой Екатерине Васильевне]	411
Головка Анна Григорьевна. «Я надеюсь на чудо» [об Иванове Федоре Николаевиче]	412
Кузьменко Марфа Володимирівна. «Лиха сьорбнули немало...» [про Кузьменка Миколу Васильовича]	416
Медведева Тамара Федоровна. «Работал на разных работах до изнурения» [о Медведеве Иване Ивановиче]	417
Непийвода (Лисойван) Зінаїда Олексіївна. «Спогади батька про ті жакливі роки» [про Лисойвана Олексія Дмитровича]	418
Стукун (Чернуха) Эмма Тимофеевна. «Хочу рассказать о том, что пережила моя семья...» [о Чернухе Ирине Алексеевне, Чернухе Тимофее Тимофеевиче]	420
Субота Микола Петрович. Про батькові спогади-терни [про Суботу Петра Іларіоновича]	423
Тютюнник Людмила Олексіївна. «...Люди щоб були Людьми» [про Тютюнника Олександра Яковича]	426
Чалый Митрофан Матвеевич. Пережитое [о Чалом Матвее Трофимовиче]	429
Червонос Віктор Герасимович. «Про їхню долю до кінця війни не знав ніхто...» [про Червонос (Цилюрик) Тетяну Федорівну]	435
Вибрана бібліографія	444

Остарбайтери нацистської Німеччини: від поневолення до визнання

Гігантська програма використання примусової праці іноземців, що була реалізована у нацистській Німеччині, не мала аналогів у світовій історії з часів рабовласництва. За сучасними даними, впродовж усієї Другої світової війни на території Німеччини та на окупованих німецьким Райхом землях працювало майже 13,5 млн іноземців: військовополонених, цивільних робітників та в'язнів концентраційних таборів. З них 8,4 млн були цивільними особами, що потрапили до Райху з різних країн Західної та Східної Європи. За станом на 30.09.1944 р. близько 2,5 млн цивільних робітників Райху становили громадяни Радянського Союзу¹, переважна більшість з яких були українцями. Це була найчисельніша й одна з найбільш дискримінованих груп цивільних робітників, вербування, працевикористання й утримання якої регламентувалися цілою низкою наказів та розпоряджень, примусово-експлуататорськими за своєю суттю. Широкомасштабне використання праці цивільних робітників із Радянського Союзу, й України у тому числі, тривало з початку 1942 до початку 1945 рр., і на території німецького Райху вони працювали в усіх галузях та сферах, де було запроваджено примусову працю іноземців: у видобувній та обробній промисловості, на транспорті й будівництві, у сільському та домашньому господарствах.

Втім, використання праці цивільних громадян із Радянського Союзу на території німецького Райху спочатку не входило до планів нацистського керівництва: концепція бліцкригу, поряд із подальшою експлуатацією матеріальних та природних ресурсів завойованих територій, примусовим переселенням та винищенням місцевого населення, передбачала також дуже швидке повернення німецьких вояків додому й до роботи — на німецькі шахти й заводи, фабрики й ферми. Проти використання праці громадян Радянського Союзу через расові упередження та з міркувань державної безпеки виступали спочатку як військові, такі партійні керівники нацистської Німеччини. Посутній вплив масована нацистська пропаганда справила на настрої рядового німецького населення, яке на початку війни уявляло собі мешканців Радянського Союзу як недолюдків і з жахом ставилося до можливості їхньої роботи у Райху. Проте, після

¹ Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939–1945. — Stuttgart, München, 2001. — S. 222–223.

провалу «блискавичної» кампанії нацистське керівництво зіткнулося не лише з проблемою кардинальної зміни у стратегічному воєнному плануванні, але й із необхідністю певних ідеологічних «компромісів» щодо залучення до воєнної економіки великої маси робітників з окупованих територій Радянського Союзу.

Перше «приспособлення» расистських ідеологічних настанов щодо «не-людків нижчої раси» до зростаючих внаслідок краху бліцкригу потреб мілітаризованої економіки у робочій силі виявилось у питанні використання праці радянських військовополонених. Так, вже 2 серпня 1941 р. Верховне командування військових сил Німеччини закріпило основні принципи використання праці російських військовополонених у Райху: «використання радянських військовополонених у кордонах Райху є неминуче зло, й тому слід звести його до мінімуму. Вони можуть працювати лише на тих робочих місцях, де є можливою робота у повній ізоляції у закритих бригадах». Згідно цього наказу, спочатку радянські військовополонені повинні були змінити французьких, сербських, бельгійських та польських полонених, які працювали на Вермахт у закритих бригадах, і лише потім зайняти робочі місця інших полонених у промисловості. У серпневих циркулярах НСДАП місця можливої експлуатації праці радянських військовополонених були обмежені торф'яними болотами, соляними шахтами, а також будівництвом вулиць та каналів. За цим надійшли два прикази Гітлера від 15 та 31 жовтня 1941 р. — перший про «умовно можливе», і другий — про «широке використання праці радянських військовополонених для задоволення потреб воєнної економіки». А вже за тиждень, 7 листопада 1941 р., у рамках наказу, виданого рейхсмаршалом Герінгом, з'явилися перші детальні вказівки щодо експлуатації радянських робітників¹. Саме вони, на думку сучасних дослідників, і стали сигналом до старту широкомасштабного використання праці громадян Радянського Союзу у нацистській Німеччині, а також задали певні «рамки» ставлення до них.

За цим наказом Герінга, перелік місць експлуатації праці радянських робітників був значно більшою мірою, ніж попередні плани використання праці військовополонених, орієнтований на потреби воєнної економіки: тут називалися гірничо-промисловість, виробництво зброї та будівництво, роботи на залізничних дорогах та у сільському господарстві. Передбачені умови праці та життя містили такі пункти: «німецькі фахівці перейдуть в оборонну промисловість, копати й довбати каміння — не їхня задача, для цього є росіяни»; «ніякого контакту з німецьким населенням, поперед усе ніякої «солідарності». Німецький робітник є принциповим начальником над росіянином»; «харчування...: самостійне забезпечення себе їжею (кішки, коні й т. ін.). Одяг, утримання, постачання: не краще, ніж вдома, де люди часто мешкають у землянках»; «контроль:

¹ Bundesarchiv/Militärarchiv (далі — BA/MA), RW 19.

представники Вермахту протягом роботи, а також німецькі робітники, які повинні виконувати функцію помічників поліції»; «шкала покарань не матиме, загалом, проміжних ступенів між обмежуванням у харчуванні та стратою за законами воєнного часу»¹.

Слід зазначити, що промисловці Німеччини, на відміну від партійного та державного керівництва країни, виявляли свою зацікавленість у робітниках із Радянського Союзу задовго до офіційних наказів щодо використання їхньої праці. Ще влітку 1941 р. з боку підприємств із виробництва зброї, що були розташовані у Рурській області, надходили заявки стосовно можливого використання праці радянських робітників, однак першою ініціативою щодо цього прийнято вважати так званий «прецедент Кривого Рогу». 11 вересня 1941 р. Імперське міністерство праці виступило з ініціативою щодо вербування цивільних робітників-гірників Криворіжжя, яку підтримав відомий впливовий на той час райхскомісар з промисловості у східних районах П. Пляйгер. До початку листопада йому вдалося отримати дозвіл на залучення до праці у німецькій гірничій промисловості від 10 до 20 тис. українських шахтарів, які мали бути не завербовані, а відряджені до Німеччини, працювати у закритих бригадах, мешкати у спеціальних таборах окремо від інших робітників та отримувати кишенькові гроші замість зарплатні. Комісія, яка відвідала Кривий Ріг 7 листопада 1941 р., затвердила вербування 5 тис. українських шахтарів, які мали виконувати роботу відкатників у гірничій промисловості Рурської області. Втім, на початок вересня 1942 р. до Руру потрапило лише 800 українців. На кінець осені 1941 р. використання праці радянських робітників розглядалося ще як виключення, спричинене суворою економічною необхідністю².

Цілеспрямована кампанія з вербування й відправки цивільного населення Радянського Союзу й, насамперед, України на роботи до Німеччини стартувала на початку 1942 р. та співпала із переструктуруванням усієї організації німецької економіки у грудні — січні 1941–1942 рр. Того самого дня, 10 січня, коли був оприлюднений відомий наказ Гітлера «Озброєння 1942», який позначив перехід від бліцкригу до концепції тривалої війни на виснаження, з'явилася директива Герінга про передачу «необмежених повноважень у керівництві усім процесом залучення до праці» Робочій групі з працевикористання при відомстві Чотирирічного плану під керівництвом д-ра В. Мансфельда. Саме під час його у певному сенсі номінального керівництва до Німеччини були відправлені перші ешелони з кваліфікованими робітниками промислових центрів Східної України.

На окупованих територіях питаннями вербування головним чином займалися біржі праці, які працювали під наглядом та керівництвом кількох

¹ Herbert U. *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches.* — Bonn: Dietz, 1999. — S.165.

² Там само. — С. 167–168.

установ, у тому числі Імперського міністерства у справах східних земель та Економічного штабу Ост, у складі яких були утворені відповідні відділи праці. Безпосередня робота з вербування спочатку виключно кваліфікованих робітників-добровольців здійснювалася спеціальними комісіями, що приїжджали «на місця» й проводили серед робітників агітаційну кампанію. Так, звіт економічної команди «Харків», що входила до складу розгалуженої системи виконавчих органів Економічного штабу Ост, у записі від 7 січня 1942 р. містив повідомлення про прибуття 3 січня до Харкова комісії з вербування, яка розпочала свою роботу 5 січня, та вже 2 дні потому завербувала близько 500 кваліфікованих робітників-металістів¹. Перший ешелон із 1117 завербованими робітниками-спеціалістами вирушив із Харкова до Кельну 18 січня², за ним другий із 1142 робітниками 21 січня та третій з 1167 особами — 30 січня 1942 р. Згідно звіту Економічного штабу Ост за період з 01.01.1942 по 31.01.1942 р., потяг, що вирушив із Харкова 21 січня, прибув до Бранденбурга 30 січня. «Перевірка на місці показала, що потягом прибули кваліфіковані робітники-металісти, високі, міцної статури, гарно вдягнені, які справили гарне враження. Транспорт був розділений серед шістьох підприємств металургійної промисловості, у тому числі фірм «Німецьке озброєння й обмундирування» та «Борзігвальде», підприємства № 414, решта — у провінційні підприємства»³.

Згідно звітів економічної команди «Харків» за період з 18.01.1942 по 14.04.1942 р., тобто за повні три місяці, з Харкова до Німеччини було відправлено 14.445 робітників, з них чоловіків 10.920, жінок 3.525. Про частоту відправлень та кількість робітників у кожному транспорті, що рушили з Харкова у березні-квітні 1942 р., свідчить таблиця звіту⁴:

Дата	Чоловіки	Жінки	Усього
16.03.1942	984	—	984
23.03.1942	907	—	907
27.03.1942	1071	—	1071
28.03.1942	—	1206	1206
31.03.1942	—	1233	1233
10.04.1942	—	1086	1086
14.04.1942	1111	—	1111
	4073	3525	7598

¹ BA/MA, RW 31/694.

² BA/MA, RW 31/16.

³ BA/MA, RW 31/46a.

⁴ BA/MA, RW 31/695.

Саме на середину квітня 1942 р. припадає кінець у певному значенні добровільного та досить повільного виїзду радянських робітників до Німеччини. Широкомасштабна кампанія з вербування радянського цивільного населення на роботи до Райху (з середини квітня 1942 р. — переважно примусового) розпочалася практично відразу після запровадження наприкінці березня 1942 р. посади Генерального уповноваженого з працевикористання, на яку було призначено гауляйтера Тюрінгії Фріца Заукеля. Паралельно з цим призначенням Ф. Заукель залишився гауляйтером НСДАП, як Генеральний уповноважений — офіційно підпорядковувався відомству Чотирирічного плану Г. Герінга, мав тісні стосунки з міністерством озброєння й воєнної промисловості в особі А. Шпеєра та можливість «прямого контакту» з Гітлером. Зосередивши у своїх руках, таким чином, великі повноваження та можливості, Ф. Заукель провів чотири безпрецедентні кампанії з постачання Райху цивільними робітниками з Європи (так звані «Програми Заукеля»), більшість цих робітників було вивезено примусово з окупованих територій Радянського Союзу.

Перша кампанія почалася у квітні та закінчилася у вересні 1942 р., друга тривала з вересня 1942 по січень 1943 р., третя та четверта охоплювала відповідно 1943 та 1944 рр. У рамках перших двох програм, згідно підсумкового звіту Заукеля кінця 1942 р., з територій європейських країн німецька економіка отримала більш ніж 3 млн нових робочих рук включно з військовополоненими. Що стосується новозавербованих радянських цивільних робітників та військовополонених, то зведений звіт Заукеля за період з 1 квітня по 30 листопада 1942 р. містить цифру у 1,8 млн осіб¹. Своєю чергою, з Харкова й області станом на 28 вересня 1942 р. на роботи до Німеччини загалом було відправлено 73.381 особу: 34.171 чоловіків та 39.210 жінок².

10 вересня 1942 р. вийшов указ Заукеля про доставку до Німеччини півмільйона «жінок-остарбайтерок для роботи у домашньому господарстві», вік яких повинен був дорівнювати 15–35 рокам, статура мала бути міцною, а зовнішність, по можливості, схожою на німецьку (блакитні очі й світле волосся). Згідно з цим указом із території Харкова й області лише за місяць (із середини жовтня до середини листопада) до німецьких господарств у якості служниць було відправлено 3.143 молоді жінки³.

Загалом за 33 місяці перебування на посту Генерального уповноваженого Ф. Заукель «доставив» до нацистської Німеччини 5.379.567 іноземних робітників. Що стосується власне остарбайтерів, то на кінець

¹ Згідно цього звіту з 1 квітня по 30 листопада 1942 р. до німецької економіки було також залучено 330 тис. поляків, 80 тис. чехів, 358 тис. робітників — мешканців окупованих західних країн та 190 тис. робітників з інших країн Європи, усього 2,6 млн іноземних робітників. (*Herbert U. Fremdarbeiter...* — S. 209).

² *BA/MA, RW 31/697.*

³ *BA/MA, RW 31/698.*

1944 р. їхня кількість становила 2,91 млн осіб, не враховуючи тих, хто загинув чи помер, тих, хто повернувся додому, та тих, хто був завербований у «нових» областях СРСР (останніх німці не вважали за оstarбайтерів, як, наприклад, українців з Галичини)¹. Інші цифри містяться у дослідженнях німецьких істориків, які підраховують цивільних робітників та військовополонених окремо: 2.461.163 цивільних радянських осіб станом на 30 вересня 1942 р. називає Марк Шпюрер²; 2.126.753 цивільних примусових радянських робітників станом на той самий час наводить у зведеній таблиці розподілу усіх цивільних робітників та військовополонених європейських країн за галузями німецької економіки Ульріх Херберт³.

Радянські цивільні робітники та військовополонені у галузях німецької економіки, серпень 1944 р.

Кількість	Сільське госп-во	Гірнич проми- словість	Металур- гійна проми- словість	Хімічна проми- словість	Будів- ництво	Тран- спорт	Усього
Усього	862.062	252.848	883.419	92.952	110.289	205.325	2.758.312
Цивільні робітники	723.646	92.950	752.714	84.974	77.991	158.024	2.126.753
Військово- полонені	138.416	159.898	130.705	7.978	32.298	47.301	631.559
% від усіх радянських громадян	28,5%	8,3 %	29,2 %	3,7 %	3,6 %	6,8 %	100 %

Про умови вербування, праці й утримання радянських цивільних робітників на початку 1942 р. свідчать «Загальні положення щодо вербування та використання робочої сили зі Сходу» рейхсфюрера СС та шефа німецької поліції Гімmlера від 20 лютого 1942 р., у яких уперше було впроваджено термін «остарбайтер» та покладено обов'язок носити роз-

¹ Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. — 2-е изд., перераб. и доп. — Москва, 2002. — С. 213.

² Spoerer M. Zwangsarbeit... — S. 222.

³ Повна таблиця містить відповідну інформацію щодо бельгійців, французів, італійців, голландців, поляків тощо. (Herbert U. Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge. — München: Beck, 2001. — S. 148 – 149).

пізнавальний знак «Ост»¹. Основою цих «Положень» була констатація того факту, що радянські робітники «десятиріччями жили за більшовицького панування, та у них систематично виховувалася ворожість щодо націонал-соціалістичної Німеччини та європейської культури», згідно цього й були побудовані всі подальші розпорядження. За цими розпорядженнями, у ході вербування радянські робітники мали пройти медичний огляд та перевірку на політичну благонадійність, до Німеччини вони мали транспортуватися у закритих вагонах, працювати, бажано, у закритих бригадах, ізольовано від німецьких та інших іноземних робітників, лише у сільській місцевості дозволялася осібна праця. Проживати радянські робітники мусили у закритих, обнесених колючим дротом таборах, у бараках. Якщо поряд із радянськими працювали німецькі робітники, вступало в дію розпорядження про «підвищення німецького робітника у посаді настільки, щоб він, не зважаючи на спільну працю, виступав у ролі керівника й наглядача, та щоб по можливості у нього не виникало почуття солідарності»². У додатковому до цих «Положень» циркулярі вищим органам державної поліції відзначалося, що за боротьбу з недисциплінованістю, «антирайхівськими настроями», кримінальними проступками та статевими відносинами з німцями відповідатиме виключно гестапо; у цій боротьбі, як правило, слід було вживати виключно суворі методи покарання — «відправку до концтабору чи особливу міру покарання», лише несерйозні випадки міг врегульовувати персонал охорони. Статеві стосунки з німцями повинні були каратися виключно стратою через повішення, статеві стосунки з іншими іноземцями — ув'язненням у концентраційному таборі³.

Постійне зростання потреб воєнної економіки у робочій силі, у тому числі необхідність підвищення ефективності використання праці остарбайтерів, змусили нацистське керівництво здійснити ряд заходів із поліпшення умов життя та праці радянських робітників, які здійснювалися протягом усього більш ніж трирічного перебування останніх на примусових роботах у Райху. Одна з перших ініціатив з цього приводу належала Імперській службі безпеки, яка 9 квітня 1942 р. видала наказ про «послаблення режиму утримання» радянських робітників. Згідно цього наказу, йшлося про ліквідування огорож із колючого дроту, про дозвіл одноденних прогулянок у закритих групах в супроводі німця, про

¹ З цього часу протягом усієї війни в офіційних німецьких наказах остарбайтерами вважали цивільних робітників із «старих радянських областей», тобто тієї території, що входила до складу СРСР станом на 22 червня 1941 р., але без територій, що увійшли до «Округу Белосток» та «Дистрикту Галичина» (остання у складі Львівської, Станіславської, Тернопільської та Дрогобицької областей), а також Литви, Латвії, Естонії, Молдавії та Північної Буковини.

² *Herbert U. Fremdarbeiter...* — S. 181.

³ Там само.

посилення харчування (менше м'яса, більше хліба) та збільшення зарплатні; дозволялася також самостійна робота за окремим верстатом. Але система покарань залишалася вкрай суворою: «за відмову працювати та страйк, підбурювання й саботаж — смертна кара»¹.

Після цього наказу протягом 1942–1944 рр. було видано цілу низку розпоряджень та постанов, за якими було налагоджено поштовий зв'язок (з 25 листопада 1942 р. оstarбайтерам дозволялося писати виключно на листівках), дозволено прогулянки поза межами табору без супроводу німця із можливістю проїзду у міському транспорті та відвідування музеїв, галерей та магазинів; було дещо послаблено систему покарань, а також здійснено спробу врегулювання питання оплати праці оstarбайтерів. Так, відповідно до наказу Герінга від 7 листопада 1941 р., за яким оstarбайтери мали отримувати невеликі кишенькові гроші та обходитися підприємцю дешево, тарифні регулювання початку 1942 р. передбачали якомога нижчу зарплатню для радянських працівників унаслідок «низького рівня життя у колишніх радянських областях, підіймати який на теперішній час Райх не зацікавлений». У січні 1942 р. був уведений «оstarбайтерський податок»: зарплатня оstarбайтера передбачалася у принципі тією ж самою, що й у німця, але з неї стягувався такий великий податок, що залишок становив не більше 50 рейхсмарок на місяць, і з нього йшли подальші відрахування за їжу та житло. У результаті оstarбайтерів практично нічого не залишалося. Більше того, чим вищою була продуктивність праці радянського робітника, й, відповідно, основна заробітна платня, тим вищим був податок — все, що перевищувало 17 рейхсмарок на тиждень, повністю забирав податок. Така система оплати праці, за повідомленнями німецьких підприємств, сильно перешкождала зростанню продуктивності праці радянських робітників — і це в той час, коли саме промисловість все більш потребувала якісної та відповідальної праці. «Невирішене питання з оплатою дуже негативно впливає на настрій оstarбайтерів та бажання працювати» — констатували представники Імперської служби безпеки на нараді з приводу експлуатації оstarбайтерів у травні 1942 р.. «Росіянин має гостре почуття справедливості й повинен відчувати, що з ним поводяться справедливо» — підкреслював представник Генерального уповноваженого на нараді про «російські зарплати та податки» 20 травня. На його думку, зарплатня оstarбайтера мала бути такою, що підвищувала би мотивацію праці, але, водночас, отримані ним гроші не мають перевищувати тих, які отримував німецький робітник. Така позиція наштотхнулася на протести з боку міністра фінансів, який вважав, що заробітна платня росіянам повинна залишитися такою ж самою задля запобігання «негативного впливу» на німецьких робітників. Крім того, підкреслив він, для підвищеної «купівельної спро-

¹ *Bundesarchiv* (далі — BA) R 16/162. (Див. також Полян П. Жертви двох диктатур... — с. 163; *Herbert U. Fremdarbeiter...* — S. 194).

можності росіян» у Німеччині загалом немає товарів. Таким чином, у подальшій політиці щодо врегулювання системи заробітної платні радянських примусових робітників німці намагалися поєднати три речі: по-перше, підвищити заробітну платню таким чином, щоб вона мотивувала підйом працездатності, по-друге, щоб вона одночасно залишатися нижчою, ніж заробітна платня німцям, по-третє — її розмір мав запобігати підвищеній купівельній спроможності остарбайтерів¹.

Серед законів та постанов щодо оплати праці остарбайтерів, виданих впродовж 1942–1944 рр., найбільш вагомими були: постанова від червня 1942 р., згідно якої при нарахуванні заробітної платні почала враховувалася продуктивність праці, але оплаті підлягали лише дійсно відпрацьовані години без компенсації пропущених внаслідок хвороби днів при ліквідації доплат за позаурочну чи нічну роботу; розпорядження від 1 квітня 1943 р., яке вводило страхування остарбайтерів від нещасних випадків та допомогу у зв'язку з хворобою; постанова від 1 травня 1943 р., за якої тарифні ставки по категоріях працевикористання були підвищені й усі види переробок знову підлягали оплаті; реформа 25 березня 1944 р., згідно якої замість «відрахувань на східного робітника» на остарбайтерів розповсюджувався звичайний податок на прибуток. У грудні 1944 р. було здійснено останнє підвищення зарплат остарбайтерів, яке практично урівняло їх з німецькими робітниками². У сільському господарстві, де зарплата часто виплачувалася цінними речами, діяла складна система перерахувань, яка лише приблизно відповідала таблицям промислової економіки.

Ті остарбайтери, які потрапили на примусові роботи до промислового сектору німецької економіки, зазвичай мешкали у робочих таборах, кількість яких, поряд із таборами для військовополонених, на кінець війни вражала своєю численністю. Тільки у Берліні на кінець 1944 р. наховувалося більше тисячі таборів для цивільних робітників та військовополонених, там утримувалося 366 тис. осіб³. У Дюссельдорфі на кінець 1944 р., за даними Німецького робочого фронту, кількість таборів, у яких мешкали іноземці, дорівнювала 400⁴. Умови проживання в цих таборах були досить різними й часто залежали від керівництва підприємства, до якого належали; це керівництво, за окремими винятками, практично не цікавилася життям побутом остарбайтерів, працю яких використовувало до 18 годин на добу. Німецькі представники Економічного штабу Ост, які здійснювали інспекційні поїздки підприємствами

¹ Herbert U. Fremdarbeiter... — S. 199–200.

² Полян П. Жертвы двух диктатур... — С. 278–279.

³ Zwangsarbeit in Berlin 1940–1945/Berliner Geschichtswerkstatt (Hg.). — Berlin: Sutton Verlag GmbH, 2000. — S. 11.

⁴ Zwangsarbeit in Düsseldorf: «Ausländereinsatz» während des Zweiten Weltkrieges in einer rheinischen Großstadt/Clemens von Looz-Corswarem (Hrgs.) — Essen: Klartext Verlag, 2002. — S. 141.

Рурської області, повідомляли наприкінці 1943 р.: «У відвіданих областях у цілому, за рідкісними винятками деяких взірцевих підприємств, остарбайтера покинуто напризволяще, оскільки його вважають за східне знаряддя виробництва, яке легко замінити. Керівники підприємств практично не бажають розуміти суть справи остарбайтерів та не цікавляться цим. Внаслідок цього не вистачає навіть їжі та місць проживання, зроблених безсердечно, брудних та часом неймовірно поганих... Остарбайтер є дуже терплячий. Він працює, доки не падає обличчям у грязюку прямо на робочому місці, а лікар може лише виписати свідоцтво про смерть... Настрій остарбайтерів, за рідкісними винятками, де його можна було назвати виразно добрим, у цілому є невдоволеним, а порою й катастрофічним. Так, наприклад, ніколи не зітреється картина відчаю та зубожіння у таборі Бохумського об'єднання сталеливарних заводів... Робітники неймовірно виснажені, настрої жохливий, табір у запустінні й бруді, їжі недостатньо. Трапляються побиття. Родини роз'єднані. Навіть жінки намагаються втекти. Їжа як премія — спочатку робота, потім їжа. Ніякого співчуття з боку керівництва»¹.

За таких умов серед остарбайтерів були поширені різні види хвороб, серед яких на першому місці були загальна виснаженість й серцево-судинні захворювання, туберкульоз, запалення легень, шлунково-кишкові хвороби, черевний та висипний тиф. На початку 1943 р. воєнні звіти Економічного штабу Ост у своїх додатках почали вмещувати інформацію щодо смертності серед остарбайтерів, до яких включали як кількість зафіксованих смертей від хвороб, такі статистику самогубств та розстрілів за втечу. У квітневому звіті ЕШО за березень 1943 р. зафіксовано 1.479 смертельних випадків (з них — 513 у конц-таборах), що становило 0,1 % від загальної кількості остарбайтерів, яка на той час складала 1.650.000 осіб. Із них 465 смертей трапилося внаслідок загальної виснаженості й серцево-судинні захворювань, 351 внаслідок туберкульозу, були зафіксовані також 26 самогубств та 16 розстрілів².

У сільському та домашньому господарстві ситуація була дещо кращою (принаймні з харчуванням), але так само, як у випадку з керівниками підприємств, багато в чому залежала від волі господарів-«бауерів» та, власне, їхніх людських якостей. Про те, наскільки діаметрально протилежним — від практично повного прийняття до родини до знущань та тілесних покарань з боку господарів — було ставлення до дівчат-остарбайтерок, які працювали у сільському господарстві та в якості домашньої прислуги, свідчать усні історії колишніх примусових робітниць

¹ *Internationale Militärgerichtshof Nürnberg*, 1947, цит. за: *Spoerer M. Zwangsarbeit...* — S. 236.

² *BA/MA, RW 31/29*.

з Харкова, видані у збірці «Невигадане. Усні історії оstarбайтерів»¹. Своєю чергою, у повідомленнях служби безпеки СС від січня 1943 р., де йшлося про перший досвід залучення оstarбайтерок до роботи у якості служниць, відзначалося, що вони є «слухняними, працелюбними й допитливими... Більша частина домогосподарок постійно скаржиться на те, що, на відміну від російських дівчат, німецькі помічниці є нахабними, ледачими та неохайними, і дозволяють собі майже все через свою незамінність... На користь оstarбайтерської прислуги свідчить також те, що зараз дозволити собі служницю можуть і багатодітні сім'ї, чие фінансове становище не дозволяло досі це зробити. Оstarбайтерам не надається відпустка, а лише три вільних години на тиждень. На них можна звалити будь-яку роботу, навіть брудну й важку»².

Закінчення війни принесло кінець поневоленню, але розпочало довгий та складний шлях до визнання примусових робітників та їхнього права на компенсацію. На цьому шляху питання компенсації примусовим робітникам Радянського Союзу протягом тривалого часу було винесене поза межі як міжнародно-правового, такі внутрішньодержавного німецького врегулювання. Згідно рішень Потсдамської конференції 1945 р., після війни СРСР отримував репарації з території радянської окупаційної зони в Німеччині, але вони аж ніяк не передбачали компенсацій оstarбайтерам. Рік потому, у 1946 році, за рішенням Нюрнберзького трибуналу нацистська практика утону й примусової праці іноземців була засуджена як злочин проти людяності та грубе порушення норм міжнародного права³. На цій основі почали формулюватися вимоги щодо компенсацій з боку багатьох країн, примусова праця громадян яких експлуатувалася нацистською Німеччиною. Ці вимоги намагалося розв'язати Лондонська конференція з питань боргів 1953 р., яка, однак, заблокувала питання виплат примусовим робітникам до підписання мирного договору з Німеччиною. Ані СРСР, ані східноєвропейські соціалістичні країни не взяли участі у підписанні Лондонської угоди 1953 р. про борги, так само, які в підписанні Люксембурзьких угод 1952 р. про реституції та компенсації жертвам нацизму. Таким чином, СРСР був надовго позбавлений юридичних прав на компенсаційні вимоги.

Водночас, з 1953 р. полеміка навколо компенсацій примусовим робітникам перемістилася зі сфери міжнародної політики до сфери німецького федерального цивільного права. Федеральний закон про компенсації був прийнятий у ФРН у 1953 р. та доповнений у 1956 та 1965 рр., в основу якого був покладений так званий суб'єктивно-особистісний територіальний

¹ *Невигадане. Усні історії оstarбайтерів*/Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. — Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. — 236 с.

² *ВА, R 58/178.*

³ Згідно рішень Нюрнберзького трибуналу Ф. Заукель був засуджений на страту, за рішеннями процесів 1947–1948 рр. покарання ув'язненням зазнали й керівники великих промислових концернів.

принцип компенсації. Згідно цього закону, право на компенсацію мали особи, які могли довести матеріальну шкоду чи втрату здоров'я, переслідування за політичними, релігійними, расовими чи світоглядними причинами (внаслідок специфічних націонал-соціалістських протиправних діянь, до яких, однак, не входили безпосередньо примусова праця та її умови), та були чи то німцями, чи народилися у Німеччині, чи певний час мешкали на її території. Пізніше під сильним міжнародним тиском особи без громадянства, які залишилися на Заході чи переїхали туди пізніше — а під ними розумілися переважно переміщені особи (DPs — Displaced Persons) з Польщі та Радянського Союзу — були включені у систему спеціально створеного для цього паралельного компенсаційного врегулювання. У рамках дії цього закону з 1953 до 2000 рр. було виплачено біля 85 млрд ДМ. Приблизно 80 % цієї суми було направлено за межі ФРН (переважно до Ізраїлю та США), й компенсації отримали переважно (колишні) громадяни Німеччини, передусім емігранти-євреї та в'язні концентраційних таборів. Якщо колишні примусові робітники й отримували відшкодування, то лише як компенсації за перераховані вище злочини та, як правило, якщо були колишніми громадянами Німеччини чи особами без громадянства. Величезна кількість примусових робітників, включно з більшістю в'язнів концтаборів не-німців у Західній та Східній Європі залишилися, таким чином, поза межами дії цього закону¹. Крім цього, згідно договорів, які були підписані між ФРН та 11-ма західноєвропейськими країнами у 1959—1964 рр., у рамках так званих глобальних компенсацій (особам, що постраждали від переслідування при націонал-соціалізмі) урядом ФРН було виплачено 876 млн ДМ, та 101 млн ДМ — Австрії. У 1975 р. у рамках угоди про компенсацію пенсійних претензій 1,3 млрд ДМ отримала Польща. При всіх цих виплатах, однак, примусова праця як така не розглядалася в якості окремого пункту компенсаційних виплат, хоча колишні примусові робітники й отримували відшкодування, але за іншими статтями².

З середини 1980-х рр. нову хвилю дискусій щодо компенсацій примусовим робітникам стимулювали політичні партії ФРН, передусім «зелені» та соціал-демократи, які неодноразово виносили це питання на обговорення у Бундестазі. 16 січня 1986 р. із закликом виплатити компенсацію колишнім примусовим робітникам до німецьких підприємців звернувся також Європарламент. Офіційне рішення про гуманітарну допомогу жертвам нацистських злочинів із правом її отримання тими, хто відпрацював на території Німеччини не менше 6 місяців, було прийнято за результатами переговорів між СРСР (РФ) та об'єднаною Німеччиною, які закінчилися у Бонні на початку 1993 р. В результаті цих переговорів було ухвалене рішення про те, що ФРН надасть у розпорядження фондів «Взаєморозуміння і примирення», які будуть засновані у Мінську, Москві й Києві, загальну суму в 1 млрд марок. У вересні 1993 р. на тристоронніх переговорах у Мінську цю суму було поділено між Росією, Україною та Білоруссю у відношенні 40 %, 40 % і 20 % відповідно.

¹ *Spoerer M. Zwangsarbeit...* — S. 242.

² Там само. — с. 244.

Указом № 453 Кабінету міністрів України від 16 червня 1993 р. був заснований український Фонд «Взаєморозуміння й примирення» а також утворені його регіональні представництва. Станом на 1 вересня 1999 р. компенсаційні виплати були призначені 631.375 особам, на що було виділено 377.407 тис. ДМ, у середньому — 600 ДМ на колишнього примусового робітника¹.

Переговори кінця 1990-х про заснування Загальнонімецького федерального фонду для компенсацій нацистським примусовим робітникам, у якому повинна була взяти участь не тільки держава, але й промислові кола Німеччини, тривали як на міжнародному рівні, такі в самій ФРН, і цього разу йшлося не про гуманітарне врегулювання (яким по суті була ініціатива, реалізована діяльністю фондів «Взаєморозуміння й примирення»), а саме про компенсацію. У лютому 1999 р. 12 німецьких підприємств об'єдналися в «Ініціативу фонду німецької економіки: пам'ять, відповідальність і майбутнє», до якої до кінця 2000 р. приєдналися більш ніж 5000 інших підприємств на правах членів. У середині грудня 1999 р. у Берліні було досягнуто домовленості про те, що німецька держава та німецька економіка перерахують кожна по 5 млрд ДМ у Фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», який було засновано згідно Федерального закону Німеччини від 2 вересня 2000 р. (набув чинності 12 вересня 2000 р.)².

Організаціями-партнерами Фонду, які від його імені були уповноважені здійснювати безпосередні виплати, постали російський, український та білоруський фонди «Взаєморозуміння й примирення», фонд «Польсько-німецьке примирення», Чесько-німецький «Фонд Майбутнього», а також дві недержавні організації — Конференція з матеріальних претензій євреїв до Німеччини та Міжнародна організація міграції.

Кожну заяву про примусову працю та інші види нацистського беззаконня розглядав не Федеральний Фонд, а сім вищезазначених партнерів. Рішення про призначення виплат приймалося відповідно до критеріїв, закріплених у Законі про заснування Фонду. Для колишніх примусових робітників існувало три категорії виплат. Під категорію «А» підпадали ті люди, які були ув'язнені у концентраційному таборі, гетто чи іншому місці, подібному до концтабору, й виконували примусові роботи. Категорія «Б» передбачала компенсаційні виплати тим, хто був депортований зі своєї Батьківщини до «Німецької імперії» та виконував примусові роботи в умовах ув'язнення чи перебування у «подібних до ув'язнення чи аналогічних, надзвичайно поганих умовах». По третій

¹ Полян П. Жертвы двух диктатур... — С. 651.

² Докладну інформацію про Фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» див.: <http://www.stiftung-evz.de/rus/>.

Крім Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» компенсації виплачувалися також австрійським Фондом «Примирення, мир та співпраця» та Католицьким фондом.

категорії під назвою «Розширене застереження» партнерські організації самостійно визначали інші види нацистських злочинів як основу для компенсаційних виплат, так само, які розмір цих виплат.

Розмір виплати встановлювався не індивідуально, а у відповідності до вищеназваних категорій: від 15.000 ДМ у рамках категорії «А» до 5.000 ДМ у рамках інших двох категорій. У багатьох випадках виплати за категорією «Розширене застереження» були значно нижчими, ніж 5.000 ДМ. Виплати колишнім примусовим працівникам чи їх правонаступникам призначалися у тому випадку, коли заяви на їхнє отримання були надані до 31.12.2001 р.

За результатами діяльності Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» більш ніж 1,66 млн людей у близько 100 країнах світу отримали загалом 4,37 млрд євро. Головний напрямок діяльності Фонду — виплати компенсацій колишнім примусовим робітникам та іншим жертвам нацистського свавілля — було завершено 12 червня 2007 р. офіційним урочистим засіданням при головуванні Федерального президента Німеччини Хорста Кьолера та Федерального канцлера Ангели Меркель. Із завершенням виплат та настанням строку втрати правомірності їх отримання (з червня 2007 р.) партнерські організації ініціювали підтримку різноманітних гуманітарних проектів, у тому числі — історичних досліджень проблеми примусової праці радянських громадян у нацистській Німеччині.

*Гелінага Грінченко,
кандидат історичних наук,
доцент, докторант кафедри українознавства
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*

Від упорядника

Ця книга є результатом співпраці багатьох осіб та інституцій. Проте перш за все вона є результатом складної та натхненної праці авторів зі створення своїх життєвих історій, вираження словами того, що часто є невимовним, що часто дуже складно перекладається на мову слів і не улягає усталеним жанровим рамкам.

Власне, першим поштовхом до створення цієї книги була ініціатива громадської організації — Харківського товариства жертв нацизму, яке за роки свого існування вже стало знаною та впливовою організацією, яка сприяє визнанню та утвердженню гідного місця колишніх примусових працівників у нашому суспільстві. Голова правління товариства Лідія Іллівна Борисенко звернулася до генерального директора Обласної державної телерадіокомпанії із наступним листом:

«У зв'язку з відзначенням 20-річчя організаційного об'єднання громадського руху колишніх малолітніх в'язнів нацизму (Указ Президента України від 20 липня 2007 р.), нам як громадській організації необхідні додаткові дані для відзначення членів нашого товариства та можливого видання книги спогадів... Просимо вас передати по Харківському радіо та телебаченню безоплатно, як ветеранській організації, об'яву такого змісту:

«Шановні остарбайтери! Харківське товариство жертв нацизму просить вас надіслати спогади про своє життя в Німеччині в роки Великої Вітчизняної війни та після повернення на Батьківщину. За можливості до тексту додати фотографії. Матеріали необхідно надіслати до 15 березня 2008 р. для підготовки можливої книги спогадів за адресою: Держпром, 1-й піг'ізг»».

Це оголошення спричинилося до приємної несподіванки: активність дописувачів перевищила сподівання ініціаторки книги спогадів. Попереду у Лідії Іллівні була наполеглива робота з авторами спогадів: відповіді на телефонні дзвінки, зустрічі з людьми, які особисто приносили аркуші із найдорожчим — споминами про такі непрості та буремні роки молодості... Приходили та дзвонили не тільки самі колишні остарбайтери, але й їхні нащадки, родичі, близькі люди, які зберегли пам'ять про колишніх примусових працівників, або й зберегли писані раніше самими свідками тих подій тексти. Результат — зібрано більше ста письмових історичних свідчень, важливих джерел для дослідження як подій Другої світової, так і життя сучасного суспільства, сприйняття ним власного минулого.

Після цього Л. І. Борисенко звернулася на кафедру українознавства філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та до Східного інституту українознавства ім. Ковальських, де співробітники вже мали істотний досвід роботи зі спогадами остарбайтерів¹. І почалася робота з текстами — надзвичайно цікава та водночас складна: на відміну від усних історій, які створюються у тісній співпраці з інтерв'юєром, під його впливом, наші дописувачі мали можливість створювати свої тексти самостійно, в процесі внутрішнього діалогу з тими аудиторіями, до яких вони самі хотіли звернутися. Так само, автори писали свої спогади виключно в тому жанрі, стилі та обсязі, які вони самі обирали. Деякі спогади були присвячені історії життя від дитинства біографа до сьогодення, деякі — лише періоду перебування на примусових роботах; деякі нагадували розлогі та докладні автобіографічні романи, інші — стислі та конкретні автобіографії та листи. Обсяг їхній коливався від пів сторінки шкільного зошита до 500 сторінок машинопису. Дехто писав свої спогади спеціально для цієї книги, дехто вже давно зберігав свої тексти без надії колись їх опублікувати — спочатку через «особливе» ставлення до остарбайтерів в радянські часи, а згодом — з причин фінансових.

У цьому виданні ми намагалися зберегти все різноманіття надісланих текстів, їхню автентичність, неповторність мови та стилю. Проте, розуміючи той ступінь довіри, який проявили щодо нас автори спогадів, які не мають професійної філологічної освіти, ми все ж таки приводили тексти у відповідність із сучасними правописними нормами. При цьому, однак, ми намагалися у посторінкових посиланнях до текстів відзначити наявність особливих авторських виразів, зокрема тих, які стосуються примусової праці. Внаслідок цього тексти набули певної нормативності, але й, поза сумнівом, втратили частину інформації, цікавої, наприклад, для діалектологів чи фольклористів. Однак, дослідники, що хотіли би цю інформацію отримати, можуть ознайомитися з повними та не редагованими рукописами спогадів (так само як і з супровідними матеріалами, які не ввійшли до цієї збірки) в Архіві Східного інституту українознавства ім. Ковальських.

Сподіваємося на розуміння тих авторів, чиї спогади довелося для публікації скоротити — цим ми намагалися серед іншого зберегти рівне ставлення до всіх авторів, надати рівну можливість представити свої спогади в обмеженому обсязі книги. При цьому основним принципом цих скорочень була відповідність тих чи інших частин спогадів основній темі збірки — примусової праці, перебування у Райху. Поза сумнівом, деякі отримані нами тексти заслуговують на видання окремими книж-

¹ Йдеться про видання збірки усних інтерв'ю: *Невигадане. Усні історії остарбайтерів* / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. — Харків: Видавничий дім «Райдер», 2004.

ками, що неможливо було зробити в рамках цього видавничого проекту. Проте, за можливості ми, звісно, залишали спогади у цілісному вигляді, включаючи оповіді про дитинство та довоєнне і повоєнне життя. Скорочення позначені знаком <...>. Якщо вони торкнулися значної частини тексту, то в посиланні дається пояснення або короткий виклад того, що було скорочено. Одним із найскладніших питань, які доводилося розв'язувати під час підготовки текстів до друку, — це питання етичності згадування повних імен тих, кого наші дописувачі вважають причетними до співпраці з окупантами: поліцаїв, старост, перекладачів тощо. Після певних серйозних вагань ми вирішили все ж таки залишити ці імена повністю, покладаючись на ретельність та пам'ять наших авторів. Навряд чи цих осіб можна вважати колаборантами чи винуватцями чийось страждань лишень на основі того, що ці люди посідали певні посади. До того ж, ми впевнені: при висвітленні складних та травматичних історичних подій мають бути названі не тільки імена жертв, але й імена співучасників і «мовчазних свідків».

Всі наші змістовні втручання в тексти спогадів (короткі пояснення, розшифровки аббревіатур) подані в квадратних дужках []. Курсивом (крім тих випадків, які спеціально пояснені у виносках) виділено окремі специфічні авторські вирази. Наприклад, курсивом скрізь виділено таку своєрідну назву, як *руські* — ми принципово відмовилися від того, щоб замінити її на якісь вирази нормативного мовлення — адже зміст її в різних контекстах може позначати як певну етнічну групу (росіян), такі представників спільноти споріднених («братніх») східнослов'янських народів, так і політичну спільноту, або й просто вояків Радянської армії. Коментарі, подані у примітках, переважно мають на меті уточнення певних подій, дат, імен, точних назв та географічного розташування населених пунктів (довідки про населені пункти даються станом на сьогодні, а за можливості також і відомості про перейменування). Передача іншомовних назв у примітках здійснена згідно сучасних вимог¹.

Що стосується структури даної збірки, то поділ на розділи здійснено як за змістовим, так і за жанровим критерієм. Так, до *першого розділу* увійшли розгорнуті та значні за обсягом тексти, які найбільше відповідають визначенню «спогади»; назву («Автобіографічний нарис колишнього остарбайтера») ми запозичили зі спогадів А. Г. Шулімова, які складають значну частину цього розділу. До *другого розділу*, «Короткі листи та автобіографії», поміщено стислі розповіді, близькі до жанру офіційних автобіографій та листів. У цьому розділі, як і в інших, ми зберегли всі звертання авторів до тих адресатів, яких вони уявляли перед собою (часто це були співробітники Харківського відділення Фонду «Взаєморозуміння

¹ Див. *Севта Т.* Методичні рекомендації до видання іншомовних писемних джерел XIX—початку XXI ст./НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. — К., 2008. — 76 с.

і примирення»). До *третього* розділу ми віднесли історії тих примусових працівників, яким довелося потрапити до нацистських концтаборів (назва «Пройшов дорогою смерті» — цитата зі спогадів В. І. Никифоренка). Положення цих осіб у нацистському Райху вельми відрізнялося від становища цивільних робітників як у юридичному, так і у фактичному плані, і не дарма у цих спогадах розповідь про період праці в якості оstarбайтера значно коротша і менш докладна, порівняно з розповіддю про перебування в концтаборі. Історії з *четвертого* розділу демонструють цікаве явище трансляції пам'яті про примусову працю. Тут уміщено розповіді нащадків (у широкому значенні) колишніх оstarбайтерів, тобто всіх тих, хто став спадкоємцем життєвого досвіду примусових працівників, хто чув їхні розповіді і записав їхні життєві історії за цими розповідями. Назва розділу («Розповідала мені мама...») дублює назву спогадів Г. О. Вороніної про її маму, О. К. Шевченко. Нарешті, назвою цілої книги ми зобов'язані чудовій метафорі М. П. Суботи, який назвав свій допис «Про батькові спогади-терни», а також А. Н. Дроботовій — за її вираз «моє життя німецьке». Що стосується заголовків окремих спогадів, то авторські назви подано без лапок, а в лапках — обрані нами цитати з текстів, що правлять за заголовки.

Бібліографія містить перелік найважливіших видань, що містять спогади колишніх оstarбайтерів, в тому числі й белетризовані.

Ірина Реброва,
аспірант кафедри українознавства
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Ми хотіли би висловити щиру подяку Харківському товариству жертв нацизму та Харківській обласній телерадіокомпанії за всебічну підтримку, яка була надана в організації роботи над цим виданням. Проте, поза сумнівом, найбільша подяка належить тим, без кого це видання ніколи не могло би з'явитися, — усім авторам цих спогадів.

Розділ І. «АВТОБІОГРАФІЧНИЙ НАРИС КОЛИШНЬОГО ОСТАРБАЙТЕРА»

Артюхина Зоя Прокофьевна

Память!

Я, Артюхина Зоя Прокофьевна, родилась в 1928 г., 6 июля, в поселке Мерефа Харьковской области. Проживаю <адрес>. До войны училась в 131-й школе, ходила во Дворец пионеров, занималась в различных кружках. Когда мне был один год, моя мама заболела психическим расстройством, отец развелся и женился на другой женщине, которая заменила мне мать. Жили мы бедно, т. к. отец учился 5 лет в Инженерно-экономическом институте в г. Ленинграде. Через пять лет она [мачеха] родила сына. В 1936 г. отец, окончив институт, уехал в Сибирь, в г. Красноярск. Он звал маму в Красноярск, но мама не поехала, т. к. у нее был закрытый туберкулез легких, а в Сибири, отец писал, мороз иногда доходил до 70°, птица на лету замерзала. У нас не было радио, т. к. нечем было платить, и известие о войне меня застало 22 июня 1941 г. на сельхозстанции, где я ухаживала в теплицах за цветами. Преподаватель и агроном обещали повезти нас в Москву на сельхозвыставку, о которой я мечтала много лет. Но война все разрушила. Жильцов дома посылали копать щели на случай бомбежки, и я в этом участвовала. Потом осенью началась тяжелая жизнь. Запасы продуктов закончились. Жили мы на пятом этаже по ул. Данилевского, 16. Не было газа, воды, мыла и т. д. Тетя, мамина сестра, слепила из кирпича печку, вместо конфорок была крышка от кастрюли. Воду носила из колонки с Павловского базара. Дрова были с забора, которым был огорожен строящийся мединститут на Данилевской улице, но потом и он кончился. Нас заедали вши, которые завелись в рубцах одежды. Три дня не было власти. Наши отступали и поджигали проектные учреждения. Горел Дом Проектов, главный корпус, а мы, детвора, лазили по этому зданию в тех помещениях, куда огонь еще не успел перекинуться. Кроме пустых блокнотов, там ничего не было.

25 октября 1941 г. вступили в город немцы, и началось. На площади Розы Люксембург возле универсама стоял танк небольшой, а из него свисали ноги обгоревшего танкиста. Одна нога была белая. И без сапога. Потом пошли слухи, что где-то немца убили, и пошли облавы. В центре на улицах висели повешенные люди. А как-то немцы объявили, чтобы

люди пришли на пл[ощадь] им. Дзержинского, но мы не знали, для чего, думали, может, какое-то собрание. Люди собрались на площади, и вот на угловой балкон второго этажа здания обкома партии выводят мужчину связанного и готовят ему петлю на шею, он только успел крикнуть: «Товарищи, я не виноват», и сбрасывают его с балкона на веревке. Так он висит несколько дней. На груди его белая тряпка, и черными буквами на ней написано: «партизан». Через время я видела то же самое. Вывели мужчину, лицо его было закрыто полностью, не то белая тряпка, не то маска, и его тоже повесили.

Пришла зима, выпал снег, и взяли мы с тетей санки, и пошли по селам менять на пшеницу, картошку кое-какие последние отрезки материи. Уходили далеко под Полтаву, на хутора, один из них назывался Котельва¹. В Харькове был «комендантский час» с 6 часов вечера. В день проходили по 30 км. И, помню, рано утром мы вышли из Мерефы², а вечером проходили трамвайную линию возле Госпрома. Наверное, был седьмой час, но было еще светло. Людей не было видно, и тетя и я дрожали от страха, ведь появились немцы — нас могли бы расстрелять. Но — обошлось, их не было видно.

В 1942 г., вечером перед Крещением (19 января), мы подходили к Богодухову, и был очень сильный снегопад. Мы не могли уже идти, еле дошли до первой хаты и попросились переночевать. Хозяева были добрые, пустили нас. Я увидела большую комнату, на полу солома, и на ней покотом лежат человек 20, мы скраю притулились. Немецкие машины тоже не могли ехать. Начали стучать и светить в окна фонариком, а когда увидели, сколько людей, — поехали дальше. 19 января наутро снег перестал, и мороз ударил — 42 °С. Пока утром моя тетя привязывала к санкам мешок с картошкой, которая тарахтела, как камешки на пляже, она обморозила пальцы на обеих руках. Она очень стонала, а по дороге ей дали люди немного гусиного жиру мазать пальцы.

Дома мы пшеницу проваривали, а потом прокручивали на мясорубке и варили похлебку. В нашем дворе стояла не то бука [?], не то воз от машины, помню, там была женщина с нашего двора, она мне давала очистки от картошки, из которых мы готовили лепешки. Помню, весной я нашла обертку от немецкого плавленого сыра, в складках которой чуть-чуть был остаток сыра. В душе я возмущалась: не мог этот немец оставить чуть больше сыра, бумажку от которого я оближала?!

Настал май месяц 1942 г. И [со]ученица по школе, бывшая соседка, моя ровесница, предложила мне пойти в село Пархомовку³ и устроиться няньками, у нее там были знакомые. За один день мы прошли налегке 50 км. Где-то из-под Богодухова⁴ ходила «кукушка», и мы доехали до

¹ Котельва — зараз селище міського типу, районний центр Полтавської області.

² Мерефа — зараз місто в Харківському районі Харківської області.

³ Пархомівка — зараз село Краснокутського району Харківської області.

⁴ Богодухів — зараз районний центр Харківської області.

Пархомовки. Ее взяли в один дом, где был маленький ребенок. Мне предложили пасти корову у зажиточной семьи обрусевших немцев. Она была домохозяйка, муж — директор сахарного завода. Некоторое время я пасла корову за слабенькие харчи, а однажды корова наелась какой-то травы, в которой я ничего не понимала, и она [хозяйка] меня прогнала. Я пошла работать в овощной совхоз. С утра до вечера я и другие девушки на корточках, руками, пропалывали морковь.

После была облава, и меня забрали. Повезли нас в товарных вагонах. В Польше на какой-то станции вагонную дверь открыли, и я выскочила на платформу, и хотела сбежать. Какой-то надзиратель-эсесовец заорал на меня что-то, и огрел меня плеткой по спине, и загнал в вагон. Так я очутилась в Берлине. Из пересылочного лагеря меня и других привезли в лагерь. Он только строился, там было три барака и столовая. Лагерь находился на окраине Берлина. С двух сторон был сосновый лес. С третьей стороны были недалеко улицы и двухэтажные домики под черепицей, а по улице ходил двухэтажный автобус¹. С четвертой стороны были ворота и дежурная будка, где дежурил полицейский. Если пройти сосновый небольшой лес, видна была река. Наверное, это была Шпрее, я так думаю. Район назывался Тегель, а фабрика (завод) называлась «Maget»². Был он военный. В подвале что-то строчило, то ли автоматы, то ли пулеметы³, не знаю. Выдали нам тяжелые белые миски и кружки. Утром давали пайку хлеба, небольшой кусочек, а если была горбушка, то она была немного больше, что попадало[сь] редко, и суп из брюквы. Очень трудно было молодым парням. Они становились в конце очереди в надежде получить добавку, протягивали миски под матовое окно, но повар был злой, как зверь, толстый, здоровый, лицо красное, он орал, размахивал здоровым половником и закрывал окно, никому не давая добавки. Еще давали зеленоватый кипяток, заваренный какой-то травой. Еще на столах стояла соль, но постепенно она исчезла, т. к. ребята ее съедали, и больше на столах ее не было. За столовой был навес, где стояли бочки с жомом — это такая масса с песком после чистки картошки машиной. Ворота к этим бочкам были открыты, и, когда становилось темно, мы пробивались к этим бочкам и набирали этот жмых в миски. Когда похолодало, нам выдали несколько брикетов угля. Комната в бараке была большая, и там стояло, наверно, 10 двухэтажных деревянных коек, на них были бумажные матрацы и подушки, набитые деревянной стружкой, и [по] два темно-серых одеяла: одним укрывались, другое стелили на матрац. Когда вечером печка (железный столбик, грубка, она стояла посередине барака) протапливалась, и мы приносили с миске жом с песком, мы лепили лепешки, и на горячую печку налепливали. Кто постарше — лепил сверху,

¹ Так у тексті.

² Точна назва підприємства — MAGET («Maschinen- und Gerätebau GmbH»).

³ Очевидно, йдеться про тестування виготовленої продукції.

а я была самая младшая — мне было около 14 лет — я налепливала по бокам печки. Они были тоненькие и быстро пеклись. Потом я их глотала, не жевавши, чтобы не слышать треска песка на зубах. Приходил полицейский на проверку, и если видел лепешки — сбивал их тонкой палкой с печки на пол. Вечером и утром в лагере давали баланду из брюквы. Выдали нам колодки из грубой ткани, без пяток (типа пантолет), на деревянной подошве, и когда нас вели колонной по мостовой, мы тархтели, как лошади. Одеться было не во что.

Я простудила ногу, она была сине-красная. Меня оставили в бараке и направили на ногу синюю лампу. Давали красные таблетки. [Тех], кто не работал, находился в лагере, послали в сарай кухни чистить брюкву. В углу я увидела картошку и набила ею карманы. После окончания чистки мы проходили через столовую. Стоял этот злой повар-шеф и проверил мои карманы, забрал картошку, и сильно на меня орал, и больше я там не чистила брюкву. Из-за этого я потеряла лишнюю порцию брюквенной баланды.

Подымали нас рано, было темно. В столовой по талону получали пайку хлеба и баланду. Потом на[с] выстраивали на площадке лагеря и проверя[ли] по номерам, мой был № 291, по-немецки он звучал — «цвай гундер айне ноинцех»¹. Мы отвечали: «я». Потом нас строили в колонну по 4 чел[овека]. В шеренге и на воротах полицейский нас считал. До завода мы шли минут 15–20, и приходили, наверное, в пол-седьмого утра. В подвале была раздевалка для остарбайтеров², а также свой туалет. Поставили меня работать на пяти станках-автоматах. Показали, сложного ничего не было. Работали неделю днем, другую ночью. И, когда был перерыв, в темноте (т. к. была маскировка) я прокрадывала[сь] к проходной, возле которой под навесом лежала сырая капуста для немецкой столовой, брала небольшой кочан, и ела его в цехе. Потом на меня нападал понос.

Осенью в воскресенье нас на полдня пускали за территорию лагеря. Мы ходили по сосновому лесу и собирали грибы. Их было очень много. Но они были сырые, а посолить — не было соли. Если соль доставали — в туалете, отдельный барак, был кран с горячей водой и тазик, наливали в таз с грибам[и] горячую воду и сыпали соль. Не помню, через час и[ли] два грибы можно было есть. Немцы-рабочие с нами не разговаривали — их строго наказывали. И вот [я] попросила пожилого немца-рабочего купить мне пачку соли. Он мне принес, была суббота, короткий день, часов до трех. Было светло. Нас выстроили в колонну на дворе завода по четыре человека. Под мышкой руки в миске завернута в бумагу у меня была заветная пачка соли. И откуда ни возьмись — появился полицейский и стал проверять, кто что несет, и забрал эту соль. В понедельник я шла по проходу цеха, а он мне навстречу. Как прицепился:

¹ Him. zwei hundert ein und neunzig.

² В оригинале — остарбайтелей.

«Покажи, какой человек тебе купил». Он с акцентом говорил по-русски, т. к. в Первую мировую войну воевал в России. Стал меня водить по цеху, чтобы я показала ему человека. А бедный немец сгорбился, повернулся спиной и станок крутит, а я притворилась дурочкой, говорю: «Не знаю, его тут нет, может, он ночью работает». Полицая это надоело, и он спрашивает: «Сколько тебе лет?» Я говорю: «Четырнадцать», он мне погрозил пальцем и сказал: «Посмоаух»¹ — смотри, мол, у меня, и ушел. Подошел ко мне этот пожилой немец, похлопал меня по плечу и говорит: «Гут медхен» — «Хорошая девочка», и «морген»² — «завтра в тумбочке будет соль, т. к. я буду на ночной смене». Он специально ушел с этой смены, а меня на другой день перевели на другой конец завода, в другой цех.

В девять часов утра был перерыв маленький. Немцам привозили на тележке кофейники под номерами, с кофе, и они ели свои бутерброды, а мы сидели и слюни глотали. Днем был обед. Нам в подвал, в нашу старбайтен-раздевалку привозили огромную бочку с баландой из картофельных очисток. Это был кипяток темно-серого цвета, в котором плавали вонючие очистки. Т. к. я работала в конце завода, то и в очереди я была последней. Получив баланду-кипяток, я шла в раздевалку, но перерыв заканчивался, и не успевала эту горящую баланду проглотить. Подходила ко мне немка-надзирательница и, толкая меня в спину, кричала: «Век, век арбайтен!» («Уходи работать!»)³. Я ставила в свой шкаф железный наполовину не съеденную баланду и уходила. Один раз я проходила [по] проходу цеха (а территории цехов были очень длинные), и меня затронул у станка, на котором он работал, немец. Я еще удивилась: как он не боится со мной разговаривать? Он был молодой, лет 30, носил очки от близорукости. Стал что-то говорить, но я не понимала. Тогда он стал тыкать себе в грудь и сказал, что его зовут Курт Катц, «а как, мол, тебя зовут?» Я сказала, что меня зовут Зоя. «О, — громко сказал он, — Зонья Космодемьянска»⁴. Я не поняла и сказала, что я Артюхина. Потом он мне принес чулки, аккуратно поштопанные, туфли — лаковые лодочки (к сожалению, они мне были малы, и я их продала западной украинке, которая работала при лагере — это была привилегия). Потом лагерный начальник открыл магазин подержанных вещей, но он работал только в субботу, только один или два часа. Но денег у нас

¹ Ним. pass mal auf.

² Ним. gute Mädchen, morgen.

³ Ним. weg — геть, arbeiten — працювати.

⁴ Космодем'янська Зоя Анатоліївна (1923 — 1941) — радянська партизанка, диверсанта, страчена нацистами. Широко відомим її ім'я стало після присвоєння їй звання Героя Радянського Союзу 16 лютого 1942 р. та подальшого частого звертання до її імені в радянській пропаганді, в тому числі на радіо, звідки про нього, очевидно, й дізнався згаданий тут робітник-німець.

почти не было. Я не помню, за какой период, но давали примерно по полторы марки с мелочью (пфенниги¹). А пальто драповое, довольно приличное, стоило 10 марок. Я стала хлопцам продавать свою мизерную пайку хлеба, которую давали только утром. Так я собрала 10 или 12 марок. Но попасть в магазин было очень сложно, т. к. после работы он работал один час, только в субботу. И когда мы строились в колонну во дворе завода, каждый старался стать первым. Нас вели по мостовой, и кто был посередине или дальше, заходил впереди соседа. И так мы ускоряли шаг, стараясь перегнать друг друга. И приближаясь ближе к лагерю, мы уже бежали, как сумасшедшие, я задыхалась от смеха. [Когда мы] влетали в лагерные ворота, полицей недоумевал, т. к. не мог нас посчитать. Но в тот день я была среди первых и купила заветное пальто, и хватило еще на шелковую блузу с коротким рукавом.

Все время хотелось есть. И вот я узнала, что в Берлине есть столовая, где можно поесть картофельного супа, или салат из картошки с чем-то, [с] кисловатой подливой. Город был в темноте, только по краям тротуара было намазано фосфором, который светился голубым светом. Когда рано темнело, и нас выводили колонной через ворота, немцы-рабочие выходили параллельно через проходную, было большое скопление людей, и [я] прошла метров сто, поворот был направо к лагерю. Я шла прямо, в темноте было не видно меня, и доходила за 5–10 минут до улицы, по которой ходил трамвай. Отсчитав пять остановок, я вставала и шла в столовую. Надо было носить нашивку «ОСТ», но я ее почти не носила. У меня была оцинкованная банка — наверно, от деталей, в нее я покупала пять порций салата — добро, [что] немки не спрашивали национальность, а за столик садилась и ела одну или две порции в мелких эмал[ированных] тарелках протертого картофельного супа. Салат я ела попозже, точно не помню. Но хранить его в оцинкованной банке было нельзя.

Летом было сложнее. И в воскресенье я пошла куда-то и набрела на лагерь. Там были чехи и словаки. Им жилось лучше. Я попросила у чеха что-то из еды, и он привел словака, и его можно было понять. Он оказался добрым и хорошим человеком, сказал, что чехи плохие, а словаки хорошие люди, дал немного хлеба и сказал, что мне надо бежать из лагеря. Но куда убежишь, не зная языка, ни документов, ни одежды приличной. И я состроила план, подговорив девушку на год старше меня (а мне уже было без двух месяцев 15 лет). Мы с ней забрели в какой-то лагерь. Мы попали на кухню и чистили картошку. Нас покормили картофельным пюре с томатной подливой. Мне это показалось сказкой. На ночь нас отвели в огромный цех с цементным полом, где стояло, наверно, 100 двухъярусных деревянных коек. А через три дня пришел полицей, и отвезли нас и еще двух француженок в женскую тюрьму. Спать

¹ Пфенніг (нім. Pfennig) — німецька дрібна монета. В оригіналі тут і далі — феники.

днем на нарах было нельзя. Надзиратель-немка смотрела в глазок и орала: «Ауфштейн!»¹ («Встать!»). Или посылали мыть пол в коридоре. Через некоторое время нас вызвали на допрос, чтобы мы сказали, из какого мы лагеря. Мы молчали, и тогда нас гестаповец начал бить по лицу. Пришлось признаться. Нас привезли в лагерь, и посадил нас полицией в карцер, в подвал. Но через один час нас выпустили. Проработав на заводе одну или две недели, я решила бежать одна, без свидетелей. Лагерь уже расстроился, и за проволочными заборами поселили иностранцев. Я прошла через их территорию и подошла к сетке, за которой был лес. Меня уже ждал тот словак за забором, было темно, я перелезла через проволоку, он дал мне батон хлеба и одну карточку хлебную на один батон. Я на трамвае доехала до конечной станции метро, и доехала до конечной противоположной станции метро. Людей в вагоне не было, а билеты там стоили копейки (пфенниги). Это была окраина Берлина, и я у встречной немки что-то спросила, и она направила меня к двухэтажному дому. Там сидели два немца в гражданской одежде, и я сказала, что отстала от эшелона, и зовут меня Клара Катц (т. к. из истории я знала, что Клара была немка-революционерка²), и что отец мой сослан в Сибирь. Фактически мой отец был на фронте под Ленинградом и погиб под Волховостроем³ в 1943 г., о чем я узнала из военного архива города Подольска⁴.

Меня отвезли в пересылку, и утром повезли меня и еще 15 чел[овек] ребят и девушек советских за 150 км в город Виттенберг на Эльбе, и недоезжая 150 км до города Гамбурга. Поселили меня и еще одну украинку из города Кировограда в будочке из досок и фанеры. Через год привезли четырех полек из Варшавы, и поселили с нами в бульшей комнате. Кровати были ярусные⁵, железные. Послали меня на фабрику оли из рапса, который привозили баржами по реке Эльбе. Фабрика называлась «Герц», и на башне было нарисовано сердце (по-немецки — герц⁶) — ♥. Работа была тяжелая — уборщицей. Целый день я мыла четыре этажа здания «Экстракцион». Из котлов и труб вытекало масло и грязь, и я с помощью горячей воды и кислоты мыла полы плиточные, четыре этажа. Вдоль реки Эльбы был расположен ряд заводов. За нашей фабрикой «Герц» был завод «Нордойч» — военный, там за высоким забором часто было слышно звук автоматов. За этим заводом был завод «Зингер» — военный, огромные высокие здания. Мне писали приятели из Германии (которые раньше

¹ Ним. aufstehen — встати.

² Йдеться про Клару Цеткін (1857–1933) — діячку міжнародного комуністичного руху та руху за права жінок, одну із засновниць Комуністичної партії Німеччини.

³ Назва міста Волхов у 1933–1940 рр. (Ленінградська область).

⁴ Йдеться про Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації у м. Подольську Московської області.

⁵ В оригіналі — ярусные.

⁶ Ним. Herz — серце.

жили в Харькове, прислали много литературы из Виттенберга), [что] теперь «Зингер» называется «Веритас». За «Зингером» был целлюлозно-вискозный завод¹, там был концлагерь сов[етских] пленных, и многие нашли там свою смерть. У меня была знакомая семья из Смоленска — муж, жена и двое малых детей. Они жили за городом в сосновом лесу в зеленом бараке. Я к ним по выходным ходила в гости. Жена сидела с детьми, а муж работал на этом заводе, и у него постоянно были красные глаза, и сильно болели. Здесь на фабрике «Герц» мы ходили свободно. В 6 утра нас будил полицей стучом в окно. Утром нам дежурная приносила кусочек хлеба и чай из какой-то травы. В обед давали в эмал[ированных] полумелких тарелках протертый суп-пюре из картошки и морковки. Суп был неплохой, чистый, но очень мало, без хлеба, и если оставался — давали добавку, вечером то же самое. Повариха была немка, а помощницы — три польки и одна украинка. В этом зале-столовой, за-вешенной тряпками, [на] пол[овине] зала спали военнопленные французы. На другом конце двора в двухэт[ажном] доме на первом этаже — голландцы, русские. На втором этаже жила семья поляков с тремя детьми. Через Эльбу был красивый мост, который потом взорвали.

В 1945 г. зимой и весной американцы начали бомбить город. Заводы они не бомбили, а летели через город и бомбили окраину из двухэт[ажных] домов. А если бомбы оставались, а они летели через Эльбу, то сбрасывали в наш двор. Бомбы были тонные, в воронку мог влезть двухэт[ажный] дом. Один раз [сидели] я и другие немецкие женщины с детьми, и американцы сбросили бомбу в наш двор, то на нас посыпалась земля и потолок, т. к. мы сидели в земляных щелях. В нашем дворе в 1945 г. весной поставили дежурить русского военнопленного. Было огромное цементное кольцо, и его [пленного] обязанность во время воздушного налета — пускать дымовую завесу. И тут я встретила мою одноклассницу из 131-й школы, Машу Муратову. Она была его [военнопленного] подруга, и сказала мне, что когда бросили дворую бомбу, его сильно контузило. Больше я ее никогда не видела. Во время очередного воздушного налета я лежала в домике и ходить не могла, т. к. был сильный ожог ноги. Все побежали в бомбоубежище на завод, а я думала: «Что будет — то будет», мне уже все надоело, и жить тоже. Пришли два пожилых немца-рабочих с носилками. Я не хотела никуда уходить из домика, но они меня стали уговаривать, что я молодая и мне надо жить и жить, и понесли меня через ворота, которые были напротив завода, в бомбоубежище, и еще дали мне кулек с сушеной морковкой, которая там была на хранении. После отбоя меня принесли обратно. Фанерный потолок стал свисать от воздушной волны сброшенной во дворе американской бомбы.

¹ Идетсья про кілька найкрупніших у масштабах усієї Німеччини підприємств: «Norddeutsche Maschinenfabrik», «Singer» (зараз — «Veritas-Nähmaschinenwerke»), «Zellstoff- und Zellwollefabrik» (целюлозно-віскозна фабрика).

Потом американцы подошли с запада к Эльбе и начали нас обстреливать ночью из минометов. Летели светящиеся снаряды низко над нашими головами, летели в город. Большие лагеря куда-то вывозили, а нас на ф[абри]ке «Герц» было мало, и нам сказали: «Идите куда хотите». Все моментально разбежались кто куда. Кушать было нечего, кроме кулька сухой моркови. И пошла вдоль Эльбы куда глаза глядят. Прошла 10—15 км и очутилась я в каком-то селе (Дорф). Повстречала там русскую женщину и попросила ее помочь найти какую-нибудь работу. Она меня направила в дом напротив. Немка-хозяйка взяла меня. Дойти коров я не умела, там был рабочий-поляк, а я стала убирать навоз и с хозяйкой вывозить на картофельное поле. Один раз я встала рано утром. Смотрю — во дворе полно немецких солдат, все суетятся, галдят, а потом стали бежать к Эльбе, к американцам, бросая на ходу котелки и т. д. И сказала мне хозяйка: «У тебя нет документов, уходи».

И пошла я в сосновый лес, он был рядом, нашла там воронку от бомбы и там залегла. Но перед этим я предупредила знакомую русскую женщину, она жила с русским мужем и маленьким сыночком одного года. Она мне приносила раз в день еду. Через три дня я гуляла по лесу, было тепло и светило солнце. И вдруг я увидела машину легковую, а возле нее стоит солидный немец в темно-синем костюме и зеленой шляпе. Я испугалась, т. к. не знала, кто он. Он немного улыбался и спросил, куда я иду. Я сделала вид, что живу в селе и туда иду. Он предложил мне подвезти меня до села и уехал. Об этом случае я рассказала своей знакомой. Она спросила, как он был одет, и я рассказала. Она его сразу узнала и сказала, что [это] директор местного ликеро-водочного завода. Она сказала, чтобы я показала это место, т. к. [там он], вероятно, зарыл клад. После некоторых моих усилий мы нашли это место. А иголки елки там были свежие, это она определила. В этот день поздним вечером они с мужем тележкой приехали и начали копать, затем лопата ударилась о деревянный ящик, они выкопали его. Это был белый новый ящик с бутылками ликера, очень тяжелый. Ящик они увезли, а бутылку дали мне. Я лежала в воронке и понемножку пила сладкий напиток (а сладкого я не видела с начала войны), а потом крепко спала.

На другой день, во второй половине дня, она подошла к моей яме и сказала: «Все, вылазь, наши от села в 15 км», и привела меня в свою комнатуху. Мы засели в погреб, который был под полом комнаты, и через ляду можно было спуститься. Потом мы услышали топот копыт и крик «ура!» (русский). Мы вылезли из погреба и посмотрели в маленькое окно комнаты. По дороге неслась советская кавалерия, и кто-то, заметив нас в окне, дал очередь из автоматов. Пули пролетели над нашими головами, и мы от страха скатились в погреб. Муж ее нас сильно ругал [за то], что [мы] вылезли.

Потом все утихло, подъехали грузовые машины с солдатами и стали располагаться во дворах домов. Наступал вечер 27 апреля 1945 г. Подошел

ко мне солдат и говорит: «Девушка, вы не знаете, где бы спиртного достать?» По простоте души своей и неопытности я сказала: «Знаю». Они сели в грузовую машину, и я показала им дорогу в лес, где был клад. Они выкопали все ящики и нагроузили машину. Настал вечер, темно. Солдаты были во дворе, вели себя нормально, а один офицер-узбек, пьяный, зашел в нашу комнату. В одном углу была на кровати знакомая с мужем и ребенком, а на другой кровати была я. Узбек стал ко мне приставать и грозить пистолетом, который он мне приставил к виску. Я стала плакать. Напротив у окна стоял маленький стол, на котором горела свеча или лампа керосиновая (электрич[ества] не было). Потом она потухла — или сама, или кто потушил, я не поняла — я быстро открыла окно и выпрыгнула из него. Потом раздались выстрелы. Я побежала во двор дома, где были солдаты с грузовиком. Я им пожаловалась, и уже не знаю, как дожила до утра. На другой день утром пришел солдат и сказал, что меня вызывает начальник части. Я зашла в особняк. Он сидит на диване в обнимку с какой-то немкой и спрашивает, не изнасиловал ли меня этот узбек-лейтенант. Я ответила, что нет, и начальник мне сказал, что он его разжаловал. Вскоре зашел узбек с забинтованной ладонью и просил у меня прощения. Оказывается, тогда он сам себе поранил руку.

Наступило 10 мая 1945 г., и нам объявил комендант, что мы должны отсюда уезжать восточнее. Нам дали пару немецких лошадей, телегу, мы объединились с мальчиками, которые раньше работали у фермеров и умели обращаться с лошадьми. Железная дорога была разрушена, мы ехали несколько дней, может, 200 км. Ночевали в поле, возле телеги, а мальчики распрягали коней и пускали их пастись на луг. Днем мы ехали, дороги были в ямах от бомб и снарядов. И вот мы ехали, ехали и приехали в какой-то польский городок. Да, еще перед Польшей мы доехали до реки Одер. Дороги были в сплошных ямах и ухабах. Мост был временный, деревянный. Граждан никого не пропускали, т. к. днем ехала через мост военная техника — легкая и тяжелая. День был длинным, и надо было ждать темноты, когда можно будет проехать через мост. Ну, и решила я освежиться в Одере. Жара, пыль. Только залезла в воду, как плывет возле меня немец мертвый, раздутый. Я выскочила из воды пулею, и все купание на этом закончилось. Поздно вечером мы поехали к мосту, лошади пугались, и телега скатывалась в канаву, с трудом мы ее вытягивали. Когда мы подъехали к какому-то пункту (то ли в Польше, то ли в Германии), здесь уже действовала железная дорога. Мальчиков наших забрали служить в армию, лошадей забрали, и пошли мы, девчонки, на перрон, там стоял товарняк, мы залезли в открытый товарный вагон, который был гружен какими-то железяками, прутьями. Вагоны тронулись, и мы поехали неизвестно куда, но в сторону востока. Мы ехали долго, поезд долго стоял на станциях, и так мы приехали в Польшу. Ночью к нам подошел патруль и предложил нам слезть и поработать в подсобном хозяйстве от воинской части, а потом они пообещали отправить нас домой. Ухаживали

за свиньями, проработали две или три недели, нам дали справки и отвезли на вокзал. Но в пассажирские поезда гражданских лиц не пускали, а меня охранял солдат-казах, он ехал на родину, демобилизовался. Очень порядочный и добрый был. Он предложил мне ехать на крыше пассажирского поезда. По центру крыши мы привязали мой чемодан к трубам, которые были по бокам крыши, и легли головами на чемодан — он с одной стороны, я с противоположной. Днем мы сидели, а когда видели приближающийся мост — быстро ложились вдоль крыши. Ночью я задремала, очнулась — вижу: сидит возле моего чемодана солдат с блестящим ножом и режет веревки на чемодане. Я быстро толкнула казаха, и он понесся на него [солдата] матом, и сказал: «Что же ты своих грабишь?!». Солдат сказал: «Извините» и поскакал по крышам других вагонов. Там ехали поляки с трофеями в мешках. Потом начались крики людей, вокруг была темнота и поля. Кто-то сорвал кран, и поезд остановился, потом все стихло, и поезд поехал. А утром я была на границе Белоруссии, г. Бреста. Все проходили через пограничный пункт, а чемоданы проверяли. Потом подали товарный поезд, и все люди гражданские ехали в товарняках вперемешку. Так я и доехала до Харькова.

Тут началась новая жизнь после разрухи и войны. Очень много было руин, и тоже голодная жизнь с хлебными карточками: для служащих 500 граммов черного хлеба на день, и больше ничего. Сразу потупила в Укрсредмаш¹ ученицей-копировщицей, через 2 месяца я была уже специалистом, по чертежам восстанавливали ХТЗ². Проработав год, я уехала во Львовскую область, работала в животноводческом совхозе от воинской части. В 1946 г. Там было неспокойно. «Бандеры»³ убивали наших военных и своих, если они были, например, председателями сельсоветов. Зимой были выборы. В Зимних Водах⁴, где был наш совхоз, только мы, советские граждане, пришли на избирательный участок. Местные жители — ни один человек не пришел, они боялись «бандеров», которые расклеивали листовки о «самостийной Украине». Через несколько лет я приехала в Харьков и проработала два года в ресторане «Динамо». В 1955 г. Я поступила работать на Харьковский авиационный завод копировщицей. Проработала я на нем 42 года. Когда мне исполнилось 70 лет, мне сказали: «Пиши заявление на увольнение по собственному желанию», и я написала. Теперь мне в июле будет 80 лет, и я уже девять с половиной лет на пенсии. Работая на авиазаводе, я вела активный образ жизни: занималась греблей, плаванием, лыжами, коньками. Мне часто давали

¹ Установа, пов'язана із середнім машинобудуванням.

² ХТЗ — Харківський тракторний завод.

³ Тут і далі цей вираз авторки взято в лапки нами.

⁴ Очевидно, ідеться про село Зимна Вода (зараз — центр Зимноводівської сільської ради Пустомитівського району Львівської області, межує зі Львовом). У 1946–1989 рр. мало назву — Водяне.

бесплатные билеты в оперный театр и муз[ыкальную] комедию. Иногда ходила в цирк. Я почетный донор бывшего СССР. Летом ездила в совхозы на уборку овощей, прополку, осенью — уборку капусты и картофеля, кукурузы. Прожила я в заводском общежитии на пл. Тевелева (теперь площадь Конституции) 12 лет. В конце 1973 г. мне дали однокомнатную квартиру как члену семьи погибшего отца. Работая на заводе, я часто получала путевки в санатории, дома отдыха и [на] турбазы. По тур[истической] путевке я была в Ленинграде, на теплоходе «Грибоедов» по Волге от Москвы до Астрахани и обратно до Москвы. У меня много литературы и фотографий тех городов, где только я бывала. Я с умилением вспоминаю все места. У меня восемь или десять грамот за первое место по народной гребле в городе Харькове. Ездила я на соревнования по гребле с заводской командой в город Киев на открытое первенство Союза.

Сейчас живу потихоньку на пенсии. Но часто беспокоят хронические болячки, как например: камни в печени, песок в почках и артрит суставов и позвоночника. Иногда повышается давление, поэтому приходится покупать много лекарств. Благодаря фонду немецкому¹ сделала операции на обоих глазах по удалению катаракты и сама посетила клинику имени Гиршмана по удалению глаукомы лазером. Да вот, наверное, и все.

¹ Тобто виплатам, які здійснював на території України фонд «Взаєморозуміння і примирення».

Басиста (Донцова) Варвара Кирилівна

Спогади

Народилася [я] 1924 р., 28 грудня, у Єлисаветградській області, Єлисаветградському районі, в селі Петрове¹, у багатодітній родині. Жили — як всі люди жили: на корів план — здать молока, на курку — здать крашанок, а на м'ясо — за 40 кг заплати, бо нема нічого. На кожне дерево вісім рублів заплатить, нема які по тій землі ходить, і прийшлося йти в місто служити². Старша сестра Люба закінчила сім класів, пішла в місто служити, та й мене забрала, щоб мамі легше було жити. Я закінчила чотири класи. Хазяйка дуже була хороша. Жаліла мене, як своїх дітей. Я гляділа чотирирічного хлопчика. Варила кашу, мила посуд, прибирала в домі. Мені було дуже добре. Я наїлась усього вволю. Водила Авву в кіно, гуляла з ним на повітрі. Служила рік. Повернулась додому і пішла до п'ятого класу. Навчалась добре, на «4» і «5», та недовго довелось розкошувати.

У 1943 р. прийшли власівці, зрадники нашої Батьківщини³. Зігнали всіх молодих і повезли на підводах у місто Кам'янець-Подільський. Посадили у вагони для худоби. Скільки ми їхали — не пам'ятаю. Охорона була продажна, тікати було неможливо, а хотілось. А коли садили у вагони, було страшне ревище. Скільки нас везли, я не пам'ятаю. Привезли до табору Шуберггоф⁴. Нас ніхто не годував, їли, що з дому було. На ранок — «ауфштейн, швайнерай!»⁵, рушили швайне (перекладайте самі). Видали нам номери, і погнали на роботу кілометри за чотири. Вручили нам лопати, і ми копали для будинків великі-глибокі підвали. Їсти нам нічого не давали, а ввечері по кружці води і по ополонику вареної брукви. На роботі били по ногах палками. Жили ми за рахунок домашнього — що з села [було], в нас його не відібрали.

Не пам'ятаю, скільки це пройшло, і я від болю у ногах ударила німця. Він сказав, що відправить мене до табору смерті. Сестра Віра і всі наші дівчата його просили, і так я залишилась там же робити. Але мене він більше не бив.

¹ Зараз Петрове — селище міського типу, районний центр Кіровоградської області.

² Тобто працювати служницею.

³ В оригіналі — продажніни нашої Родіни.

⁴ В усній бесіді авторка повідомила назву міста, де розміщувався табір — Лідніц. Можливо, йдеться про місто Лігніц (Liegnitz), яке з 1946 р. перейшло до Польщі під назвою Легніца (Legnica). Зараз — місто в Нижній Сілезії (Південно-Західна Польща).

⁵ Нім. «aufstehen, schweinerei!» — «вставайте, свинота!».

Один із німців сказав, що «*руські недалеко*». Але ми не вірили, а коли пригнали з роботи, на нас чекав лагерфюрер. Він сказав, що він комуніст, і був з дочкою, яка говорила *по-руські*. Сказала нам, що Польща зайнята *руськими*, і ще сказала: коли будуть нас гнати, щоб ми не тікали, бо нас німці виб'ють, «коли буде наліт літаків — розбігайтеся у різні боки». Так і було. Під вечір ми були в полоні лісів з двох боків. Роздався гул літаків, строчили з автоматів, а ми тікали в ліс, де була наша передова.

Наші червоноармійці кричали: «Ложись!». Нам хотілось жити, і ми бігли вглиб лісу, і залягли. Наша група була з п'яти дівчат: я, сестра рідна Віра, односільчанка Олена, і дві з Полтави. Було вже темно, і ми бачили: виднілися будиночки. Добралися до них. Там були дві польки й один серб. Ми чекали на наші частини, але довго нікого не було. Через кілька днів прийшли тилові частини. Нас покликали до капітана і сказали, щоб ми залишилися до з'ясування¹. Прийшов час, нам сказали: будем до кінця війни. У нас працювали німкені, а [ми] тільки дивилися за ними.

Настало 5 травня 1945² р. Капітан сказав: готуйтеся додому. Ми служили у 130-му полку, на хімічних складах. Бачила, як наші солдати ходили вглиб лісу, охороняли склади. Нам на дорогу видали сухий пайок: тушонку, манку, крупи й лапшу. Видали й гроші.

Недалеко від частини знаходилося місто Оренбау. Там були усякі товари, і ми набрали тканини, одєжі: плаття, спідниці та кофти. Нас проводили в місто Оренбау, де стояли поїзди, якими ми їхали до Німеччини. В одному вагоні нас було багато, їхали ми до Єлисаветграда. Залишилося нас у вагоні троє. Коли ми вийшли з вагону, вже темніло, і провідник сказав: «Дівчата, біжіть бігом». Коли зайшли на станцію, там були чергові. Я як найменша пішла до тих людей, яких я знала. Я попросила, щоб вони прийшли за нами, і їх троє пішло за мною: Микола, Віра та Валя. Ми їм вдячні все життя, їх уже в живих нема нікого. Пухом земля їм³.

Коли приїхали додому, до нас із усіх сіл приходили люди, питали про своїх дочок і синів — котрих уже не було в живих. Загинула і моя рідня: Донцов Олексій — двоюрідний брат, і наших хлопців загинуло багато. У цьому таборі, де ми були, і хлопців барак був там. [Там був] Вася Горбенко — я його бачила в Кіровограді, працював на заводі. Я теж приїхала до Кіровограду, працювала на фабриці. Гірко було, що війна забрала найстаршого, Сергія, 1909 р. народження. Два брати були тяжко поранені: брат Гриша, 1914 р. [народження], і Микола, 1919 р. Брат Михайло,

¹ До з'ясування особи, чи то обставин потрапляння до Німеччини та до зони наступу радянських військ.

² В оригіналі помилково — 1943 р.

³ Йдеться про те, що репатріанті боялися нападу численних у повоєнну пору грабіжників. В усній бесіді авторка пояснила, що ці її особисті знайомі дозволили дівчатам переночувати на вокзалі, а зранку Варвару Кирилівну зустрів брат, і на возі вони відправилися додому.

1911 р. [народження], поранений у кінці війни, воював в обозі, а приїхав — не дали відпочити, вибрали головою колгоспу.

Я не можу все вам написати — я впала і вибила праву руку. Напишу вам, які в тяжкому горі я складала пісні.

Журавка

— Ой журавко, журавко,

Чого кричиш щоранку?

— Ой як мені не кричать,

Як так високо літять.

Ой високо-високо,

Скрізь дерева у саду,

До листочка припадаю.

До листочка припала,

Мати доньку згадала,

Як обідать сідала.

Усім ложки роздає,

Одна ложка лишня є,

«Десь у мене дочка є».

Одбилася од роду,

Як той камінь у воду,

Упав камінь той, лежить,

На чужині — горе жить.

1. Ця пісня зложена, коли я зібралась у табір смерті¹.

Мама

Здравствуй, мать,

Прими привет от дочки,

Пишет дочь тебе издалека.

Я жива, но жизнь моя разбита,

Одинока, нищенски горька.

Завезли меня в страну чужую,

С одинокой больной головой,

¹ Див. одну з перших публікацій одного з варіантів цієї пісні: *Симонов К. Поезда рабов//Красная звезда. — 1943. — 14 февраля. Пісня стала однією з популярних у фольклорі оstarбайтерів. Див. також про побутування цієї пісні на Краснодарщині після початку вивозу населення звідти на роботи до Райху: Симонов К. М. Разные дни войны. Дневник писателя. — М.: Художественная литература, 1982. Проте, її рідкісна присутність у найбільших збірках фольклору, що виходили в радянський час, може бути пояснена «блатним» (кримінальним) її походженням: власне, вихідний (початковий) текст пісні починався: «Здравствуй, мать, прими привет от сына» і був написаний від імені «пропащего» злодія. Див., напр.: *Песни узников/Сост. В. Пен-тюхов. — Красноярск: Офсет, 1995, а також <http://www.blatt.dp.ua/txt19.htm>.**

И разбили жизнь мою младую,
Разлучили, маменька, с тобой.
Помнишь, мать, как часто я, бывало,
Веселила весь тогда народ.
А ты часто, часто вечерами
Ожидала дочку у ворот.
Только жаль, что братьев не увижу
И сестру, которую так люблю.
А тебя, родная мать, обижу,
Ах, прощай, я больше не вернусь.

2. Ця пісня написана тоді, коли мене мали відправляти в табір смерті.

Песня для мамы

Ах, милая мама,
Когда я с тобою жила,
Ни горя, ни скуки не знала,
И жизнь мне казалась легка.
Но что тебе в голову впало —
В Германию меня отдала.
В Германии [я] горя узнала,
И меня бьют, как всегда.
Лежу на германской постели
И думаю все о тебе,
Горячие слезы текут,
Текут по правой щеке.

3. Не дай Боже помирать —
Нема кому поховать,
Не дай Боже захворіть —
Нема кому пожаліть.
Поховає чужина —
Не заплаче родина.

*За все пробачте. Писати більше не можу.
Басиста Варвара Кирилівна*

<...>

Белинская (Яровая) Тамара Никитична

**«Я считаю себя счастливой.
Пережила голод, войну и много всякого горя,
но выстояла...»**

Добрый день, уважаемые!

Услышала по радио, что готовится к выпуску книга воспоминаний остарбайтеров. Решила и я вспомнить про свою жизнь.

Наша семья жила в г. Харькове. Семья была большая, у моих родителей было пятеро детей: три дочки и два сына. Старшие сестры уже работали, я с братом училась в 72-й школе г. Харькова, а самый младший брат, 1934 года рождения, был дома. В 1941 г. я закончила 6-й класс, брат Олег — 3-й класс.

В воскресенье 22 июня была чудесная погода. Меня послали за керосином — в то время готовили на примусах и керогазах. Все люди шли, куда кому надо. Все было спокойно, и вдруг все стали куда-то бежать, побежала и я. Выяснилось, что по радио сообщили о начале войны. Люди все плакали. Забыв про керосин, я пришла домой, но родные уже знали про войну. С этого времени началась тяжелая жизнь. Поздней осенью г. Харьков был оккупирован немецкой армией. Света, воды, отопления не стало. Чтобы достать воды, ходили пешком в Рогань, ближе нигде не было воды, а там был колодец. Воду делили почти каплями, позже пользовались снегом. Встал вопрос: что делать?

Родители решили добираться в г. Богодухов, так как они там родились и некоторое время жили, учились и работали.

Папа наш 1870 г. рождения, а мама — 1892 г. Папа был старше мамы на 22 года. Зимой папа, сестры и брат Олег пошли пешком в Богодухов, остались мы втроем: мама, я, и брат Вениамин — самый младший. В комнате все замерзло, кушать, пить не было совсем нечего. Силы нас уже покидали. Зима была холодная, снегу много, комнаты не отапливались. Чтобы нас забрать, должна была прийти сестра, но такая была метель, что ничего не было видно. И вот как-то вечером в окно кто-то постучал. Мама говорит: «Это птичка известие прислала», обняла нас и сказала, чтобы мы ничего не боялись, и если кто-то останется живой, шли к соседям. Мама никогда не думала, что в такую метель может кто-то к нам прийти. А это моя старшая сестра не побоялась метели, пришла сама, чтобы забрать нас. Мы уже не могли даже разговаривать. Утром взяли две подушки, одежду, одеяло, посадили укутавши братика на санки и пошли пешком до Богодухова. Шли три дня. Расположились в полуразрушенном доме по ул. Ахтырской, 27 в бывшем колхозном дворе. Окна забили кусками стекла,

фанерой. Дрова носили из лесу, вода была в колодце. Зиму пережили, хотя было очень тяжело. Пришла весна. Ходили в села на заработки, даже в Полтавскую область (г. Гадяч¹) и дальше, чтобы заработать хлеба. Менять у нас не было ничего, все осталось в Харкове на Тракторном². Это было страшное время — видеть, как гибнут люди, вешали партизан, начались облавы, забирали даже женщин с детьми. Мою сестричку Таисию (1923 года рождения) прятали где только могли, одевали, как старую бабушку, когда она выходила на улицу — брала палочку. Рядом с нами жили две сестры, во время облавы они прятались в погребе, но их нашли и расстреляли.

Одно утро стало в нашей жизни особенно страшным: пришли два немецких солдата, и полицейский схватили маму, поставили под забор, направили на нее автомат и кричали: «Партизан! Партизан!» Мы поняли, что они искали мою сестру, ее не было дома, мама хотела что-то сказать, но ее не хотели слушать. В это время проходил офицер и дал распоряжение, чтобы забрали меня. Меня схватили, повели в какое-то помещение, где было много молодежи. Утром нас всех поместили в товарные вагоны и повезли, как животных. У меня не было даже одежды. Когда мы доехали до Польши, нас выгрузили в какое-то помещение и заставили всех раздеваться, одежду положить на землю, чтобы каждый помнил, где ложил свои вещи. На стульях стояли солдаты и каждому наливали на голову вонючей жидкости, а потом под холодный душ, это было так быстро, что мы не успевали смыть эту жидкость. И снова товарные вагоны и длинная дорога. Когда останавливался поезд, разрешали выйти и сделать свои дела, от вагона не разрешали отойти на шаг, сразу стреляли. Где-то раз в три дня давали что-нибудь поесть, набрать

Напис на звороті:

*Дорогая Тamarочка, поздравляю тебя
с Новым годом и новым счастьем,
желаю тебе много счастья,
вернуться домой и увидеться
со своими родителями. Дорогой
и любимой дочечке Тамаре от мамы
Лены. В Германии, 1/1/1944*

¹ Місто Гадяч — районний центр Полтавської області.

² Тобто в районі Харківського тракторного заводу, де раніше проживала сім'я.

воды. Со мной забрали и Скрипник Лиду, 1926 года рождения. Мы с ней познакомились уже в поезде и решили держаться вместе.

Когда приехали в Германию, там приходили и отбирали людей, пришла и наша очередь. Женщина, которая говорила на русском языке, отобрала меня, а Лиду нет. Мы начали ее очень просить, сказали, что мы сестры. Она согласилась, забрала и ее. Всего забрали 10 человек, и снова поезд, но теперь уже в купе. Ночью нас привезли в г. Seesen-am-Harz¹ на жестяную фабрику. Утром нас повели в цех, где изготавливались жестяные банки на конвейере. Мне дали метлу и совок — я должна была убирать обрезки из жести, грузить их на вагонетку и вывозить из цеха. Мне стало плохо от постоянного недоедания (целую неделю я ничего не ела), и я потеряла сознание. Когда я пришла в себя, я увидела, что я упала на вагонетку с листами жести и поранила ногу, [я] нашла какую-то тряпку и перевязала рану.

В обед нам дали сушеную вареную капусту с червями, но пришлось кушать, после еды стало немного лучше.

На другой день меня и Лиду Скрипник перевели в другой цех, где изготавливали ведра из картона. Работала я на большом станке с Леной Козинец, она называла меня доцей².

Лена соединяла ведро, а я вставляла полоски жести в два ряда. Надо было работать очень быстро, конвейер не ждал. Мои пальцы обливались кровью, но потом мне посоветовали заклеить их клейкой бумагой, стало легче. Кормили нас один раз в день: брюква, капуста, шпинат; иногда фасоль в стручках — это было как праздник. В понедельник выдавали на неделю батон хлеба и 100 г маргарина. Из фабрики никуда не выпускали. Цех был на первом этаже, жили на втором. Там было 8 комнат, в каждой по 15 человек.

Нас с Лидой разместили в седьмой комнате. Не всех уже и помню. С нами были Минко Галя и Анастасия, Пономаренко Мария с Валковского района.

Одежды у меня не было, и я решила пошить себе платье из одеяла, из простыни второе. На фотографии — платья, которые я сшила сама себе и Скрипник Лиде руками. На ногах деревянные колодки. Хорошо, что не надо было никуда ходить, вышел из комнаты — и сразу в цех. Но в морозы пальцы все равно приморозила. Никуда не разрешали выходить из фабрики. На ночь запирали все комнаты. До 17:00 часов работали, в 18:00 часов всех пересчитывали и запирали, утром в 6:00 открывали.

На фабрике работали и военнопленные: французы, итальянцы, бельгийцы, поляки. Каждый день их привозили и после работы отвозили в лагерь. Никогда не забуду бельгийца, который работал на станке, вырезал

¹ Seesen (Seesen-am-Harz) — місто в Нижній Саксонії, крайс Гослар (Niedersachsen, Landkreis Goslar).

² Тобто укр. доця — донечка.

дно из жести для ведер. У него не было пальцев стопы, он ходил на пятках. Когда он получал посылки через Красный крест, звал меня и клал в карман гостинец, и на его глазах были слезы, почему — я не знаю. Был очень добрый и мастер цеха — немец, тоже угощал меня бутербродом, который брал себе на обед: потихоньку клал мне в нишу станка и показывал пальцем, чтобы никто не видел. Я думаю, что они меня жалели, потому что я была меньше всех. В комнате, где я жила, тоже обо мне заботились, я часто болела. Принесли мне кое-какую одежду, выбрали из кучи тряпья, которым вытирали станки. Очень тяжело было пережить, условий никаких не было. Стирали белье, купались — в комнате в тазу. Печку топили сами дровами вечером. За один час надо было принести дров, воды, и все остальное.

Однажды две женщины решили убежать, соединили простыни и вылезли в окно. Три дня их искали, все жители комнаты были наказаны. Через три дня их нашли и отправили в концлагерь. Вернулись они через три месяца, на них было страшно смотреть: все тело покусано собаками.

1944 г., Германия,

зліва направо: Тамара Яровая,
Анастасія Мінко, Ліда Скрипник

Напис на звороти:

На память Томе от Наги Шостик, в годы проживания в Германии г. Seesen.
24/9—1944 г.

Напис на звороті:

На голгую и добрую память Тамаре от Оксаны, Seesen a/Harz, 25—9/1944 г.

Они рассказали, что в концлагере с утра до вечера они носили камни с одного конца в другой, а если останавливались, их кусали собаки. Больше никто не хотел убегать.

В конце 1944 г. начались тревоги, бомбежки. Всех нас выпускали в бомбоубежище, а когда бомба попала в бомбоубежище, открывали комнаты, а мы никуда не прятались — что будет, то будет. В 1945 г. в мае месяце нас освободили американские войска. Вошли в город без боя. Утром мы встали и увидели, что на всех строениях и на фабрике, где мы работали, были белые флаги. Нас всех забрали и пешком отправили в лагерь, потом в другой, где пешком, где грузовыми машинами. И так до самой реки Эльба. Там нас передали советским войскам. Потом еще один лагерь, где всех нас разместили по областям, и снова товарные вагоны. Настроение у всех было хорошее, мы были счастливы, что возвращаемся домой. Но не все вернулись, потому что нам говорили, что нас ждет тюрьма, каторга. Кое-кто испугался и остался там, или выехал в другие страны.

Домой я вернулась вместе с Лидой Скрипник. Задумалась о том, как быть, где работать?

Первое известие для меня было тяжелое: рассказали мои родные, что в 1942 г. немецкие солдаты избили моего отца, и он умер, было ему 72 года. Мама осталась сама с детьми, братья мои еще маленькие, а уже работали: пасли овец, коров, и мама работала в колхозе «Октябрь». Когда я приехала домой, я заболела, у меня так болели ноги, что я не вставала с крова-

ти. Доктор сказал: «летучий ревматизм». Я никогда больше не слышала о такой болезни.

В 1946 г. вместе с Лидой мы пошли работать в артель «Вышивальщица». Была секретарем комсомольской организации, считалась передовой, план выполняла и перевыполняла. А Лиде Скрипник не повезло. Она еще в Германии встречалась с мальчиком, обменялись адресами, договорились переписываться. Она ему писала, а он не отвечал, и она решила поехать к нему сама. Поехала в свой выходной, но не успела вернуться вовремя и опоздала на работу. Ее засудили на 4 месяца тюрьмы. В то время был закон: за опоздание на 15 минут на работу, за прогул судили до 6 месяцев тюрьмы. А парень от нее отказался. Приехала Лида к нему, а он ее не захотел даже видеть. Я ей советовала не ехать, а она не послушала. После тюрьмы она перешла работать санитаркой в больницу. Замуж не выходила, воспитывала сама двоих детей: сына Сашу и дочку Таню. Я поддерживала с ней отношения постоянно. В 75 лет она умерла.

20.08.1944 г., Германия, Seesen.

Справа наліво: Тамара Яровая, Настя
и Галя Минко

В 1946 году я поступила в вечернюю школу рабочей молодежи. С 8-ми утра до 17:00 часов работала, а с 18:00 до 24:00 в школе, потом надо было учить уроки, спала по 3–4 часа в сутки. В этом классе вместе со мной учился Белинский Юрий Сергеевич, мы с ним дружили, и 20 февраля 1949 г. поженились. В 1950 г. стала работать зав. читальным залом Божьей духовской районной детской библиотеки. Работала и заочно училась в техникуме культуры и просвещения. В 1951 г. родилась дочка Зоя.

Кроме работы в библиотеке, все принимали участие в восстановлении города и района, работали в колхозах, пололи, собирали урожай, скирдовали. Даже зимой по снегу собирали кукурузу. Приносили как могли пользу своей Родине. Проработала я в районной детской библиотеке 41 год, с 1991 г. на пенсии. Муж мой работал мастером в УПП УТОС¹ (общество слепых), участник войны, ветеран труда. Добрый, внимательный. С мужем в браке уже 59 лет. У меня чудесная семья: муж, дочка, две внучки, два правнука, которых я очень люблю. Я считаю себя счастливой.

¹ УТОС — Українське товариство сліпих.

Пережила голод, войну и много всякого горя, но выстояла. Люблю свой край, свою Родину. Награждена медалями, грамотами. Сейчас на пенсии, все меня уважают, поддерживаю связь с библиотекой. Одно только плохо — болезнь не дает жить: болят ноги, сердце, глаза почти ничего не видят.

Никому не желаю пережить то, что пережило наше поколение. Хочется, чтобы нашим детям, внукам жилось лучше, чтобы они были счастливы.

*6 марта 2008 года
Белинская (Яровая) Тамара Никитична*

* * *

Я, Белинская (Яровая) Тамара Никитична, в Германии была с 1942 по 1945 год. Работала на жестяной фабрике в городе Seesen-am-Harz.

С 1946 по 1948 г. училась в вечерней школе рабочей молодежи. С 1946 по 1948 работала в артели «Вышивальщица», с 1950 по 1991 г. — зав. читальным залом детской районной библиотеки, с 1 октября 1991 г. на пенсии. <адрес, телефон>

Бітус Михайл Павлович

Рассказ-быль «Один день»

«Меня могила не страшит!
Там, говорят, страданье спит
В холодной вечной тишине;
Но с жизнью жаль расстаться мне.
Я молод, молод...»

М. Ю. Лермонтов, «Мицыри»
1839 г.

[З усної бесіди з донькою автора, Лідією Михайлівною Борогкіною: Бітус Михайло Павлович народився 13 жовтня 1925 р. в м. Куп'янську Харківської області, до війни проживав із батьками в м. Харкові. 28 квітня 1942 р. був примусово вивезений на роботи до м. Гамбурга. Перебував там у робочих таборах в районах Нойгоф (Neuhof) та Альтона (Altona), працював на заводі фірми «MAN-Motorenwerk», був також у штрафному таборі «Лангер Морген» («Langer Morgen»). Пам'ятав Михайло Павлович імена комендантів таборів: Беренс (у штрафтаборі), Камерґрубер; начальника міської поліції звали Нольте, начальником виробництва був Рау, начальником інструментального цеху — Вагнер. 8 травня 1945 р. М. П. Бітус був звільнений, певний час працював у приватних сільських господарствах біля Вольфсберга (Австрія). 1946 р. переданий англійською війською місією в радянську зону окупації. Проте радянська сторона не докладала потрібних зусиль для постачання репатріантів усім необхідним для життя і для їхнього транспортування додому. Тому Михайло Павлович разом із приятелем вирішив добиратися додому самостійно. В Західній Україні, як він згодом розповідав доньці, він був змушений приєднатися до партизанської боротьби УПА, проте при першій же нагоді втік звідти та дістався до Харкова. Там він був арештований, засуджений за статтею 58/2, відбував покарання в таборі у Воркуті. У 1954 р. його було звільнено та дозволено поселитися дещо південніше, в м. Ухта. Там він працював на Ухтинському механічному заводі до 2006 р., став інженером-технологом. У 1955 р. одружився з Ольгою Миколаївною Каневою, у 1956 та 1958 рр. у подружжя народилося двоє дітей. Тільки в останні роки життя М. П. Бітус почав активніше ділитися спогадами зі своїми рідними. М. П. Бітус помер у 2007 р. в м. Ухта.

Даний твір присвячений події, що сталася під час перебування М. П. Бітуса в штрафному таборі для цивільних робітників «Лангер Морген» біля Гамбурга. Див. також спогади Г. А. Марченка, який теж перебував у таборі примусових працівників у Альтоні (район Гамбурга) та у штрафному таборі «Лангер Морген»: Невигагане. Усні історії остарбайтерів/Авт. упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. — Харків: Райгер, 2004. — С. 71–90. Завод MAN-Motorenwerk Hamburg, de

працював М. П. Бітус, спеціалізувався на виготовленні моторів для крупних лінкорів, в ході війни перепрофілювався для виготовлення підводних човнів. На заводі використовувалася переважно праця примусових робітників (гив. *Das nationalsozialistische Lagersystem/Martin Weinmann (Hrsg.). — Frankfurt-am-Main, 1999, також на: http://www.thornb2b.co.uk/P/P_docs/ZA_ENG.pdf*).

М. П. Бітус також є автором неопублікованих спогадів, що охоплюють період від дитинства автора до нацистської окупації Харківщини включно («Незабываемое (Воспоминания)», Ухта, 1984), а також про проживання у Австрії після війни («В прошлом. Повесть в двух книгах», Воркута, 1955). Вони зберігаються в особистому архіві доньки М. П. Бітуса, Л. М. Борогдіної, а також в Архіві Східного інституту українознавства ім. Ковальських (м. Харків). У них автор, зокрема, декларував намір написати спогади про перебування на примусовій праці в Німеччині, проте цей задум не був здійснений, можливо, через побоювання щодо можливих репресій.]

I

Ночь была на исходе. Сквозь стекла окон барака серел рассвет. На двойных нарах тревожным сном спали люди, вскрикивая и стенаая во сне. Разные люди, разные жизненные пути. Поэтому и снится каждому свое: кто видит себя в сражении, кто пробирается болотом, которому нет конца, кому-то снится, что он ест прекрасный суп с пахучим белым хлебом и не здесь в фашистском лагере «Лангер Морген», раскинувшемся среди песчаных дюн на окраине Гамбурга, а дома, в кругу семьи, в родных краях.

Лагерь спал. Десять бараков, набитых людскими телами, полные спертого воздуха, темными коробками выделялись на песке.

После изнурительного двенадцатичасового трудового дня, угнетавшего сознание спящих людей тем, что их труд идет на пользу врага, сон был спасением, отрадой, забвением.

Только солдаты за колючей проволокой не спали, бдительно охраняя до подъема ограниченный этой проволокой участок земли.

В это утро кое-кому предстояло встать гораздо раньше обычного. Вчере комендант лагеря, или как его называли, «лагерфюрер»¹, объявил персонально каждому, кто завтра утром должен явиться к воротам лагеря в 3 часа утра, чтобы ехать работать на консервную фабрику. «Запасайтесь ложками» — почему-то улыбаясь, предупреждал он нас. Те, кому выпало счастье оказаться в числе намеченных, стали объектом внимания всего лагеря. Посыпались советы и предложения: как надо себя там держать, что взять из посуды, чтобы принести с собой хоть немного. Я оказался в числе тех, кто должен был завтра ехать. В эту ночь мне спалось плохо. Голод — повседневный призрак войны — очень долго уже «дружил» со мною, поэтому предстоящий день, как мираж, стоял перед глазами, обещая дать

¹ Him. Lagerführer — начальник табору.

возможность хоть раз досыта поесть. Может быть, поэтому я так хорошо и запомнил этот рассвет в душном бараке, так ярко представил себе сны этих разных и, в то же время, таких одинаково несчастных людей.

Команды для подъема не было дано. Часов у нас тоже не было, но люди, которым предстояло ехать, поднимались с нар, чутьем угадывая время, боясь опоздать, боясь потерять возможность, как все думали, на-есться.

К трем часам утра все были у ворот. Комендант Беренс и переводчик Владимир Смоляк стояли уже на крыльце комендатуры, всматривались сквозь туман в лица подходивших людей. Несмотря на большое количество людей, эти два человека знали всех на пересчет во всем лагере. Видимо, все оказались налицо, поэтому перекличку не делали, а только построили по пять и всех пересчитали. Наш лагерь перегораживался колючей проволокой, за которой в трех бараках жили наши русские женщины и девушки, такие же невольники, как и мы, — голодные. В густом тумане рассвета мы увидели, что там тоже собираются у ворот. Удивительного в этом ничего не было, так как на заводе у себя мы работали вместе.

Сейчас, поживаясь от холода и тумана, мы молча стояли в каком-то безразличии. Шоссе за проволокой матовой лентой уходило вдаль и терялось в тумане. Никакие звуки не нарушали этот взбухший рассвет. Прошло около получаса. Внезапно со стороны моста послышался рокот мотора и через минуту возле ворот остановился грузовой автомобиль с прицепом. Большой дизель, в кузове которого вмещается до 40 человек, поблескивал мокрой от тумана кабиной и никелированным буфером с двумя шариками по бокам. Бесшумно раскрылись ворота, и нас, отсчитывая по пять, пропускали на погрузку. В прицеп погрузили женщин. Я подсознательно прикинул количество и насчитал около шестидесяти человек всего. В наш кузов взобрались охранники с маузерами через плечо. Комендант сел в кабину, и мы двинулись по шоссе в северном направлении. Через несколько секунд лагерь скрылся в тумане.

II

Вряд ли кто-нибудь пытался ориентироваться. Никто из нас не знал, что делается за проволокой, и тем более не знал топографии районов, где нас везли. Помню только, что везли очень долго. Мы все устали стоять, хотелось присесть, но это было невозможно сделать. Очень много мостов мы проехали, миновали жилые кварталы, фабрики, железнодорожные пути и, наконец, выехали на шоссе, вымощенное булыжником. С начала пути прошло много времени. Туман постепенно рассеялся. Нашей дороге, казалось, не было конца. Наконец машина свернула куда-то вправо и, покачиваясь на ухабах, покатила среди поля по еле заметной из-за укатанной травы, почти не уезженной дороге. Мы старались увидеть хоть какое-нибудь строение, но куда ни кинь взором — везде ровное поле. Проехав немного, машина остановилась. Дверь кабины открылась, и на

землю сошли комендант и шофер. Оба, потягиваясь, расправляя затекшие от долгой дороги конечности, громко смеялись, перебрасываясь отрывистыми фразами. «Раус мен!»¹ — «Вылазь», — приказали нам. Пока мы выпрыгивали на землю, со трахом озираясь по сторонам, комендант все время покрикивал «Лос! Лос!»² — «Быстро! Быстро!». Вдалеке виднелся какой-то холмик, и больше ничего. Где же фабрика?! Зачем мы здесь?! Эти вопросы встали у каждого в сознании. Противный страх и чувство обреченности расслабляло мышцы и так слабого тела. Молча мы выполнили команду построиться по пять и после пересчета так же молча сели по команде на траву. Трава была мокрая от росы, но мы так устали за дорогу, что были рады и этому мокрому клочку земли.

III

Утро было солнечное и безветренное. Туман совершенно рассеялся. Над нами широко раскинулся голубой свод. И там, в высоте, раздавалось пение птичек. Нам не удавалось увидеть их, но все мы слушали, затаив дыхание, это пение пташек, которым не было дела ни до войны, охватившей мир, ни до наших страхов и сомнений. Действительно, нам было над чем задуматься. Чего мы ждем? Почему вместо трудового дня мы сидим в этом поле среди зелени, слушаем пение птичек?

Все назойливее сверлит мозг тревожная мысль. Мы задаем различные вопросы друг другу по этому поводу, но ответа не находим.

Это так необычно, странно. И тем более тревожно, так как охранники, обычно болтливые, тоже молчат, понуриив головы, занятые, видимо, каждый своими мыслями.

Комендант ухмыляется, глядя на нас, с каким-то странным выражением лица, и тоже молчит. Кто знает, что у него на уме?! Стоит, поглядывает по сторонам да курит.

Человек — существо разумное, и ему дано природой догадываться о чем-либо. Но это связано с целым рядом факторов, которые в памяти увязываются с чем-то подобным, похожим, может, пережитым, прочитанным или услышанным.

Ничего подобного до сих пор с нами не случалось, поэтому мы и не могли ничего предположить. Но, тем не менее, что-то гнетущее было на душе.

Часов в восемь утра со стороны дороги послышался шум мотора, и недалеко от нас оказалась еще одна группа людей. Не прошло и часа, как вся поляна была занята людьми, приехавшими так же, как и мы. Все эти группы, большие и малые, по-разному одетые, кто во что мог, были такие же, как и наша. Все это оказались такие же русские люди, согнанные

¹ Нім. «Raus, Männer!» — букв. «Назовні, люди!».

² Нім. «Los!» — несемантичний вигук, який може вважатися відповідником виразу «агов, давай!».

в Германию из оккупированных районов советской земли, военнопленные, избежавшие случайно еще более страшных лагерей — лагерей, где людей даже не пересчитывали! Каждую из групп возглавлял комендант лагеря. Все они собрались недалеко от нас, поглядывая в сторону дороги. Наконец, показался легковой автомобиль. Подъехав к группе комендантов, он остановился, и из него вышли трое: офицер, солдат и человек в черном штатском костюме с черным плащом через руку. Мы услышали: «Хайль!». О чем-то посоветовавшись, коменданты разошлись по группам, а трое прибывших отправились в сторону холмика, расположенного в полукилометре от нашего места.

Построив всех по пять и образовав единую колонну, нас повели к холму. Пока мы не двигались, мы ничего не замечали, но пройдя десяток метров, начали спотыкаться и падать в траву. В недоумении поднимались и снова шли дальше. Вдруг послышалась команда поднимать ноги повыше и не тащить носки по траве. Оказывается, все поле было утыкано колышками в каком-то особом порядке, и были они связаны между собой очень тонкой и прочной проволокой, прятавшейся в траве. Идти было трудно, а бежать, конечно, невозможно. Видимо, поле представляло собой что-то особенное, и ни в коем случае не место отдыха или гуляний.

Внезапно по рядам прокатилось слово, смысл которого моментально дошел до всех, хотя сказано было шепотом: «Расстрел!». Спазм сжавил горло. Нет, не может быть! Это противоестественно и дико. За что? Почему? Мысли бешено неслись в сознании людей. Неужели всех? Кто-то высказал мысль, что на эдаком поле не убежишь, и тут-де нам всем крышка. Это было уже правдоподобно, так как аргумент был веский. Но женщины! За что их! «Похоже на бойню!», «Уничтожать только за то, что мы русские!» — разные реплики доносились со всех сторон. Каждый старался и не мог отогнать эти жуткие мысли от себя. Может быть, кто-то из нас? Не все?! Ведь это ужасно, и не укладывается в сознании. Но, окруженные охраной, мы покорно шли в неизвестность.

IV

Нас построили буквой «П» перед холмом из свежавырытой земли. Фланги были метров по четыре, а середина буквы «П» была метров 17 или 18. Много нас было, очень много, со всех концов Гамбурга и его предместий свезли сюда людей. Постепенно мысль об истреблении нас мы оставили как несбыточную. Живя за проволокой, мы ничего не знали о тех зверствах, которые чинили гестаповцы в лагерях смерти. Мы не знали о том, как бесцеремонно истреблялись десятки тысяч людей, и что это истребление было в основе политики Гитлера и его приспешников. Ничего этого никто из нас не знал, и в этом неведении сегодня было наше счастье.

Все наше внимание устремилось на троих приехавших в легковом автомобиле. Будто наша жизнь всецело зависела от них, и все мы чего-то ждали.

Мы видели холм в 100 метрах от себя. Видели, что земля свежеврытая, с прослойкой глины и песка. Неужели правда?! За нашим строем раздался шум подъезжающих машин, и мы увидели, что они полны солдат в касках и с винтовками в руках. На штыках-кинжалах играло солнце. На миг я потерял сознание и очнулся сразу, но уже сидя на траве. Меня удержали товарищи и посадили, не дав упасть. Очнувшись, я увидел, что все мы окружены густой цепью солдат СС с ружьями на перевес, стоявшими на расстоянии пяти-шести метров от наших спин.

Картина была жуткая. Люди падали в обморок. Кто-то забился в эпилептическом припадке, и его укрыли черной рубашкой.

Комендант прохаживался перед строем и ухмылялся, делая выразительный жест ребром ладони по горлу. Ему наши страдания доставляли удовольствие.

Я не представлял смерти, не хотел ее, так как никто никогда ее не хотел, и слово «смерть» для меня, семнадцатилетнего мальчишки, казалось нелепым, жутким и неправдоподобным. Ведь я еще даже не понимал смысла жизни. Не знал ее.

V

Дальнейшие события развивались очень быстро. По команде офицера между нами и холмиком прошли и встали в ряд девять солдат с винтовками. В то же время к нам подошел человек в черном штатском костюме и, держа в одной руке плащ, а в другой большой лист бумаги, обратился к нам на плохом русском языке. Это, как мы позже узнали, был переводчик гестапо города Гамбурга, лет пятидесяти, небольшого роста, чуть сутулый, с седыми, спадающими на лоб, волосами. Он внушал отвращение и ужас, напоминая чем-то средневекового инквизитора.

С той поры прошло восемнадцать лет, и сейчас мне уже трудно вспомнить речь дословно, но смысл, характер постараюсь передать поточнее. Вскинув руку с бумагой, он, как бы требуя тишины и внимания, заговорил: «Господа русские граждане! Сегодня вы приглашены сюда для того, чтобы явиться свидетелями истинно германского правосудия и гуманности. За последнее время в лагерях русских рабочих появились коммунистические провокаторы и бунтовщики, сомневающиеся в силе германского оружия и правоте нашего фюрера. Германская империя открыла вам дорогу для познания культуры и цивилизации Европы. Вы должны благодарить фюрера за это право. Кто же платит черной неблагодарностью, тот сурово наказывается и будет беспощадно уничтожен! Сегодня вы увидите показательный расстрел. Вы увидите перед собой коммунистических агитаторов и скрывающихся до сих пор среди вас евреев. Но в то же время вы увидите, насколько справедливо и гуманно относится наше правительство к раскаявшимся и признающим наше превосходство.

Ваш долг — передать соотечественникам все, что вы здесь слышали и видели. Помните, что все, кто не захочет честно трудиться, пойдет по этой же дороге».

Повернувшись к офицеру, он что-то быстро проговорил и отошел в сторону. Сразу же слева появились три человека, подталкиваемые солдатом, они двигались в направлении холмика. Мы их отчетливо видели. Стриженные наголо, бледные, худые, без обуви, в одних рубашках навыпуск и брюках, они шли, не оглядываясь по сторонам, и остановились у холмика.

Только тогда мы поняли, что там была яма — будущая могила. Их поставили лицом к яме, к нам спиной. Последовала команда, и девять стволов грохнули в спины этих трех безвестных мучеников. Как подкошенные, они попадали и скрылись в яме. Люди ахнули! Это произошло так быстро и неожиданно, что осмыслить происшедшее не представлялось возможным. Офицер подошел к яме, и мы услышали три пистолетных выстрела. Кругом стояла глубокая тишина. Только зубы и сердце стучали так громко, что слышался рядом стоящий. У меня тряслись колени, я еле стоял. В это время к яме подвели еще троих, и в одном из них мы узнали своего товарища, у которого в лагере осталась хорошенькая жена (Колю Кныша). В чем он провинился с точки зрения германского гестапо, мы не знали. В дальнейшем я слышал, будто его оклеветал один из лагерных «чистеньких» (Недилько Николай), чтобы завести роман с его женой. Самое главное подтверждение — это свершившийся факт: она стала его подругой.

Так же, как и предыдущих троих, пули сразили и этих. Мы затыкали уши, закрывали глаза, чтобы не видеть и не слышать происходившее перед нами. Среди женщин начались истерические припадки. Послышались рыдания и стоны. Кто-то из мужчин растерянно сказал, что обмочился и ничего не может с собой поделать. Люди опускались на колени, ноги отказывались слушаться. Слишком необычным и ужасным было это кровавое зрелище. Слишком слабы и истерзаны душевно были привезенные сюда для «моральной обработки» голодные люди. Многих тошнило, стучали зубы, кто-то читал молитву. «Господи! Когда же конец?!»

Шесть раз мы слышали залпы. Восемнадцать человек было расстреляно на наших глазах.

Я видел, как убили бывшего в нашем лагере токаря Сашу, которого уличили в том, что он еврей, и увозили его из цеха с мешком на голове. До конца своих дней не забыть того, что там происходило в этот ужасный день.

В последней тройке расстрелянных был наш бывший переводчик Жора. Его обвиняли в антигерманской пропаганде; в том, что он вскрывал солдатам охраны бесполезность войны, доказывал ее провал для немцев. Расстреляли его за то, что он верил в победу Советского народа и не отказался от своих убеждений. Когда его поставили в числе троих к яме,

он повернул голову к нам и пока офицер командовал, успел крикнуть: «Прощайте, товарищи! Всех не убьют! Победа за нами!...» Залп прервал его слова, двое упали, а Жора стоял, откинув голову назад. Видно было, что он смертельно ранен. Офицер бросился к нему и в упор выстрелил в голову. Жора трепыхнулся и упал на колени. Еще один выстрел, и Жора, под тяжестью двух других несчастных, упал на землю. Ногой офицер забросил торчащие тела в яму, спрятал пистолет в кобуру и двинулся обратно. Это было все.

Остальное прошло как какой-то фарс. Вывели к яме троих в белых полосатых костюмах, зачитали смертный приговор, потом помилование с отправкой в концентрационный лагерь. Сразу после этого их увели в крытую брезентом машину и увезли. В этом, видимо, и заключалась «истинно германская гуманность». Нас всех снова развели по машинам и повезли обратно.

С тех пор прошло 10 лет. Многие ушло из памяти, забылось, смещалось во времени. Но этот летний день 1943 года останется в памяти до конца дней моих.

*г. Ухта. Январь 1961 г.
М. Битус*

Бугло Иван Григорьевич

«Вот так я прожил свою жизнь...»

С чего бы начать свои воспоминания?

Родился я 6 октября 1924 г. в городе Балаклея¹ Харьковской области на ул. <...>, где проживаю до настоящего времени.

Родители были крестьянами (середняками), имели землю, скот, инвентарь, дед по матери имел ветряную мельницу, за что и пострадал.

Но все постепенно стало улучшаться, стали жить лучше, но недолго, как вдруг — война. О начале войны мы услышали по радио, сначала даже не совсем поняли; я сейчас думаю, что к войне мы были не готовы. Много бахвалились: «Чужой земли мы не хотим не пяди, но и своей вершка не отдадим»². Началась паника, никто ничего не понимал: что делать, как быть?

И вот уже осенью 1941 г. появились немцы, даже не с той стороны, откуда мы ждали. Немцы тоже не стеснялись, брали все: молоко, масло, яйца. Стало в городе затишье — света нет, воды нет, ночью слышно только лай собак. Так продолжалось до августа 1942 г. Немцы очень тщательно взяли на список всю молодежь. Затем к нам прислали повестки и велели с продуктами и вещами быть на вокзале. Меня провожали мама и сестра, отец был на фронте. На вокзале творилось невообразимое: крик, плач, вой, рев; картина была страшная: вопящие матери и рыдающие дети. Помню леденящее чувство беспомощности и ужаса. Нас загнали в товарные вагоны и отправили на Харьков. Колеса — стук-стук, вроде как сердца удары. В Харькове нас поселили в каком-то здании, скорее всего в бывшем НИИ. Там мы прошли комиссию, которая определяла, что мы работоспособные, не калеки, и у нас нет инфекционных болезней и другой заразы, которую мы могли бы завезти в Германию.

8 августа мы двинулись на запад. В каждом вагоне был немец-охранник. Рациональные немцы назначили охранниками тех солдат, которые ехали в Германию в отпуск. По дороге нас выпускали из вагонов сходить в туалет. Вся эта процедура проходила совместно — и парни, и девушки рядом. Нас опускали до уровня животных, убивали в нас все человеческое. В Польше мы опять прошли двойную медкомиссию. В термопечах пропарили все вещи и обувь, которые перепалились. Нас раздевали, и места на теле, где были волосы, мазали каким-то раствором, который потом не отмывался.

¹ Районний центр Харківської області.

² Слова з пісні «Марш танкістів» («Броня крепка, и танки наши быстры...») (поет — Б. Ласкін, композитори — брати Покрасс, 1939 р.).

В Польше появились покупатели, бауэры, промышленники, которым нужна была рабочая сила. Нас строили, а они шли и выбирали. Но мы им не нравились, потому что были очень замученные. В Польше нас сильно обижали, плевали, бросали палки, показывали, что мы с рогами — причем это были простые люди.

И так через всю Германию. В Берлине нас загнали в тупик, дали по черпаку комбикорма, 4–5 картофелин и яблоко. Там был туалет. В него было два входа: в один заходили ребята, а в другой девушки. Но когда мы попали внутрь, оказалось, что туалет не разделен, и в туалет мы ходили рядом. К нам относились, как к стаду животных.

Затем нас повезли в город Оснабрюк¹, это 50 км от Голландии. В нашем вагоне ехало очень много людей, до Оснабрюка доехало 30. Кого купили, кто умер по дороге. Затем нас поделили пополам. Одних отправили на литейный завод, а я попал в ОКД² — проволочный завод. В Оснабрюк мы приехали 20 августа. Нас поселили в бараки. Там уже было много таких из Западной Украины. У каждого было свое место — нары, матрац и подушка из стружки. Немцы показали, кто есть кто; «это можно, это нельзя, знайте свое место». Мы были полностью подывлены, бесправны. Нас просто-напросто убили морально и духовно. Мы были лишены всяких прав, всякой защиты. Мы чувствовали себя вечными рабами, и когда все это кончится — неизвестно. Девушки плакали и пели грустные песни.

Ежедневно подъем в 4 часа утра и дорога из лагеря, туда и обратно, по 5 км. Сначала водили с охраной и с собаками, из строя нельзя отходить, даже девушки на ходу, не выходя из строя, научились мочиться. Нас водили через лес, т. к. немцы в городе еще спали, а мы в деревянной обуви стучали по булыжнику и мешали им спать.

Тех, кто пытался бежать, избивали и на две недели отправляли в карцер; и это было счастье, потому что если бы отправили в концлагерь — там конец. Многие не выдерживали такой жизни, бросались на электрокабель, чтобы избавиться от мучений. И живые завидовали мертвым.

Еда была такая: утром кофе без сахара, на обед — похлебка, брюква, шпинат, кольраби без хлеба, хлеб мы получали на ужин — 150 граммов. Помню постоянное чувство голода, даже во сне хотелось кушать. Скажу спасибо всем иностранцам (на заводе работали итальянцы, испанцы, французы), которые поддерживали нас хлебом. Их кормили так же, как и немцев (немцы тоже работали на заводе). Кроме этого, они получали посылки из дома и помощь Красного Креста. У нас этого не было, потому что мы были сталинскими. У меня был друг, вранцуз Марсель,

¹ Оснабрюк (Osnabrück) — місто в Нижній Саксонії.

² ОКД — йдеться про те, що автор працював на фабриці, яка належала фірмі «ОКД» («Osnabrücker Kupfer- und Drahtwerk AG») — потужній компанії з виробництва дроту та різних виробів із міді. З 1967 р. в Німеччині вона стала зватися «КМЕ» («Kabel- und Metallwerke Gutehoffnungshütte AG»).

светлая ему память. Он был старше меня, ему тогда было лет 40, и он меня опекал, поддерживал, подкармливал. Однажды даже его мать пришила мне спецовку, шапку и бутылку вина. Я бесконечно благодарен этому человеку. Как жаль, что после войны советский железный занавес полностью исключал возможность всякого с ним общения, а сейчас его, конечно, уже нет в живых, ведь мне уже 84. Он был для меня настоящим другом в этом темном царстве зверства и фашизма. Марсель был поваром, до войны работал в ресторане в Париже. Когда окончилась война, он звал меня с собой. И американцы, которые освобождали Оснабрюк, предлагали остаться. Но у меня сомнений не было: конечно же, я возвращусь домой, *на рігну неньку-Україну*, к своим родным, к матери, к отцу, в свои родные, такие дорогие мне места.

У нас была мизерная зарплата. Раз в неделю приезжала автолавка, и мы могли купить одеколон, мыло, платочки. Не было только еды. Еду покупать нам не разрешали. Мы просили французов, и они нам покупали в городе хлеб. Французы слушали радио (не знаю, им это разрешали, или они это делали подпольно), но однажды они принесли нам новость о событиях в Сталинграде¹. Появилась какая-то надежда, что закончится война. Я почувствовал свежий воздух. Немцы тоже стали меняться. Нас перестали охранять с собаками, на работу водил один полицейский. Было видно, что немцы уже сомневаются в победоносном окончании войны. Женщины-немки, которые работали с нами на заводе, нас жалели. Девушкам они дарили платья. Я в это время работал водителем электрокары. Кроме основных обязанностей, в мои обязанности входило в обед с проходной доставлять пищу в цех, а затем пустую посуду отвозить обратно на проходную. После иностранцев оставались остатки еды, и я старался, чтобы эти остатки разобрали наши ребята, которые уже ждали меня с ведрами. Конечно, мы старались прятаться от немцев, но я думаю, что немцы все знали, но делали вид, что не замечают.

С запада уже доносилась канонада, но наш завод работал в обычном режиме. В субботу работали до 14 часов, в воскресенье — выходной, и без паники. Я должен отметить, что немцы очень трудолюбивые и справедливые даже, те немцы, которые работали с нами на заводе, работали честно; они считали, что работать должны все.

Помню еще, что когда мы лузгали семечки, немцы удивлялись, они не понимали, как мы это делаем, и называли это «русский шоколад».

Время шло, и мы видели, что немцы понимают: им капут².

Были постоянные бомбежки английской авиации. Немцы называли ее «Томми», и когда раздавался сигнал тревоги, они кричали: «Томми, Томми!»,

¹ Йдеться про Сталінградську битву (17.07.1942 – 2.02.1943, наступальний етап тривав з 19 листопада 1942 р.), одну з ключових на радянсько-німецькому фронті протягом Другої світової війни.

² Нім. kaputt — зіпсований, зламаний, розбитий.

І. Г. Бугло.

Фото з аусвайсу

и бежали прятаться в бункер. Нас тоже загоняли в бункер, но в бункере был такой отзвук от взрывов, я чувствовал себя заживо погребенным, и впредь, когда только начинался налет, я убегал и прятался в кустах, чтобы меня не загнали в бункер. Со временем местное население, немки с детьми, [стали] бегать с нами — говорили, что нас бомбы не берут. Мы видели, что англичане сбрасывают бомбы на открытые места, и не понимали, почему. Оказалось, что там у немцев были под землей заводы и целые города.

И вот — свобода! В город вошли американцы. Радость — выжили!

Когда-то, еще в начале моего пребывания в Германии, мне приснился сон. Как будто я выхожу из своего барака, раннее утро, а прямо от двери барака тянется не просто длинная, а бесконечная лестница на восток. Когда мы шли на работу, я рассказал этот сон, и одна женщина с Западной Украины, она была постарше нас, сказала: «Иван, ты выживешь и вернешься домой». Я всю войну верил, что так и будет. И хотя ни тогда, ни сейчас я в сны особенно не верю, этот сон был вещим, он поддерживал меня в самые трудные минуты, я очень хотел выжить и вернуться.

Освободители, когда встречали своих военнопленных соотечественников, качали их на руках, обнимали, целовали. Была всеобщая радость и ликование. Мы чувствовали себя как будто заново родившимися. С нами американцы общались из жалости, кормили нас, разрешили пользоваться брошенными немецкими складами. Мы увидели, что запасов у немцев было много, подготовка к войне была отличная. Я зашел в покинутый немцами полицейский участок, нашел там свой паспорт и оторвал от него свою фотографию, которую сейчас Вам посылаю.

О голоде речи уже нет. Нас переводят в другой лагерь под защитой американцев, нас там уже 15 тысяч человек. Мы пробыли там три месяца. После этого нас отправили в Магдебург¹ на мост дружбы на Эльбе. Там нас и «поздравили» наши соотечественники. Ребят называли власовцами, а девушек — немецкими шлюхами и проститутками. На мосту, когда американцы передавали нас советским военным, нам задавали вопросы, на которые надо было быстро отвечать: год рождения, национальность, где родился; а кто замешкался, отводили в сторону, и куда они потом делись — мне неизвестно. Я потом вспомнил одного парня с Западной Украины. Его тоже звали Иван. Он был малограмотный, забитый, когда мы его спрашивали, когда он родился, Иван отвечал: «Та казали

¹ Магдебург — головне місто в Саксонії-Анхальт, знаходиться на Ельбі, у 1945 р. було окуповане як військами СРСР, так і союзників, останні згодом залишили місто.

мати, що у середу». Как этот парень мог быстро ответить на вопросы, и какова его судьба после такой встречи на дороге?

И началась жизнь при Советах. Ночные допросы КГБ и СМЕРШ. Помню, меня допрашивал пьяный КГБист, он сидел с бутылкой самогона. Задавал вопросы: не служил ли в армии Власова, не дружил ли с немцами, не агент ли я и т. д. Запугивали, угрожали.

На Эльбе переодели в советские вещи. Все наши вещи забрали. Нас прогнали пешком и тоже под охраной 70 км от Магдебурга до Бранденбурга¹, после этого погрузили в машины и через Польшу повезли аж в Белоруссию, а там распределили — куда кому: в шахты, на Кольский полуостров, на химию, на лесоразработки в Сибирь, и мало кому удалось быстро попасть домой. До сих пор ощущаю обиду. Нас, беззащитных, бросили на произвол судьбы, позволили захватчикам утнуть нас на чужбину, где трудно было остаться человеком, а после того, как нас освободили, нас же и обвинили в предательстве. Да, страшен фашизм, но сталинизм оказался еще страшнее.

По приезду домой еще одна «радость»: дом сгорел, мать, сестра и племянница живут в сарае. Начал искать работу — но не тут-то было, нигде не берут. Куда ни пойду, напишу автобиографию, что был в Германии — и все, не берут. В конце концов нашел работу в ремконторе Горкомхоза². Я и доволен, что попал туда. Я приобрел там все строительные специальности, сумел и дом построить. Женился, взял в жены такую, как и сам, оstarбайтершу. Вот уже пять лет, как она ушла из жизни. Напишу немного о ней.

Моя жена, Бугло Вера Артемовна (до замужества — Одерий), 1922 г. рождения, уроженка Балаклеи. В Германии была с августа 1942 г. по апрель 1945 г. Работала чернорабочей на военном заводе в с. Клаун вблизи города Ганновера. Из ее рассказов запомнились такие.

Когда ее забирали в Германию и погрузили в вагоны, после того, как поезд тронулся, ее мама, плача и крича, бежала вслед за поездом. Затем споткнулась о шпалу и упала на рельсы. Вера Артемовна тогда еще не знала, что видит маму в последний раз. После возвращения из Германии Вера Артемовна в Харькове ожидала поезд на Балаклею. Дом и мама совсем рядом! На перроне несколько женщин торговали квашеной капустой. Увидев группку девушек, возвращавшихся из Германии, они подошли к ним, чтобы угостить капустой. Одна из этих женщин, пристально посмотрев на Веру Артемовну, спросила: «Тебя не Верой зовут?» Услышав утвердительный ответ, она сказала: «А меня зовут Зося». Это оказалась родная старшая сестра моей супруги. И она сообщила, что мама умерла

¹ Очевидно, идет речь про Бранденбург-на-Гафелі (нім. Brandenburg an der Havel), місто в землі Бранденбург.

² Очевидно, ремонтна контора при Миському управлінні комунального господарства.

от сердечного приступа, который случился после смерти младшего сына (братика моей жены), которого до смерти забили немцы за то, что он украл у них кусок хлеба. Вера Артемовна криком кричала на весь вокзал. Вот такое было ее возвращение.

Помню еще один ее рассказ. Когда они ехали из Германии, в вагоне с моей будущей супругой ехал один парень, совсем молодой. Он был безмерно счастлив, радостен, оживлен, резвился, прыгал, скакал, в результате упал с подножки вагона, и ему отрезало обе ноги.

Хочу еще перечислить, кого помню, тех людей из Балаклеи, которые были со мной в Германии:

Гайдук Владимир,
Бовт Григорий,
Скоробагацкий Иван (умер в Германии),
Гречко Иван,
Глоба Дмитрий,
Клец Петро,
Абдула Владимир,
Шевердин Иван,
Гопций (какая-то девушка, имя не помню).

Вот так я прожил свою жизнь, не видел детства, молодости, а в старости вдовцом жить — тоже радости мало.

Когда у меня спрашивают, почему у меня нет орденов, я отшучиваюсь, что я раньше Жукова попал в Берлин.

Бутло Иван Григорьевич

<адрес>

Р. С. Искренне благодарю Вас за внимание, которое хоть в конце жизни мы, бывшие оstarбайтеры, почувствовали. Спасибо немцам, которые заплатили нам компенсацию, она нам очень пригодилась, правда, на лекарства и похороны. Спасибо украинской стороне за предложение издать книгу по нашим воспоминаниям. Надеюсь, что доживу, пока эта книга увидит свет. В случае, если этого не дождусь, убедительно прошу сообщить о ее выходе моей дочери, Варданын Надежде Ивановне, <адрес>, или внучке Макаренко Амалии Алексеевне <телефон>.

*С уважением и благодарностью —
Бутло И. Г.*

Киян Олена Василівна

«Я багато знаю, бо перенесла на своїй шкірі...»

[Лист № 1]

Шановні друзі! Доброго Вам здоров'я!

Побачила по телевізору в біжучому рядку звернення до нас, остарбайтерів, про те, що ви, можливо, видасте книжку про наші митарства в рабстві, і вирішила внести і свою лепту. В Німеччині вже давно є видані матеріали про роботу в Німеччині за часів нацизму в 1939 – 45 рр. Я багато знаю, бо перенесла на своїй шкірі.

Частину спогадів висилаю, ще частину вишлю через пару днів. Про жіночий табір № 21 я частково описала, можу дещо і про чоловічий описати. Якщо вам ніхто не приніс чи не прислав «Документация. Бывшие каторжанки и каторжане в Ландкрайсе Ферден», можу доставити я.

Знайомі трохи з каторжанами м. Ільменау¹, Золінгена².

Погано, що до 15 березня мало часу. Про своє життя після повернення додому я не буду так докладно описувати, хоч воно і дуже цікаве.

Я, Киян Олена Василівна, народилася 1 серпня 1926 р. В 1941 р. закінчила 7 кл[асів] Киянівської НСШ³ і місячні курси трактористів при Богодухівському учкомбінаті⁴. Працювала трактористкою в рідному селі. Евакуюватися не змогла, бо була неповнолітньою (15 років). Весною 1942 р. німці і поліція ловили молодь і відправляли до Німеччини. Був відправлений мій брат Михайло, народжений 3 січня 1924 р. Там він працював на паровозоремонтному заводі в місті Ільменау, що в Тюрингії. Про нього я згадаю ще раз.

10 серпня 1942 р. зібрали нас, решту молоді, підводою відвезли наші речі до м. Богодухів, ми ж і ті, хто нас проводжав, ішли пішки. Того ж дня нас і ще багато молоді з району вивезли до міста Харкова і помістили в тюрму поблизу вокзалу, але не на Холодній Горі⁵. Там ми провели кілька днів. Підчепили до поїзда, що віз із фронту поранених німецьких солдатів, і повезли на каторгу. В Полтаві зупинилися, щоб погодувати ранених, а нам дали по шматку хліба і води. Везли нас

¹ Ільменау (Ilmenau) — місто в бецірку Ільм-Крайс (Ilm-Kreis), земля Тюрингія.

² Золінген (Solingen) — місто в землі Північний Райн-Вестфалія.

³ Тобто в селі Кияни (зараз належить до Сухининської сільської ради Богодухівського району Харківської області).

⁴ Учкомбінат — навчальна інституція при певному підприємстві, що дає практичні навички, як правило, для робітників фізичної праці.

⁵ Район Харкова.

у товарних вагонах із заґратованими віконечками. У вагонах було тісно і жарко, дихати було нічим. Інколи поїзд зупинявся, щоб солдати могли вдовольнити свої потреби. Отже, нам дуже поталанило, бо і ми могли подихати свіжим повітрям. До Києва ми приїхали вночі, там дали нам якогось супу і хліба. Вранці повезли нас далі, до Перемишля¹. Там провели дезінфекцію. Якоюсь водою вонючою змастили нам волосся, прожарили наші лахи, дали нам попоїсти навіть «кунстгоніх»² (штучний мед). Не пам'ятаю, куди нас привезли, не бачила назви станції. Вивантажилися ми з вагонів і повезли нас до якогось обгородженого колючою проволокою місця з дерев'яними бараками. Там нас іще раз попарили, поїли ми ще те, що з дому залишилося. Вишикували нас тут же на плацу. Стали приходити і приїздити покупці. Вони обмацували наші біцепси, заглядали в рота; хто їм подобався, відбирали. Де міцніші, старші — відбирали бауери, «селяни», на роботу в сільському господарстві, а нас, малечу — на заводи, на фабрики. Привезли нас у якийсь ярок, там стояли бараки. Всі ми, дев'ять дівчат з Киянів, потрапили в одну «штубу» (кімнату в бараці), і працювали на одному підприємстві в м. Геттінген³ на заводі «Сарторіус Верке»⁴, на якому виготовляли деталі для вагів, радіодеталі. Завод був військовим. Вранці після побудки («ауфштейн») нас вишикували по 4 чол[овики] і повели на завод. Супроводжували нас два поліцаї, вони стежили за нами, щоби хтось із нас не підібрав качанчика з яблука, який іноді зустрічався на дорозі. Привели нас на завод, завели в цех, де стояли якісь станки, на яких працювали дівчата з України. Вони були переважно [з] Житомирської Кам'янець-Подільської обл[астей]. Були ще й німченята років 8–15, які зразу ж обізвали нас російськими свинями. В одного з них голова була дуже видовжена, схожа на диню, так він залишився в нас Динькою. Найстарший був Курт Бахман. Йому було 16 років, він працював на заводі і навчався в аероклубі. Він показував нам, що і як робити на станках, і першим перестав називати нас дурними свинями після того, як я [вивела] формулу, здається, $(a + b)$ в квадраті, яку він носив по всьому заводу і приніс нерозв'язану.

¹ Перемишль — українська назва польського міста Пшемисль (Przemyśl), розташованого у Підкарпатському воєводстві, за 12 км від сучасного кордону між Польщею та Україною.

² Нім. Kunsthonig.

³ Гьоттінген (нім. Göttingen) — місто в Нижній Саксонії.

⁴ Це підприємство з'явилося у Геттінгені ще 1870 р., коли Флоренсом Сарторіусом там була заснована компанія «Feinmechanische Werkstatt F. Sartorius». Профілем підприємства було виробництво лабораторного обладнання, зокрема, точних вагів для фармацевтики. Під час Другої світової війни підприємство було милітаризоване. Сьогодні «Sartorius Konzern» є однією з провідних компаній у галузях біотехнології мехатроніки з філіалами в багатьох країнах світу.

Малеча прибирала верстати після роботи, і одержувала від нас ляпаси. Були і німці, старезні дідусі, які інколи пригощали нас яблуком чи грушею, або таким малесеньким бутербродом, що зразу ж губився в роті.

Майстром був запеклий фашист Біте. Він не давав дідусям спілкуватися з нами. Працювали ми в дві зміни. У нічну зміну майстром був Август Шмідт, дуже хороша людина. Він любив слухати, як ми співали: «Утро красит нежным светом стены древнего Кремля, / О, Москва!»¹. У нічну зміну я любила працювати — ніхто за нами не дивився, сам Шмідт навчив нас філонити, сказав, де брати готові деталі, щоб не працювати.

На роботу приходили на сьому год[ину] ранку, на прохідній висів великий настінний годинник, а поряд дошка з мішечками-ячейками, де знаходились наші номери. Мій був № 2. Ми вставляли номер у годинник, який відбивав час приходу на заводі відходу. На заводі працювало багато іноземців: українці, росіяни, військовополонені французи, цивільні французенки, латиші, литовці, естонці. Вони були гірші за німців, докладали про всі наші провини майстру. Для нас була окрема їдальня, а кухня була в місті. Їжу, смердючу баланду з брукви, капусти, буряків, моркви, картоплі, перемеленої на якійсь машині, привозили «карою». Так в них називаються візки. На завод привозили німці, а в табір на вихідні ми привозили самі на великому возі, який тягнули чотири чоловіка. Все було таке несмачне, а ми їли, бо мусили. Вранці давали хліб і «каву» — якийсь ерзац, по крихті маргарину і сахарин. В обід — баланду, а ввечері — хто що за день зумів украсти. Спочатку ми жили у таборі Руйрат [Рустрат? — нрзб.], а з осені, приблизно з жовтня місяця, нас перевели до новозбудованого табору «Шуценплатц». Це був великий табір, розділений навпіл: чоловіча половина і жіноча. Табір був обнесений штахетником, обтягнутим колючим дротом. Вхід у табір був на чоловічій половині, тут же була кімната для вартових. Лагерфюрером був довготелесий німець. Ми його називали «півтора Івани». Злий був як собака. Тут же був і медпункт, в якому був «санітар» — старий німець, який пройшов першу світову війну. Дуже добрий дідусь, він давав нам звільнення від роботи. Ще в чоловічому таборі був клуб і хата-читальня.

У клубі інколи демонстрували фільми, в яких показували перемоги німців у боях з СРСР. Правда, не показували, як тікали з-під Сталінграда, та як здався Паулюс² із військом. Ще в клубі видавали нам подарунки на честь наших релігійних свят (по кілограму соняшникового насіння), і німці знали, що в нас свято. У читальні були різні книжечки типу: «Немец — перец — колбаса — купил лошадь без хвоста. Сел задом-наперед та поехал в огород»,

¹ Перші слова пісні «Москва майская» («Утро красит нежным светом...»), написаної 1937 р. на слова В. Лебедева-Кумача та музику братів Покрасс.

² Паулюс, Фрідріх-Вільгельм фон (1890–1957) — генерал-фельдмаршал з 1943 р., командувач 6-ї армії вермахту, яка в ході Сталінградської битви була оточена радянськими військами та здалася в полон 2 лютого 1943 р.

або: «На улице две курицы с петушком дерутся. Две девушки в окошечко смотрят да смеются, ха-ха-ха, ха-ха-ха — как нам жаль петуха». Так вони нас окультурювали. У нашій половині табору була баня-пражня з холодною водою, жіночий туалет і житлові бараки. Було 4 бараки, у кожному по 6 штуб. Наша була перша і друга — харківських дівчат. Харківських хлопців була дев'ять. Я пам'ятаю Мартиненка Василя і Безкровного Андрія. Їх там багато було, але вже всіх забула. У штубах було по 18 — 22 особи. Спали на двоярусних нарах з матрацами зі стружок. Під вікном стояв стіл, кілька стільців, посеред штуби кахельна плита. Опалювалася тим, що приносили з заводу: відходами упаковок, брикетом, коксом.

Працювали по 12 годин. У суботу до 12-ї год. 14 хв., неділя — вихідний.

Оскільки ми лише з заводу «Сарторіус» ходили вільно, то ми ходили на футбол, де грали «наші», французи. Я ж зі своєю подругою Євдокією Грицай ходила по селах, де просили: «Феркауфен зі бітте картофель» («продайте, будь ласка, картоплі») ¹. Хто продавав, хто так давав, та прикро те, що такі ж самі «руссіше думе швайне» ² цькували часто нас собаками. Одного разу в такому турне ми наздогнали дуже старого німця, який штовхав попереду себе кару ³. Ми з ним привіталися, він відповів, завели розмову. Він все: «Марушка, Марушка» — так мирно, що Дуся каже: «Пане, сідай, ми тебе повеземо». Він сів, і йому щось у нас не сподобалося, що він нас обізвав російськими дурними свинями. Попереду в ярку був смітник: різне лахміття, взуття, дитячі коляски, велосипеди. Дуся відштовхнула мене, заматюкнулась, підвернула кару, і загуркотів дід на смітник, а ми попрямували далі. До міста повертались іншою дорогою. Інколи по вихідних нас забирали пани на збирання врожаю: гороху, фруктів, овочів. Або окремі жінки забирали, щоб допомогли по господарству. Я потрапила до жінки, в якій було четверо малих дітей, чоловік і старший син були на фронті. Роботи в неї не було ніякої, я штопала дітям одяг, або ходили в ліс на прогулянку. Я саджала мале в коляску, яку тягли старші. По дорозі додому я брала маля на руки, а діти наривали в коляску яблук, груш, слив. Вони були дуже бідні, але намагались і мене нагодувати якимось делікатесом. Наприклад, вареною в стручках квасолею, яку я викидала в туалет, як фрау зазівається. Ми вже тоді не були голодними. Ходили вільно, то крали все, що попадало під руку. Ходили вночі до кагата, що був біля «нашої» кухні. Крали картоплю, столові буряки, моркву, капусту. У нічну зміну з німецьких бачків витягали зігнутою дротинкою картоплю, виливали підливу, суп. Щосуботи ми одержували зарплату — хто скільки заробив, від 2,5 марок до 8. У нас таких було мало. Я одержувала мінімум. Купувати ми могли лимонад, пиво, морозиво, біжутерію.

¹ Нім. «Verkaufen Sie bitte Kartoffel».

² Нім. russische dumme Schweine — дурні російські свині.

³ Нім. Karre — візок, тачка.

Спочатку, десь у 1942 р., одержували з дому посилокки грам по 200, може 300. На станції Гавриші стряли німці-залізничники: 2 літніх — Август Бауерокс і Герман Лепо, і один молодий Фріц. Август був із Гослара, недалеко від Геттінгена. Двічі він приїздив у відпустку і привозив нам посилокки від рідних. Уявляєте, як він ризикував, везучи мішок із пакетами для каторжан — так нас називали офіційно¹. Із братом Мишком я листувалася, і одного разу написала йому, як нам живеться в Німеччині. Листа затримали, і в кінці квітня 1943 р. мене арештували, посадили до тюрми. Зі мною була в таборі і в тюрмі Мухіна Тетяна Андріївна, 1926 р[оку] н[ародження], з м. Барвінкове². Я розшукувала її, а мені відповіли, що вона загинула. Вона працювала стрілочницею, і взимку під час перевodu стрілки на неї наїхав паровоз. Із тюрми нас перевезли до м. Ватенштедт³, де знаходився табір № 21, [мій] табірний № 3637. Із Геттінгена до Ганновера⁴ до пересильної тюрми нас, чотирьох дівчат, везли потягом. Це були я, Таня Мухіна і ще дві француженки — Марія і Жанет. Усі з заводу «Сарторіус».

Табір був розташований на конусоподібній горі, порослій лісом. Поряд із жіночим табором знаходився і чоловічий. Це я бачила, як нас везли під час повітряної тривоги. Ми розбіглися і зустрілися з хлопцями, які рили якусь траншею. Це були живі скелети, обтягнуті шкірою.

<i>Прод, їд</i>	<i>Баракы для німкен, фр[анцузько] та ін.</i>	<i>Склад</i>
<i>Прод[укція] склад</i>	<i>Пісок — їд, засипаний піском</i>	<i>Склад з овоч</i>
<i>Кухня</i>	<i>Баракы для радянских каторж[ан]</i>	<i>Туалет</i>

Схема табору № 21.

Якщо в тюрмі ми штопали мішки, в яких перевозили вугілля... Ага, забула. Ми з Танею сиділи в камері вдвох, спали на двох'ярусному ліжку. Тут

¹ Очевидно, йдеться про німецький термін «Zwangsarbeiter» — примусовий робітник, або каторжанин.

² Місто Барвінкове — зараз районний центр Харківської області.

³ Очевидно, йдеться про місто Зальцгіттер (у 1942–1951 рр. — Ватенштедт-Зальцгіттер (Watenstedt-Salzgitter)) — місто в землі Нижня Саксонія, розташоване між містами Гільдесгайм і Брауншвайг. Ватенштедом також називалася філія концтабору Носенгамме біля Брауншвайга, що належала фірмі «Reichswerke Hermann Göring».

⁴ Ганновер (нім. Hannover) — місто-центр землі Нижня Саксонія.

же був відкидний стілі два стільці, параша, рукомийник. Підлога натерта мастикою. Кожну краплю води витирали. Годували краще, ніж у заводській їдальні. Працювали цілий день, там милися, і відводили нас до камери, а перед цим гуляли, вірніше, марширували в спеціальному дворикі. На високому кам'яному мурі росли малесенькі берізки. З Ганновера везли спеціальними машинами-душогубками¹. Привезли, зразу під холодний душ, переодягли. Видали спідню білизну — кальсони та сорочку, спецкостюми темно-синього кольору, на спині літера L (Lager) і 21. Спереду на холошах теж L21. Взуття було — дерев'яні лодочки. Спали на двох'ярусних нарах на соломі. Вкривалися ковдрами, коли стало по 40 чоловік у штубі, стали зшивати ковдри, і всі спали під однією ковдрою. Уявіть, як було «зручно»² вилазити вночі по потребі, коли всі сплять. Та спати вдавалося нечасто. Майже щоночі по кілька разів на ніч нас виганяли на апель³ (перекличку). Стоїть поліцай, називаючи номери, а ми повинні відповідати «Гір» — «тут»⁴. Якщо хтось відсутній, то маринують до ранку.

Удень працювали. Вранці одержували 300 г хліба, кружку якогось пійла. Вмивалися обов'язково. Якщо помітить поліцай невмивану, б'є батогом. Підлогу обов'язково треба було помити. Наглядачками були чотири жінки-хорватки. Ми їх називали Квочка, Бочка, Сучка і Курва. Вони були дуже жорстокі, били за дрібну провину. Працювали на різних роботах: у шахтах відбирали породу, в горах довбали кирками сірку, розвантажували вагони з рудою тощо. У неділю був вихідний день — гірше від робочих днів. Вранці після туалету та сніданку вишиковувалися в дворі (на плацу). Посередині стояв фашист із собакою і командував, ми ходили, бігали, лягали, вставали. Якщо якась не витримувала, падала, собака хапав за комір і тяг до господаря. Якщо ж хтось на роботі прощтрафився, відбирали номерок, який давали при виїзді з табору. Повернешся без номера — зразу в «колодязь». «Колодязь» — це кімнатка без вікон 1,5×1,5 м, висотою 1,7 м. Там без вечери проводили ніч інколи по 5–6 чоловік, змушені були цілу ніч стояти або сидіти навпочіпки. Інколи ставили «під душ». Ставили попід стіну і з брандспойту під тиском обливали холодною водою. Кожному в'язневі був визначений строк від трьох тижнів до шести місяців. Після того знову повертали на місце попередньої роботи.

Пробачте, дорогі друзі, але це ще не все. Ще буде повернення на завод, поїздка на похорон брата, турне з піддробленою перепусткою.

[Лист № 2]

Після відбуття покарання повернулися ми знов усі чотири на завод. Більше ніяких вартих уваги подій не було аж до кінця 1944 р.

¹ Очевидно, схожими на душогубки.

² Тут лапки наші.

³ Від нім. Appell — звертання, заклик.

⁴ Нім. hier.

12 грудня 1944 р. в м. Їльменау помер мій брат Михайло. Він утікав додому, німці його спіймали, обливали на морозі холодною водою зі шлангу, він захворів і, хоч його й лікували, помер. Я одержала телеграму, вірніше, на заводі одержали, виписали мені перепустку, я пішла на станцію, взяла квиток і поїхала. Не знаю чому, але на такій близькій віддалі треба було робити дві пересадки. Приїхала до Їльменау вночі, попросила поліцая, і він провів мене до табору. Пересиділа до ранку в дівчат у штабі, вони мені не сказали, що брат помер. А вранці пішли до бараку, де лежав хворий брат. Його вже там не було. Нас направили до каплички, де була трупарня — кілька холодних кімнаток. В одній із них лежав труп мого брата. Нам сказали, коли відбудеться похорон. У капличці ж на підлозі були три смужки, зроблені під землю, порослу травою. Крайні були трохи ширші, середня — вузька. Прийшли два чоловіки, винесли труп і поклали на середню смужку. Заграв траурний марш, смужка з трупом почала повільно опускатися, а бокові — підніматися і сходитися, утворюючи горбик. До мене підійшов монах і запитав, чи я візьму урну з попелом за 15 DM¹. Я відмовилася (а гроші віддала). Я не уявляю, як би я їздила, чи жила, знаючи, що в банці труп (прах) мого брата. Його було спалено в печі під капличкою. Після похорону ми з хлопцями (їх відпустили на похорон) поїхали до міста Золінген, де були наші дівчата. Тут була і сестра моєї подруги по «походах на села» Дусі Грицай — Шура. Завод, де вона працювала, був розташований у центрі міста, тут же був і будинок, у якому вони мешкали. До нас вийшли троє дівчат на дві години. Їх без охорони не відпускали, у вихідні вони виходили до міста групами з перепустками.

Повернувшись до Їльменау, я кілька годин поспілкувалася із земляками з області. Один із них, Мірошніченко Андрій Іванович, був із селища Гути Богодухівського району. Він зустрічався з німкенею і, щоб не покарали, записався до власівської армії. Власов — генерал, який здав своє військо німцям. До нього набирали усіх бажаних. На фронт їх не посилали, а в тилу були вони охоронцями, чи ще десь служили, не знаю. Повернулася я на завод, розповіла про дівчат і хлопців, з якими зустрічалася. Ну, хто ж це витерпить — не поїхати до сестри?! Ми взяли перепустку, де було написано: Kijan Olga, я простим олівцем дописала: u[nd] Dusja Damu, 12.12i 18.12 я виправила на 22.12i 28.12. Дочекалися різдвяних свят, 24 грудня пішли на вокзал, показали перепустку, ніхто на виправлення не звернув уваги, взяли квитки, сіли в потяг і поїхали. Оскільки треба було робити дві пересадки, а потяг ходив один раз на добу через свята, то ми доїхали до Їльменау, коли ми вже повинні були бути в Геттінгені. До речі, перепустку перевіряли кілька разів, але ніхто не подумав, що дурні російські свині звичайним олівцем підробляють документ. Хоч і запізнювалися ми на роботу, а сестру провідали.

¹ DM — тобто дойчмарок.

Приїхали ми до Геттінгена 28 грудня вночі. Дуся пішла на роботу на першу зміну, а я лягла спати — моя зміна нічна. Не встигла я вкластися, як почула голосне: «Ауфштейн!» Це черговий поліцай. Повів мене на прохідну. Там мене допитали, де була, і сказали, що я або заплачу штраф 100 DM, або судитимуть. Це було 30 грудня, а 1 січня налетіли американські літаки, розбомбили табір, загинуло багато наших людей. Я пішла до табору французьких жінок і пробула там, аж доки дівчата не сказали, щоб поверталася на завод — Сарторіус вибачив. Повернулася, і зразу — на прибирання руїн після бомбардування. В одній із квартир знайшла нові панчохи. Принесла на заводі обміняла у французенок на талони на хліб, крупи, мармелад. Це було в перші дні березня [1945 р.].

Одного чудового дня під час тривоги вилізла я крізь отвір в огорожі і пішла до магазину. Біля магазину зустріла Андрія Мірошниченка. Після короткої бесіди зайшли до магазину. Нас там привітно зустріли, отоварили мої частину його талонів, і [ми] пішли. Він хотів провести мене через прохідну, а я сказала, що пролізу через отвір. Він допоміг мені перелізти, і я пішла, але недалеко. Зустрів мене один з поліцаїв, допитав, забрав пакунок, покликав свого напарника, забрали мене і повели до сараю, у колишній ливарний цех. Там попід стіною стояв стілець. Вони наказали мені роздягтися і лягти на стілець на живіт із піднятими руками. Один сів на руки, другий на ноги і почав мене бити батоном. Так відшмагали, що і тіло розсікли. Я втратила свідомість. Відлили водою і наказали одягатися. Я одяглася і пішла на грядку, де ми з Марією Чищевою садили горох і цибулю. Марія пішла на обід, а я залишилася лежати під будинком. Поки я лежала, халат присох до тіла, ледве відідрали. Надвечір прийшли військовополонені хлопці Микола Зозуля і Михайло Курепчиков і відвели мене на алюмінієвий завод. Там у малесенькому будиночку жили наші хлопчики, майже діти, вони пакували на заводі деталі. Залишили мене там. Було пусте ліжко — один з хлопчаків був у концтаборі. Там я і знаходилася місяць, аж до 8 квітня 1945 р.

Ми прокинулися від двигіння стін. Це йшли американські війська: студебекери, віліси, мотоциклісти. Без жодного пострілу захопили місто. Я в цей день повернулася в барак. Сюди приїхало кілька американських солдатів з автоматами. На чотирьох кутках табору поставили вишки з автоматами, вони охороняли нас від німців. Солдати, а серед них було багато негрів, яких ми побачили вперше і дуже боялися, були дуже привітними. Всіх нас переписали, видали пайок, які солдатам. Це були чималі коробки, в яких було все необхідне: тушонка, різні супи, шоколад, сахарин, цигарки, навіть сірнички, як гребінець на картонці. За кілька днів нас передали до англійської зони окупації. Це чомусь було в Австрії. Там хлопці лазили в підземні склади фабрики, приносили різні тканини. Нарешті нас привезли до міста Магдебурга, і там, перейшовши по містку через Ельбу, [ми] опинилися в зоні радянської окупації. Як зустріли нас

наші солдати, описувати не буду, бо ми їм зовсім не були потрібні: жили, де знаходили місце, їли — теж, що знаходили.

Та на цьому наш митарства не закінчувалися. Нас повантажили на студебекери і повезли у м. Франкфурт-на-Одері¹. Там розташувалися ми на луках. Ніхто нами не керував, не охороняв. Через деякий час прийшов солдат і запитав, хто грамотно пише. Обізвалося нас кілька чоловік. Він продиктував нам кілька речень, перевірів, зібрав нас і повів до якоїсь великої клуні, в якій стояли столи і стільці. Це називалося — табір Борисенка². Тут було лише місце роботи. Ми повинні були реєструвати всіх, хто повертався додому. Тут же був і гуртожиток. Вранці нас приводили на роботу, в обід водили на обід, а ввечері знов у гуртожиток. Працювали від зорі до зорі. Адже тисячі людей поверталися з неволі. Одного разу зайшов офіцер і запитав, чи є хто з Харкова. Я обізвалася. Розговорилися. Виявилося, що це був мій земляк — кагебіст із Богодухова, дядя Жора. Більше я про нього нічого не знаю, і не зустрічалася ніде після того, як він сказав: «Досить, дитино, тобі тут мучитись. Ось відправлятиму на Батьківщину сімейних, вагітних, поїдеш і ти з ними».

Так я повернулася в рідні Кияни 19 липня 1945 р. Найперша з каторги.

Ми там [в Німеччині] ще й співали. Багато було пісень, але забула. Ось одна:

Раскинулись рельсы далеко³,
По ним эшелоны стучат,
Они отправляют в Германию
Советских ребят и девчат.

¹ Франкфурт-на-Одері (нім. Frankfurt (Oder) або давніша назва — Frankfurt an der Oder) — зараз місто в землі Бранденбург, на польсько-німецькому кордоні.

² Можливо, начальник табору.

³ Переспів пісні «Раскинулось море широко...» («Кочегар»), що набула популярності вперше під час російсько-японської війни 1905 р., а у довоєнному Радянському Союзі стала відомою у виконанні Л. Утьосова, була однією з найпоширеніших серед оstarбайтерів. Перші публікації переспівів цієї пісні, складених саме оstarбайтерами, з'явилися у газетах і журналах ще під час ведення бойових дій (див. напр.: *Тараканкин К. В заповорожской степи*//Известия. — 1943. — № 236. — 6 октября; *Кандыба Ф. Шестнадцать писем*//Крестьянка. — 1944. — № 1 (январь) тощо). Різні варіанти саме оstarбайтерської пісні увійшли в багато збірників фольклору часів війни, див., напр.: *Русский фольклор Великой Отечественной войны*/Отв. ред. В. Е. Гусев. — М.; Л., 1964; *Материалы по истории песни Великой Отечественной войны. Труды института этнографии им. Миклухо-Маклая. Новая серия.* — 1953. — Т. 19; *Народное творчество в годы Великой Отечественной войны*/Сост. В. А. Тонков. — Воронеж, 1951; *Сестра Украина (Песни неволи и борьбы)*/Сост. и пер. А. Глоба. — М., 1947; *Украина непокоренная. Народные песни и думы*/Пер. с укр. И. Белинович. — М., 1944 та ін.

О, Германия, ты же велика,
Вербовала ты всю молодежь,
Посадила ты нас за решетку,
И на волю теперь не уйдешь.

Ты везла нас в товарных вагонах,
На работу ведет нас конвой.
По двенадцать часов за работой
Хоть голоден, хоть болен, а — стой.

С работы приходим мы поздно,
Но не сразу ложимся мы спать.
А рано утром еще на рассвете
Полиции наши кричат.

Покидаем мы нары с соломой,
Получаем мы хлеба кусок,
И полиция снова и с плеткой
Нас, голодных, ведет на завод.

За станком мы стоим, вспоминаем,
Как мы жили в родимом краю.
Мы такой еще жизни не видали,
Здесь кончаю я песню свою.

Ось пісня, яку написав мій брат Михайло:

Крутится-вертится пленный наш брат¹,
Где он не сунется — всюду солдат.
Там за колючей стеной в лагерях
Крутится-вертится все же он зря.

Полуобструган и полуобмыт,
Полуголоден и полу он сыт,
Немцу работает он за харчи
С раннего утра до поздней ночи.

Я не хотел бы ни спать и ни жрать,
Лишь бы отсюда скорее удрать.
Но удерешь ты с одних лагерей —
Много открыто в другие дверей.

Но вот и удрал я с одних лагерей,
Много шатается пленных людей,
У каждого вертится думка одна:
Скоро ли кончится эта война?

¹ Схожий варіант переробки пісні «Крутится, вертится шар голубой», що стала відомою завдяки її виконанню актором Б. Чирковим у кінотрилогії «Юність Максима», міститься у збірнику «Сказки, песни, частушки, присловья Ленинградской области» (Див.: Сказки, песни, частушки, присловья Ленинградской области: Сборник/Запись, сост., обработка и прим. В. С. Бахтина. — Л., 1982. — С. 272–273).

Но многим уж, видно, конца не дождать,
Многим мамашам детей не видать.

А ось і мого трішки. На мотив «Лілі Марлен»¹:
Здрастуй, Богодухів, рідні Кияни.
Ідемо додому з ярма німчури.
Прощай, капуста і шпинат,
Прощайте, бруква і салат,
Дойчланд, ауфвідерзейн,
Дойчланд, ауфвідерзейн.

Оце і все.

Пробачте, що замучила вас своєю писаниною. Не знаю, чи ї про повернення писати, чи не варто. З повагою,

О. В. Киян
28.02.08 р.

Р. С. Пригадала ще кілька уривків з пісень.
Горит свеча дрожащим светом,
В бараках все спокойно спят.
Вокруг барачных полицай
С собакой ходят, сторожат.

∴

Маленький грязный платочек²
Дал мне француз постирать,
А за работу
Кусочек броту
И сахаринок штук пять.

¹ «Лілі Марлен» («Lili Marleen») — одна з найвідоміших під час Другої світової війни ліричних пісень. Вірш був написаний ще у 1915 р. Хансом Ляйпом, а в 1938 р. Норбертом Шульце була створена музика. Пісня стала найбільш популярною у виконанні Марлен Дітріх. Одну з пісень оstarбайтерів на мотив «Лілі Марлен» див.: «То була неволя...» Спогади та листи оstarбайтерів/НАН України; Інститут історії України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років»/В. А. Смолій (голов. ред.), Т. В. Пастушенко (упор.), М. Ю. Шевченко (упор.). — К., 2006. — С. 317.

² Переспів пісні «Синенький скромный платочек» (початковий варіант — слова Я. Галицького, музика Ежи Петербурського), яка стала особливо популярна після того, як К. Шульженко стала виконувати перероблений М. Максимовим у 1942 р. варіант тексту. Пісня «Синенький скромный платочек» перероблялася майже під кожную групу учасників війни, під різні роди військ, під представників різних професій тощо. Один з «оstarбайтерських» варіантів пісні див.: *OST — тавро неволі*/Ред. В. Бондаря. — Кіровоград, 2000. — С. 115.

Ночной порой
Встретились мы у штахет,
Девушка с OSTом
Среднего роста
Ташит французский пакет.

[Лист № 3]. Повернення

До рідного села, дякуючи дяді Жорі, я повернулася 19 липня 1945 р. Розпочалися жнива. Збіглися люди, які були вдома. Прибігла двоюрідна сестра. Я попрохала, щоб вона помила мені спину. Я її зразу попередила, щоб не кричала, як побачить мою всю в струпах після побоїв спину. Прийшли і родичі тих дівчат, які були разом зі мною в Геттінгені. Я їм про всіх розповіла і сказала, щоб чекали. Та приїхали не всі. Панченко Варя і Калашник Шура поїхали в Францію зі своїми женихами. Віра і Варя Грицай, сестри, познайомилися з хлопцями (вони працювали у військовій частині у Франкфурті) і залишилися в Західній Україні. Галя Грицай з військовим поїхала до Казахстану. Решта повернулися на Батьківщину.

Я на другий день пішла до колгоспу на роботу, піднімати сільське господарство. Почалася молотьба. Я і ще кілька дівчат пішли вантажниками. Везли зерно на здачу. Інші дівчата теж пішли в колгосп, більшість із них так і залишилися там. Хто до смерті, хто до пенсії. Я ж узимку працювала в колгоспі, а навесні завербувалася на торф'яні копальні, що були в селі Ново-Софіївка, Воскресенівка¹ Богодухівського району. Працювали в кар'єрі, стоячи по коліна в воді, взуті в протиіпритні чоботи, виготовлені з якогось непромокального матеріалу. Літо 1946 р. було спекотне, жодного дощу до Трійці не було. Спекотна стояла страшенна. На городах майже все вигоріло. Картопля виросла не більша волоського горіха. На торфорозробці нас годували непогано. Тим, хто працював у кар'єрі, давали по 800 г хліба, а за перевиконання норми — по 1 кг, продавали м'ясо — кролятину, в їдальні готували смачні обіди для всіх працівників. Відпрацювала сезон: березень — жовтень, приїхав дядько з Харкова, забрав до себе. Там я жила в них, варила їсти, прала білизну, виконувала всі хатні роботи. Це вже з весни 1947 р. А взимку жила на селі. Був страшний голод. Мати працювала на свинарні, свині падали, їх дорізали і забирали додому. Так і жили.

Перед Новим 1947 р. я їздила до Західної України, щоб привезти якогось зерна чи картоплі. У Харкові був створений потяг № 510 (п'ятсот веселий) з товарних вагонів. Продавали і квитки, але часто їхали на дахах потяга. Я їхала з Харкова до Дрогобича на даху взимку, а яка була одержина? Стара шинеля, спідничка з німецької шинелі, на ногах бурки і чуні

¹ Ново-Софіївка, Воскресенівка — села Богодухівського району Харківської області (Дмитрівська та Улянівська сільські ради відповідно).

(чуні — калоші, склеєні з автомобільних камер). На Заході голоду не було. Там ще не було колгоспів, селяни мали свою землю, обробляли її. У них був запас зерна, гороху. Ми возили туди шмотки, я відвезла швейну машинку «Зінгер». Новий Рік і Різдво святкували в родинах «бандерівців». Люди нас дуже гарно зустрічали, співчували нам. Новий 1947 рік зустрічала в сім'ї, в селі недалеко від Самбора¹. Різдво теж святкувала там. Після Різдва господар підводою відвіз мене з лантухами до міста Львова. Там я зустрілася з людьми зі свого села. У Киянах жила шайка бандитів. Це були брати <...>: Василь та Михайло, і співмешканка Василя Раїса. Вони захопили вагон. Ми затягли туди свої речі і поїхали. До самого Богородухова до вагона ніхто не підійшов. Я привезла трохи жита, пшениці, макухи, муки і кілька десятків картоплин.

Так наша родина — а нас було шестеро: мати, вітчим, я і три молодших брати — дожила до весни. Завдяки тому, що я привезла, та [тому], що мати приносила з колгоспу «м'ясо» свиней. У лютому місяці прочитала в журналі, як можна вирощувати картоплю. Взяла кілька картоплин, вирізала вічка, витягла ящики з комода, внесла з льоху та з хліва землі і посадила розсаду. Поливала теплою водою. Навесні висадила в землю всі 120 рослин. Поливали розчином дров'яного попелу та курячого послиду. Допомогали всі діти. Картопля виросла, з'явився зав'язь, ми підривали кущі і їли ціле літо картоплю. Восени накопали 87 відер картоплі. Восени поїхала в Харків, жила в дядька і навчалась у 8-й ВШРМ². Закінчила 10 кл[асів] вечірньої школи і вступила до 11-го, педагогічного, класу. Після закінчення одержала направлення до Дементіївської семирічки³. Працювала вчителем укр[аїнської] мови та фізкультури. Директор школи Сілін Ол. Ів. викладав нім. мову, я йому допомагала готуватися до уроків. Вчителів ін[оземної] мови майже не було, і директор доповів зав[ідувачеві] РОНО Довбні Гр. Ів., що я добре володію нім[ецькою] мовою. Мене запропонували викладати нім[ецьку] мову у Веселівській с[ередній] ш[колі]. Я відмовилася, сказала, що сама не знаю за середню школу. Мене перевели до Черкасько-Тишківської семирічки⁴ вчителем укр[аїнської] та нім[ецької] мови. Зав[ідувач] РОНО відвідав кілька моїх уроків нім[ецької] мови, визнав їх хорошими, і так я стала вчителем нім[ецької] мови в середній школі. Мабуть, була хорошим учителем, бо одна з моїх учениць Зимогляд Надя вступила в Інститут іноземних мов, я ж підготувала ще одну вчительку Курило Раїсу Якимівну. Вона викладала нім[ецьку] мову в Петрівській семирічці⁵. В 1956 р. я виїхала з чоловіком до Запорізької обл[асті], народила сина, і на цьому моя кар'єра вчителя закінчилася.

¹ Самбір — місто, районний центр Львівської області.

² ВШРМ — вечірня школа робітничої молоді.

³ Дементіївка — село в Дергачівському районі Харківської області.

⁴ Черкаські Тишки — село в Харківському районі Харківської області.

⁵ Петрівка — село в Харківському районі Харківської області.

У віддалений Якимівський район я відмовилася їхати і пішла працювати до колгоспу «Запорожець». Спочатку на рядові роботи, а потім — обліковцем на молочно-товарну ферму. У 1959 р., 13.03, я забрала сина і повернулася в рідні Кияни. Не змогла вжитися зі свекрухою. Через рік він приїхав миритися та запропонував поїхати на цілинні землі. Я, знаючи його характер і відношення до праці, відмовилася будь-куди їхати.

Залишилася в селі. У школі за 54.20 не захотіла теж працювати. Влаштувалася лаборантом на бурякоприймальному пункті. Через рік запропонували роботу в школі вчителем німецької мови. Я навчалася заочно в Харківському інституті іноземних мов ім. Крупської, пізніше він став університетом. У 1965 р. переїхала з сином у Калінінградську обл[асть]. Працювала вчителем нім[ецької] мови в Пушкінській с[ередній] ш[колі]¹. У 1970 р. повернулася до рідного села, знову до школи. Через конфлікт з директором. Він обкрадав дітей (крав продукти з їдальні; замінив пральну машину, холодильник, постільну білизну — забрав нове, а віддав своє старе). На випускному вечорі старий учитель <...> приставав до випускниць. Про це я написала в газету, але мене ніхто не підтримав, і на профзборах мене звільнили з роботи. Учні протестували, тікали з уроків, приходили до мене в бібліотеку, де я працювала. Просили повернутися, але я сказала, що я не сама пішла з роботи, а мене вигнали.

Я пішла на курси трактористів, стала працювати в колгоспі. Одержувала премії з колгоспу і з району. Після пенсії теж іще працювала в колгоспі.

У 1993 р. як супроводжуюча їздила в Німеччину. Німці зустріли нас дуже добре. Просили вибачення за те, що ми відбували каторгу в війну. Прислали нам посилки, гроші. Вчитель Пітер Екерман возив мене в Геттінген на завод «Сарторіус». Після повернення зав'язалось листування, і на запрошення архіву Геттінгена я їздила до Німеччини. Там у мерії виступала перед населенням і по радіо. Розповідала про те, як нам велося в Німеччині. Приходили німкені, приносили гроші для своїх підневільних, просили розшукати дівчат і хлопців, які в них працювали в війну. Всі вибачалися за те, що ми страждали там у війну. Виступала і на площі, і в школі перед учнями. Німці-фашисти розплатилися за наші страждання. А наші? Прислали мені довідку з архіву, що я була в концтаборі. Я привезла її в пенсійний фонд. Там її прочитали і повернули, сказали, що я «проходжу як малолітній в'язень».

Після того, як шановна Юля Тимошенко добавила пенсії, визначила, що неповнолітнім в'язням добавка 117 грн. 50 коп. Прийшов мені перерахунок, де немає про це жодного слова. Не змогла приїхати, бо стара і хвора, написала про це в пенсійний фонд, а там ні сном, ні духом про це не знають. Сказали, що 47 грн. як учаснику війни, що уч[асник] війни і в'язень концтабору — це одне і те ж. Ходили у відділ праці, там сказа-

¹ Пушкінське — село в Гуріївському районі Калінінградської області РФ.

ли, що треба довідку з архіву, де вказаний номер, під яким я була в концтаборі. Мій номер був 3637. А хто нам довідки давав? Показала довідку, що мені прислали з Німеччини. Пройшла. Але досі добавки за концтабір я не одержала. Написала в Київ в Міністерство праці до pana Сушкевича В. М. Чекаю на відповідь.

Р. S. Пробачте, будьте ласкаві, що так докладно пишу. Це для Вас, щоб вам було зрозуміліше, щоб мали уявлення про наше «життя в неволі і вдома»¹. Писати трудно і морально, і фізично. Руки не працюють, ноги не хочуть ходити. А жити треба. В селі ні медпункту, ні радіо, ні телефону, а про воду, опалення, каналізацію, про баню не треба і згадувати, ні пошти. Листа відправляю з okazjiєю.

Ще раз пробачте. З повагою, О. В. Киян

¹ Можливо, авторка спогадів тут відсилає до формулювання П. Поляна, яке він використовує в своїх працях, напр.: *Зайончковская Ж. А., Полян П. М. Остарбайтеры: в Германии и дома // In мемуарам. (Истор. сборники Ф. Ф. Перченка).* — М.; СПб., 1995. — С. 396–414, а також у книзі: *Полян П. М. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация.* — М.: Наш выбор ЦИРЗ, 1996. — 442 с.

Кожемякина (Коровай) Надежда Васильевна

Воспоминания

*Фото з аусвайсу
Надії Коровай.
Берлін, 30.X.42 р.*

Раскинулись рельсы широко,
По ним эшелоны спешат,
Они с Украины вывозят
В Германию наших девчат.
Ой, Германия, ты не великая,
Ты вербуешь всю молодежь,
Посадила ты нас за решетку
И на волю теперь не уйдешь.
Нас везла ты в товарных вагонах,
Детей — девушек и пацанов,
и родители нас провожали,
будто живых мертвецов

и т. д. (так пели в лагере).

21.X.1942 г. в 17 ч. отправился товарный эшелон со ст[анции] Изюм¹ в сторону Харькова. Переполненные молодежью товарные вагоны. Мы не плакали — мы кричали! Кричали: «Прощайте, родные, прощай, мама...»

Когда нас привели на вокзал, выставили группами возле вагонов и по списку вталкивали в вагон. Я ухватилась за маму и очень кричала. Мне было 17 лет 10 мес[яцев]. Тогда здоровенный немецкий солдат оторвал меня от мамы и, как котенка, бросил в вагон. Матери теряли сознание. Дверь снаружи закрыли на замок. И вот поезд тронулся. Люди, живущие над железной дорогой, выходили и потом рассказывали, что за криком детворы не слышно было шума паровоза. Недалеко от вокзала есть два жел[езно]дор[ожных] моста, и мы по стуку колёс понимали, где мы едем, и каждый кричал, прощался со своей улицей: «Прощай, Чапаева, прощай, Папанина, прощай, Зеленый Гай!» Кстати, ул. Зеленый Гай — последняя в г. Изюме в сторону Харькова, вдоль ж[елезной] д[ороги]. В ней было всего 16 домов, и забрано было из этих домов девять девочек и ребят. Ну знаете, этот общий крик живет в памяти живых до сих пор и с нами по очереди умирает. Мало осталось.

¹ Изюм — районный центр Харківської області.

Везли нас до Харькова целую ночь. Утром в Харькове была медкомиссия. У кого нашли чесотку — возвратили. Ох, как мы им завидовали! У кого вши — стригли или мазали какой-то вонючей жидкостью.

Проверяли двое суток, а потом опять товарняк, и — на Запад. Днем вагон был немного приоткрыт, и солдат-немец сидел на стуле. А мы все тянулись к двери, чтобы глотнуть свежего воздуха и увидеть белый свет. Вечером опять этот солдат закрывал снаружи дверь на замок и уходил куда-то, где они спят. А мы спали полусидя-полулёжа на полу, прижавшись друг к другу, на своих котомках-чемоданчиках. А по углам — ведра-параша.

И так мы ехали до ст[анции] Ковель¹. Там выгрузили, построили, куда-то повели... через строй вояк в черной форме с повязкой на рукавах и знаком — [свастика, вписанная в окружность]. Оказалось — в баню! Потом нас, чистеньких, выкупанных, подвели к эшелону, из которого только что выгрузили лошадей. Вагон грязный, пол мокрый, только что выгребено. Мы так и отпрянули от него. Но тщетно! Нас загнали плетками, набили полные вагоны, и поехали дальше. Трудно было дышать. А естественные потребности, представляете? Кушали то, что положили нам из дома родные.

30-е октября. Открыли вагон. Видим: въезжаем в лес по одной колее, впереди показался высоченный забор и три ряда колючей проволоки. О, там мы еще покричали, пока поезд остановился. В вагоне открыли две двери и скомандовали: хлопцев в одну дверь, девчат — в другую. И мы больше не увидели наших ребят.

Девчат поселили в большом бараке с голыми двухэтажными нарами. Немного там были.

Потом нас везли по территории Польши. Там к вагонам женщины-полячки подносили разную еду и продавали нам, но деньги брали только те, где изображен Ленин².

Помню ночь. Открыли вагон. Большой перрон. Город освещен. Оказалось — Варшава.

Нас высадили из вагонов за получением супа, который разливала огромная женщина в белой косынке с красным крестом. Это была первая еда на чужбине. Никак не забыть этот «суп» — вонючую кислятину, которую никто не смог есть, и тут же выливали прямо на перрон. Солдаты бегают, скользят, орут «люс, лус»³, загоняют плетками назад в вагоны. Закрыли на замок и повезли дальше — до самой Германии.

Итак, мы в Германии. Где? Не знаем. Поселили в барак, сразу сфотографировали и повесили на шею номер. Я уже не Коровай (девичья ф[амилия]), а № 412. Вызывали везде только по номерам. На протяжении

¹ Ковель — районный центр Волинської області, крупний залізничний вузол.

² Тобто вони брали тільки довоєнні радянські гроші.

³ Нім. «Los!» — спонукальний вигук, який можна перекласти як «агов, давай!».

пяти дней нас осматривали, перебирали, сортировали, указывали: кому направо, кому налево. И каждый раз какую-то отобранную группу куда-то увозили. Потом уже мы узнали, что одних отправляли на заводы, фабрики, других на с[ельско]х[озяйственные] работы и т. д. Я осталась в самой последней группе. Нам сделали рентген, еще какие-то анализы и сказали: «Ждите, скоро вас заберут в город к хозяевам в домработницы».

5 ноября [1942 г.] нас привезли в большой город. Возле какого-то здания и состоялся «разбор» и разлука со всеми землячками-изюмчанками и подружками. Большая толпа гражданских немцев с нашими документами в руках ожидала своих «домработниц». Вызывали по номерам, и сразу забирали и уводили. Когда вызвали № 412, я увидела красивую женщину и большого мужчину, подошла к ним, поздоровалась по-нашему. Они жестами велели мне идти за ними. Мы долго ехали трамваем, и я узнала, что это Берлин. Заехали в полицию, там что-то записали, и поехали домой. И вот дом, где я и жила и работала до самого дня Победы. Адрес узнала потом: Берлин, ул. Пренцлау Алле № 221, I этаж, клиника и квартира: доктор Вальтер Залиндер,

фрау д[-р] Гильгин Залиндер,
сын Юахим Залиндер, 1933 г. р[ождения],
сын Вольфганг Залиндер, 1935 г. р[ождения],
и две матери-старухи.

Ну что сказать об этой жизни? Не знаю, кому это может быть интересно в «книге воспоминаний». Я думаю, что это только в наших сердцах живет.

Но немного опишу. Оказалось, я оформлена не «домработницей», а «работницей» частной клиники, но выполнять все работы пришлось и по клинике, и по дому. Первые три месяца были самыми тяжелыми и физически и морально. Там оказалась еще служанка — большая женщина-полячка, которая буквально издевалась надо мной. Я первое время думала, что это хозяйка. Она заставляла делать все-все работы по дому и клинике, кушать давала очень мало, обливала холодной водой, а иногда била. И вот случай: однажды мы выбивали на улице ковер, и она меня сильно ударила. Я отошла и вслух громко разрыдалась. И тут ко мне подошла какая-то женщина и на укр[аинско]-польском языке расспросила меня, в чем дело, и сказала, чтоб я пожаловалась хозяйке. Я ответила: «Так она ж и есть хозяйка!» — «Какая хозяйка? Это служанка, как и ты!».

И тут все закрутилось. Вечером в дом пришла эта же женщина с русской переводчицей и все выяснили, как я тут жила эти три месяца. Я очень плакала и просила, чтобы меня отправили в лагерь. Но хозяева уволили эту полячку, а меня оставили. Работы было очень много и по больнице, и по дому, но издевательства прекратились. И вот я одна с 6 утра мыла, чистила, убирала до позднего вечера. В каждой комнате стояли красивые

голландские печи, которые отапливались брикетами. И было их пять штук! Я их каждое утро растапливала, а вечером убирала в них остатки. Я стирала огромные белые халаты своими маленькими руками, и всю одежду и белье всех жильцов дома. Кроме этого — приготовление пищи, подача, мытье посуды, мытье всех комнат (доктор особенно следил за этим), особенно в клинике с большим физкабинетом, с другими кабинетами, где выполнялись всякие процедуры — и все приказывал: «Матка, работа, работа». Я знала, что мне должны были платить по 12 марок в месяц, а потом по 18 марок. Но мне этих денег не давали, говори[ли]: «Вот будешь ехать домой, тогда и получишь». Да, «получила»... Смыслась вся семья из Берлина так срочно при наступлении наших на Берлин, что я их и не увидела. Но это потом. А пока... Стала привыкать к этой жизни. Иногда давали выходной. Я даже нашла двух подруг, которые тоже жили у хозяев. Одна из них, Лена Балабас (девич[ья] фам[илия]) и сейчас жива, где-то под Харьковом живет. Называли меня хозяева и все члены семьи «Надь-я-я-я», и только Юахим (старший сын) при первой встрече сказал: «А, руссише швайн» («русская свинья»), и так до конца звал. Где ты, Юахим, сейчас есть? Носили мы нашивки OST на левом боку груди, а евреи желтые ☆ (Jude).

Но война приближалась к концу. В 1944 г. начались сильные бомбежки Берлина, закрылись все школы, детей куда-то вывезли, стало немного легче, не стала я «русской свиньей». У немцев становилось тяжелее на душе, а у таких, как я, — легче. Ведь мы надеялись попасть еще домой (я так давно не видела маму!). Бомбежки усиливались. Днем бомбили американцы, ночью англичане, а перед утром — русские. Всегда по радио передавали, сколько самолетов, чьих и в каком направлении летят. Вот один день. Воскресенье. Солочная теплая погода. В 11 часов передают: по направлению Берлина столько-то (забыла), на такой-то высоте движутся самолеты, всем спрятаться в бомбоубежища! Мы сразу побежали в метро на Александерплац¹. Ох, как мы бежали, ноги подламывались, сердце то останавливалось, то выскакивало из груди, но... не добежали. Гул самолетов страшный! Посмотрели вверх: все небо «в самолетах», от которых начали отделяться черные точки. Забились в подвезды домов. Начался кошмар. Стало темно, а бомбы все сыпались и сыпались. Длилось это долго. Когда все утихло, мы поняли, что живы, и дом, куда мы заскочили, не разрушен. Люди стали выходить на улицу. Но ее было не узнать. Темно, дым, пыль, много разрушено домов, горел даже асфальт. Не было электричества, воды, газа. После этой бомбежки мы уже никуда не бегали, а сидели в своем подвале и молили Бога о спасении. И в конце концов «наша» улица Пренцлау Алле осталась еще и малоразрушенной, хотя и были бомбежки каждый день. Улица широкая, двустороннее

¹ Александерплац (Alexanderplatz) — велика площа у Берліні, місце публічних зібрань та перетин потоків транспорту.

движение, а посередине две трамвайные линии. Американские самолеты летали очень низко, чуть ли не цеплялись за провода, и строчили по бегущим мирным людям. В 1945 г. на стенах домов рисовали черные тени и подписывали «Враг подслушивает», а на тротуарах писали белой краской «Берлин будет немецким».

...Подошел апрель месяц. А с ним и первые снаряды с Востока... Но немцы хорохорились, говорили: «Мы тоже были за 7 км от Москвы, и вот русских тоже отгоним от Берлина». Но мои хозяева куда-то срочно уехали, как будто в сторону американцев. Я осталась в квартире одна.

Одна. Страшно. 30 апреля 1945 г.

На шестом этаже жила семья. Они здо[ро]вались со мной, но только «Хайль Гитлер» и выбрасывали правую руку вперед. Но муж погиб, единственный сын тоже убит, на квартиру упала зажигательная бомба. Хозяйка начала выбрасывать из окон вещи, и первым полетел «Фюрер», а она еще и крикнула: «Ахтунг, ахтунг, Фюрер!»¹.

А 1 мая рано утром (на улице тихо) она первая постучала в нашу квартиру. И когда я ее увидела, то сначала испугалась — она раньше никогда не разговаривала со мной, и смотрела на меня косо. А теперь она сразу кинулась ко мне с криком: «Натя, крах, капут, Гитлер повесился», а у самой вид как у помешанной, и сразу убежала. И я закрылась, посмотрела в окно. Боже! Что я увидела: все в белом, из каждого окна висело что-то белое, я не знала, что это такое. Потом увидела русских солдат и узнала, что Германия капитулировала. По улице шли наши войска в сторону Александерплац. А возле «нашего» дома рос большой красивый каштан, который чудом уцелел. И вот под этим каштаном остановился духовой оркестр, который долго играл, приветствуя все проходившие части.

Шли всякого рода войска, всякого рода орудия, танки и даже санчасть: это были большие и маленьк[ие] собаки, запряженные, и тянули носилки, на которых лежали раненые.

Сразу в «нашу» квартиру стал какой-то штаб. И один военный привел еще девушек и говорит: «Вот с ними и иди». Ничего не записал, никакой регистрации не было.

Это было 2 мая 1945 г. И мы пошли в сторону востока. Шли пешком долго, через Одер, там был понтонный мост. Ехали дальше кто на чем: и на крышах вагонов, и на щебенке, и на всем транспорте, который шел на восток, иногда военные подбрасывали на своем попутном транспорте. Так было до самого Киева! Нигде нас не задерживали, ни одного «пересыльного пункта» не встретили.

В Киеве прошли санпропускник, и группу девчат отправили поездом до Харькова. А тут я в рабочем поезде отправилась до Изюма. Вокзал г. Изюма. Вижу на перроне очень много людей, в основном женщин,

¹ Ним. «Achtung, Führer!» — «Увара, фюрер!».

и среди них... Моя МАМА! Оказалось, это прибежал весь рынок, который и сейчас недалеко от вокзала. Туда раньше меня на несколько часов приехал один парень, с которым я пыталась сесть в поезд в Харькове, но меня оттеснили, затерли, и я уехала следующим. Вот он и нашел на рынке мою маму и сказал, что я буду здесь следующим поездом. Можете представить, что сотворилось на базаре. Ведь этот парень и я были первыми ласточками, прилетевшими из чужбины. А сколько матерей томились в ожидании какой-то весточки от своих детей. Ведь с 1943 г., со дня освобождения Харьковщины, никакой связи с малой Родиной у нас не было (а во время оккупации немного переписывались). Вот и бежали! А вдруг что-то слышала... что-то знаю. Потом долго еще приходили домой с расспросами. Это было 24 мая.

Дальше будни. Обратилась в отделение милиции. Там расспросили, как попала в Германию, дали паспорт, сначала на три месяца, потом на шесть месяцев. И я пошла работать. На работе смотрели на нас как будто на преступников и все говорили: «А в Германии были». Эпизод: к Октябрьским праздникам всем давали по 5 р. премии, а мне не дали, мотивация: «была в Германии». И приходилось подчиняться и сапогу и лаптю. Проработала всю жизнь на низкооплачиваемой работе. Поэтому и пенсия сейчас самая мизерная.

<...>

Кожемякина Надежда Васильевна (была Коровай).

Рог[ула] 26 декабря 1924 г.

<адрес>

Кожемякина Н. В.

Р. С. II. Вместе со мной с нашей улицы в одном наборе были Штанько Вера (умерла) и Штанько Клавдия Афан[асьевна] (сейчас Варакса). Они такие справки получили, а меня почему-то нет. <...> Есть у меня фото лагерные (№ 412, и дата: Берлин, 30.X.[19]42 г.). Это было возле моего документа «Аусвайс»¹, носили мы на левом боку груди голубые нашивки OST (восточные рабочие).

Март 2008 г.

¹ Нім. Ausweis — документ, посвідчення.

Кожевников Николай Иванович

**«Но будем все-таки писать правду.
Неправду будут писать позже,
когда не останется ни одного свидетеля»**

Начнем писать с самого начала войны. И всю правду, как оно было на самом деле. Правда, за правду часто наказывают. Иногда даже лишают жизни. Вспомним хотя бы Гонгадзе. Но будем все-таки писать правду. Неправду будут писать позже, когда не останется ни одного свидетеля. Читал когда-то предисловие к не помню какому роману, написанное, как нам раньше говорили, «великим пролетарским писателем» Максимом Горьким. Он писал: «Что было давно, о том можно писать все что угодно, ибо не осталось ни одного свидетеля». И это сущая правда. <...> А в Руси что? Сочинил летописец Нестор «Повесть временных лет», и все пове-рили. А писал он то, что было нужно князю, его властителю.

Да что далеко ходить. Вспомним времена сталинизма. Напишешь правду — и где ты будешь? А вспомним Хрущева, как соврал: «В [19]80-х гг. все мы будем жить при коммунизме». Ну и что? Живем? Поэтому будем писать только правду. Будем считать, что это вступление или предисловие к дальнейшему описанию.

Я, Кожевников Николай Иванович, родился 6 марта 1925 г. на окраине города Харькова, в бывшем крепостном селе помещика и известного писателя Квитки-Основьяненко. Его имение находилось напротив теперешнего завода им. Шевченко, и в парке (теперь парк имени Квитки-Основьяненко) находился его замок из красного кирпича в готическом стиле¹. До войны в этом здании размещался Горно Октябрьского района. Где сейчас проходит трамвайный путь на Новожанова, на углу улицы Балашовской стояла церковь Квитки-Основьяненко, где его, как говорили, крестили. Напротив этой церкви на другой стороне теперешней улицы Октябрьской Революции начиналась улица Церковная, которая тянулась до реки Лопань, через которую был висячий мост на Верещаковку, Диканевку. По обе стороны ул. Церковной находились частные домишки, в том числе были и под соломенной крышей. Затем улицу Церковную переименовали в улицу Трибунальную. Половину жителей ул. Церковной во времена Ежова пересажали. Теперь это ул. Текстильная. У старухи Горпыны какие-то кооперативщики выкупили усадьбу с хатой, снесли хату и построили кирпичное здание — текстильной фабрики. Она, по-

¹ Про садибу Квітки-Основ'яненка див.: Багалей Д., Миллер О. История города Харькова за 250 лет его существования. — Т. 2. — Харьков, 1912. — С. 809.

моему, стоит и по нынешний день. В те времена модны были кооперативы. Дурной пример заразителен. Вскоре рядом появилась лентоткацкая фабрика. А потом пошло-поехало. Был Золотаревский переулочек с улицы Церковной к кладбищу, называлось Основьянское кладбище. Там похоронены многие известные люди, из которых я знаю: мать Клавдии Шульженко, Адам Филиппович Бем — известный футболист, левый крайний нападающий, ставший первым чемпионом СССР в составе харьковской команды в 1924 г., и многие другие.

А Золотаревский переулок был испокон веков. Там жили Золотаревы, большая семья, жившая огородами, которые были с двух сторон от улицы Церковной. С одной стороны, где теперь территория завода им. Шевченко, огороды тянулись прямо к реке Лопань. Со слов этих Золотаревых, их прабабушка была няней в замке Квитки-Основьяненко и нянчила его, когда он был ребенком. В благодарность Квитка дал ей вольную и наделил этой землей. Еще в довоенное время землемеры обмеряли всю эту территорию. Переулок Золотаревский стал — переулок Землемерный. А после войны завод им. Шевченко стал важным военным заводом, снес замок Квитки-Основьяненко, разровнял бугор с сосновой горкой и устроил футбольное поле для своей команды «Маяк». Кроме того, выкорчевывал всех мертвецов на кладбище. Там у меня были похоронены сестра, бабушка, дедушка, отец. Всех перевезли на новое кладбище в Песочине. Теперь и там уже места нет. А спустя некоторое время в харьковской газете «Красное знамя» появилась статья о зверствах немцев в Харькове, где, в частности, писалось, как варварски уничтожен исторический памятник — замок родовой Квитки-Основьяненко. А на самом деле его никто не уничтожал. При немцах там был склад солдатских сапог. Моя мать там пар 100 набрала, когда немцы ушли. Потом в марте месяце 1943 г., когда наша армия временно заняла Харьков, и в весеннюю распутицу солдаты пришли — валенки полны воды, мать раздала им все сапоги. Замок Квитки пострадал только от населения, которое ломало все деревянное, чтобы топить печи. А где-то в конце [19]70-х гг. было решено это здание восстановить. Работа была поручена проектному институту «Харьковпроект», где в то время работала моя жена. Я лично помогал ей сделать обмеры здания. Но это было время «холодной войны», и такой важный военный завод, как завод им. Шевченко, делал все, что хотел. Что он сделал, я описал выше. Но все это было уже после войны.

Вернемся в довоенное время. Помню хорошо [19]32 — 33-й, года Голодомора. Особенно мне запомнились два случая. Гуляя возле ворот своего дома на Золотаревском переулке, увидел дряхлого седого старичка, который у забора ел человеческое испражнение. Я сразу побежал в дом, сказал бабушке. Она заварила кружку кофе, намазала хлеб маслом и поднесла старичку. Он уже не мог и чашку держать. Не помню, чем все это кончилось. Я побежал с мальчишками на речку купаться.

Второй случай в то же время был такой. Сидели мы с товарищем у его крайнего дома у кладбища. К нам подошел несчастный мальчик и просил покушать. Мой приятель побежал к себе в дом и принес хлеба. Мальчик потом рассказал, что он из деревни. Его привезла мать в город на Южный вокзал и исчезла. Он ее так и не дождался. В то время многие поступали так, надеясь, что в городе как-то прокормится ребенок, а в селе — верная смерть.

В Харькове рабочие и служащие получали продовольственные карточки, по которым покупали хлеб и другие продукты. Каждый был прикреплен к определенному магазину в районе, где проживал. Так что в городе не умирали с голоду. Кроме того, имелись магазины, которые называли «Торгсин»¹. Я уже позже узнал, что это расшифровывалось как «торговля с иностранцами». Им продавали за доллары, а населению только за драгоценности — золото, бриллианты, алмазы и т. п. Помню, как бабушка носила золотые коронки с зубов, кольцо и еще что-то. Там оценивали специалисты, выдавали какие-то чеки и по ним отпускали товар. Помню, даже икру приносила. <...> Ну, хватит о Голодоморе. <...>

В 1933 г. в возрасте 8 лет поступил в школу № 27, которая располагалась против завода им. Шевченко, на углу улицы Балашовской. Школа была украинская. Вот тут уместно вспомнить, как «москали» притесняли украинцев. Отец мой родом из деревни Мокшино Завидовского района Московской области, когда переехал с родителями в Харьков, никак не мог устроиться на работу. Харьков был первой столицей Украины, и все делопроизводство шло только на украинском языке. В то время существовали курсы по изучению украинского языка, которые он и окончил. Помню, как вся квартира была увешана портретами украинских писателей: большой портрет в раме Т. Г. Шевченко, портреты Леси Украинки, Ивана Франко, Нечуя-Левицкого, Панаса Мирного, Коцюбинского и других. Изучив украинский язык, отец поступил на работу. Последняя работа была в должности бухгалтера в ДК «Металлист» завода им. Малышева, откуда и был направлен на фронт под Москву. Когда начались занятия в школе, сообщили, что желающие учиться на русском языке могут подать заявление. Мать похлопотала, и я очутился в русской школе, кажется, № 106, которая находилась в конце улицы Балашовская, у самой железной дороги, которая шла от станции Новоселовка. Теперь от нее и следа не осталось. Наверное, разрушена в войну. А в то время русских школ почти не было, и эта маленькая школа была начальная, только до 4-х классов. Короче говоря, после окончания четырех классов желающих

1 «Торгсин» — Торговельний синдикат «Всесоюзное объединение по торговле с иностранцами», існував у 1931–1936 рр. Докладніше про його роль в житті населення під час Голодомору див.: Марочко В. І. «Торгсин»: Золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933)//Український історичний журнал. — 2003. — № 3. — С. 90–102.

продолжать учебу перевели в другую школу — семилетку, которая находилась на улице Кривомазовской, где была предпоследняя трамвайная остановка перед трамвайным кругом, уже почти у железной дороги. Ходили тут трамваи № 3, 4 и 7, так и говорили: «На Новоселовку». В это же время на той же улице Балашовской, рядом с украинской школой № 27, построили новую украинскую школу № 130, четыре или пять этажей, точно не помню. Туда и перевели всех учеников из школы № 27, которую отпустили россиянам. Туда же перевели всех окончивших семь классов 68-й школы и желающих продолжать учебу. А 27-ю школу сделали уже десятилеткой. Вот так мучили русскоязычных. В этой школе я успел окончить восемь классов, и вот началась война.

Вызвали в школу и отправили на помощь сельскому хозяйству в Старую Водолагу, село Федоровка¹. Там убрали сено, копали молодую картошку. Стали появляться в небе немецкие самолеты. Где-то в конце августа нас отпустили домой. Отец был уже на фронте. Мать ходила в школу, и ей завуч Иван Иванович, фамилию забыл, посоветовал, чтобы я поступил в техникум — так надежнее получить специальность. Позже при немцах узнали, что Ивана Ивановича повесили немцы как коммуниста. В общем, приняли меня в электромеханический техникум, который находился на Змиевской улице (теперь проспект Гагарина) без экзаменов как отличника. До сих пор сохранилась эта справка. А между тем фронт приближался. В городе началась эвакуация. Эвакуировали заводы и в первую очередь — квалифицированные кадры. Не хватало железнодорожных вагонов. Мать пошла к военкому Октябрьского района записаться на эвакуацию. Об этом не могло быть и речи. Помню, мать рассказывала: «Говорю ему: "А что с нами будет?" А он спокойно отвечает: "Да то, что со всеми, то и с вами"».

Так мы остались в городе. Каждый день с наступлением темноты над нами пролетают «юнкеры» и бомбят город. Были разрушены дома в начале Московского проспекта, где был кинотеатр «Ударник». Теперь там институт «Теплоэлектропроект» (ТЭП) и большой дом, книжный магазин. Очевидно, немцы бомбили электростанцию, расположенную недалеко, у реки Харьков. И помню одну дневную бомбежку. Был хороший день. Ярко светило солнце, и вдруг в небе появилась стая немецких самолетов — штук 30. Все небо покрылось разрывами зенитных снарядов, и вдруг посыпались бомбы. Это бомбили станцию Основа. Высоко в небе поднялся дым и пламя. Я там не был, но приятели туда побежали. Потом рассказывали страшные вещи. Оказывается, там скопились военные эшелоны с минами, и был поезд с эвакуировавшимися. Все разбомбили. Фронт гремел уже совсем рядом. И тут пришло письмо из техникума, куда я поступил, с просьбой явиться в техникум для эвакуации. Там было

¹ Старая Водолага, Федоровка — зараз села Нововодолазького району Харківської області.

указано, что с собой брать. Мать собрала все в рюкзак или сумку, уже не помню. Явился я туда. В вестибюле было много будущих студентов техникума и уже учащих в нем. Те, кто сдавали вступительные экзамены, все были знакомые, знали друг друга. Простоял я там целый день до самого вечера. Стало холодно и захотелось есть. И я пошел домой. А наутро со стороны Новожаново вступили немцы. Что стало с техникумом — понятия не имею. Не буду подробно описывать, как вступали немцы. Улицы простреливали из ручных пулеметов. Сопротивления почти не было. Потом из-за речки по улице вели пленных. Все были очень рады, что сдались в плен. Хвалились, что пристрелили своего лейтенанта, чтобы сдать в плен. В это время все были уверены, что война закончена. На заборах и стенах домов появились немецкие листовки, где говорилось: «Красная Армия разбита и полностью уничтожена. Остались отдельные банды, которые скрываются в лесу». Никакой информации с фронтов не было. Радиоприемники были отобраны еще при советской власти. И все этому верили.

Ой, извините, пожалуйста. Совсем забыл. Пропустил. Еврейский вопрос. В нашем районе по Землемерному переулку, и за кладбищем на улице Селянской жила масса евреев. И все были рабочего класса — чернорабочие-кузнецы, и особенно много извозчиков, их еще называли «домовые». Имели своих лошадей и занимались извозом. Напротив нашего дома был извозчик Моисей. Его с первых дней забрали в армию, и он провоевал всю войну ездовым, т. е. воевал по специальности. Остались дома жена и маленькие дети. Их звали Майор, Саня, и девочку — забыл, как звать. Так вот эта соседка (мама дружила со всеми соседями) говорила: «Мария Евдокимовна, мы никуда не собираемся уезжать, а то, что говорят о немцах — так это большевистская пропаганда. Помню, в [19]14-м¹ г. немцы нас кормили из своей полевой кухни, мы так все живы и остались». А за кладбищем жил один маленький еврейчик, говорили, что он работал бухгалтером. И каждое утро он провожал своих двух девочек-близняшек в школу. Такие красивые были девчонки. А вскоре на всех домах и заборах были развешены листовки, где всем евреям [было] приказано переселиться в район завода ХТЗ. Приехал на подводе отец Моисея, которого в июне забрали в армию. Собрал все пожитки на большую подводу (он тоже был извозчиком), и они уехали. Соседка говорила моей матери, чтобы приезжали к ним в гости. Говорила, что теперь мы будем жить отдельно, будет гетто для одних только евреев.

Но чем все это кончилось — теперь все знают. В то время этого никто не знал. Интересно, что и в Германии этого никто не знал. Мы с пацанами побежали в центр города. По дороге, возле 6-й поликлиники

¹ Очевидно, ідеться про 1918 р., коли Харківщина входила до юрисдикції держави П. Скоропадського і на її території перебували австрійські та німецькі війська.

на Москалевке, как тогда называли улицу Октябрьской Революции, мы видели, как немец из пистолета пристреливал одного больного, очевидно, из числа разбежавшихся с Сабуровой Дачи (ныне больница № 15 — дом для умалишенных). Прибежали к универмагу, теперь ЦУМ. А там стоял обгоревший танк, и свисали три обгоревших танкиста, особенно запомнились обгоревшие ботинки. Их закопали на клумбе, которая была в центре площади. А на углу универмага под стенкой как раз напротив моста на улицу Свердлова лежало два молодых красноармейца с пробитыми лбами. Надо полагать, что немцы шли с Холодной Горы по улице Свердлова, дошли до моста и стреляли из пушек по универмагу, и подбили танк. Уже после войны в газете «Красное знамя» я читал, как какая-то бабушка писала о том, что на клумбе зарыли трех танкистов, и обижалась, что об этом все забыли. Наверное, она тоже это видела.

Потом мы побежали на Благовещенский базар и там увидели, как вешали одного старика. Один немец и два украинских полицейских подставили старику табуретку. Надели на шею веревочную петлю, потом выбили ногой табуретку, и старик повис. Из носа закапала кровь и залила бумагу, приклеенную у него на груди, где было написано: «Я продавал человеческое мясо». Кто видел — рассказывали, что старик вылавливал в реке трупы, вырезал печенку и продавал как мясо коровье. Потом мы были на площади им. Дзержинского. Там лежал раньше сбитый «мессершмидт», который немцы убрали. И видели, как на балконе [обкома], который был на углу улиц Иванова и Сумской (тот обком был в стиле конструктивизма), на нем на виселицах болтались 10 евреев и 10 коммунистов. Немцы специально держали заложников, и в случае каких-либо против них событий заложников вешали. Так случилось, когда взорвали на улице Бассейной (ул. Петровского) дом, где был немецкий штаб, и был убит генерал Браун, родной брат того Брауна, который делал ракеты «ФАУ» и обстреливал Лондон. И когда взорвали Холодногорский мост, немцы думали, что это партизаны. Они не знали, что это из Белгорода взрывал радиомины полковник Старинов, которые он заложил при отступлении¹.

Бегать по городу было не так безопасно. У немцев была четкая тактика: хватать людей на улице и заставляя на них работать. Так, ловили у колодца и заставляли качать воду. Нас поймали на улице, и в каком-то подвале заставили чистить и смазывать велосипеды. У них часто пехота передвигалась на велосипедах.

После взятия Харькова немцы расквартировали солдат по домам. У нас поселили двух солдат. Один был помоложе, из Мюнхена², другой — постарше — не знаю откуда. Это были солдаты генерала Паулюса, который

¹ Докладніше див.: *Скоробататов О. В.* Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943). — Харків: Препор, 2004. — С. 71 – 72.

² Мюнхен — головне місто землі Баварія.

сдався в плен в Сталинграді. Среди них не было эсесовцев и фашистов, моего деда научили курить сигареты, иногда чем-то угощали. Молодой иногда просил мать постирать белье, давал бутербродик с маслом. Старший немец просил корыто и все стирал сам — не знаю, или был жадным, или был против эксплуатации человека человеком. Город не снабжался никакими продуктами. Начались массовые походы на деревни, на менку. Меняли все, что у кого было (одежду, обувь и т. п.) на продукты: бурак, картошку, зерно. Первое время оккупации земля уже подмерзла, и население ходило за город на поля вырубать замерзшие в земле морковь, бурак, картошку. А также рубили замерзших убитых лошадей. Особенно ценились немецкие лошади-тяжеловесы. Хорошие получались котлеты. Как-то мать нажарила их и угостила немцев. Так им понравились котлеты, а когда мать объяснила, что это лошадь, их чуть не стошнило.

Молодой немец, который был из Мюнхена, на Новый год получил от родных посылочку — маленькую елочку с украшениями, и еще какие-то подарки. Он нам все объяснил, что скоро война кончится. «Вот дойдем скоро до Урала, и криг капут», что по-нашему означает: войне конец. А на самом деле дошли только до Волги, и там Паулюс сдался в плен. Я думаю, что солдаты, что были в Харькове, все погибли.

В конце февраля — начале марта, точно не помню, мы с матерью поехали на менку. Она где-то купила зимний кожух, хороший полушубок, и где-то разузнала, что хорошо можно поменять только далеко от Харькова, где-то у Краснограда. Ну собрались и поехали. Зима суровая 1941 — 1942 г., снег кругом. Едем по трассе пешком с саночками. Карачевка, Покотилровка¹ и так далее до Мерефы. С горы спускаться в Мерефу, потом Уткивка, на Власовку, потом Староверовка². Днем яркое солнце, на дороге блестит снег. По сторонам дороги сидят ослепшие. На ярком свету от снега многие слепли. Потом оно ночью проходило. За Староверовкой была какая-то речка, и уже начало таять. Перешли в брод по колено в воде через реку и попали в село Дьячковское, где жили одни староверы. Приняли нас. Меня положили на русскую печь, обсушили и даже дали покушать. Утром поехали дальше. В конце концов, добрались до села Петровка, где-то возле Краснограда. При немцах его называли Конград, около 120 км от Харькова³. Попали в одну хату, где жил мельник, у него уже был свой ветряк, где он молот пшеницу. В общем, короче

¹ Карачівка, Покотилівка — селища Харківського району Харківської області, межують із обласним центром. Мерефа — місто районного значення в Харківському районі Харківської області.

² Старовірівка — село Нововодолазького району Харківської області. Село з такою назвою також є у Шевченківському районі.

³ Петрівка — село Красноградського району Харківської області. Конград — скорочена назва міста Константинограда, яке з 1922 р. стало називатися Красноградом. Очевидно, під час окупації відбулося повернення дореволюційної назви.

говоря, мать выменяла полушубок на два мешка пшеницы. Хозяин нам все рассказал, как они голодали в 1932—33 гг., и выжили только те, кто дожил до весны, когда появилась трава. Варили воду с крапивой и лебедой. И нам советовал дожить до весны, когда прорастет трава, дал нам два мешка пшеницы и санки на железных полозьях, и начался изнурительный путь назад, домой. Помню только крутую гору где-то под Власовкой¹, на которую никак не могли подняться — все скатывались вниз. Было очень скользко, гололед. Где-то устроились переночевать. На полу было народу, что негде лечь. Много было меняльщиков. Чуть свет поднялись. Начали выезжать. Нас не пускали, на дворе творилось что-то страшное, как говорят, всегда бывает «на Евдоху» в марте — невероятная пурга, на вытянутую руку ничего не видно, глаза забивает колючим снегом, дороги не видно, все замело. Часто поперек дороги большие наносы снега, которые трудно переваливать санками с двумя мешками пшеницы. Так в пустыне во время песчаных бурь появляются барханы. Мы с трудом переваливали санки через эти сугробы. Часто мимо проезжали немцы на санях, не обращая на нас никакого внимания. Ветер стих, метель унялась, и глубокой ночью мы достигли Уткивки, что возле Мерефы. В лесу переезжаем ж[елезно]д[орожный] перезд, а там охрана, стоят два фрица. Это ужас — еще подумают, что партизаны. Мы говорим: «Пан, едем на хаузе», т. е. домой. Один остался на вахте, второй стал нас сопровождать, пока мы не доехали до дома, где жили знакомые. Мать ездила сюда и раньше, и была уже знакома с ними. Немец убедился, что мы не партизаны, и вернулся на перезд. Наутро добрались до Мерефы и к вечеру — домой. Потом терли пшеницу на самодельной мельнице из двух точильных камней с насечками зубилом и пекли лепешки.

Теперь перейдем к самому главному — как меня угнали в Германию. Короче говоря, в городе поймали немцы. Им нужно было переделывать на новом вокзале нашу широкую колею на их узкую. Под руководством какого-то железнодорожного мастера мы таскали весь день длинные рельсы и прокладывали ж[елезно]д[орожный] путь. Даже пожрать не дали. Предварительно все были переписаны, там и были указаны адреса. Конечно, многие, в том числе и я, на эту работу не пошли. А через день к нам пришел немец с двумя полициями и вручил повестку с требованием явиться на работу, «за неявку будете привлечены к военно-полевому суду». А на следующий день полиция забрала на Панасовку² в бывшую школу, недалеко от элеватора, что в районе Южного вокзала. Очевидно, подготавливался эшелон для отправки в Германию. [Были] моя мать и другие люди, наверное, знакомые или родители согнанных в школу

¹ Власівка — село в Кегичівському районі Харківської області.

² Панасівка — колишня слобода близько м. Харків, згодом стала мікрорайоном міста. В період окупації там розміщувався збірний пункт для відправки населення на роботи до Райху.

людей, куда никого не пускали. На входе стояли немцы с автоматами. Наконец под вечер вывели всех на улицу, построили в колонну, охраняемую с двух сторон солдатами с автоматами, и повели на территорию вокзала, где уже стояли вагоны товарного поезда. Пересчитали всех, рассадили по вагонам. Улеглись — прямо на голом полу из досок. Каждый вагон сопровождался солдатом. Вероятно, использовали тех солдат, которые ехали в отпуск домой. В немецкой армии после определенного [периода] нахождения на передовой положен отпуск домой, после которого его уже бросали на такой участок фронта, с которого домой он уже никогда не попадал. Долго и медленно ехали, часто останавливались, и не только на вокзалах, но и среди поля. Ремонтировались ж[елезно]д[орожные] пути. Помню, остановились на вокзале в Минске, потом в Барановичах. Там погнали в баню. Немцы страшно боялись завезти в Германию вшей. Погнали в баню, сдали все вещи на пропарку. У меня была теплая, кожаная, с мехом зимняя шапка. После пропарки она так сморщилась, что кулак не влазил. Я ее и выбросил. К счастью, был конец апреля, и было не так холодно. В этой бане работали одни евреи — и парикмахеры, которые стригли, и банщики, и вообще все работники. С желтыми шестиконечными звездами на спине. По улице также ходило много людей с этими звездами. Уже не помню, как это получилось — нас перевезли после бани через границу, помню только, что был город Торн¹.

И очутились за границей. Кругом чистота. Везде какие-то заводы, белые блестящие трубопроводы, не то оцинкованные, не то алюминиевые. Остановились на вокзале. Справа перрон, и стоит какой-то поезд, экспресс. Остановились на вокзале. Слева здание вокзала и длинный вокзальный зал. Всех высадили на перрон. И вдруг из подземелья выскакивают две шеренги, в черной одежде эсесовцы. А внутри идет какой-то тип и быстро вскакивает по ступенькам в вагон поезда. В мгновение эти две шеренги охраны исчезли в том же подземелье, откуда вышли. Только много лет спустя я узнал, что в этот день Гитлер ехал в «Волчье логово» в Винницу. Это был он². А потом нас завели в зал вокзала, где стоял большой котел с какой-то похлебкой. На подмостках у котла стоял немец с черпаком и разливал эту похлебку. Впервые я увидел эти пластиковые тарелки разового пользования, куда он разливал этот суп. Теперь у нас этих тарелок навалом. Покушал я эту порцию и зашел опять в этот зал вокзала. А там творилось страшное. Толпа перлась за добавкой. Все были очень голодные. И когда котел начал крениться и готов был вот-вот перевернуться, немец с перепаху схватил черпак и начал лупить им всех по головам. Я вышел оттуда.

¹ Торн (Thorn) — німецька назва польського міста Торунь (Toruń), у 1921 — 1945 рр. — центр Померанського воєводства, зараз — Куявсько-Померанського.

² На жаль, за відсутності точної дати події встановити достовірність її не виглядає можливим.

В общем, всех посадили уже в обычные пассажирские вагоны типа наших электричек. Германия не такая большая, как наш Советский Союз, и у них нет спальных вагонов. Может быть, и есть, но я точно не знаю. Не помню уже, сколько ехали, но наконец приехали на станцию Гюстров¹, там такой город есть. Опять же длинный зал вокзала. Нас выгрузили и выстроили по длине зала. Видно, у них все было ранее объявлено о приезде эшелона, так как сразу появились немцы, которые выбирали себе работников. Проходят мимо и выбирают себе подходящих мальчиков, девочек, ну точно как в позже вышедшем фильме «Судьба человека»². С немцами шел наш переводчик, который им все переводил на немецкий язык и отвечал на все их вопросы. Прошли и мимо меня. Слышу разговор: «А что этот не такой худой, как все остальные?» Я к тому времени чуть-чуть подучил немецкий язык по учебнику для первого класса. И понял, что переводчик сказал: «Ну знаете, у всех были разные условия жизни». А я действительно не голодал благодаря матери. У нас было много кур, пять коз и два поросенка. Короче говоря, окончился разбор рабов, и осталось человек 30, которых никто не забрал. Так как нас было не один человек, а много, то переводчика оставили нам. Потом я, если успею и будет время, отдельно расскажу. Вывели нас на улицу, а там уже и прицеп металлический на резиновом ходу. Теперь и у нас есть такие прицепы. Погрузили всех в прицеп и поехали.

До сих пор не знаю, как мы ехали, но в конце концов приехали. От ж[елезно]д[орожной] станции Шарсторф³ шла дорога из булыжного камня километра два – три до деревни того же наименования, Шарсторф. Типичный наш совхоз. Слева и справа от дороги — ряд коттеджей, где жили немцы, работающие в этом хозяйстве. Правда, одни старики и дети. Остальные на войне. Кончился поселок, и въехали во двор имения, где размещался дворец хозяина, конюшня, овчарня, свинарник, большой коровник, кузница, два больших амбара (туда загружали на зиму снопы пшеницы), горох, который молотили зимой. Рядом со свинарником находился барак, где очевидно размещались сезонные работники. Туда нас и поселили. Нас там ожидали. В этом же здании барака была двухэтажная часть, где размещались пленные французы. Они окружили нас и расспрашивали, как там разгромили немцев под Москвой. Но об этом они знали больше, чем мы. Мы об этом вообще ничего не слыхали. Короче говоря, выдали матрасы из древесной веревки, которые мы набили соломой

¹ Гюстров (Güstrow) — місто в землі Мекленбург—Передня Померанія (Mecklenburg-Vorpommern), центр крайсу Гюстров.

² «Судьба человека» — фільм С. Бондарчука (вийшов у 1959 р.), екранізація однойменної повісті М. Шолохова (виданої 1956 р.), присвяченої долі радянського військовополоненого у німецьких таборах.

³ Шарсторф (Scharstorf) — селище в крайсі Bad Doberan землі Мекленбург—Передня Померанія, розташоване за 15 км від Ростока.

и понесли в барак, стали стелить постели. Барак представлял собой длинное помещение, вдоль стен которого тянулись двухъярусные металлические кровати. Мне досталась кровать наверху. Из этого помещения был вход в кухню, где была печь с двумя котлами, и у стены ванна, облицованная красной керамической плиткой, и сверху душевая сетка. Нас накормили гороховым супом, заправленным костями из-под ветчины. И заснули мы таким непробудным сном, что никто и понятия не имел, что творилось вокруг. Правда, некоторые ночью часто просыпались и после горохового супа загадили все окрестности вокруг, даже на крыльце хозяйского крыльца навалили кучу — утром ее отмывала хозяйка. Чуть свет вскочил в помещение управляющий с ковшом (так называлась трость, с которой он не расставался), заорал: «Ауфштейн!» (подъем), и объяснил через переводчика, что так кормить не будут. Наверное, уже узнал, что обгадили прилегающую территорию.

А что творилось ночью — узнали, когда выгнали на работу. Кого на поле картошку сажать, кого в конюшню навоз убирать, и на другие работы. И везде присутствовал (руководил) старичок немец. Молодых не было, все на фронте. Эти старички так старались все рассказать, но мы ничего не понимали. Все только одно слово слышали: Ростов, Ростов. И только в перерыв на обед наш переводчик рассказал, что ночью была страшная бомбежка города Росток¹. А мы и не знали тогда, что рядом находится этот город, всего 12 км. Поняли, почему нам послышалось «Ростов». Как мы крепко спали, что никто не слышал страшных разрывов! А бомбежка была страшная. Это было возмездие за бомбежку Лондона немцами.

И с этого дня пошла непрерывная работа с 7 утра до 7 вечера с перерывом — час на обед. Работы были самые разнообразные — от уборки территории, колки дров, посадки картофеля, прополки посевов сахарного бурака до прочистки дренажных канав, всего не вспомнишь. Особенно запомнилась по приезду молотба. Сначала молотили пшеницу, потом горох. У немцев там такая система. Когда осенью убирают урожай, например, пшеницу, работает комбайн, и в то же время снопы свозят в огромный амбар, загружая его с помощью конвейера до самого потолка. То же самое и с горохом. Такая система объясняется двумя причинами. Во-первых, на севере Германии рядом с морем часто идут дожди, и надо как можно быстрее все убрать с поля. Вторая причина — равномерно обеспечить работой работников. Сначала молотили пшеницу. Нужно было разрезать сноп, связанный веревкой, и равномерно расстелить по бегущей ленте молотилки. С каждой стороны этой грохочущей ленты молотилки стояло по человеку, и поочередно укладывали снопы. Это ужас какой-то. До крови израненные острыми срезами пшеничных стеблей руки, сплошная пыль из молотилки, нечем дышать.

¹ Росток (Rostock) — портове місто в землі Мекленбург—Передня Померанія.

Голь на выдумки хитра. Придумали способ, как передохнуть полминуты. Кидали подряд несколько снопов, и со шкивов молотилки слетал ремень. Пока механик расчищал забитую молотилку, мы немного передыхали. А позже сам этот механик устраивал передышки. Придумывал всякие причины: то двигатель перегрелся, то заело какую-то цепь. Механик был при возрасте, но не такой, чтобы избавиться от фронта. Я думаю, что у них тоже существовала броня. И особо необходимые работники освобождались от мобилизации. Так, был один тракторист, пышущий здоровьем, с красной мордой, у него, правда, было штук 10 детей; управляющий Фриц Руттенберг; и сам хозяин, как он именовался, «доктор Эрнст Аугуст Зельшоп». Наверное, был доктором сельскохозяйственных наук в нашем понимании. Всем им было где-то около 40 лет. Всех их через три года, весной 1945 г., когда Гитлер объявил тотальную мобилизацию, погнали на фронт спасать Германию. Но механика не взяли. Очевидно, он был уже старый. Но нет справедливости. Где-то перед маем 1945 г., когда наши вошли в это имение, у него в доме нашли пистолет, и его пристрелили. Но это было потом, в 1945 г.

Следующая самая страшная работа в этот год была молотьба гороха. Дело в том, что этот горох, когда он рос на поле и высыхал, сгребали конными граблями малолетние немцы-пацаны, все грузилось на платформы на конной тяге, и точно так, как снопы пшеницы, загружалось в амбар до потолка, а зимой молотили. Вот и это нам досталось по приезду. Этот ужас описать невозможно. Та же самая молотилка, тот же самый механик, и те же самые мы. Но работа еще страшней. Не знаю, кто его грузил, кто его так утрамбовал, но вилами невозможно было вырвать из этой утрамбованной и переплетенной массы пучок гороха, чтобы положить его на ленту транспортера молотилки. К этому нужно добавить, что тут же управляющий Фриц Руттенберг бегал и орал по-немецки: «им орын, им орын»¹. Это означало, что надо глубже втыкать вилы в горох и поднимать. Но это было невозможно. Все было так издергано, что верхний слой превратился в толстый пласт пыли, смешанной с измолотой в порошок ботвой гороха, стручками гороха и самим горохом. Но палка управляющего делала чудеса. Он ставил всех в один ряд. Мы втыкали вилы и заворачивали целый пласт гороха со всем мусором. Потом, разрывая этот пласт на части, валили на ленту транспортера молотилки. К вечеру кое-как ликвидировали этот верхний пласт мусора. Точно так, как и при молотьбе пшеницы, барабан молотилки часто забивался. На этой работе я впервые получил зачаток грыжи. А вечером, измученные, грязные от этого гороха, с носами, полностью забитыми гороховой пылью, возвращались на кухню, где с потолка свисала одна душевая сетка, и с трудом отмывались. А утром опять «ауфштеен» (подъем) — и все сначала.

¹ Возможно, переключене ним. immer rein — постійно всередину.

А потом пошла предпосадочная работа по раскопке буртов картофеля и его сортировке. Картофель там хранили в длинных буртах высотой 2–2,5 м, обложенных большими пучками соломы, сверху засыпанных землей. Это все снималось, с торца подкатывали машину для сортировки картофеля. Два человека картофельными бармаками¹ бросали картофель на сита машинные. Два человека крутили колесо, и приводили в движение сита с разными размерами ячеек. Сначала проваливалась мелкая картошка, потом средняя, и наконец крупная. С боков стояли еще несколько человек и отбирали поврежденную и гнилую картошку. Работа шла медленно, и этой работы хватало на несколько недель. Для облегчения работы все время менялись, кто крутить, кто перебирать, кто бросать бармаками на решетку картофель. А потом начиналась посадка. Большой вагон на резиновом ходу, тот самый, что нас привез с вокзала «Гюстров», запряженный лошадьми-тяжеловесами, полностью загруженный картофелем, двигался по полю. На нем два человека бармаками нагружают корзины, подвешенные ремнем на груди, картошкой. А рядом по полю едет трактор, тащит машину с несколькими рядами культиваторов, которые проделывают бороздки на определенном расстоянии друг от друга. На этой же машине сзади на оси насажены колеса с ложками, которые в каждой бороздке при вращении делают углубление. И вот каждый с корзиной картофеля идет по борозде и левой и правой рукой бросает картошку, попадая в лунки, и придавливая ее ногой. И так все время до самого вечера. А рядом по каждой полосе ехал небольшой трактор с плугом и закрывал эту борозду. Кончилась посадка картофеля — появились всходы сахарного бурака. И пошла долгая и тяжелая работа. Рядки длиной несколько километров уходят вдаль, насколько хватает глаз. Управляющий расставит людей, дает по два рядка на каждого, и поехали. Постепенно приспособились. На колени, чтобы не так было больно, повязки из мешковины, и с тяпкой с короткой ручкой в руке ползем по земле, срезая с левого и правого рядка лишние всходы. Ширина лезвия тяпки рассчитана на расстояние между бурачками в ряду. Это самая длинная и долгая работа. Через несколько дней управляющий придумал такую вещь, как будто он учился в Советском Союзе. Говорит: «Вот два рядка доходите до конца — и домой». Ну, некоторые из молодых успевали до обеда. А были и пожилые, которые не могли дойти и до позднего вечера. Схалтурить не было никакой возможности. По каждому рядку сзади ходил управляющий с палкой и замечал любые огрехи, орал и возвращал виновника для исправления плохо сделанного. Так что далеко не уйдешь.

Помню еще тяжелую работу. Когда молотили пшеницу, то носили мешки вверх на второй этаж конюшни, где были установлены вальцы по деревянной лестнице под углом 60°. Мешки весили по 100 кг. Поднять

¹ Бармаки — специальні вила.

его было невозможно. Но молотилка имела приспособление. Был подъемник, над которым подвешивался мешок, и при молотье туда сыпалось зерно до определенного веса. Мешок завязывался, нажималась кнопка, мешок поднимался до уровня твоих плеч, опрокидывался на плечи, и тащи [его] по неудобной крутой лестнице вверх. Это сооружение, очевидно, осталось со времен древних германских рыцарей. Вот тут-то я и получил страшный радикулит. Помню, что управляющий дал какую-то бумажку, и [я] с ней пошел в рядом расположенную деревню Кавельсторф, где был медпункт. Там в небольшой комнатухе сидела врач, женщина из Эстонии, говорящая по-русски. Дала освобождение на три дня. После этого мешки я не таскал. Иногда попадались легкие работы, например, когда цвела картошка, надо было идти по рядам с большой корзиной, и надо было тщательно следить, какого цвета у картошки цветы. К примеру, должны быть только белые. И когда вдруг попадался куст с розовыми или фиолетовыми цветами, к нему подбегал управляющий и ковырял своей ковшкой в яме выкопанного куста, тщательно следя, чтобы не осталось ни единой молодой картошинки. Вероятно, выращивался посадочный сортовой материал.

А еще осталась в памяти одна работка, где я окончательно заработал грыжу. Это вывоз навоза из коровника. Коровники у них огромной высоты и длины. Посередине, вдоль коровника, идет узкоколейка на высоте метра 3—3,5 от пола. Слева и справа от узкоколейки стоят ясли перпендикулярно к узкоколейке. Чердак коровника огромной высоты. Там хранятся различные корма для коров и солома для подстилки. По узкоколейке едет вагонетка, и через люки с чердака в них загружаются соответствующие корма, которые в свою очередь распределяются по яслям направо и налево. Все время подстилается солома, а ясли с помощью лебедок каждый день постепенно поднимаются вверх. За зиму уровень навоза доходит почти до уровня узкоколейки. То есть толщина его достигает трех метров. Весной, когда коров перегоняют на летние пастбища, начинают вычищать коровник. Между рядами яслей вдоль коровника располагаются ворота, к которым подгоняют вагоны, и начинается его загрузка навозом — сначала сзади, а потом по мере очистки навоза, когда вагон заезжает вглубь коровника, загрузка со всех сторон. Трактор отвозит вагоны на поле, где навоз разгружается, и другая бригада раструживает по полю. Но самое страшное в том, как вилами вырвать ком навоза, за всю зиму тщательно утрамбованного ногами коров. Как ни жисься, ничего не получается. Вот тут-то многие и получили грыжу. Дело пошло только тогда, когда по приказу управляющего притащили секиры — отточенные тесаки, которыми вырубали квадратный кусок навоза, и несколько человек забрасывали его в вагон.

Но если все описывать, то времени не хватит.

За год-два все так истрепались, ботинки развалились, штаны порвались, и приходилось босиком ходить по стерне после уборки пшеницы. Острые

торцы скошенной пшеницы до крови раздирали ноги. Но нет худа без добра. К этому времени американцы и англичане разбомбили столько городов, поубивали столько жителей, что осталось много барахла. И вот однажды привезли это барахло (вероятно, похлопотал управляющий) и раздали его. Кому достался старомодный немецкий китель, кому сюртук, кому брюки, кому ботинки. Были и деревянные, выдолбленные из дерева. Помню как сейчас: был у нас один Андрюшка, белорус по национальности. Так когда он шел в этих деревянных башмаках по мостовой, то стук раздавался на всю округу, как от лошадиных копыт.

Время шло. Помню, зимой, в феврале 1943 г., смотрим — по полю разбросаны листовки, просто кучами валяются. Это американцы ночью разбросали. Поднимаем, а там на одной стороне изображена гора из человеческих черепов. Это была картина Верещагина «Апофеоз войны»¹, а на другой стороне сообщение о поражении немцев под Сталинградом. Все на немецком языке. Но вечером наш переводчик все перевел. Сообщалось, что 300-тысячная армия разгромлена, и фельдмаршал Фридрих Паулюс со всем штабом взят в плен. В Германии об этом в то время никто не знал. Секрет. Потом, правда, были вынуждены признать и объявить национальный траур.

А до этого наш переводчик Фролов читал газеты, где были речи Гитлера, в которых он заявлял: «Я сказал, что Сталинград будет взят, и он будет взят». Дурак несусветный. Хорошо сидеть в теплом бункере и на карте флажки расставлять. А как бедным немецким солдатам? Минус 50 °С. Жуткий ледяной ветер, пурга. Отмерзают пальцы на руках, ноги отмерзли. Летняя шинель вообще не греет. А пилотка — вообще уши отмерзли. А как стрелять? В автомате смазка при минус 5 замерзает, а курок к пальцам примерзает. Молодец Паулюс, взял да сдался, и живым остался.

Помню еще, как привезли молодых немцев на так называемую реабилитацию. У одного ноги нет, у другого руки, может быть, под Сталинградом, а может быть, из-под Курска, не знаю. И вот эти калеки ползли вместе с нами, выбирали картошку в корзины. У них, у немцев, точно как у нас после войны: без ног калеки каждый год должны были проходить обследование в поликлинике, т.е. переосвидетельствование. Что, врачи думал, что у них отрастет новая нога или рука? Смешно, но это правда была. А еще помню, как уже в конце войны приехал в отпуск сынок управляющего, молодой парнишка, с фронта на передышку. Помню, в пшенице целовался со своей девушкой. К нам относился доброжелательно, всегда здоровался. И, конечно, быть дома лучше, чем на фронте. И задержался тут на пару дней. А потом мы выходим на работу, а управляющего нет. Старичок-немец говорит: «Уехал в Берлин хлопотать

¹ Верещагин, Василий Васильевич (1842–1904) — российский художник-баталист. Картина «Апофеоз войны» была написана у 1872 г.

за сына». А его немедленно захватили как дезертира и, конечно, повесили в Берлине. Не помогли заслуги отца, который во время работы на поле при хорошем настроении показывал нам фотографии, как он участвовал в фашистских факельных шествиях в городе Росток. И опять сходство с нами. Член КПСС — будешь начальником. У них тоже старички-немцы смеялись: был свинопасом, вступил в национал-социалистическую рабочую партию, и стал управляющим. Но ничего не помогло. В конце войны, в марте или апреле [1945 г.], когда Гитлер объявил тотальную мобилизацию¹, забрал на фронт и управляющего, и хозяина. Говорят, что перед вступлением в имение наших войск управляющий прибежал босиком домой, спасаясь от стремительного наступления нашей армии. А о хозяине никаких сведений.

И вот наконец мы дождались освобождения. Это было в конце апреля, перед самым маем. Утром у железнодорожной станции сажали картошку. И вдруг перед полем на бреющем полете проносятся истребители с красными звездами на фюзеляже. Кто был ближе к железнодорожной станции, рассказывали, что на станции появился мотоцикл с двумя автоматчиками — очевидно, разведчики. Все руки до плечей обвешаны разными часами. Сняли и золотые часы у начальника станции. Конечно, все с поля ушли домой в барак. Ходили слухи, что немцы при отступлении расстреливают всех остарбайтеров. Хотели прятаться в свинарник. Но немцам было уже не до этого. Никакого сопротивления. С утра проходили немецкие солдаты без оружия, шли домой. Потом въехала группа немецких офицеров на мотоциклах, и один начал стрелять из пистолета по окнам, требуя снять белый флаг, который вывесила хозяйка перед входом во дворец. Флаг убрали, и немцы моментально смылись, убегая на запад, к союзникам. А англичане (это была их зона) уже подошли к городу Росток. А самыми последними пронесли на автомашинах до зубов вооруженные власовцы, на крышах и ступенях автомобилей. У каждого были фаустпатроны². Может быть, им удалось по проселочным дорогам обойти с запада город Росток и попасть к англичанам. А еще вчера исчез наш переводчик. Скорее всего, тоже смылся на Запад, и, наконец, вошли наши передовые части.

Солдаты сразу во дворец, и мы за ними. На второй этаж ведет лестница со ступенями из белого мрамора, а на стенах висят портреты, очевидно, предков. Полно встроенных шкафов с бельем, одеждой и другим барахлом. Все раскидали, разбросали. Под ногами нашел золотой портсигар. Положил

¹ Вперше наказ про тотальну мобілізацію для відновлення трудових та воєнних людських ресурсів був виданий Гітлером після поразки наступальних дій під Сталінградом 13 січня 1943 р. 29 вересня 1944 р. був виданий наказ про мобілізацію усіх чоловіків віком від 16 до 60 років для служби у фольксштурмі.

² Фаустпатрон (Faustpatrone) — протитанковий гранатомет одноразового використання, був сконструйований у Німеччині у 1942–1943 рр.

в карман. Успел прочитать выгравированную на крышке надпись. Оказалось, подарок хозяину в сорокалетний день рождения. Позже у меня этот портсигар забрали, сказали: «Раз не куришь, он тебе не нужен». Тут мой приятель Володька Ружицкий, родом из Куряжа¹, кричит мне: «Скорей сюда, тут наши земляки». А это был Украинский фронт и ребята-минометчики из Богодухова. Нас посадили в повозку с ящиками минометных снарядов, и поехали. Это был минометный батальон. Минометы 120 мм. Так мы очутились в армии. По проселочным дорогам, через город Шваан² въехали в город Росток. Помню, улицы были забиты «катюшами», студебеккерами. Везде были заторы. На перекрестках стояли военные женщины-регулирующие и регулировали движение. За Росток был захваченная англичанами. Они прошли дальше, чем полагалось по договору с Советским Союзом. Поэтому они уже отошли, и нам попадались только листовки, расклеенные по улицам небольших поселков. Так доехали до Висмара³ и повернули назад. Помню, въехали в Галигендамм⁴ на побережье моря. Совсем недавно в этом городе состоялся саммит, где присутствовал Путин, Буш и другие главы государств. Так вот в этом городе мы остановились на ночь. Что творилось, описать невозможно. Ночью ревели баяны и аккордеоны. Играть, конечно, никто не умел. Просто так растягивали эти меха туда-сюда. Было холодно, и ночевали в зале вокзала. У них там маленькие городишки, и между ними железная дорога — узкоколейка. Немцы все попрятались. Я спустился вниз, в подвал, а там санузел. Я смотрю, там спряталась немецкая семья, наверное, начальника вокзала. Наутро выходим в город, а там городская площадь. А на ней наши вояки развлекаются. Все на велосипедах, и гоняют по площади, и с размаху врезаются друг в друга — таран. В то время был очень популярен таран: Талалицын под Москвой пошел на таран и сбил немецкий самолет. Конечно, и сам погиб. Так вот эти велосипедисты врезались друг в друга, и вся площадь покрылась разбитыми велосипедами. А у немцев их было полно.

А потом было еще интересней. В городе где-то была кинофабрика или кинотеатры, где была киноплёнка. И вот каждый солдат хватал бобину киноплёнки и тащил плёнку, разматывая эту бобину. В результате весь город был переплетен этими кинолентами. На берегу моря было морское училище. Деревянный длинный зал типа наших финских домиков на

¹ Куряж — селище Харківського району Харківської області, близько обласного центру.

² Шваан (Schwaan) — містечко в крайсі Bad Doberan землі Мекленбург-Передня Померанія.

³ Висмар (Wismar) — невелике портове місто на узбережжі Балтійського моря, в землі Мекленбург-Передня Померанія.

⁴ Гайлігендамм (Heiligendamm) зараз є частиною міста Бад Доберан (Bad Doberan) землі Мекленбург-Передня Померанія.

сваях уходил в море. Зашел в этот зал — на столах чертежи кораблей, кругом валяются рихтеровские готовальни и всякие чертежные приспособления. Нигде ни души. В море плавают спасательные круги. Все немцы, видно, драпанули на запад. А какие готовальни. Огромные, раскиданы на столах. А какие рейсфедеры. Проведешь по бумаге, и сразу штрих или штрих-пунктир. Не знал тогда, что через 10 лет я буду архитектором. Но все равно — куда их брать, с собой таскать. Никакой возможности.

Потом зашел в другое здание. Огромный, освещенный солнцем, большой зал, сплошные ряды коек. Как видно, это был военный госпиталь. Всех успели эвакуировать на запад.

Через день меня направили в ПВЛ — полевой ветлазарет. Как я узнал потом, у командира была ранена лошадь, а в этом лазарете был начальник, майор Рыбальченко, лейтенантик и один ездовой, так что людей не хватало, и приняли лошадь с условием, чтобы прислали солдата. А кого послать из минометной батареи? Конечно, солдата, который еще не умеет стрелять из миномета. Вот так я и попал в ПВЛ. Не помню, сколько дней пробыл я в этом лазарете, когда был приказ переезжать в военный ветлазарет. Я уже стал ездовым, и на повозке, запряженной двумя лошадьми, поехали по назначению. Ехали мы вдвоем с майором Рыбальченко. Подробности поездки забыл. Помню, как остановились в одном хозяйстве, где было два-три домика. Зашли в комнату дома, где никого не было. Рядом сарай, где кудахтали куры. Майор послал меня в сарай поймать курицу. Майор пошел в соседний домик, где нашел одного старичка немца, чтоб он поджарил курочку. Немец рассказал, что никого нет, они [хозяева] находятся в больнице. А я сидел в комнате и осматривал ее.

В углу стоял сервант с посудой — все было побито. А стоящий посередине комнаты стол был превращен в сортир. Все было загажено. Так мстили немцам. Наконец, мы доехали по назначению. Это была большая деревня, в центре стоял дворец, в котором размещался начальник армейского ветлазарета Ковалев, его денщик, старшина. Так же жил хозяин, седой старик. Ковалев стал комендантом этой деревни. Переводчиком был Петро из-под Киева. Я там только узнал, что где-то под Киевом были немецкие поселения. Так у этого Петра жена была из той деревни. Не знала ни русского, ни украинского языка. Петро рассказал, что тут находились советские военнопленные, в этом хозяйстве, а хозяйка была такая вредная, что, когда наши войска сюда вошли, ее повесили. А хозяин был очень добрый и хорошо относился к пленным, его и не тронули. И каждое утро он выходил в сад с огромной собакой. Не знаю даже названия этого имения. Но, когда я зашел во дворец, на первом этаже был большой зал со стеллажами, на которых рядами стояли толстые книги с зеленого цвета переплетами и золотыми буквами. Это была какая-то большая библиотека.

Лето подходило к концу. Я все время помогал лечить лошадей, измерял температуру, смазывал раны зеленкой, пиоктанином, мазью Вишневского, и т. д., и т. п.

Еще раньше я заметил при выдаче пайка, сигарет, что меня нет в списках, т. е. я нигде не числюсь. Еще в Гайлигендамме я пошел в штаб части, только открыл дверь — а навстречу мой майор Рыбальченко. Прогнал меня с криком: «Иди на место!». Только потом я догадался, что он был из Харькова или области, как и лейтенант Еременко, и узнав, что я из Харькова, [они] держали меня как носильщика чемоданов, чтобы вместе ехать домой. Все были уверены: раз война кончилась, их завтра демобилизуют и отправят домой. А чемоданов с барахлом у них было много. Я лейтенанту помогал таскать штук 8 или 10. Но оказалось все иначе. Многих потом направили на Дальний Восток против Японии. А помню, что творилось, когда объявили капитуляцию Германии. Всю ночь палили из автоматов, винтовок, пистолетов. Некоторые топором рубили свои фуражки, думали, что воевать уже не надо. В нашем этом имении находилось много бывших наших пленных, которые строили деревянные казармы, очевидно, для наших оккупационных войск, остающихся в Германии.

И вдруг где-то к октябрю — приказ Сталина: немедленно всех пленных и репатриированных срочно вывезти на родину. Появился у нас особый отдел, куда ходили все бывшие пленные. Пошел и я, говорю: «Вот, нахожусь при части, нигде не числюсь, был угнан немцами в конце апреля 1942 г.». В общем, все записали и выдали справку — «направляется по месту жительства». Потом всех собрали, отвели на вокзал и поездом направили на восток. Помню, проезжали городок Тетеров, Нойебранденбург¹, Штеттин². Там было много военных машин, студебеккеров. На них всех усадили и повезли через Польшу до г. Волковыск³. Переночевали в землянках, которые остались в лесу от войны. Утром военные объявили, чтобы каждый сдал справки, которые получили. Отдал и я справку. А умные, постарше которые, чухнули на вокзал и, очевидно, уехали домой. Короче говоря, нас погрузили в товарные вагоны, закрыли на засов, и мы поехали. Народу было очень много, так как в это время уже прибыли и пленные, и прибывшие в Германию с Западной зоны, т. е. из ФРГ. Я вспоминал, как везли в Германию. Лежать хоть можно было на полу. А тут не было места. Я все время сидел на бревне, перекинутом на верхние полки. Ехали долго и не знали, куда. В то время ко всем этим людям относились как к изменникам. Правда, сопровождающий нас лейтенант все время успокаивал: «Ребята, не переживайте, все пройдет, все забудется». Наверно, он был отчасти прав. Все прошло, но не все забылось.

¹ Тетеров (Teterow), Нойебранденбург (Neubrandenburg) — міста землі Мекленбург—Передня Померанія.

² Штеттин (Stettin) — німецька назва польського міста Щецин (Szczecin), головного міста Західнопоморського воєводства.

³ Волковыськ — місто в Гродненській області Білорусі.

Не знаю, как нас везли, через Сталинград или через Куйбышев, но проезжали через день широкую реку. Это была Волга, впервые я ее тогда увидел. Позже бывал и в Сталинграде, и в Куйбышеве, и даже в Астрахани. Потом ехали дальше, останавливались на вокзалах каких-то городов, названия не знаю. Потом железная дорога пошла то по насыпи, то, наоборот, в выбитой в горах впадине. Это был Урал. Справа и слева железной дороги тянулись отвесные скалы, сплошь исписанные какими-то именами: очевидно, это зеки, прорубывающие эти горы, оставили свои следы.

Наконец приехали поздно вечером на вокзал. Это оказался Магнитогорск¹, Южный Урал. Там я даже потом верблюдов видел. Разместили нас в большом помещении, где стояли двухъярусные койки. Наверное, это было какое-то общежитие. Было начало ноября, уже довольно холодно, а так как нас привезли из Северной Германии, где относительно тепло, у меня страшно разболелся зуб. Всю ночь не спал. До сих пор помню. На другой день отводили на второй этаж, где был длинный коридор. По очереди вызывали в комнату и опрашивали, как попал в Германию, где был. Очевидно, это было КГБ. Потом мне стало ясно, что все, что они записывали, посылалось по месту жительства, в КГБ г. Харькова, сверялось с тем, что писалось особым отделом в Германии, когда отправляли на родину. После того, как мы прошли эту регистрацию, всех устроили на производства. Я попал в стройуправление № 3 Орденоносного треста «Магнитострой». Дали даже специальность — землекоп. Через несколько дней были выданы паспорта с интересной записью: «паспорт действителен только в пределах Магнитогорска», т. е. нельзя было взять билет на вокзале и уехать. Правда, позже нашлись некоторые, которые исчезли. Помню, один был по фамилии Власов, другой Сапрыкин, у которого, как он говорил, был ближайший родственник где-то в Краснодарском крае начальником КГБ. Такому можно было и убежать. Я же и не помышлял. Многие ребята были из Харьковской области, из Запорожья, Днепрпетровска. И каждый скорее хотел вернуться на родину. Помню, в магнитогорской газете, как издевательство, большой заголовок: «Родина там, где светит солнце сталинской Конституции». Приходилось терпеть. Так как я до осени находился при воинской части, то попал среди тех, которые прибыли с западной зоны, т. е. от американцев. Это, конечно, было хуже для них. Как пишет Солженицын в одной из своих пьес: следователь КГБ допрашивает одного пожилого солдата — советского военнопленного, прибывшего из американской зоны оккупации Германии: «Ну как там, дед, было?». Дед все рассказывает, как у немцев живут: «Залезешь на чердак — а там окорока копченые висят, и т. д. и т. п. А когда немцы отступали, я попал в конце концов к американцам. А там еще лучше было, шоколадки давали, коньячку выпить». «Так, дед, — говорит следователь, —

¹ Магнитогорск — місто в Челябінській області РФ.

подписывай, что ты американский шпион». «Какой я шпион, когда я американского языка не знаю?» Дед даже не знал, что такого языка вообще нет, американского. И отказывается подписывать. А в то время был тайный приказ Сталина: всем со званием от лейтенанта и выше — 10 лет ГУЛАГа, лес-то надо кому-то рубить, да и БАМ тоже строить. Вот и сажали. А кто повыше — подполковник, полковник — тому 25. И придать этому суду справедливость надо было. Требовалась подпись обвиняемого. А дед никак не хочет подписывать. Тогда следователь пошел на хитрость, говорит: «Дед, я уже получил 10 выговоров от начальства. За тебя получу одиннадцатый. Назначат тебе другого следователя. Он начнет с того, что расквасит тебе нос, выбьет зубы, может, даже и выколет глаза. Если ты мне, следователю КГБ, рассказываешь, как там хорошо живут немцы, а приедешь в свою Рязань и будешь там такое рассказывать, так кто после этого в колхозе работать будет?». Короче говоря, дед подписал, что он американский шпион. Это я все говорю к тому, чтобы показать, как было трудно тем, кого освободили не-советские войска. Да что там говорить, преследовали даже тех, кто находился на оккупированной территории. На любой военный завод таких не принимали. У меня был приятель, был тоже угнан в Германию, находился в г. Кельн, работал штукатуром на ул. Совнаркомовской в здании КГБ. Поссорился с супругой и решил, что она заявит в КГБ о том, что он был в Германии. Он до того испугался, что написал докладную генералу КГБ, Феденко, кажется, была его фамилия, где объяснял, что скрыл, что он был в Германии, так как жил рядом с заводом им. Шевченко, а таких там на работу не принимали. Генерал почитал все, взял, порвал и выбросил в корзину, сказав: «Иди работай». Сталинские времена уже прошли, это было при Хрущеве, и все это уже не имело никакого значения. Это было уже далеко после окончания войны.

Но вернемся к Магнитогорску. Поселили нас в землянку на правом берегу реки Урал. Там по берегу был целый ряд землянок, где жили рабочие. Сталинская «Магнитка»¹ была на противоположном берегу реки Урал. Там располагались огромные сталеплавильные цеха, доменные печи и химкомбинат. Точно не знаю, так как мы только проходили через территорию комбината, потому что наше стройуправление находилось на центральной площади Магнитогорска. Там был район, назывался он Соцгородок, где жили работники комбината. Комбинат так дымил и коптил, что вывешенное на веревку белое белье превращалось в серое, грязное. В это время, а это был 1945–1946 гг., началось строительство нового города, правобережного Магнитогорска. Там воздух был чистым, так как комбинат находился на противоположном берегу Урала. Через реку Урал проходила дамба, которая связывала левый и правый берега. По ней предусматривалось в буду-

¹ «Магнітка» — неофіційна назва Магнітогорського металургійного комбінату.

щем трамвайное движение. Вот это и была наша первая работа. В городе Магнитогорске трамвай был. Там еще был район, который называли «Березки». Там располагались коттеджи. Местные говорили, что там жили американские специалисты, которые строили комбинат. А нам говорили, что сталинская «Магнитка» — это комсомольская стройка. Оказывается, комсомольцы только копали траншеи под фундаменты. И техника наверняка была не наша. В цеха мы не заходили. У нас были пропуска на проезд через территорию комбината в город. Иначе в город никак не попадешь. Так в первые дни у нас была работа с киркой, молотом с зубилом выдавливать ямы для установки столбов, на которые будут цеплять трамвайные провода. А я приехал в легких штанишках, а мороз уже с каждым днем крепчал, и ледяной ветер. У меня вся нижняя часть тела от простуды покрылась фурункулами. В поликлинике дали больничный на три дня. Рядом с нами на том же берегу левом Урала работали пленные немцы. Они, правда, все время сидели у костра грелись. А вечером по окончании работы шли на наш берег в столовую со своими котелками получать доп[олнительное] питание за перевыполнение норм — перловую кашу. Одеты были не так, как мы, а в длинных шубах, валенках. Охраны никакой у них не было, свой командир, тоже пленный немец, может быть, он был у них офицер, мы не знали. В это время создавали Германскую Демократическую Республику во главе с Вальтером Ульбрихтом¹, и готовили кадры. Поэтому к немцам этим относились хорошо. А у нас костра не было, и погреться негде было. Поэтому мы грелись, долбя ямы под те трамвайные столбы. А там, на Урале, скальные породы. Одно время по берегу проходила свита во главе с Дымшицем, кажется, он был зам[естителем] министра или министром черной металлургии. Так вот, всех удивило и даже обидело, что прошел — не только не поздоровался, но даже и не взглянул на работающих. У немцев — там большой начальник даже с оборванными голодранцами, пройдет и скажет: «Guten Morgen» — «Доброе утро».

К весне мы кончили долбить ямы под столбы, и нас перебросили на строительство городских дорог на наш правый берег, где мы жили в землянке на берегу реки Урал. Я еще не сказал, что в каждой землянке был комендант, который следил за порядком. У нас была по имени Шура, как потом выяснили с ее слов, что ее родителей — не то кулаков, не то священнослужителей — выслали на Урал. А она еще в комсомол вступила, но зато комендантом землянки стала. Так как наше третье управление называлось «дорстрой», то есть дорожное строительство, то мы все лето строили дороги, т. е. возили песок и щебенку на студебеккерах. Нагружали студебеккеры и разгружали песок

¹ Ульбрихт, Вальтер (1893–1973) — Перший секретар Центрального Комітету Соціалістичної єдиної партії Німеччини (керівної партії НДР) у 1950–1971 рр.

и щебенъ на дорожное полотно. Однажды прямо при работе на дороге пришел какой-то человек и вручил повестку явиться в обком, который находился на центральной площади, недалеко от нашего стройуправления.

По повестке меня пропустили в обком партии. Я пошел в комнату, номер которой был указан в повестке. За столом сидел толстый, упитанный человек, очень похожий на бывшего у нас политического обозревателя газеты «Правда», Жуков. Расспросил меня, где я работаю, кем. Говорит: «А грузчики хорошо зарабатывают, вы можете здесь учиться, у нас есть горный техникум и заочное обучение». И все. Я потом только дома, когда приехал, узнал, что отец писал в Магнитогорск о том, что он участник войны с первого ее дня, дошел до Берлина, и по состоянию здоровья просил, чтобы меня отпустили домой. Помню, еще до войны отец выписывал журнал «Огонек», где была описана семья Коробовых — отец и сыновья, почетная династия металлургов Магнитки. Много фотографий, как они отдыхают на природе и т.п. Может быть, отец и написал этому Коробову, а он передал в обком это письмо, а может быть, в кабинете и был сам Коробов, я этого не знаю, и, вероятно, никогда не узнаю. Но как бы там ни было, а это письмо возымело действие. Глубокой осенью дали отпуск, уже положенный, с правом поехать домой. Дали билет на вокзале. Дорога была с пересадками, где нужно было компостировать билет. Помню только Казань. Народу столько, что в кассовый зал не пройдешь, не то чтобы пробиться к кассе. С неописуемым трудом пробрался к кассе, до окна кассы, еле руку протянул в окошко кассы, говорил, что уже отпуск скоро кончается. Ну, в общем, получил билет.

Наконец, доехал до Харькова на вокзал Балашовский. А затем пешком по Плехановской улице, 1-й Конной Армии, мимо Гольдберговской церкви, по улице Октябрьской Революции через Основьянский мост на реке Лопань, мимо парка Квитки-Основьяненко и завода Шевченко, налево по улице Текстильной на свой Землемерный переулок, № 3, где был наш дом. Калитку отворила мать. Вечером пришел отец. Это был 1946 г., осень. Очень трудный послевоенный год. С продуктами было очень трудно. Был почти послевоенный голод. Но были еще большие трудности. У меня была справка об отпуске и паспорт гражданина советского Союза, действительный только в пределах Магнитогорска. Отпуск кончался, зима приближалась, становилось холодно. Даже одежды зимней не было. Мать говорит: «Будь что будет, Коля, не уезжай». А в то время были молодые ребята, работали в милиции, помощники милиции, как позже стали «дружинники». Они узнавали у соседей, кто приехал и откуда, все подробности. Потом приходили с милицией арестовывать. Мать уже знала, у соседа была такая история. Когда пришли к нам, мать спрятала меня на чердаке. К вечеру я слез с чердака. Не знаю, чем это кончилось, скорее всего, мать откупилась. В то время

вот так эти дружинники промышляли. А потом начались «везения». Первое везение, что рядом жила молодая девушка, соседка, у которой дядя работал в строительном техникуме завхозом. Не знаю, как там было, думаю, опять не обошлось без денег, так как меня приняли в техникум без паспорта, без каких-либо документов, и почему-то сразу на второй курс — на первый почему-то было невозможно. И тут началось самое трудное. За пять с лишним лет все позабыто, особенно математика. И тут помогли учебники для поступающих в рабфак, которые были у отца, — Киселева и другие. Это были учебники для рабочих и крестьян, изданные после революции. Там все было доходчиво изложено с многочисленными примерами решения задач. День и ночь пришлось штудировать. Кроме того, в те времена существовали дополнительные занятия вечером за небольшую плату, так как много было демобилизованных из армии ребят. Посещал и я эти курсы. Второе везение случилось чуть позже. У отца в бухгалтерии ДК «Металлист», где отец работал бухгалтером, была одна сотрудница, проживающая в поселке Артема, у которой был знакомый начальник милиции. В то время много народу было без документов, и всякое творилось. В общем, я отдал свой магнитогорский паспорт, и через некоторое время получил новый советский паспорт, где прописка была в пос. Артема, у женщины, которая сделала паспорт. Жил, конечно, я дома. Кончил я второй, третий и четвертый курсы архитектурно-строительного техникума (ХАСТ), как он тогда назывался, где директором был Путилин, по специальности техник-архитектор. Здание техникума на Гаршинской улице, ныне Квитки-Основьяненко, было в войну разрушено, и занятия были в здании института ХИСИ на Сумской улице, 40, во вторую смену, вечером. Преподаватели были те же, что и в институте. Во время учебы в техникуме строительную практику проходили на восстановлении разрушенного здания нашего техникума. Диплом защищал уже в новом здании. Диплом я защитил с отличием в 1949 г., и без экзаменов был принят в Харьковский инженерно-строительный институт (ХИСИ), который и окончил в 1955 г. У нас был шестилетний курс обучения. Описывать этот период учебы нет времени, отмечу только один момент, который можно отнести к очередному везению. У нас на первый курс, наверное, тоже отличники, принятые без экзамена, поступили [ребята], окончившие школу Репина, рисовали исключительно. Но когда заканчивали первый семестр, они все провалились на экзамене по математике и были отчислены. Помню двоих — Ващенко и Пономаренко. А мне страшно повезло — заболел. Первый семестр закончился, и сдавать экзамен пришлось у профессора Тица, старого математика еще с царских времен, который проживал в Доме специалистов. Так вот у него на дому я и сдавал экзамен. А его сынок Алексей Алексеевич Тиц был нашим преподавателем по архитектуре. Теперь можно все рассказать. К сожалению, их уже давно нет в живых. Не знаю, сдал бы я экзамен или нет,

дифференциальные и интегральные исчисления не очень знал. Профессор Тиц взял мою зачетку, пролистал. А там одни пятерки. У профессора сынок был архитектором, и он хорошо знал, что архитектору высшая математика совсем ни к чему. Короче говоря, он поставил «пять» и пожелал успехов. Так я остался в институте, все пошло как по маслу. В техникуме было гораздо труднее.

15 августа 1955 г. был принят по назначению в проектный институт, который в то время был филиалом Московского и назывался «Промстрой проект — харьковское отделение». Находился он в здании Госпрома, кажется, 3-й подъезд, 6 этаж. Точно не помню. В 1957 г. было построено новое здание проектных организаций, куда нас и перевели. Тут размещались еще две проектные организации — «Водоканалпроект» и «Пром-транспроект». Позже они переехали в свои новые здания на ул. Тобольской, и все здание на пл. им. Дзержинского и на углу ул. Сумской, рядом с магазином «Подарки», стало нашим.

В 1957 — 1958 г. при Хрущеве стали соединять науку с производством, и были организованы СКО (специальные конструкторские отделы), куда попал и я. Они были созданы только в трех городах: Харькове, Москве и Ленинграде, при Харьковском, Московском и Ленинградском промстройпроектах. Южный научно-исследовательский институт (ЮЖНИИ) — очень известный на те времена, находился где-то в районе ул. Пушкинской, перевели в новое здание, теперь у станции метро «Научная». Наш институт стал самостоятельным и стал называться «Харьковский научно-исследовательский и проектный институт “Харьковский Промстройниипроект”». Проектная часть на площади им. Дзержинского, научная — у метро «Научная». И пошла работа. Институт был известен не только в Советском Союзе, но и во всем мире. Проектировали металлургические заводы для многих стран: Индия, Египет, Корея, Китай, Иран, Болгария, Нигерия, Куба и другие. Не говоря уже о Советском Союзе. В Харькове тоже строили много по нашим проектам. Много осталось неосуществленным. А то, что построено, я лично участвовал в строительстве следующих объектов: киноконцертный зал «Украина», Детский плавательный бассейн на стадионе «Пионер», две станции технического обслуживания на ул. Клочковской и в Песочине, гараж на пять автобусов в конце ул. Клочковской, объекты на заводе «Электротрясмаш» и др. В общем, очень много типовых проектов, серий и СНиП.

А в 1985 г. меня послали в командировку на Кубу, в Гавану, там строился Металлургический завод им. Хосе Марти. Вот тут-то и вспоминается пьеса Солженицына о том, как дед приехал с западной зоны оккупации. Подал я все документы, справку медицинскую о здоровье. Все отправили в Москву. Через некоторое время вызывают к директору в кабинет, там сидит начальник отдела кадров секретного отдела. «Что ж ты не сказал, что был в Германии?». Я говорю: «Возьмите в отделе кадров мое личное

дело, там в автобиографии все написано». Я все рассказал, как был в Германии и в армии. Директор сказал, чтобы я это все написал. Оказывается, КГБ в Москве интересовал только один вопрос — кто освободил? Но раз Советская Армия, то все в порядке. Вот так я и пробыл один месяц на Кубе, где совместно с кубинскими специалистами составляли технические условия для проектирования Советским Союзом промышленных объектов для Республики Куба.

На этом можно было бы и кончить, но хотелось бы пару слов сказать о том, какой неоценимый вклад внесли угнанные в Германию в дело разгрома нацистской Германии и распада Советского Союза. Нигде об этом не сказано. Во всяком случае я нигде не читал и не слышал. Геббельсовская пропаганда такое вдолбила в голову немецкому обывателю, что они действительно верили, что большевики с рогами на лбу, что это не люди, а недолюдки, недочеловеки, «унтерменши» по-немецки, что это атиллы двадцатого века и т. д., и т. п. Не знаю, как в других местах, а у нас в нашей деревне [остарбайтеры] рассказывали старикам немцам, какие у нас хозяйства, трактора, комбайны, сеялки шириной до 20 м, поля захватывают за один проезд. «А у вас вот лошади, на волах работают», и т. д., и т. п. Они, немцы, слушали с разинутыми ртами и, конечно, удивлялись. А этот их идиот, бесноватый фюрер Адольф Гитлер, что он думал, когда ввозил в свою страну этих строителей коммунизма, зараженных марксизмом, ленинизмом, а это хуже всяких бацилл, микробов и вирусов. Вот они и подорвали у немцев всякое желание и способность сопротивляться. А они дураки, даже марксизма и ленинизма не изучали. А у нас в каждом вузе, институте кафедры были.

Что касается роли репатриантов в деле развала Советского Союза, то достаточно вспомнить, что говорил дед из Рязани следователю КГБ. А эти, угнанные, вернувшись на родину, увидели разруху и голод, и рассказывали еще больше, чем тот дед из Рязани. А Советская армия, ворвавшись в Германию, так и не увидела тех, о которых пели: «Товарищи в тюрьмах, в застенках холодных, мы с вами, вы с нами, хоть нет вас в колоннах, проверьте прицел, заряжайте ружья, на бой, пролетарият, за дело свое»¹. Но этих пролетариев так и не увидели. Зато нагрузили сколько могли чемоданы, мешки, машины и железнодорожные эшелоны, как, например, Жуков, Крыков и певица Русланова. И где у этих пролетариев набралось столько барахла. Вот этот вирус и разъедал наш социалистический строй.

Продолжали мы работать до самого развала Советского Союза и до обретения независимости. Пошла мелкая работа по обмеру квартир для приватизации, перепланировка жилых помещений под магазины и офисы, надстройка этажей в существующих зданиях. Большинство работ по

¹ Уривок із пісні «Заводы, вставайте!» (музыка В. Белого, слова І. Френкеля, написана 1929 р.).

Харькову, в крайнем случае в области, а не во всем мире и даже не в СНГ. Вот до чего дожили. А что стало твориться дальше — страшно даже описывать. Буду краток. С научной части, что у метро «Научная», переселили всю науку на площадь Свободы в наше здание. Их станки и все оборудование сдали на металлолом. Библиотеки сдали на макулатуру или выбросили на свалку. А теперь и нас выселяют в какую-то лачугу на Новгородской улице, где нет ни лифта, ни нужного количества санузлов. Пропала вся наука, пропали научные кадры. Пора, наверно, уходить на покой.

P. S. Если мнение редакции по изложенным событиям, фактам не совпадает с мнением автора, то просьба принять во внимание, что такие мнения все-таки существуют.

Мой адрес: <...>

Кожевников Николай Иванович

Осаулко Іван Павлович

Повість про остарбайтера

[Ця повість — частина біографії мого батька Івана Павловича Осаулка. Він народився у селі Вікентіївка Липовецького району Вінницької області 31 серпня 1925 року. У 1942 році фашисти погнали його, які багатьох інших, в Німеччину і зробили остарбайтером на весь період війни. Після звільнення батько служив у Радянській армії, а після демобілізації працював на шахтах Донбасу, піднімав цілину, потім все життя трудився шофером. 6 липня 2002 року в місті Липовець помер батько. Похований, які заповідає, поряд з мамою в рідному селі, яке дуже любив вважав найкращим місцем на землі. (Прим. Галини Гуріної).

«Повість про остарбайтера» є результатом роботи двох авторів — самого Івана Осаулка, який протягом 1990-х рр. писав спогади про своє перебування у Німеччині, та його доньки, Галини Іванівни Гуріної, яка після смерті батька збирала, упорядковувала, редагувала його спогади та дописала окремі фрагменти за його усними розповідями. Г. І. Гуріна (нар. 1952 р. в Майкопі Краснодарського краю Російської Федерації) — письменниця, поетка, член Міжрегіональної спілки письменників України (МСПУ), член Клубу пісенної поезії ім. Юрія Візбора. З 1973 р. мешкає в Харкові. Друкувалася в газеті «Липовецькі вісті», в журналах «Неведомий мир», «Склянка часу». У 2007 р. Г. Гуріна отримала свідоцтво на право інтелектуальної власності на «Повість про остарбайтера», зареєструвавши також в якості свого псевдоніму ім'я Івана Осаулка, і стала таким чином спадкоємицею свого батька у правах на повість. Має також збірку поезій: Галина Гурина. Проданий дом. — Харків: Клуб песенной поэзии имени Юрия Визбора, 2008; співавтор у: PRIMO VERA. Весна. — Канів: Видавництво «Склянка часу», 2008.

Окремі частини «Повісті про остарбайтера» друкувалися у районній газеті Липовецького району Вінницької області: Липовецькі вісті. — 2007. — №№ 57–61. — 4–18 серпня. У даному виданні грукуємо повість повністю в перекладі з російської Миколи Івановича Пасічника, заступника редактора газети «Липовецькі вісті».]

Пройшло вже більше 67 років з початку найжахливішої, найкровопролитнішої в історії людства війни, названої Другою світовою, розв'язаної фашистською Німеччиною на чолі з фюрером Адольфом Гітлером. За неповними підрахунками, загинуло одинадцять мільйонів громадян колишнього Радянського Союзу. Пізніше кількість загиблих дійшла до двадцяти мільйонів, і навіть називалась цифра — двадцять два.

Сотні тисяч радянських людей були вивезені на примусові роботи до Німеччини, просто кажучи — в рабство, в число їх потрапив і я. Багато книг написано про героїзм радянських людей у цій війні, як військових,

так і цивільних, а ось про підневільний рабський труд наших людей у фашистській Німеччині — майже нічого.

Крім того, що я хочу людям розказати, також хочу, щоб діти й онуки знали про свого батька і дідуся, колишнього «остарбайтера», як нас називали в Німеччині і до сьогодні називають. Так і назву мою розповідь: «Повість про остарбайтера Осаулка Івана Павловича». Отож, «Повість про остарбайтера».

Забрали мене в Німеччину з села Вікентіївка Липовецького району Вінницької області. Була середина березня 1942 р. Увечері прийшов поліцай Гриша. Наказав зібрати харчів на два тижні і вранці з'явитися до колгоспної комори — повезуть в Німеччину. Мама — в сльози, а він почав заспокоювати, що нічого страшного немає, «це всього на один рік, а син там не сам буде, ще пойдуть шістнадцять чоловік. Рік попрацює у доброго хазяїна і буде вдома». Потім, у розмовах, запитували мене люди, чому не втік. Втекти-то можна було, а куди? Місцевість у нас степова, не будеш же все літо в полі жити, треба якийсь дах над головою мати, щоб від негоди сховатись. Пити-їсти також треба. А взимку куди? Хоч-не-хоч, а додому прийдеш, там і схоплять.

Мама почала харчі готувати, а я побіг по селу. Беруть моїх найближчих сусідів-друзів: Грицька Гошлю, Володю Рибак, Тольо Притолюка, Васю Тетерука й Івана Лучая. А хто з іншого кінця села — завтра побачу.

Вранці Гриша-поліцай зайшов з кінця села, забрав Грицька Гошлю. І так від хати до хати: зібрав усіх і погнав до контори. А на іншому кінці села поліцай орудував, Степан Кручак, і соцький Гаврило Костянтинівський. Вони пригнали ще з п'ятнадцять дівчат і хлопців, а з ними батьки прийшли.

Шум, крик, плач. Старший поліцай Ісак Садовський заспокоює матерів: «Не назавжди їх забирають, ось до зими війна закінчиться, і вони повернуться. Німці вже під Москвою. Візьмуть Москву, і війні кінець». Але це не втішало.

В супроводі чи то під конвоем всієї місцевої поліції рушили. Родичі також із нами. До обіду добрались до станції Липовець. На запасній колії вже стояв потяг із товарними вагонами і близько сотні людей. Крім нашої Вікентіївки, зігнали для відправлення зі всього Липовецького району, ще й із Плисківського¹. Поїзд був оточений німцями і поліцаями. За коліями в полі стояла скирта пресованого сіна. По декілька тюків дозволили занести у вагони. Добре — хоч не на голому спати.

Подали паровоз, і нам наказали залазити у вагони. Не буду розповідати, що відбувалось біля вагонів, і так можна уявити. Вагони не закрили, але через кожні два-три вагони на гальмівному майданчику стирчав солдат з гвинтівкою. А вагонів було п'ятнадцять, по тридцять чоловік в кожному.

¹ Зараз Плисків — село в Погребищенському районі Вінницької області.

Гудок, поїзд рушив, і... прощай, рідний дім і Батьківщина на довгих три роки.

Везли нас два тижні. Довго стояли на станціях, пропускаючи зустрічні поїзди з технікою і живою силою, котрі поспішали на фронт, а також тих, що доганяли нас з побитою технікою, і санітарні з пораненими солдатами.

Нічого, що заслуговувало б на увагу, в дорозі не сталося. Коли ми вїхали на територію Польщі, нам незвично було дивитися не невеличкі клаптики землі з самотніми селянами, які виділились то тут, то там.

Пам'ятається, в Любліні, польському місті, гонили в лазню і робили дезинфекцію, щоб, бува, якої болячки не завезли в Німеччину. Ще кілька разів годували гарячою стравою, але що то було за вариво — не пам'ятаю. Проїжджали Варшаву — польську столицю. Потім була ріка Одері перше німецьке місто Розенберг¹. Самого міста ми не бачили. Недалеко від станції був великий табір, бараків з двадцять, куди нас і загнали. Табір був обнесений колючим дротом, а по кутках — вишки з вартовими. По табору проходились поліцаї чи то з синіми, чи то з голубими комірками. Говорили, що це українські поліцаї. Навіщо вони тут, на німецькій території — незрозуміло.

Тут вперше їв суп з брукви — основну їжу у всіх таборах Німеччини. Гидота смердюча, до рота не можна ложку піднести. Але голод, кажуть, не тітка, вимушені були їсти. Зараз без огиди не можу згадувати — так наївся за три роки.

У нас брукву не вирощують, у всякому разі я на наших полях її не бачив. Плід брукви схожий на крупні столові буряки кремового кольору. Її сирого можна їсти, але тільки так, для ласощів, як морквину іноді. Якщо з м'ясом та з якою-небудь приправою, то їсти можна, а якщо на чистій воді — справжнє свиняче пійло.

Працюючи у бауера-господаря, кожного четверга в обід ми їли брукву. Її, звичайно, не зрівняти з табірною, але ми все одно носи відвертали. А господарі, між іншим, теж їли нарівні з нами.

Я не знаю точної кількості людей, загнаних в німецьку неволю, але сотні тисяч не минули цього Розенберга.

Зі всіх окупованих територій колишнього Радянського Союзу — Білорусії, України, Росії людей звозили сюди, до Розенберга, а звідси вже у всі кінці Німеччини. Кого на фабрики, заводи, кого на шахти і в сільське господарство. Наш невідомий ешелон прибув в Розенберг вранці. Годині о десяти нас перевантажили в інший поїзд повезти далі. У цей ешелон з нашого села потрапили четверо: я, Сергій Кравчук, Толя Притолюк і Вася Тетерук. Решту кудись в інші місця відправили. Багатьох я більше ніколи не бачив.

¹ Розенберг (Rosenberg) — тоді місто у Верхній Саксонії, в Німеччині, тепер в Опольському воєводстві, у Нижній Сілезії (Польща).

До цього часу не доводилось бачити людину в капелюсі, а тут — по-головно. За нашими уявленнями — капелюхи носять лише буржуї, а тут навіть жінки носять, та ще й сітки на капелюшках. Для чого вони?

Підходимо до будівлі, на фасаді якої вивіска: «Арбайтсамт» — біржа праці. Біля біржі — натовп чоловіків і жінок. Це покупці. У прямому значенні цього слова. За нас вони грошей не платять. Як у далекі часи рабства, коли купівля-продаж людей вважалась звичайною справою. Заявки на рабів були подані заздалегідь, а тепер їх повідомили, що такого-то числа ешелон прибуде, ось вони й зібрались. Нас загнали в прсторий двір із дощаною огорожею двометрової висоти. Слідом за нами ринули покупці.

Так вийшло, що ми до Розенберга, а від Розенберга до Загана¹ їхали в одному вагоні з людьми Плисківського району з села Чернявка² і тримались далі однією компанією. Вибравши під огорожею місце, ми розташувались там.

Покупці ходять, приглядаються, вибирають тих, хто сподобався, і ведуть в приміщення арбайтсамта вже для оформлення покупки. Ось і до нашої компанії попрямував чоловік. Мовчки почав нас розглядати. Високого зросту, в мисливському костюмі — зеленій куртці і таких же штанях-галифе. Замість чобіт — туфлі з панчохами-гольфами до колін. На голові зелений капелюх з пером. Це був ортсбауерфюрер³ з села Гісмансдорф⁴. Ортсбауерфюрер в перекладі нашою мовою — ніби голова місцевої спілки бауерів-господарів. Приїхав для себе взяти людей і ще — для тих, хто замовляв. Звали його Отто Петцольд.

У селі Гісмансдорф

За знаком господаря ми піднялись. Він відібрав одинадцять осіб: нашу вікентіївську четвірку — Толю, Васю, Сергія і мене. З Чернявки — двох хлопців, і двох дівчат з Кам'янки нашого Липовецького району, і ще одного з Королівки, теж Липовецького району.

У приміщенні арбайтсамта написали крейдою кожному номер на грудах і сфотографували. Мій номер був 431.

У двір нас уже не впустили. Петцольд велів ждати на вулиці. Сам був відсутній приблизно годину. Вийшов зі стосом паперів в руках — це були наші документи. Називались арбайтскарти — посвідчення особи. Потім вони були віддані нам на руки. Що там було написано, я вже не пам'ятаю.

¹ Заган (нім. Sagan) — тоді місто в Нижній Саксонії, зараз це повітове місто Żagań Любуського воєводства у Польщі.

² Зараз Чернявки — село в Оратівському районі Вінницької області.

³ Очевидно, від нім. Ort — населений пункт та Bauerführer — голова місцевої громади.

⁴ Йдеться про Гісмансдорф (Giesmansdorf) (нім. Friedenthal Giesmansdorf, з 1939 — Gross Giesmansdorf), на той час село у Нижній Саксонії. Зараз це село Goświnowice в Ниському повіті Опольського воєводства Польщі.

Тією ж дорогою пішли назад на вокзал. Підійшов пасажирський поїзд, і ми поїхали.

Гісмансдорф — це назва села, де мені довелося два роки прожити. Від невеликої привокзальної площі зразу починається сільська вулиця, якій позаздрило би будь-яке наше місто. Сама вулиця широка — метрів п'ять-шість, проїжджу частину викладено тесаним камінням; з одного боку — пішохідна доріжка з півтора метра шириною, з іншої — велосипедна доріжка. Обидві добре утрамбовані піском. У будь-яку погоду грязюки нема. Будинки теж гарні — двоповерхові, великі, а якщо одноповерхові, то доволі просторі, дахи — з черепиці. Стіни будинків увиті чи то виноградом, чи то іншою якоюсь зеленню. Під вікнами — палісадники з уже розквітлими квітами. Стопи лінії електропередач. Дивуємось тому, як живуть люди.

А ось ще одна дивовижа — доволі літня бабця на велосипеді і в капелюшку. У нас би яку-небудь Явдоху посадити на велосипед — було б смішно на все село. А тут, як видно, це звичайне явище. А ось ще одне — смішно і дивовижно — мініатюрна копія великого воза. Справді як великий віз, але разів у п'ятдесят менший, а замість коня — собака. І ще: вже справжній віз, в одній супрязі кінь і віл. І смішно, і чудно.

Біля одного будинку Петцольд зупинився і запросив зайти в двір. Це була його садиба: одноповерховий великий дім, двір також великий, по боках двору — господарські будівлі.

Петцольд увійшов у дім, а ми сіли на траву під парканом. Незабаром з'явилися наші майбутні господарі. Оглянувши нас, заходять до будинку, а там вже розподіляють нас за номерами, а не на вибір — кому кого хочеться. Вийшовши з садиби, кожен господар знаходить потрібний йому номер на грядках у невідника і веде з собою.

Першими пішли мої друзі: Толя Притолюк, Сергій Кравчук і Вася Тетерук. За Толею і Сергієм прийшли чоловіки, а за Васею — жінка. Так по одному, по двоє повели майже всіх. Залишилися я, Андрій з Чернявки і Зіна з Кам'янки. Зіна й Андрій належали Петцольду, а за мною ще не прийшли.

Вийшла Ельза, дочка Петцольдів, і запросила нас до будинку. Фігура в неї була якась ненормальна. Самій років уже 18–19, а така товста, що далі, здається, вже нікуди. До того ж голова така маленька, що взагалі непропорційна тулубу.

Кухня дуже чиста: стіни пофарбовані зеленою фарбою, на підлозі кольорові кахлі, поручні плити сяють міддю. Меблів зайвих нема, всього два столи з ослонами. На одному з них стояли три тарілки з двома бутербродами в кожній три великі кварта з кавою. Кава, звичайно, не справжня, а з якогось пересмаженого зерна. Час — четверта година дня. Якраз у німців — полудень, по-їхньому «феспер»¹. Подякувавши господарці за їжу німецьким

¹ Очевидно, слово походить від нім. Vesper — вечерня або Fesper (Abendbrot) — підвечірок, післяобідній бутерброд.

«данке»¹ (я його ще зі школи знав), вийшов у двір і знову сів на траву. Зіну і Андрія повели кудись. Потім Андрій розповідав, що господар привів його у приміщення і показав, де він буде жити (а це була кімната в одній із господарських будівель), і розтлумачив йому, що той може відпочивати до вечері, а потім і до ранку, а вранці повинен стати до роботи.

Зі мною було все навпаки. Зайшла у двір жінка років тридцяти. Зросту вище середнього, одягнена в чорний костюм, в такому ж капелюшку з вуаллю. Перед собою котила дитячий візок. Чомусь відразу подумав, що це за мною. І не помилюся. Ввійшла в дім і зразу ж вийшла з Петцольдом, і він наказав іти за нею. Пішли в зворотній бік і метрів через сотню зайшли у двір.

У Зоненберга

Гадаю, не зайвим буде познайомити читача з господарством, де мені довелося прожити два роки, а також із його мешканцями. Жінку, яка привела мене сюди, звали Ельзою Зоненберг, вона була володаркою цього багатого господарства. Чоловік її, Ернст Зоненберг, був на східному фронті, а господарством керував його батько Йоган, як у нас тепер заведено говорити — вже пенсійного віку. Невістка Ельза платила йому грошми, і, крім того, він двічі на тиждень обідав у неї. Господарство було велике: окрім сорока гектарів землі, був ще й ліс, дві луки сінокосні: одна в кінці поля, а інша кілометрів за п'ятнадцять від дому.

Два будинки: в одному з них, одноповерховому, жив Йоган із жінкою Мартою, в другому, двоповерховому — їхній син зі своєю сім'єю. У корівнику — дванадцять корів, в іншому приміщенні — шість телиць і два воли. У конюшні — пара коней, а в свинарнику — шість свиней центнери по вівтора. Були також два довгих і високих приміщення для зберігання необмолоченого зерна в снопах, адже влітку молотити ніколи, на те зима буде. Сільгоспмашини були такі: трактор, молотарка, снопов'язалка, і взагалі все необхідне для такого господарства. Разом зі мною було п'ять працівників: військовополонений француз Ройней Кльоузе, полька Юзефа, Тоня і Павло із Західної України, і я п'ятий. Була ще шоста — шістнадцятилітня хатня робітниця німкеня Едіт.

Коли ми з фрау Ельзою ввійшли до двору з боку поля, з-за будівлі з'явився літній сухорлявий чоловік років шістдесяти п'яти — Йоган Зоненберг. Господиня пішла в дім, а мене Йоган повів із собою. Завів у якусь похмуру кімнатку в одній із будівель, стіни якої не бачили білення від початку будівництва. На одне з двох ліжок, які там стояли, наказав покласти мою торбу і повів у двір. Звідкись виніс чотириріжкові вила і вручив мені.

За двором двоє дівчат і один хлопець вантажили гній на підводу, інша стояла вже навантажена, і з запряженими кіньми.

¹ Нім. danke — дякую.

Де це бачено, щоб людину після двотижневої дороги, немиту, голодну, примусили працювати! На це здатні тільки фашисти, для яких людське життя було ніщо. Сама господиня фрау Ельза могла ж дати хоч один бутерброд, але замість хліба — вила в руки!

А Йоган, між іншим, був справжнім фашистом, я бачив його якось у фашистській коричневій формі зі свастикою на рукаві і з пістолетом — ішов кудись.

Вантажили вчотирьох: я, Юзефа, Тоня і Павло. Возили трьома возами двома парами коней. Один віз туди, другий порожнім назад, а третій тим часом вантажили. І так клятий фашист розрахував — жодної хвилини перепочинку нема, тільки віз навантажили, а порожній вже тут. Так до пів на сьому без хвилинного відпочинку і працювали. О пів на сьому «файрам»¹ — кінець роботи. Але це ще не все: на нас іще чекає скотина. По-німецьки це називається «футермахен»², але ми його перехрестили у «футровання». Це значить, що треба гній вивезти, рознести корм, підстелити. Корів видоять Юзефа з Тонею. Ця робота займає біля півтори години. О восьмій чи близько того — закінчення всіх робіт і вечерея.

Розказав це тому, щоб до цього більше не повертатись. Але повернемося до сьогоднішнього дня. Павло — теж добра сволота. Показав мені однокілісну тачку — бери, будеш гній вивозити. Я таку тачку не те що в руках не тримав, а взагалі не бачив. А що знав? Що мені сказали, те і роблю. Поки довів першу тачку до гноярки, вона декілька разів перекидалась. Третього, четвертого разу якось при звичаївся, вивіз сім тачок. А Павло з Ройнеєм — один підстелив, другий розніс десяток навильників зеленої мішанки, і тиняються в корівнику. Це зайняло в них хвилин 10–15, а я з добру годину гній возив. Юзефа з Тонею тим часом корів доїли.

Ось так із місяць я возив гній: вранці і ввечері по сім тачок. А потім мені стукнуло: а чому це я сам маю возити, виконувати найважчу роботу? Я хлопчак, а вони, два буйволи, ходять по корівнику і посвистують. Ройнею було років тридцять, а Павло також не хлопчик — років більше двадцяти.

І якось я застрайкував. Ось так, кажу, друзі, досить дуріти і на мені виїжджати: від сьогодні вивозимо гній по черзі. До того часу я уже так освоївся, що міг підвищувати голос. Ройней мовчав, а Павло розійшовся. Називав мене і більшовиком, і комуністом, і ледачим, а гній ніхто не вивозив. Припинив нашу суперечку Йоган, який проходив поряд. Дізнавшись, в чім річ, сказав: «Ганс правий». А мене, між іншим, з першого дня з Івана перехрестили на Ганса. Нас усіх називали німецькими іменами. Ройнея прізвище було Кльоузе, а назвали його німецьким ім'ям Кляуз; Павло — Пауль, Тоня — Тоні, лише Юзефа залишилась Юзефю.

¹ Нім. Feierabend — кінець робочого дня.

² Нім. Futter — корм, їжа; zu machen — виконувати, робити.

— Пауль, — сказав Йоган, — бери тачку і працєю, від цього дня будете почергово гній вивозити.

Черговість іноді порушувалась через запізнення француза. Жив він не тут, а в таборі, який тільки умовно можна назвати табором. Це був звичайний будинок. Приставлений до нього охоронець — вахман¹ — на ніч замикав французів, а вранці відмикав, бувало, із запізненням. З цього так званого табору втекти було дуже легко, але в цьому не було потреби. Жили вони добре: одягнуті у французьку форму, одержували посилки від Міжнародного Червоного Хреста, а також із дому. Німецька влада через цей Хрест повідомила батькам, що їхній син знаходиться в полоні та проживає за такою-то адресою. Тому часто одержували з дому і листи, і посилки.

Близько восьмої години закінчені всі роботи. Мені б зараз митися та вечеряти, а я нічого не хочу, мені б лише лягти і не вставати. На вечерю була картопля в мундирах і кислий сир із зеленою цибулею і, по-нашому, по-ураїнськи, — маслянка; це те, що зостається після приготування масла. Господарі на молокозавод здавали молоко, а їм повертали сироватку, маслянку і певну кількість масла.

Вечеряли за окремим столом. Ми — п'ятеро працівників, правильніше буде назвати — рабів, за окремим столом, а господиня, Едіт і маленька донька Едіт за своїм столом.

На цьому робочий день і перший день мого перебування в неволі закінчився.

Приміщення, де мені довелося жити з Павлом, являло собою невелику брудну кімнату з одним віконцем, двома ліжками і столом. У передній частині приміщення розміщувалась кухня, в якій варили їжу для свиней, а за однією зі стін нашого приміщення — свинарник. За вікном — яма, куди стікала свиняча сеча. Але зате постіль, треба віддати належне, була царською: на дні ліжка чиста солома, на соломі — перина, застелена чистим простирадлом, а замість ковдри теж товста перина. Спав з восьми вечора до шостої ранку — десять годин, не прокидаючись.

Спав би, певно, ще стільки ж, якби не розбудив стукіт у двері та голос Йогана:

— Пауль, Ганс, вставайте!

Йдучи до коней, він завжди нас будив.

Прокинувся я, а піднятися не можу. Немає такої частини тіла, щоб не боліла, а особливо руки. Зараз би полежати без руху добу, а треба підніматися. Не знаю, чи зможу витримати. Можеш не можеш, а вставати потрібно. Перш за все — футровання. До пів на восьму впоралися. Умилися. Сніданок уже на столі. Учорашня недоїдена картопля, очищена і наче б підсмажена, якась бовтанка: чи то борошняна, чи то крохмальна, але смачна, кава-ерзац, за кольором схожа на мед. Для її при-

¹ Нім. Wachmann — наглядач, поліцай.

готування виварюють цукрові буряки, а сік випарюють, і виходить доволі смачна їжа.

О восьмій знову взялися за вивезення гною. Поки футрували, я трішки розім'явся, тіло вже не так боліло. О десятій другий сніданок — фріштик¹. У кухні на столі вже лежали бутерброди — по два кожному. Наді мною посміялись, коли я відмовився їсти. Тільки дві години пройшло, як ілі. А так пити хотілося — каву я випив.

Фрау Ельза хоч і сиділа за своїм столом до нас спиною, але все бачила. Щось говорить в наш бік. Юзефа перекладає. Юзефа по-німецьки говорила добре, вона тут з 1939 р. Про те, щоб відмовитися від другого сніданку, не може бути й мови. Така традиція, і існує вона давно. Це як закон, якого зобов'язані дотримуватись. Довелося з'їсти.

О дванадцятій — обідня перерва, але не для нас. До другої години відпочивають лише коні і Йоган. Після обіду треба приготувати корм на два рази для двадцяти голів худоби. Треба на електрорізці нарізати брукви і кормових буряків, наносити полови і перемішати. Разом із обідом на це йде якраз дві години. Косити мішанку в ці дні було ніколи. Та й треба було витратити зимові запаси.

Відпочити хоча б півгодини — часу не залишалося. Від другої до четвертої години — знову гній. О четвертій годині — полудень-феспер. Знову бутерброди й кава. Цього разу я вже не відмовлявся. О пів на сьому файрам — кінець цієї роботи, футрування, вечерея і бажаний відпочинок після чотирнадцятигодинної роботи.

Я вже згадував про те, що я їв у ці дні. Але, щоб до цього більше не повертатися, я розповім, як взагалі годували, потім продовжу свою повість.

На харчування не можна було жалітися. Влітку їли п'ять разів на день, взимку — чотири; полудня — феспера — вже не було. На сніданок цілий рік одне й те ж: суп мучний, хліб із патокою, ерзац-кава без цукру і картопля, що залишилась від вечереї. А на вечерю завжди була картопля товчена, в мундирах чи смажена. У них взагалі до обіду і вечереї хліба не належалося. А хліба — норма, і всім порівну. Красться він спеціальним дисковим ножом. Жодна скибочка не буває товстішою чи тоншою. Картопля — якщо залишилась смаженою — її підігривають, а в мундирах — очищують і підсмажують. Не треба думати, що смажена картопля плаває в жирів — її тільки трішечки «полякають» жиром.

О десятій другий сніданок — по два бутерброди з маслом, але таким шаром, що дірочки у хлібі видні. Зверху масла — мармелад. І кава. На обід — картопля. Один день із підливою на м'ясному бульйоні, а іншого разу — з яєчною чи ще якою-небудь. Отож вона не приїдалась. Через день по шматочку м'яса — грамів сто. О четвертій — полудень, і о восьмій — вечеря.

¹ Нім. Frühstück — букв. ранковий сніданок.

Ще декілька слів про недоїдену вчорашню картоплю. У нас би її віддали свиням чи курям, але у німців — ні. Що приготовано для людей, те вони й зобов'язані з'їсти, а для свиней вариться окремо.

Я вже згадував про те, що перед нашою кімнатою (по-німецьки «штубою»¹ — так ми її називали) була свиняча кухня. На дно циліндричного котла з топкою клався металічний конус. Заливалось відро чи два відра води, насипався великий мішок картоплі, і вона варилася парою. Я якось увійшов туди, коли Юзефа з котла картоплю вивертала. Картопля крупна, розсипчата. Я не втримався, взяв одну, а тут, звідки й взялась, фрау Ельза. Дісталось мені: «Навіщо ти їси картоплю для свиней, хіба тобі мало було на столі?». Кожного вечора, перед тим, як іти на кухню вечеряти, ми пили молоко. У корівнику в нас була схована кружка. Один п'є, інший вартує, отож за вечерею тільки для порядку з'їдали по дві, три картоплини. Іноді в четвер на вечерю був суп із брукви. Якщо брукву зварити на чистій воді, як у концтаборах варили, то від неї хотілось писк відвернути, а якщо з приправою і м'ясом, то цілком їстівна. У п'ятницю — суп квасоляний зі смаженою капустою. Суп густий, їли його так: брали ложку капусти, потім ложку супу і так далі.

У неділю сніданок як звичайно, а ось другий сніданок — тут вже вибачайте: день вихідний, не працюєте, можете і без другого сніданку обійтись. Зате на полудень — фєспєр — по доброму шматкові торта — кухєн², приблизно величиною як із зошита аркуш.

Отож, на харчування нічого було скаржитись, а ось робота... Не можна ні на хвилинку відірватися — дати рукам чи ногам відпочинок. У полі Йоган, треба сказати, теж працював нарівні з нами, але для свого відпочинку він завжди міг знайти часинку, наприклад, у негоду.

Якось ми з французом рубали дрова під навісом. Павла вже не було — я про це далі розповім. Закортіло нам закурити, а сигарет ні в нього, ні в мене нема, а в штубі у мене були. До речі сказати, нам давали тютюнові картки, і хоч ми невільникими були, нам платили. Я одержував дванадцять марок на місяць, тож куриво у мене було.

— Зараз, — кажу французіві, — я збігаю, принесу покурити.

Коли повернувся, зустрів фрау Ельзу. Що вона кричала — не знаю, я тоді по-німецьки ще не розумів, але галасу було на весь двір.

Навіс із боку двору був відчинений, а з тильного боку стіна з дощок, а там невеличкий моріжок з декількома яблунями, туди ж виходив чорний хід із кухні, звідти кроків десять до тильної стіни навісу. Хтось із дівчат попередив нас, щоб ми були обережні. Сама господиня або Ірен підсилає підслухати, працюємо ми чи ні. А ми вирішили закурити. Якраз у той момент, коли ми прикурювали і не стало чути стукоту сокир, хтось під-

¹ Нім. Stube — кімната.

² Нім. Kuchen — пиріг, коржик.

слухав. Вибігла хазяйка з преднього входу дому. Що вона кричала — я не розумів, але слухати треба було. Я це так, між іншим розповів, щоб було уявлення, як ми працювали.

Три дні гній возили — до неділі. Я вже трохи втягнувся, не так уже боліло. Після вечері зразу спати завалювався, а Павло йшов кудись, потім розповідав, у якого господаря новий працівник з'явився. У неділю до обіду спали, а після обіду пішли з Павлом на вулицю. Дізнався, де живуть мої друзі. Вася Тетерук зовсім близько — навскоси через вулицю. Толя Притолок дещо далі — хвилин п'ять ходу, а Сергій Кравчук далеченько від нас — із кілометр. Нам було нелегко, а йому ще гірше.

Коли ми трохи звикли, це я по собі знаю, — ввечері хочеться кудинбудь вийти. Влітку на майданчику біля сільського ресторану збирались. Це раніше він був рестораном, а зараз там тільки пиво безалкогольне, лимонаді тютюн за картками. Взимку — у Василя з Чернявки в господарстві Нермліха, де він працював. У його просторій кімнаті влаштовували ігри та танці під губну гармошку. А Сергія ніколи не було: ні в будній день, ані в неділю. Казали, що його хазяїн Зигизмунд навіть у неділю примушував працювати.

Можливо, що так воно й було, тому що саме в неділю з ним сталося нещастя. У цей день він рубав дрова і відрубав чотири пальці на лівій руці. Дуже сумнівно, щоб це був нещасний випадок. Років через двадцять ми з ним зустрілись, але я такі не запитав, як це сталося, а зараз його уже нема. Після видужання відправили його додому, та далеко він не заїхав. У місті Бреслау¹ якась комісія вирішила, що він без пальців може бути корисним для великої Німеччини, і відправили кудись в інше місце, де він пробув до кінця війни. Толя Притолок теж потрапив не до бідного хазяїна. Працівників у нього було менше. До приходу Толі був один поляк Юзек і, здається, француз полонений, і ще дві дочки. Незавидна доля їм судилась. Рано не стало матері. Самі вже на виданні, а незаміжні. Всі чоловіки пішли завойовувати життєвий простір для великої Німеччини, і наречених нема. Одна вже сивіти почала.

Незабаром у них трапилась трагічна подія — Юзек під поїзд ліг. Вранці вдома його не знайшли. Поїхали в поле без нього. А по їхньому полю проходила залізниця, там його і виявили: переїхало поїздом. Казали, що він у карти програвся, але це малоймовірно — у нього не було тисяч чи мільйонів, а якщо програв півсотні марок (якщо вони у нього були), то через це жодна нормальна людина під поїзд не ляже. Ще були розмови, що він був закоханий у нашу Юзефу, а вона йому не відповідала взаємністю. Теж малоймовірно. Поховали Юзека в дерев'яному ящику збоку кладовища.

¹ Бреслау (Breslau) — німецька назва нині польського міста Вроцлав (Wrocław), найбільшого міста Нижньосілезького воєводства.

Після вивезення гною почалися польові роботи. У першу чергу треба розкидати вивезений гній. У полі нас застала перша весняна гроза. У полі були Йоган, Ройней, Павло і я. Із заходу насувалася чорна хмара з блискавкою і громом. У нас вдома перед дощем де б хто не був, старався сховатись. І тут до будинку було метрів триста, можна добігти. Гроза з кожною хвилиною все ближче, а ми працюємо. І раптом — злива, грім, блискавка. Були б самі — ми би втекли, а так Йоган з нами. Вимокли до нитки. Одна втіха, що і він з нами намок. Виглянуло сонце, а від нас пара йде, так на нас і висохло, але, слава Богу, ніхто не захворів.

Почалась оранка, боронування, сівка ярих культур, буряків, садіння картоплі, всього не перерахуєш, а ще скотини двадцять голів. Щодня треба добрий віз зеленого корму накосити. Роботи вистачало. Справилися з сіном, а тут вже збирання хлібів. Косили зі снопов'язалкою. Снопи по всьому полю розкидані. Треба збирати, звести до стодоли.

За цими та іншими роботами й осінь прийшла — найгірша пора року. Знову оранка, сівка озимих, збирання цукрових буряків, кормових, брукви, картоплі. Перед збиранням картоплі скошується гудина, звозиться на купи, а потім йде на підстилку. Що більш-менш годиться — йде туди, треба побільше гною на добриво, земля у них піщана.

Після збирання гудиння починається копання, для цього є спеціальний плуг ковшовидний. Він підрізає корчі, а над плугом вал з пучками пальців залізних, який крутиться і викидає картоплю на два-три метри. І так розрахує, так людей розподілить, що нема ні півхвилини відпочинку. Тільки встигнеш зібрати, а він вже тут: картопля звозиться на одну купу, і починається сортування. Там є такий агрегат: крупна відходить в одне місце, насіннева в інше, а найдрібніша аж донизу.

Після картоплі — цукрові буряки, кормові, і бруква. На завершення польових робіт — вивезення гною, який набрався за літо. А ось і зима прийшла, почалася молотба; робота — теж не позаздриш, але вже фایрам, кінець роботи, о п'ятій годині. О шостій вечеря — і вільні. А на завтра, якщо не молотили, то хмиз рубали і дрова. Їдемо до лісу, рубаємо, а на в'язанки уже вдома. Дров потрібно багато — все дровами опалювалось. У нашій штубі стояла піч-буржуйка. Для опалення давалась тирса, а яке ж це опалення тирсою? Ми її ніколи не палили. Поки вечереєм — на плиті гріється цеглина, потім загортаємо її в газету — і під перину, а самі йдемо куди-небудь із друзями. Годин через дві-три приходимо, роздягаємось, а там тепло, як на добрій печі.

Зате страх як не хотілось вранці вилазити з-під перини. У штубі холод, на вулиці темрява, надокучлива мряка чи мокрий сніг, вітер холодний. Зима ж тут, які осінь, гнила. Сидіти б у теплій хаті як Йоган: задасть корму коням — і в хату до обіду, поки знову коней не годувати. А нам знайде роботу. Погода препогана, а вдяганка нікудишня. Дав Йоган мені пальто демісезонне довжиною до п'ят, а широкі, що можна двічі обгорнутися. Видали нам картки для придбання одягу і взуття, називались вони

«бецукшайни»¹, але їхати за покупками треба було до міста Шпроттау², по-нашому ніби райцентр — за дванадцять кілометрів в комісійний магазин, де нічого не було. Господиня двічі їздила. Одного разу привезла як на сміх жіночі літні трусики, я їх Тоні віддав. Перед зимою привезла черевики на дерев'яній підшві, а на голову сам купив в одного поляка польську шапку. Так що, можна сказати, я якось був одягнений і взутий. А француз був добре одягнений: добра шинеля, мундир і штани суконні, на голові пілотка, але під нею в'язаний підшоломник.

Але як би там не було, а зима пройшла. Знову весна, я вже рік в Німеччині. Більш-менш прийнятно розмовляю німецькою, польською — зовсім добре. Думаю, у мене була здібність до іноземних мов. Серед українців тільки я і Андрій з Чернявки, який працював у Петцольда, добре говорили німецькою. Ще поляки деякі.

Господарство Зоненберга втрачає працівників

Першою не витримала Юзефа. Одного, як мовиться, прекрасного ранку, господиня, спускаючись із другого поверху повз їхню кімнату, завжди їх будила. Тоня обізвалась, а Юзефи не чути. Ще раз покликала — не відгукується. Зайшла туди:

— Тоні, де Юзефа?

— Не знаю, вона не ночувала.

Туди-сюди — нема Юзефи. Пропала. Назовсім. Відома річ — втекла. Німецькою вона прекрасно говорила, може, і проскочить до Польщі, якщо в поїзді документи не будуть перевіряти.

Для Тоні подвійне навантаження — дванадцять корів подоїти, та ще й у строк, до того часу, коли буде їхати підвода-платформа, яка збирає молоко, бідони мають уже бути на вулиці. Прибігла Ірен допомагати, а потім допомогла дружина Йогана. Помогти-то допомогла доїти. А одного працівника на господарстві вже нема.

Проїшло зо два тижні — нова пригода. Після вечері ми дуже рідко залишаємося вдома. Хоч і наробишся дуже, а тіло молоде, мені пішов уже вісімнадцятий рік, хочеться піти куди-небудь. Так було і цього вечора. Павло пішов до своїх друзів, я до своїх.

Коли я повернувся, його ще не було. Вранці, які зазвичай, Йоган прийшов будити:

— Ганс, вставай!

— Так, так, встаю.

— Пауль!

Не відзивається.

— Пауль!

¹ Нім. Bezugsschein — квитанція, купон.

² Шпроттау (нім. Sprottau) — місто в Нижній Силезії, тоді перебувало в крайці Liegnitz, тепер це місто Szprotawa в повіті Żagań Любуського воєводства Польщі.

Знову тихо. Заходить.

— Гансе, де Пауль?

— Не знаю.

Так Павло і пропав. Без сумніву, що втік. Я взявся за тачку — гній возити, а корів же годувати треба. Коли ще француз прийде. Довелось Йогану корми розносити і підстилати. Йоганова дружина Марта, Ірені Тоня корів доять. Вже двох працівників не стало. Не пройшло й місяця, як утекли Павло і Юзефа, як уже з Тонею пригода: вона завагітніла. Була така розмова, що таких жінок додому відправляють. Але навряд чи це правда. Я такого випадку не знаю, а що діти народжувались в Німеччині — то це було.

Казала потім Ірен, що господиня зовсім осатаніла, біла Тоню по обличчю, поки вона не впала. Це вже не жарти — за якихось півтора місяця позбавитись трьох працівників, а надворі весна, і землі сорок гектарів. Але так їм і треба, нехай би до людей ставились по-людськи — влітку чотирнадцять годин на ногах. Хоча би в обід давали годину відпочинку. А Тоню кудись відправили. Залишились ми з Ройнеєм удвох. З місяць ми з французом удвох.

Одного дня привіз Йоган нового працівника. Теж Івана. Років сорок йому. Неповороткий, повільний, як сонний. Який з нього був працівник — не знаю, незабаром і мене тут не стало. А поки у нас запарка. Корів доїти нікому, в полі також нікому працювати. А земля не чекає. Найняли двох людей — дівчинку років п'ятнадцяти з матір'ю. А корів, які досі, доять Йоганова Марта та Ірен.

Одного дня Йоган кудись поїхав, Ірен сказала — за новими працівниками в Заган. Годині о третій дня привіз двох жінок: маму і доньку. Мама — Данута, років п'ятдесяти п'яти, повна. Дочка вища за матір, років шістнадцяти, звали Юзефа, мама звала її Зюткою.

Жили в Кракові втрьох: батько і вони двоє, мали крамничку, але Німеччині треба було робочих рук. Крамничку конфіскували, а їх до Німеччини. На арбайтсамті в Загані їх розлучили. Батька залишили в Загані на заводі, а жінок Йоган забрав. Працівники з них не дуже, але які вже є. Навесні 1944 р. виповнилось два роки, як я тут. Німецькою почав зовсім добре розмовляти, а поляки впізнавали в мені українця. У роботу втягнувся, зміцнів — на два роки старшим став. А навесні цього ж року в моєму житті сталася зміна.

Вранці зайшла Ірен з Йоганом, вона принесла два бутерброди, а він сказав:

— Гансе, збирай свої манатки, і поїдеш зі мною.

Я не розпитував, куди і навіщо. Зібрав своє ганчір'я в домашню торбу, і пішли на вокзал. Години через дві були в Загані.

Заган

І ось знову я в знайомому мені приміщенні арбайтсамта міста Заган. Йоган пішов. Я один в залі. Чекаю не знаю чого. Взагалі-то я знав, що на

нову роботу, тільки куди — невідомо. Через годину-півтори зайшла дівчина десь моїх років пішла в канцелярію. Вийшла з працівником арбайтсамту, який наказав іти з ним.

Ідемо краєм міста. Місто — праворуч, ліворуч — поля. Хвилин за двадцять заходимо у двір невеликого двоповерхового будиночку. Господар, видно, небагатий. В корівнику видно чотири корови, у клітці троє добрих свиней, навіс, де стояла зараз карета, і конюшня для пари коней. Ось і всі господарські будівлі. Подивився на корівник — подумав про гній. Слава Богу, що не доведеться вранці і ввечері вивозити по сім тачок.

Покликали в дім. Зустріла в кухні невисока літня жінка — господиня. Привітався. Пішли розпитування: як звати, якої національності, де працював, про батьків тощо. Веліла дочці показати мою кімнату. Вона на другому поверсі. Диван, шафа, пара стільців, ліжко з чистою постелею. Зійшли вниз. Там господиня дала мені відро теплої води і згорток з одягом і веліла піти в корівник помитися і переодягнутись, а своє там залишити. Поки я мився-перевдягався, господар приїхав з поля на обід. Знову розпитування-розповіді, і тут же перехрестив мене з Івана на Ервіна. Не сподобалось йому моє ім'я Іван. Покликали обідати. На столі чотири тарілки. За столом вказали моє місце. Тут якраз вчасно познайомити читача з мешканцями цього невеликого господарства. Господаря чи шефа звали Отто Альтман, його дружину — фрау Ельза [Хільда?]¹, а дочку Льютою. Був ще син Пауль, але він був в армії. Ось така сім'я, членом якої, без перебільшення можна сказати, ставі я.

Шеф дістав з-під столу з ящика дві пляшки пива — для мене і себе. Які сьогодні, обідали за одним столом, що заборонялося з іноземцями, а з оstarбайтерами особливо, але ж не ставити для мене окремий стіл, тим більше, що їжа однакова для всіх. Щонеділі у нас обідав поліцейський, не знаю — чи то родич, чи то приятель добрий, і я теж їв з ними за одним столом.

Скаржитись, що мені було погано, підстав не було. Їв за одним столом, більше господаря не працював. У Зоненберга заїдало — це футрування по півтори години вранці і ввечері. Особливо ввечері: чим скоріше закінчив, тим скоріше відпочинок. А тут, бавлячись, вивезу тачку гною, підстелю, кину пару навильників сіна — це забирає 15–20 хвилин — і я вільний.

Сплю на чистій постелі, і сам чистий. Кожну суботу миюсь і міняю білизну. У Зоненберга були завелись воші: возила господиня мене і мої речі до Шпроттау у вошобійку. І не соромно було їй людей, до того довести працівника, щоб воші завелись.

Недільного дня спимо довше. У цей день шеф від'їжджав кудись каретою, повертався під обід. Не прийшло в голову поцікавитись, запитати, куди він їздить. Коней розпрягаємо — і в конюшню, карету під навіс,

¹ В оригіналі — Гільза.

і йдемо обідати. В неділю за столом знову п'ять осіб — поліцейський приходить. Чоловікам шеф виставляє по пляшці світлого пива, жінкам на ддох — пляшку темного. Гельес-бір — світле пиво — різке, його ще називають чоловічим. Жіноче пиво називається дунклес-бір¹, воно солодкувате, на кшталт нашого оксамитового. Такого пива скрізь було повно. Метрів за сорок від будинку Альтмана була пивниця в напівпідвалі під назвою «Ратскелльор» — «Щуряча нора»². Іноді у неділю чи ввечері заходив туди з сусідськими поляками. Хоча німців-чоловіків мало, але завжди там сидять осіб з десятків. До буфету самі відвідувачі не заходять. Достатньо сказати чи показати пальцями, як тут же принесуть потрібну кількість. Навіть нас, іноземців, німці обслужили. Грошей не вимагають, а разом з пивом несуть стільки ж картонних кружків з намальованою на них гальбою³ пива. Розрахунок при виході. Підрахувавши кількість кружків, кельнер⁴ називає суму. У нас щоб так — він би наторгував! Повернувся до обіду. Обід з однієї страви, але такої, що я заздалегідь відпускав пасок на пару дірок перед тим, як іти на кухню. Це дуже смачні галушки, розміром з невеликий м'яч. Їх їдять з не менш смачною підливою. Завжди після недільного обіду шеф пригощає сигарою. До речі, скажу, що з куривом проблем не було. Крім того, що належало за карткою, нас ще постачали англо-американські пілоти, збиті над територією Німеччини. У той час, а це була весна 1944 р., вони завзято бомбили німецькі міста. Табір їхній стояв у полі — за кілометрів два від міста на схід. Тижнів два доводилось вивозити сміття звідти.

Я не згадав вище, що східні працівники-остарбайтери повинні були носити так звані «абцайхени»⁵. Це клаптик матерії білої 5×4 см, навкруг голуба кайма, а всередині голубі букви «OST». Поляки носили латинську букву «P» фіолетового кольору на жовтому полі. Українці із Західної України носили металевий тризуб⁶ — теперішній герб України. Вдома ми

¹ Нім. helles Bier, dunkles Bier — світле пиво, темне пиво.

² Нім. Ratte — щур, Keller — схованка, укриття.

³ Нім. Halb — половина, тобто півлітра.

⁴ Нім. Kellner — офіціант.

⁵ Нім. Abzeichen — знак, значок (у військових, службовців).

⁶ Українці з Західної України формально не мали права носити особливі нашивки, переважно їх позначали знаком «P» як вихідців із польської держави. Проте, траплялися окремі спроби наголошувати на своєму відмінному статусі, обмежені, звісно, суворим режимом утримання. Про спроби ввести різні нашивки для білорусів, росіян, українців, які майже не отримали практичного втілення, див. у: Полян П. Жертви двох диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. — М.: Наш выбор ЦИРЗ, 1996. — С. 52–56. Як виглядали спроектовані нашивки, можна дізнатися з ілюстрацій у: Вербицкий Г. Г. Остарбайтеры: История россиян, насильственно вывезенных на работы в Германию во время Второй мировой войны. Изд. 3-е, испр. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2004. — С. 119–121.

їх не носили, тільки коли доводилося виходити чи виїжджати в місто, щоб не було неприємностей з поліцією, доводилося їх чіпляти, якщо не хочеш одержати пару гумових кийків. Зазвичай поліцейські крізь пальці дивилися на відсутність «абцайхена», але можна нарватися і на службу.

Пілоти за «абцайхеном» сразу впізнавали в мені союзника. Надарують сигарет, тютюну, печива. Взагалі, це було заборонено, але адміністрація табору [де утримували пілотів в якості військовополонених] влівока дивилась на це, самі там «паслись». Жилося їм добре. Не працювали. Годували добре. Одержували продовольчі посилки від Міжнародного Червоного Хреста. Через цю організацію батькам було повідомлено про їхнє знаходження в полоні. Якось випадково довелося прочитати десь, що на них кожного, це в Англії, відкритий банківський рахунок, куди щомісячно перераховується подвійна платня, а за вислугу років — чергове військове звання. А при поверненні на Батьківщину, після капітуляції Німеччини, зустрічали з музикою.

Не зайвим буде сказати, як наш рідний уряд ставився до своїх солдатів, що потрапили до полону. Радянський Союз не був членом організації Міжнародного Червоного Хреста і, відповідно, не платив членських внесків. «Вождь усіх часів і народів» товариш Сталін сказав, що у нас полонених не буває, а у випадку війни будемо воювати малою кров'ю і на чужій території. А якщо виникне загроза полону — кожен солдат зобов'язаний застрелитися; а той, хто потрапив у полон, буде вважатися зрадником батьківщини. Скільки світ стоїть — були війни й були полонені з обох сторін, але жодна держава своїх громадян, що потрапили в полон, не вважала зрадниками. Тільки в нас, завдяки Сталіну, радянські військовослужбовці-полонені не підпадали під захист міжнародного права. Сталін як верховний правитель країни і як Верховний Головнокомандувач збройних сил від них відмовився. І, до речі сказати, який з нього головнокомандувач, якщо він не мав найелементарнішої військової освіти? Гітлер теж був головнокомандувачем, але він хоча б мав звання ефрейтора. З вини Сталіна під Києвом потрапила в оточення, а потім у полон шістсоттисячна армія. І ці люди повинні були застрелитися?

Радянські полонені були найбільш беззахисними. Годували бруквою, шпинатом. Шпинат — це схоже на те, якщо корову нагодувати бурячинням. Таке ж рідке, зелене й смердюче. Утримували в таборах, які суворо охоронялися, де гинули від хвороб, голоду й непосильної праці. Тільки й жили надією на звільнення радянськими або союзними військами — хто доживе. Але багатьом тисячам не довелося дочекатися звільнення. Наприклад, на західній Україні Загана був табір радянських полонених — десять тисяч. Читав десь: розстріляли всіх при підході радянських військ. Не позаздриш і тим, що вижили. По території нашої частини, де я служив у Німеччині вже після війни, проходила залізниця. Надвечір щодня проходив поїзд із колишніми, так можна сказати, радянськими військовополоненими, звільненими союзниками. В американському обмундируванні,

ситі, задоволені, адже на батьківщину їдуть, додому. Поки поїзд пройде — узбіччя шляху засіяне пачками від сигарет і шоколаду. А нам давали моршанську смердючу погань¹. Але недовго вони раділи волі — тільки до кордону. А там під конвой, і з німецьких таборів прямо в радянські. Що ж іще робити із «зрадниками батьківщини»? По десять років їм. Багато тих, хто вижив у німецьких таборах — пропали в радянських.

Але повернемося безпосередньо до моєї персони. Жилося мені добре, і ставилися до мене добре. Помітно краще почав німецькою говорити. У Зоненберга я більше спілкувався з нашими, ніж із німцями, а тут тільки з німцями. От лишень вийти нікуди не міг — ні в чому було. Але одного дійсно прекрасного дня і ця проблема вирішилась. Була неділя, і шеф, як завжди в цей день, кудись виїхав бричкою, а я у дворі був — тільки що помився, вийшов з корівника. Льота покликала в будинок. Посередині кухні на бильці стільця бачу костюм-трийку темно-малинового кольору, шовкову сорочку сталевого кольору і краватку.

— Ервіне, — сказала господиня, — це тобі, піди у свою кімнату, одягни й приходь сюди.

Костюм якраз на мене, а туфлі я вже мав більш-менш пристойні. От отут уже вони навколо мене ходили! На усі боки мене крутили: там обсмикають, тут пригладять, а як одягнув краватку — тільки охали та ахали. А тут і шеф приїхав. Ми з Льотою вийшли у двір.

— Ервіне, доннер веттер², це ти чи ні? Ні, це не Ервін. Льота, хто цей хлопець і звідки він узявся?

Бачу — бреше, прикидається, він у курсі був, знав. Покликали обідати. Отут і поліцейський, як завжди в неділю, з'явився. За столом шеф жартував, звичайно:

— Ервіне, костюм потрібно обмити.

Я тільки руками розвів: звідки візьму?

— Добре, — каже, — так і буде, я вже за тебе поставлю, винен будеш.

Приніс вина домашнього пляшку. Жінкам налив по ковтку, а решту ми втрьох розпили.

Тепер я без побоювання, що в мені впізнають остарбайтера, міг вільно виходити в місто без «абцайхена». Цілком схожий на німця. Познайомився з багатьма дівчатами. Вони й раді були знайомству з Ервіном Альтманом, як я називав себе. Молодих хлопців мого віку — а мені тоді йшов дев'ятнадцятий рік — не було, усі в армії. А ще, сказати без удавної скромності, я зовнішністю був не з останніх. Ходив на карусель за містом. Майже в центрі міста було озеро з островом посередині, із чов-

¹ Йдеться про цигарки «Моршанські» (фабрика в м. Моршанськ Тамбовської області РФ) — серед солдат вони вважалися найгіршими з-поміж усіх, що виробляли в СРСР.

² Нім. вираз, який можна перекласти як «трім і блискавка!», «чорт забирай!» тощо.

новою станцією. Катався з дівчатами на човнах, і не одна звертала на мене увагу. Іноді яка-небудь помічала мою не зовсім німецьку вимову, але в мене була відмовка, що я німець із Росії, де їх там багато, і приїхав сюди на роботу. Вірили. Але... одного зовсім не прекрасного для мене дня перебування в Альтмана й усе пов'язане з ним скінчилося. Гарненького потроху.

Доля людини непередбачувана. Думаю, це буде дуже вдала назва наступного розділу мого оповідання. Хазяїн сказав:

— Ервіне, тебе від нас забирають, збирайся, підеш із Льо́тою в арбайтсамт.

Це було приблизно в серпні 1944 р. Костюм у мене забрали, а віддали моє, у чому прийшов сюди. Яким був — таким залишився. І от я втретє в знайомому мені будинку арбайтсамта.

Години через дві з'їв бутерброди, дані на дорогу. Минула ще пара годин, почуваю шлунок, що пора вже обідати, звук до режиму. Аж годині о другій підійшов чоловік і велів іти за ним. Хвилини за 20—30 пройшли місто та прийшли в барачний табір на західній окраїні міста. Здавши мене комендантові, мій провідник пішов, а комендант повів до одного з бараків, де здав старості. Місце мені вказали на верхньому ярусі двох'ярусного ліжка. Постіль — потерть солом'яна, невизначеного кольору простирadlo й брудна ковдра, а брудна подушка набита стружками. Так, це не в Альтмана.

А їсти усе більше й більше хочеться. В Альтмана я б уже давно пообідав, і вже там, напевно, збираються полуднувати. А тут тільки о шостій вечора вечір буде. Сяк-так дотяг до вечора. Це ж не жарти — весь день бути голодному. В Альтмана я б уже чотири рази їв. На вечерю дали шістьсот грамів хліба й по двадцять п'ять грамів ковбаси, маргарину й мармеладу та півлітра бруквяного супу. Доводилося в хазяїв їсти такий суп, але то зовсім інше, а ця смердюча рідина — вода й бруква без усякої приправи. Але голод не тітка, чув таке прислів'я, потрібно їсти що дають. І я з'їв все, що дали, завтра ще дадуть. Але я помилився. Ранком одержав всього-на-всього півлітра бурої рідини, іменованої кавою. Учора була середа, і ті шістьсот грамів хліба видали мені до кінця тижня. Випив я ту бурду, й ще гірше їсти схотілося. Добре, почекаю до обіду, до дванадцятої. Але надії мої на обід теж не справдилися, одержав півлітра супу шпинатового, ще гіршого, ніж бруквяний. Довелося з'їсти без хліба, а на другу годину на роботу на завод — до дванадцятої ночі. А поїсти дадуть після повернення з роботи, після дванадцятої. Я зараз голодний, а ще десять годин роботи без їжі — не витримаю, здохну. Потрібно десь щось знайти. А де? І що? Хоча б хліба шматок або декілька картоплин.

І тут я згадав. Недалеко від табору німці картоплю копали. Не може бути, щоб там нічого не знайшлося. Роздобув казанок і подався на поле. А тут, як на зло, погода зіпсувалася. Навіть природа проти мене. На полі застав мене холодний вітер із косим дрібним дощем. Грунт відразу розмок.

Після копання хазяїн пройшовся бороною уздовж поля, яка картопля залишалася в землі — позбирали, потім так само впоперек. Якби дощ пішов раніше — я б не ходив на поле, а так змушений уже лазити по щиколотки в болоті, не повертатися ж із порожнім казанком.

Абияк назбирав, не картоплі, а квасолі зеленої. Помив, чистити там нема чого, так і зварив і поїв. На заводі поставили мене до токарного верстата. Робота дуже проста, не потрібно бути фахівцем. Майстер відрегулював все, що треба: затискається залізна болванка, натискається кнопка, скільки потрібно стружки — знімається, й верстат вимикається. Часом підходить майстер перевірити якість роботи й замінити різець, що затупився. Захопившись роботою, я не помітив людини, що з'явилася за моєю спиною. З годинником у руці він спостерігав за моєю роботою. Що йому потрібно? Швидше за все, перевіряє, чи не лінуюся я. І я став з усією можливою швидкістю міняти оброблену болванку на нову. І наставрався на свою голову. Як довідався пізніше — це був нормувальник. Установив мені норму: 720 штук болванок у зміну. Це вже майстер сказав. І ще сказав, якщо я норму не зроблю — буду покараний. У чому саме буде полагати покарання — не сказав, але я був упевнений, що це не пуста обіцянка. Я собі зробив підрахунок. Болванка важила не менше п'яти кілограмів, а то й більше. Нехай буде п'ять, її потрібно два рази в руки взяти — вставити у верстат зняти. За зміну через мої руки проходило понад сім тонн заліза. До кінця зміни я вже не хотів ні їсти, ні пити, тільки б до ліжка добратися. Так пройшов мій перший день на заводі.

До неділі — вихідного дня — я жив тільки бруквою та шпинатом і працював якось, і норму виконував. У неділю одержав тижневий пайок: кіло й двісті грамів хліба й по п'ятдесят грамів ковбаси, мармеладу й маргарину, що за день і знищив. На понеділок і на весь тиждень нічого не залишилося. Старожили барака якусь комерцію мали, цілий день на буржуйці щось варилося. І почуваю — почав здавати. Уже не та сила. Ходив кілька разів до Альтманів. Погодують, із собою дадуть шматок хліба, але, бачу, такий гість не дуже їм подобається. Та й взагалі, німці не такі люди, щоб годувати когось даром, і я більше не ходив до них.

Зустрічалися на вулиці в місті знайомі німкені, але, побачивши здалеку знайому, намагався обійти подалі, вони мені вже не товариші.

Бачу — погані справи із моїм здоров'ям. Це ж не жарти — щодня на голодний шлунок пропустити через руки сім тонн заліза. А попереду жодної іскри надії на краще.

Але, як говорять у нас на Україні, козак не без долі, дівка не без щастя. Згадав про мене Бог, що десь на грішній землі живе раб Божий Іван, що незабаром гине, потрібно рятувати його. І послав до мене одну людину, таким чином порушивши стосовно мене свою ж заповідь «не укради». Я став злодієм.

Зустрів мене знайомий поляк Вацек:

— Хочеш заробити буханець хліба?

Господи, та хто ж не хоче?!

— Що за робота?

— Пішли із мною в місто, там побачиш

Не доходячи метрів десяти до хлібного магазину, зупинилися, і він розповів, що я повинен робити. Я маю стояти зовні вхідних дверей спостерігати за перехожими, а він увійде в магазин. Якщо мною буде помічено, що хтось має намір зайти в магазин, я повинен обов'язково зайти поперед нього, і це буде сигналом, що хтось увійде за мною слідом. Гарантія безпеки стовідсоткова. Так і зробили. Не пройшло й хвилини, як Вацек вийшов із буханцем хліба.

— Візьми, це тобі.

Очі відмовляються вірити. Буханець свіжого м'якого ароматного хліба, і це мені, задурно. Це ж життя, порятунком від голоду! Навіть не зважуюся взяти. Бачачи моє замішання, Вацек поплескав мене по плечу: бери, бери, це тобі, а собі я зараз теж роздобуду. Я розділяю нетерпіння того, хто читає ці рядки: як це воно так виходить? Моєму здивуванню не було меж, коли з наступного магазину через хвилину Вацек знову вийшов з буханцем хліба. Спочатку я не звернув уваги на тоненьку дерев'яну тростинку метрової довжини, а це і є головне знаряддя виробництва. Знову питання: хіба можна за допомогою гнучкої тростинки украсти два буханці хліба? Виявляється — можна, але тільки не сам хліб, а хлібні картки. Знову загадка? Де ж вони лежать так близько, що можна вкрати? Виявляється, що лежать близько й можна вкрати.

Кажуть, що геніальний винахід — простий, так і це. Справа проста. Скільки мені доводилося бачити — хлібні магазини перебували завжди в одному будинку з житлом продавця. З парадного входу — магазин, двері, оснащені автоматичним дзвінком. При відкриванні дверей — він дзенькає. У метрі-півтора від прилавка — полиці з хлібом, там же стоїть і скринька, куди складаються так звані пункти — відрізані від основної картки талончики на кілограм або півкілограма хліба. Пункти відрізає сам продавець, або покупець пред'являє вже відрізані на потрібну кількість хліба. Маючи вже відрізані пункти, їх можна реалізувати. З магазину — двері у квартиру продавця, куди він іде, якщо немає покупців. Про появу відвідувача повідомить дзвінок, і через кілька секунд він виходить. Цього часу Вацеку цілком достатньо, щоб тростинку, намазану на кінці вишневим клеєм, запустити в скриньку й витягнути з пунктами, що приклеїлися, і відразу на них купити хліба. От і вся нехитра механіка. Якщо, зайшовши в магазин, Вацек застане там продавця або відвідувача, він преспокійно повертається й іде. Ніхто на нього не звертає уваги. Йдемо до іншого магазину. Де-небудь та й пощастить.

Повторюючи періодично такі операції, я, маючи вдосталь хліба, навіть маргарину вимінював у своїх — теж десь промишляли. Я вже відчув себе значно бадьоріше. Якщо з'їсти миску баланди з добрим шматком хліба, а що без хліба — різниця дуже істотна. І на роботу став із собою брати.

За буханець виміняв гарний новий комбінезон сірого кольору з якоїсь теплої тканини, всередині з резинкою біля пояса, і комбінезон не стовбурчився, як жерстяний. І гроші в мене з'явилися. Міг продати буханець хліба, звичайно, не за магазинною ціною. Коли відпала турбота про шматок хліба, став проявлятися інтерес до життя. Почав знайомитися з табором, раніше не до того було.

Табір, бараків з десятків, належав військовому заводу. Населення — різних національностей: росіяни, українці, поляки, французи, бельгійці, полонені італійці.

Коли Італія в результаті перевороту вийшла із союзу з Німеччиною й відмовилася воювати за її інтереси — німці військові частини італійців роззбрóили, багатьох солдатів, офіцерів і генералів розстріляли, а яких не розстріляли, тих вивезли в Німеччину на роботи. Так з'явилися в Загані італійські солдати.

Одного недільного вихідного дня я познайомився з прекрасною дівчиною — бельгійкою Ільзою, яка нагадала про себе після війни, але до цього я ще дійду.

Біля одного з бараків побачив гарну дівчину, яка читала книгу, з вогненно-рудим волоссям, красиво закрученим (а, може, від природи такі — не знаю). Я сам любитель книг і, звичайно, поцікавився, що вона читає. І відбулася в нас приблизно така розмова.

— Що ти читаєш?

Вона підняла голову й очі її зупинилися на моїх грудях, де був пришитий «OST» — у таборі за цим суворо стежили, зобов'язані були носити. По-німецьки вона поганенько говорила, зате я добре, і ми розуміли одне одного.

— Хоча я й скажу, ти однаково не знаєш.

— Чому ти думаєш, що я не знаю?

— А тому, що у вас книг немає.

У першу мить я не знайшов, що відповісти на таку, не знаю як сказати, нахабність, або безцеремонність.

— Покажи книгу.

На моє щастя або везіння, книга виявилася знайома. Перше слово не зрозумів, а два наступні «капітан Грант». Ясно. «Діти капітана Гранта».

— Я цю книгу давно читав.

— Неправда це.

— Чому ти думаєш, що це неправда?

— А тому, що ти по-нашому не знаєш.

— А мені, — відповідаю, — і не потрібно по-вашому знати, у нас переклади є на нашу мову, на українську. Бачу — не розуміє. І я почав її просвіщати.

— Є, — говорю, — на Сході така країна — Україна, і я — українець.

— А ти не росіянин?

— Ні, я не росіянин — я українець.

— А чому «OST» носиш?

— Тому що Україна входить до складу Радянського Союзу, і тільки Гітлер вважає українців росіянами.

Так я її просвітив. І щоб остаточно її добити й показати, що ми, українці, не дикуни, почав перераховувати авторів книг, яких читав: Діккенс, Гюго, Твена, Жуль Верн й ще інших. Отут уже мимоволі повіриш. Якщо мені відомі імена письменників, то, безперечно, я їх і читав. І вона подивилася на мене вже іншими очима.

— Сядь, розкажи мені про свою країну.

Ну, що їй розповісти? Не буду ж я розповідати, як насильно заганяли в колгоспи й там за триста грамів зерна працювали з ранку до вечора, або про Голодомор 1933 р. Коли забирали останню жменю квасолі або кукурудзи й прирікали дітей на голодну смерть. Було про що розповісти, тільки негарного.

— Запитуй, що тобі цікаво.

— Радіо й кіно у вас є?

— Є радіо, є й кіно.

— А правда, що у вас взимку сильні морози й снігу багато?

А зими, дійсно, до війни були морозні та сніжні. Так, відповідаю, зими в нас морозні і сніжні, буває — по дві-три доби така заметіль, що неможливо з будинку вийти.

— А ти де жив — у селі чи в місті?

— У селі.

— Говорять, що там уночі по вулицях вовки бродять.

Я сміюся:

— От це вже неправда, я ще жодного разу живих вовків не бачив.

Так ми познайомилися й були гарними друзями. Про себе розповідала, що вона одна в батьків, у батька невелика чи то фабрика, чи то майстерня, вона й сама не знає, роблять реставрацію й ремонт старовинних меблів і виготовляють нові. Ми сфотографувалися, обмінялися домашніми адресами.

Через два роки після війни Ільза відгукнулася, написала листа. А було так. 1947 рік. Я в армії, служу в Німеччині, я шофер третього батальйону двадцять першої трофейної бригади, що розташовується на східній окраїні Берліна на аеродромі Людвігфельде. Займалася наша бригада, якщо правильно висловлююся, репараціями. Це демонтаж і вивіз устаткування з уцілілих заводів і фабрик [Німеччини] в якості компенсації за нанесені збитки в нас. Словом, займалися справжнім грабунком, як і німці в нас. Але я вже відхилився від основного оповідання.

Одержую листа з дому. Мама повідомляє, що прийшов лист, написаний не по-нашому, і ніхто в селі не може прочитати. А ще в листі листівка з фотографією, на ній гарна дівчина.

Скільки не думав, а не міг зміркувати, звідки лист. Подумалося, що від Ройнея Кльоузе із Франції, а навіщо фотографія дівчини? Свою міг

би надіслати. Вирішив, що це фотографія його дружини, напевно, оженився.

Того ж дня пишу додому матері: «Давай цей лист сюди, я розберуся, звідки воно й від кого». Був упевнений, що від Ройнея із Франції, — у нього була моя адреса.

Другого дня одержую ще лист із дому. Розкриваю конверт і спочатку хочу подивитися листівку, що там за красуня така. Дивлюся й не можу повірити своїм очам: це не листівка, а кольорова фотографія Ільзи. У нас таких тоді ще не вміли робити. Підходять солдати, цікавляться, що я так пильно роздивляюсь. Розповідаю, що це бельгійка Ільза, і я з нею дружив там-то й тоді-то. Хвалять, усім сподобалася. Дуже я радий листу від Ільзи, але як його прочитати? Хтось порадив, чи то жартуючи, чи то всерйоз, сходити в особливий відділ у штаб бригади, там прочитають. Ну вже ні, туди я не піду. Там розберуться швидко, але й відразу десятки питань: що, як, хто така, яким чином цей лист до тебе потрапив, і ще багато чого знайдуть запитувати. Будуть тягати на допити — не зрадієш. У той час спілкування із закордоном переслідувалося, а якщо стане відомо про одержання листа відтіля, то пропала людина. Може, це не простий лист, а шифровка. А ще й до того, якщо стане відомо, що три роки працював на Гітлера, то взагалі пиши пропало, легко можуть пришити шпигунство, вербування іноземною розвідкою й ще біс знає що, і можна легко загриміти до білих ведмедів. Такі тоді були часи. Навіть через десятки років після війни при влаштуванні на роботу в спеціальній анкеті потрібно було відповісти на питання, чи був у полоні або проживав на території, окупованій німцями, чи маєш родичів за кордоном або знайомих. Але от питання, для себе вже, не для особливого відділу: яким шляхом, при тодішніх порядках і законах, лист потрапив на Україну? Легальним шляхом, тобто поштою, він ніяк не міг потрапити до адресата, він потрапив би до рук відповідних органів. Найімовірніше пояснення те, що лист був перевезений через кордон й опущений у поштову скриньку вже на нашій території. А по штемпелю неможливо було розібрати, звідки він відправлений.

Як би там не було, а лист у мене, й зміст його потрібно взнати. А цензура або пропустила лист через неухважність, або взагалі вже не стала перевіряти. Допоміг своєю порадою дізнатись, що Ільза пише, мій друг і помічник Петя Гусенко. На той час я працював на трофейному дизелі-тягачі «Гономак». Дуже гарна машина, вона тягала гармату, а вся обслуга містилася в просторій кабіні. Машина важка, от і дали помічника — мало що може трапитися.

Поруч із розташуванням нашого батальйону, через дротову огорожу, був завод авіадвигунів, який демонтували, а ми устаткування на станцію возили. Крім наших солдатів, на демонтажі працювали іноземці — чоловіки й жінки.

Ми з Петром туди навідувалися, поки не попалися там самому командирів батальйону й одержали по три доби суворого арешту. А суворий

арешт — це коли одну добу хліб і чай, а на іншу добу нормальна їжа. Просиділи тільки одну добу, не буде ж машина три доби стояти — працювати треба. Гусенко порадив сходити на завод. Одного темного осіннього вечора відомим нам шляхом подалися туди. Щоб довго не говорити — розповім коротко. В одному з жіночих бараків знайшлася дівчина, яка зуміла прочитати лист. Ільза запрошує мене до себе, у Бельгію, і — якщо я не проти — то згодна вийти за мене заміж. Поки вона була в Німеччині, матері не стало. Живуть удвох із батьком. У них двоповерховий будинок на вісім кімнат. Є автомобіль, пара коней і бричка-какета. Батько бачив фотографію. Говорив, що якщо Ільза бажає мати за чоловіка цього симпатичного юнака, він не буде противитися щастю своєї єдиної дочки, аби був порядним. Нехай приїжджає. Надалі не виключається можливість стати власником фабрики; успадковувати її, крім дочки, більше нема кому.

Ось таку головоломку мені Ільза задала, і я задумався. Виїзд із країни неможливий. Ільза думала, що це робиться так просто, як у них; поїхати в Італію, Іспанію або Францію — не проблема.

І ось перша задача. Чому надати перевагу? Бельгія, гарна дружина й, можливо, меблева фабрика — чи вбогість удома (ми дуже бідно жили) і робота в колгоспі за палички-трудодні?

Припустимо я, дезертируючи з армії, а без цього не обійтися, потраплю до Бельгії, але назад повернення вже не буде, й подати звістку про себе, де перебуваю, теж навряд чи можна буде, а мама вже п'ятий рік мене очікує.

А як потрапити до Бельгії, у мене виникла одна думка, може, вона й нездійсненна, але була. Так думалося.

Я вже говорив вище, що наш третій батальйон двадцять першої трофейної бригади стояв там у них на східній окраїні Берліна, а штаб бригади в місті Кремене в сорока, якщо я не забув, кілометрах на захід від Берліна. Дуже часто доводилося їздити до штабу бригади, проїжджаючи через увесь Берлін, який на той час був розділений на чотири окупаційних зони: радянську, американську, англійську та французьку. Кордонів як таких не було. Їздили й ходили хто де хотів. Це вже потім, через багато років після війни, Берлін перегородили кам'яною стіною.

Якби виникло бажання перейти на сторону однієї із західних країн, це зробити можна було б дуже просто. У моєму випадку, проїжджаючи через Берлін, досить було зайти в одну з комендатур і заявити про це.

Але моя доля сама за мене розпорядилася, і, думаю, на моє щастя. У нашій автороті відбулася надзвичайна подія — пропав солдат. Я рідко бував дома, більше по відрядженнях на заводах, що демонтувалися, або так у рейсі — відома шоферська робота. А в цей день я саме був удома.

Служив у нашій автороті солдат Бабешко, старшим-куди-пошлють. І ось на вечірній перевірці його не виявилось. Старшина скомандував розійтися, знайти Бабешка й доставити сюди. Строку — десять хвилин. Ні через

десять, ні через п'ятнадцять Бабешко у них не знайшовся. Прошло три дні. На вечірній перевірці старшина оголосив: знайшовся Бабешко. В американській зоні в однієї німкені. Американці знайшли його й видали. А справа ось яка. Бабешко, 1923 р. народження, із Дніпропетровщини, під час окупації був поліцаєм, із німцями відступав аж до Німеччини, а отут видав себе за насильно викраденого. Тих, хто підлягав за віком службі, в армію мобілізували. Так він опинився в армії, а двадцять третій рік уже ось-ось чекав наказу про демобілізацію. Має додому їхати, а там його, напевно, добре знали, от він вирішив зникнути. Але дурень він був, можна було по-іншому зробити. При видачі документів кожного, хто демобілізується, запитують, куди він бажає їхати, і видають відповідні документи. Можна назвати будь-яку область, влаштуватися на роботу й жити потишеньку. Правда, це теж не дає стовідсоткової гарантії безпеки, але все-таки якась надія. Знаю випадок, коли через дванадцять років після війни знайшли вінницького поліцає, що працював під чужим прізвищем комірником на міжрайбазі в місті Славгород Алтайського краю. А в мене теж тоді розуму не вистачило. Я ж міг подати Ільзі звістку про себе, що прийшло в мою голову багато пізніше, уже в Росії: можна було опустити лист у поштову скриньку в будь-якій західній зоні. Адреса була, а що лист писаний по-російськи — вона там би розібралася. Але все це потрібно було робити негайно. Все описуване відбулося протягом кількох днів. Якби я пробув якийсь час у Німеччині я, без сумніву, зметикував би написати їй, але днів через два після описуваних подій нас спільно завантажили в теплушки, а це було восени 1947 року, і відправили до Союзу.

А залишився б я в Німеччині — я написав би: Ільзо, не так все просто, як ти думаєш, як би я не хотів, але наші закони й порядки не дозволяють нам бути разом, отож не сподівайся й не чекай. Так, я гадаю, могло б бути. Пізніше, у Союзі, служив я на артилерійській базі, був полковим артистом, супроводжував вагони зі зброєю з іжевських збройних заводів на військові бази в Москву, Ташкент, у Білорусію, у Білорівичі¹, аж поки солдатська служба не закинула мене в Ульяновський навчальний танковий полк, на батьківщину Леніна. До речі, скажу, там було не краще, ніж у німецьких таборах. Годували дуже погано. На сніданок тарілка вівсяного супу, обід — тарілка такого ж супу, на друге три ложки вівсяної каші, вечеря — знову тарілка вівсяного супу. І все це із гнилою мерзлою картоплею, що зберігається в якомусь сараї. Ломами довбали. Фотографію Ільзи я дуже зберігав, аж поки вона не попалася на очі одному недоумкові — заступникові полку по політичній частині. У казармі курсантів, а ми були курсантами, періодично влаштовувався так званий «шмон» — перевірка вмісту речмішків. Кожен курсант із мішка повинен був усе викласти на ліжку. Я виклав своє майно — пару онучі бритву;

¹ Зараз Нові Білорівичі — селище міського типу в Олевському районі Житомирської області.

фотографію Їльзи, що зберігається в мішку, не показав, так замполіт сам знайшов її там. «Гарна, хто така?»

Не почну ж я йому розповідати історію нашого знайомства й хто вона така, і я промовчав, а фотографію він у кишеню сховав. Забрав, напевно, собі, у рамку вставить і на стіну повісить. Я на його місці так би й зробив. «Фотографія в мене буде, — сказав, — будеш демобілізуватись, тоді віддам». А вже чекали наказ про демобілізацію двадцять п'ятого року. А замполіта ще до демобілізації перевели в інше місце служби. От так ця історія закінчилася.

...Настала осінь 1944 р., непогожий жовтень із його дощовою погодою. У листопаді ще гірше буде, а в мене ні взуття, ні одежі. Туфлі розвалюються, а з одежі — комбінезон і сорочка, навіть штанів немає. У таку паршиву погоду часто дім пригадується. Удома я любив таку погоду. Надворі вітер, косий дощ, сиро, непривітно, все живе поховалося, а в хаті тепло, я лежу на теплій лежанці...

В один із перших днів листопада мені було повідомлено, що на роботу не йти, зібрати свої речі й чекати, за мною прийдуть. А які в мене речі? У мене, як у якогось древнього мудреця або філософа, який говорив, що все своє носить із собою; так і в мене: все моє на мені, тільки в торбинці буханець хліба й пачка маргарину. В обідню пору прийшов за мною той, що сюди мене привів. Останній раз з'їв миску брукви й відправився на вокзал, а там на поїзд, і поїхали. На моє питання — куди їдемо, я не одержав відповіді. Так мовчки і їхали до пізньої ночі.

Виглянувши у вікно, я побачив, як мені здавалося, що небо горить: на великому просторі неба хмари горіли багряним полум'ям. Але це не небо горіло, а вивантажували кокс із коксових печей. У цьому місті Вальденбург¹ доведеться працювати на шахті «Юліус». Поруч із шахтою побудований коксохімічний завод, куди вугілля йшло прямо із шахти, не із самої шахти, з-під землі, а вже з поверхні. Коли вивантажують кокс із печей — така заграва, здається, що небо горить. Прекрасний орієнтир для льотчиків наших союзників, але за час мого перебування там на місто жодна бомба не впала, хоча сирени майже щодня сповіщали про наближення літаків супротивника. А жаль. Якби розбили заводі шахту — для Німеччини це було б дуже відчутно. Але, видно, у союзників щодо цього був свій розрахунок. Трамваєм доїхали до центру міста. Трамвай саме зупинився біля того будинку, куди нам потрібно. Це був колись театр, який зараз не працює. Розважальні заклади, крім кіно, усі закриті. Нема чого веселитися, коли солдати, завойовуючи життєвий простір — лебенсраум² — гинуть сотнями тисяч. Кіно — інша справа. Незважаючи на те, що німців на Східному фронті міцно б'ють, у кадрах кіно завжди знайдуть що показати з метою пропаганди героїчного німецького духу і його вихваляння.

¹ Вальденбург (Waldenburg) — місто у крайсі Цвікау (Zwickau), земля Саксонія.

² Нім. Lebensraum — життєвий простір.

Уся зала і гальорка суціль заставлені ліжками. Тут жили робітники шахти «Юліус». Мене провели на гальорку й показали вільне ліжко, де я й розташувався.

Намазавши маргарином скибку хліба, я почав вечеряти. Із сусідньої койки піднялася людина. Витягнувши вперед голову й подавшись всім тулубом, він на мене дивився. А якими очима! Здавалося — от-от на мене кине́ться. Потім, пізніше, до мене дійшло, що в людини можуть бути голодні очі. Я їм, а він дивиться, а до мене не дійшло, що він голодний. Попросив би — я б дав. Сховавши хліб з торбинкою під подушку, я ліг. Утомлений з дороги, та й ніч уже пізня — я міцно заснув. Ранком під подушку, а мій хлібчик — тю-тю, був і загув, разом із торбинкою. Ніхто інший, як мій сусід. Попросити він не зважився — був упевнений, що не дам. Хліб не така річ, щоб роздавати. Це — життя.

Ранком о восьмій годині сніданок — миска шпинату без хліба. Хліб одержу о третій годині дня, коли йти на роботу. О четвертій повинен бути там. Розпорядок дня такий: робота у дві зміни. Перша — із четвертої дня до четвертої ночі, друга — навпаки. Ну хіба не знуцання? Перша зміна ще добре. А друга?!

Підйом серед ночі — о третій годині, тільки б спати. Пайку хліба (двісті грамів, добова норма), миску баланди — і пішов, без їжі до четвертої дня. А чому не зробити від шостої до шостої? Наприклад, той, хто прийшов із першої зміни, міг би після вечері до п'ятої ранку цілком нормально відпочити, а хто прийшов із другої зміни, міг весь день спати. А так розірвали добу на дві частини. Щось воно не в'яжеться зі здоровим глуздом.

Вальденбург, шахта «Юліус»

До шахти, що розташована за містом, доїхали трамваєм. Той, хто мене сюди доставив, здав мене на проживання, а там мною вже інші зайнялися: сфотографували й зняли відбитки пальців. До кінця зміни на робоче місце принесли перепустки. А поставили мене працювати на вивантаження кріпильного лісу з напіввагонів. Робота — ворогові не побажаєш. Ліс сплавний, важкий, слизький і холодний. Рукавиці за кілька хвилин наскрізь промокають, і в них неможливо працювати. Через годину після початку роботи стемніло, похолодало, а ми, четверо нас було, працюємо. Глуха темна ніч, тільки б спати зараз. До п'ятої ранку добрався до табору, добре, хоч трамваї ходили. Так закінчився мій перший день роботи на шахті.

Не відходячи від кухні, я без ложки з'їв миску брукви і, не роздягаючись, у брудному одязі заснув. Безпробудно спав до третьої години, поки не розбудили. О третій годині знову пайка хліба, півлітра баланди бруквиної — і бувай здоровий, їди трудися на благо великої Німеччини.

Трудився на розвантаженні лісу шість днів, поки остаточно туфлі не розлізлились.

Робота неважка. Терикон високий, не менше ста метрів. До самої вершини прокладені рейки, і породу по них возив маленький паровий

возик, що тяг дванадцять вагонеток. Нас четверо — двоє німців, один росіянини я. На кожного по три вагонетки, які потрібно було розвантажувати, вийнявши фіксуєчий стопор, і потім трохи попрацювати лопатою.

Було б літо, а не осінь із холодними вітрами й дощами — була б інша справа. Унизу тихіше, а тут, на стометровій висоті, такий вітриско, ледь з ніг не валить; добре, якщо без дощу. Удень ще не так, все-таки — день, а вночі погано. Порятунком була будка із залізною грубою. Поки паровозик злізе вниз, навантажать вагонетки й вилізе нагору — проходить півгодини. Обігрілися-відігрілися, уже на сон тягне, ніч все-таки, аж тут паровозик свистить, потрібно вискакувати на вітер, що пронизує наскрізь, а ти розігрітий, розпарений. Був би в тепліше одягнений, не було б і розмови про це. Обміняв комбінезон. Замість нього взяв піджачок спецовочний, штани й туфлі. Туфлі ще цілком придатні, тепер хоч ноги сухі будуть.

А голод дошкуляє. Після роботи із сусідом по ліжку ходили на під-робітки. Дивимосся, біля якого будинку вутілля лежить, напрошуємось поносити. Дадуть поїсти, із собою по шматочку хліба, самі за картками одержують. А то ще ходжу на станцію на товарний двір, де овочі вивантажують. Під вагон заліземо й сидимо, осінні сутінки нас приховують. Що на землю впало — то вже наше.

Двом пропонував скласти мені компанію з крадіжок хлібних талонів, як у Загані було, але вони відмовилися, справа ризикована, у випадку невдачі — концтабір забезпечений. У Загані в нас добре виходило.

Почуваю — починаю здавати. Холод, голод, недосипання беруть своє, так довго не витримаю, треба якось рятуватися. А як? Куди підеш, кому що скажеш? Навколо чужі люди. І виникла в мене одна думка. Наскільки це правда, не знаю, але чув, що Вальденбург розташований недалеко від Чехословаччини, кілометрів 15–20. Добре обміркувавши, так і вирішив: тільки туди, більше нікуди. Дорога недалеко — це раз, а по-друге — чехи люди начебто свої, ми одного племені — слов'яни. Головне — туди добратися, а там видно буде.

Але одна справа — ідея, а інша — як здійснити її. Дороги не знаю, знаю тільки, що на схід, а цей напрямок може привести зовсім не туди, куди хочеш. Харчів нема, напівроздягнений, о п'ятій годині вже темно, а я вирішив утікати сьогодні о третій годині. На роботі будуть думати, що я в таборі, а в таборі, що я на роботі, поки розберуться — я вже далеко буду, а отут залишатися не можна в жодному разі, пропаду або від холоду, або голоду, а то й від того й іншого разом. Іти по залізниці? Куди — на ніч у невідоме? А погода сира, холодна, замерзну на дорозі. І ще обов'язково зустрінеться залізничний обхідник, він мене затримає: хто такий шляється вночі по шляхах, і відведе куди треба. Цей варіант відпадає. Прикидав і так, і так, і вирішив, що найприйнятніший спосіб — це потягом-товарняком. Забратися в напіввагон або лягти на гальмівний майданчик, вночі не поміять. Підмовив собі товариша, але

він в останню хвилину відмовився. Пішов сам. Починало темніти, поки дійшов до станції.

Пройшов товарняк зі сходу. На пероні почали з'являтися пасажери, напевно, пасажирський буде. З будинку вокзалу вийшов поліцай. Іде в мій бік, пройшов мимо, начебто не помітивши мене. Але я почуваю всією істотою, що це мій поліцай, він мене заграбає. Підійшов пасажирський, з тієї сторони, куди мені потрібно. За хвилину поїзд рушив. Поліцай не видно. Біля вагона, який проходив повз мене, провідника теж нема. Не думаючи, заскакую в тамбур. Замість Чехословаччини поїхав у Німеччину. Зовсім у протилежну сторону. Нехай уже буде так, мені б подали звідси, а там що Бог дасть, гірше, думаю, не буде, куди вже гірше як було.

Провідника немає — уже добре. Сидять пари людей похилого віку. Щоб не викликати зайвого зацікавлення своєю персоною, я перейшов в інше купе. Істи по-звірячому хочеться, спати теж. Уже задрімав, коли розбудила голосна розмова в сусідньому купе: «Ваш квиток, будь ласка», клац — компостером. «Ваш квиток», — знову — клац. Ревізор! Ось тут-то я попався, це вже точно, і втекти нікуди. Квитка нема, почне запитувати — куди, звідки, а що я йому скажу?

І найкраще, що я зумів придумати — це прикинутися сплячим. Насунув кашкет на очі, втиснувся в куток і сплю. Зайшов у моє купе. Іде до мене.

Зупинився. Смикнув легенько за рукав: парубче, ваш квиток, будь ласка. Мовчу. Ще раз смикнув, я ні звуку, ні руху. Постояв кілька секунд і... пішов. Невже пронесло? Схоже, що так, але радіти рано. На першій зупинці зайде вже не ревізор, а поліцай, і «будьте люб'язні, хлопче, прямуйте зі мною». От і зупинка.

Зараз прийдуть по мою душу. Пасажери заходять, виходять, а поліції не видно. От і поїзд рушив. Схоже, що пронесло, а тривога, однак, не полишає. Можливо, що ревізор не встиг повідомити поліції до відходу поїзда, то на наступній станції вже обов'язково прийдуть за мною. От і наступна станція, а за мною не приходять. Ще дві станції — нікого. Схоже, що обійшлося. Я заспокоївся, але тут інша турбота — куди поїзд іде. Не хочу нікого запитувати, буде підозріло, іде людина й не знає куди.

Побачив на стінці приклеєний аркуш паперу. Це маршрут поїзда, саме те, що мені треба. Читаю. Аж унизу на станції «Лігнітц» — обірвано. Стоп! Щось знайоме. Став згадувати. Здається, коли нас везли з Розенберга до Загана, ми проїжджали цю станцію. І ще згадалося, коли я працював у Гісмансдорфі в Зоненберга, він пару разів їздив до Лігнітца й у той же день повертався, значить — Лігнітц недалеко від Гісмансдорфа. Але от ще питання: де цей Лігнітц! Я його проїхав або не доїхав? А тут саме, до речі, з розмов пасажирів з'ясувалося, що під'їжджаємо до міста Котбус¹. Тепер я вже знаю, де перебуваю, й у мене виникла одна думка.

¹ Котбус (нім. Kottbus) — місто в землі Бранденбург, друге за розміром після Потсдама.

Поїзда, згідно маршруту, піде далі Котбуса, й станцію Заган йому не минути. Буду намагатися її не прогавити, там зйду та піду до Альтмана. Вони люди гарні, мене приймуть. Буду в них працювати до звільнення, а працівник їм дуже потрібний. І ніхто їх не буде запитувати — звідки працівник з'явився, всім відомо, що тільки через арбайтсамт — біржу праці. Виходить, вирішено. Іду в Заган. Ще якихось сотня-півтори кілометрів, і я там. Будемо сподіватися, що все буде благополучно, як дотепер.

Але не так сталося, як гадалося.

У Котбусі

Раптом всі пасажери почали готуватися до виходу. Далі Котбуса поїзда не йде, десь попереду шлях розбомблений. От і добрався до Загана, треба виходити. А погода — гірше не придумаєш: темна ніч, холодний вітер із дрібним дощем. Вийшов з вагона, а далі куди? Чужа країна, чуже місто, чужі люди, і я чужий серед них, стою на пероні холодній голодній на всьому світі один, і нікому до мене справи немає, крім поліції, що й підтвердилося. На повороті підземного переходу зіштовхнувся з поліцаєм.

— Стій! Документ!

А які в мене документи? Був пропуск на шахту, але я його викинув, щоб не знали, хто я такий і звідки, й назад не повернули.

— Нема, — говорю, — у мене документів.

— Пішли зі мною!

Піднялися на другий поверх вокзального будинку. У кімнаті, куди зайшли, світло й тепло, за столом поліцейський офіцер. А поки ми сюди йшли, я увесь час думав, як мені поводитися, що говорити. Сказати, що втік з Вальденбурга — про це й думки не може бути. Але якщо з'ясується, що я володію німецькою, деякі відомості вони з мене витягнуть, так що найкраще — це прикинутися, що я не знаю і не розумію, взагалі — дурником. А от і перше питання: «Звідки й куди їхав?» — «Фарштеен ніхт — не розумію». «Прізвище, ім'я?» — «Не розумію». «Ти росіянин?» — «Не розумію». «Поляк?» — «Не розумію».

Не домігшись від мене нічого, офіцер наказав відвести мене. «Зараз за ним прийдуть». Надворі дощ перестав, хоч не намокну, поки буду йти кудись. Вийшли на перон. Там скраю і стояв невеликий будинок, схожий чи то на склад, чи на сарай, куди мене запхав поліцай. Темінь абсолютна. Постоявши кілька секунд, став ознайомлюватися зі своїм новим житлом. У сутінках пройшовся в різні напрямки — скрізь голі бетонні стіни. Наляпав стілець, це вже дещо є, хоч присісти можна. Пішов трошки — прилягти хочеться, а куди ляжеш? Якби ще один стілець, може, де є, потрібно помачати. Знайшовся ще один, тепер можна лягти й поспати. Але який тут сон, коли з усіх боків холодом дує, та ще й одяг сирий — ледь не мокрий. І я подумав: як би хоч трішки зігрітися? Розстебнув сорочку, натягнув на голову й застебнув. Туфлі зняв, а ноги втягнув скільки можна в холоші. Спереду тепло, тільки в спину прохолодно, але вже не так. І я заснув.

Здається, проспав усього одну хвилину, коли прокинувся від яскравого світла, що пробивалося крізь сорочку, і від голосного окрику:

— Агов, вставай!

Тільки встиг розстебнути сорочку на голові, як мої руки опинилися в наручниках, а поруч стояли двоє чоловіків у цивільному і поліцай, який привів мене сюди.

— Форветс¹! Уперед!

Ішли темним містом хвилин двадцять. Зайшли в один будинок і піднялися на другий поверх. На майданчику, обнесеному залізними ґратами, — камера. Конвоїри здали мене поліцаєві, зняли наручники й пішли, а поліцай відімкнув одні двері й велів туди заходити. У кімнаті, освітленій червоним світлом електролампочки, було повно людей, які спали на підлозі. У кімнаті тепло, і я швидко зігрівся, тільки їсти дуже хочеться. Ще вдень о третій годині з'їв миску брукви, а зараз, напевно, уже до ранку недалеко. Ну то добре, ранком що-небудь дадуть, а це теж важливо — я в теплі. З такими думками, примостившись біля порога, я заснув. Краще спати голодному в теплі, ніж ситому в холоді.

Прокинувся від шуму в кімнаті. Розмовляють українською, російською, й ледве не всіма європейськими мовами. Тут були, крім наших — чехи, французи, югослави і ще різні інші. Навіть негр був.

Запитую, що це за будинок чи установа така, що зігнали сюди людей з усієї Європи, й навіть негра з Африки? Установа, так назву її я, є чимсь на кшталт збірного пункту, куди направляють тих, хто проштрафився, а звідси — у штрафні табори. Наступна відправка буде післязавтра. Чув я оповіді про ці табори, а тепер прийдеться самому там побувати. На снідачок дали пайку хліба, як звичайну норму — двісті грамів і півлітра ерзац-кави, а в обіді ввечері по півлітра брукви.

У п'ятницю, годині об одинадцятій ранку, крім добового пайка, дали ще стільки ж хліба, оточили конвоем і собаками, та погнали на вокзал, а далі — поїздом. Годині о третій на якійсь станції вивантажилися й далі кілометрів десять пішки. Тут, у дорозі, я познайомився з однією людиною — французом Антуаном — і, думаю, не помилюся, якщо скажу, що якби не він, я навряд чи писав би ці спогади.

Ніс він валізу, видно — заважку. Це наші, радянські, були жебраками: те, що мав — усе на ньому було, а французи, бельгійці, поляки, голландці й інші західноєвропейці мали в що одягтися. Він цю валізу — й у праву руку, й у ліву, й на плече одне й інше, і почав відставати. Один із конвоїрів наказав мені допомогти йому. Ми виламали ціпок — саме лісом йшли, просунули в ручку й понесли. Кілометрів два йшли лісом, уже стемніло, один конвоїр спереду йде; поворот ліворуч, і видні ворота. Вхід у табір яскраво освітлений, до воріт метрів тридцять, і вони відкриваються. Із зовнішньої сторони — солдат з автоматом, а із вну-

¹ Him. vorwärts — вперед.

трішньої з обох боків по п'ятьох осіб з білими пов'язками на рукавах, а в руках метрові палиці.

Штрафний табір «Кройц»

Приписка. Штрафний табір «Кройц» отримав назву від невеликого містечка кілометрів за чотири на захід від табору. Ця територія належала колись Польщі, і містечко мало назву Кшиж, а по-німецьки «Кройц», а по-нашому «Хрест»¹. Один із наших сумно пожартував: «Ось тут-то, братики, нам і буде хрест». Багатьом так було.

Як тільки за нами закрилися ворота — на нас налетіли поліцаї і, не розбираючи по чім, стали бити. Можна уявити собі, який лемент здійнявся, коли почали кричати тридцять чоловік. Багатьох до крові побили. Це називалося припискою. Загнали під навіс і заборонили одягати головні убори. Із цього моменту в будь-яку пору року й у будь-яку погоду забороняється носити головні убори. Загнавши нас під навіс, поліцаї зайнялися грабунком. Знову пішли в хід палиці, тому що деякі, в кого було що брати, пручалися. Вірніше буде сказати — робили спробу опору, але їм охоту швидко відбили. Відібрали куриво, хліб, і до хліба що було, години, і з речей щонайкращі. Уже ніч, а ми стоїмо, холодно, мороз граду-сів два. Години зо дві мерзли, поки стали викликати за прізвищами. Заходить людина як людина, а хвилин за п'ять вискакує з інших дверей стрижений, уже в табірному обмундируванні невизначеного кольору, яке, напевно, носили кілька поколінь ув'язнених. Дійшла черга до мене: «Осаулко Іван!». Заходжу до бараку. У кімнаті світло, тепло, за столом офіцер, посередині кімнати високого зросту людина в цивільному з батогом у руці. Офіцер через нього звертається до мене по-німецьки, а той по-польськи:

— За що потрапив сюди?

Я йому теж по-польськи:

— Не знаю.

Зробивши якусь відмітку в паперах, він указав пальцем на суміжні двері: «Заходь туди». Там перукар тупою машинкою не так постриг мене, як обскуб. У наступному приміщенні замість мого одягу дали брудний, смердючий мотлох, та алюмінієву миску. Надворі прилаштувався до шеренги тих, що стояли. А холодно, ще гірше стало. Особливо в голу голову. Стояли, поки всіх перепустили. Коли вийшов останній — повели до бараку, а там не набагато краще, ніж на вулиці: такий же холод, тільки що вітер не дме. Ліжка двох'ярусні, замість матраца — солом'яна потерть, прикрита брудним сірим простирадлом, така ж і ковдра, яка аж світиться.

¹ Йдеться про місто Kreuz (Ostbahn), яке у 1938–1945 рр. належало до провінції Померанія, а після 1945 р. увійшло до Польщі та отримало назву Krzyż Wielkopolski (зараз у Чарнковсько-Тшанецькому (Czarnkowski-Trzaniecki) повіті Великопольського воєводства).

Втомлений, змерзлий, я накрився з головою й заснув, не прокидаючись, до ранку.

У таборі

Ранком прийшов поліцай, ознайомив нас із табірними порядками й нашими обов'язками. Барак наш № 3, або по-табірному «труйка», це по-польськи, а по нашому «трійка». До надходження нової партії штрафників у наші обов'язки входить виконання всіх табірних робіт: розвантаження брикетів із вагону й перенесення їх на склад палива. Це відбувалося через кожні два-три дні. Потреба у брикетах була велика, брикетами опалювалися казарма охорони, офіцерські приміщення, кухня, бараки ув'язнених, хоча нам давали до десяти штук на кімнату, але теж витрати. Винести кухонні відходи, занести картоплі й брукви до кухні, і ще і інші роботи. Найбажаніша, хоча й не легка робота — це поїздка щодня в містечко Кройц по хліб. Замість коня впрягали нас — шість чоловік. На цю роботу всі погоджувалися з охотою. Там той, що відпускає хліб, давав нам по буханцеві на трьох.

Найнеприємніша й найменш бажана робота — копати яму для поховання нашого брата-штрафника, що теж траплялось раз на два-три дні.

...Підлога в приміщенні повинна бути щодня вимита, ліжка заправлені, удень не спати й не лежати. На плацу в жодному разі не ходити кроком — тільки бігцем, головний убір не надягати за будь-якої погоди. Ззовні біля дверей повинна стояти людина. Якщо комусь будуть потрібні один, два або три чоловіки, він кричить: «Труйка, еден», «два» або «чжи», тобто: «Третій барак, два чоловіки!», або скільки потрібно. Той, хто стоїть ззовні, кричить у барак: «Труйка, два!» або «Труйка, чжи!», і вилітай негайно. Розмова в таборі тільки по-польськи. Річ у тім, що старший поліцай (або, як його називали, обердольметчер¹, або старший перекладач) Новак був поляк. Сам теж зі штрафників, і фактично він був хазяїном у таборі, і всю поліцію зі своїх поставив. Якщо хтось не знав польської та не розумів, що від нього хочуть, то поліцейський дрюк дуже швидко допоможе йому допетрати, що від нього потрібно. У цьому третьому бараку нам належало пробути до надходження нової партії, а потім нас порозпихають по інших бараках, а наше місце займуть новоприбулі. Тих, хто не зайнятий на роботах, старший поліцай Новак двічі на день ганяв на фіззарядку. Разів з десяток прожене навколо табірному плацу, а потім, знесилених, змушував ходити по-гусячому: потрібно присісти, узятися руками за п'яти й так ходити. Але це ще нічого, гірше в такому ж стані стрибати по-жаб'ячи. Два-три стрибки зробиш, а потім звалишся й відразу одержиш по хребті ціпком. Сумніваюся, чи йшов хто небитий із плацу. Навіть у бараку били.

¹ Ним. Oberdolmetscher — головний перекладач.

Щодня ранком перевірялася чистота підлоги й заправлення ліжок. З появою поліція перший, хто його помітив, повинен подати команду «Струнко!», а всім іншим слід завмерти, де команда застала, до команди «Вільно!». Більшість поліцаїв подивиться туди-сюди й піде, а були такі, що спеціально дивляться, до чого б причепитися, було б бажання. Був такий Вацек. Навіть на плацу не втримається від того, щоб ні за що вперіщити палицею того, хто пробігав. Заходить у барак. Ми стоїмо струнко, а він чогось шукає. Є! Знайшов! У пальцях соломинка. «Що то єсть?» («Що це є?») Мовчимо. «По єдному шикуйся!» («По одному шикуйся!»). «Первший, два кроки напшуд!» («Два кроки вперед!»). «Нахилься!» («Нахилися!»). Мусиш так нагнутися, щоб пальці рук торкалися пальців ніг. Кожний одержить не менше двох палиць, а хто й більше.

Але одного вечора відбулася зміна в моєму табірному житті, і я попросався з «труйкою».

Я стаю табірним недоумком

Табірними недоумками називали всіх, хто обіймав хоч яку-небудь посаду в таборі. Це поліцаї, комірники продовольчих і речових складів, перукарі, кухарі тощо. Слід сказати, що всі ці посади займали поляки. Старший поліцай Новак, будучи фактично хазяїном усередині табору, насадив своїх земляків. Їх не поважали, але й заздрили. Вони були добре одягнені та не голодували. Одним із таких «недоумків» став я. Справа була ввечері. Десь я роздобув декілька картоплин, різав їх кружечками й присмажував на грубці. Раптом заходить Новак, командує «Ахтунг!», а слідом заходить офіцер. Новак звертається по-німецьки: «Хто добре говорить німецькою мовою?». Усі мовчать. Ще раз повторив — те ж саме. Потім по-польськи. Знову ніхто ні звуку. А я подумав: а дай-но я вискочу, навіщо їм потрібна така людина, і гірше, думаю, не буде, як є. І я відгукнувся по-польськи: «Я розмовляю німецькою мовою». «А добре говориш?». — «Добре». Щось переговорили між собою, а потім офіцер до мене по-німецьки: «Чи добре ти говориш німецькою мовою?». — «Добре». — «Іди зі мною».

Надворі темінь. Крокую слідом і трохи побоююся — біс його зна, куди він мене веде. Вийшли за ворота табору. Заходимо до барак, потім до однієї з кімнат, метрів п'ятнадцять квадратних. З обстановки — ліжко, стіл, пара стільців, полиця з книгами, а посередині залізна грубка.

— Отут я живу, — сказав, — будеш у мене каліфактором¹. Ранком, коли барак відкривють, біжи сюди.

¹ Польськ. Kalifaktor — термін першопочатково означав церковного служку-помічника або монаха, що займається прибиранням, іншими побутовими справами; у новішому тюремному сленгові означає ув'язненого, що розвозить їжу по камерах та прибирає.

— А вартовий біля воріт?

— Скажеш — до оберлейтенанта Мезевітца, і він пропустить, а тепер можеш іти.

Побажавши йому спокійної ночі — «гуте нахт»¹ — я пішов.

У таборі кинулися мене розпитувати, а, довідавшись про суть справи, знаючі просвітили мене. Каліфактор — це людина, яка обслуговує офіцера, а якщо висловитися просто — це лакей, служник, що користується деякими привілеями. Подивимось, що це за привілеї. Мезевітца застав у постелі. Перш за все звелів розтопити грубку цурками й брикетами, які лежали поруч у ящику. Коли вогонь розгорівся — послав на кухню за теплою водою для гоління. Поки голився — я збігав за сніданком. Суп із м'ясом, хліб, масло, кава й цукор. Поки він їв, мені велів вийти до коридору. Покликавши мене, ознайомив із моїми обов'язками, які полягали в тому, щоб замітати підлогу щодня, витерти пил скрізь — незалежно від того, чи є він, чи ні, а вологою ганчіркою пройтися потрібно, а потім можна йти в табір або тут сидіти. Під стелею з кута до кута на мотузці висів тютюн, можна курити тут скільки хочеш, але тільки не в таборі. Якщо я буду в таборі, а йому знадоблюся — мене викличуть. А поки ні до чого не торкатися в кімнаті, а знайти Новака й сказати йому, що він, Мезевітц, бере мене каліфактором, а Новак знає, що робити. Недоїдений сніданок, якщо хочу — можна з'їсти, а якщо ні, то віднести з посудом на кухню. Сміється він, чи що? Якщо я зроблю таку дурість, то ні Бог, ні люди мене не простять і засміють. Розправившись із залишками офіцерського сніданку — поніс посуд на кухню і попросив свою законну порцію. Налили повну миску бруквяного супу, який ніяк не надається до порівняння із тим, що одержували ув'язнені. Одержав і добовий пайок хліба. А суп, я думаю, із солдатського казана, ледве чи не навіп із м'ясом, перемеленим на м'ясорубку, й ще з якимись приправами. Наївся капітально, й пішов шукати Новака. Передав йому сказане Мезевітцем. Пішли в речовий склад, де одержав новісіньке обмундирування й шматочок мила, а далі — в лазню. Не буде зайвим розповісти, як ми милися по прибуттю в табір, про що забув розповісти вище.

Після перевдягання й тривалого стояння на холоді в очікуванні, коли всіх пропустять, неабияк промерзлих, нас повели до лазні. Вода подається звідкись із іншого місця. Пустили теплу воду. Добре обігрілися, розпарилися, та раптом подача теплої води припинилася, і пішла крижана, і нікуди від неї сховатися. Здійнявся лемент, кинулися до дверей, а вони замкнені. Кілька хвилин полоскали нас, і ми перетворилися із червоних на синіх. На ранок кілька людей не встали, і їх відправили до ревіру — санчастини. А ця санчастина — ніщо інше, як просто проміжна станція по дорозі на той світ. Залиш надію кожен, хто сюди заходить. Медичної

¹ Him. gute Nacht.

допомоги абсолютно ніякої. Якось я туди заблукав — і кулею вилетів назад. Сморід жахливий. Хворі де лежать, там і оправляються, заміна постелі і прибирання приміщення не проводиться. А харчування — то в кого залишилося небагато сили, то сходять до кухні, а інші приречені на смерть від голоду й хвороби. А тепер буду далі про себе розповідати.

Після лазні Новак повів в одну з кімнат бараку, у якій стояли чотири залізних ліжка. На одне показав.

— Оце, — каже, — твоє.

На ліжку матрац ватяний, така ж подушка, нова пухнаста ковдра. Чудеса та й годі, не гірше, ніж у Мезевітца. І зажив я — можна позазрити. На роботу не посилають, не голодний, сплю в чистій постелі. За якихось півгодини наведу лад у кімнаті офіцера, й вільний до шостої вечора. Коли він приходить із роботи — я повинен бути в нього, хоча й роботи ніякої, але потрібно бути там, поки він не відішле, або до вечірньої перевірки о десятий годині.

Почали мене запрошувати на кухню допомагати: чистити картоплю, брукву, різати хліб, м'ясо. Отут я вже не ловив гав. Завжди можна вловити момент, щоб у холошу опустити шниту¹ — пайку хліба або шматочок м'яса. Під подушкою завжди лежали дві-три пайки хліба. Став підгодовувати Антуана. Відтоді, як я допоміг йому нести валізу, ми не втрачали дружніх відносин. Я йому який раз пайку хліба підкину, інший раз баланди миску, а він дав мені французький військовий мундир грубого сукна, але чомусь чорного кольору. Дуже теплий. Тепер я завжди намагався після повернення з роботи зміркувати йому миску гарної густої баланди й пайку хліба. Але незабаром йому, якщо можна так сказати, пощастило: він став поліцаєм. Якось побачив його із палицею і білою пов'язкою. Старший поліцай Новак забрав його з бараку, відвів у лазню, дав чистий гарний одяг, а в кімнаті поліцаїв — пов'язку та палицю. Так відбулося його посвячення в поліцаї. Але поліцаї теж різні бувають. Можна бути й людиною, й собакою. Антуан був людиною, ніхто не скаже, що він когось ударив. Іноді, для підняття свого престижу, він погрозить ціпком і накричить по-французьки, а що він кричав — тільки він знає.

Тепер він вільно приходив у кімнату каліфакторів закурити. Тютюну в нас було вдосталь, всі поліцаї в нас просили.

Часто офіцери влаштовували вечірки, де й ми — каліфактори — були присутні. Із приводу одержання зарплати, інші посилки з дому одержували — теж причина для випивки. Незважаючи на карткову систему, закуски різноманітної вдосталь. Сало-м'ясо копчені, ковбаса, консерви, фрукти й овочі домашнього консервування. Перепадало й нам, але вже по закінченні, це коли розтягнемо тих, які особливо набралися, по їхніх кімнатах, і починаємо прибирання. Все, що залишилося, — наше, і ще повно недокурених сигарет і сигар. І ще вечерея офіцерська — теж наша.

¹ Від нім. Schnitz — шматочок, окраєць.

Приблизно місяць був каліфактором, до початку нового — 1945 р. Якби не евакуація табору, міг би до кінця строку так жити. Я поправився, не голодний, не холодний, сплю на чистій постелі, на роботу не женуть, але сам дурень, і дав себе дурневі вмовити на втечу, й на цьому моя служба в Мезевітца закінчилася. Але вона й так би закінчилася, тому що після цієї події, про яку зараз розповім, табір квапливо евакуювали, про що за кілька днів до того ходили чутки по таборі. От ці чутки і штовхнули мене на необачний і необміркований крок. Я вирішив тікати. В одного з офіцерів теж був каліфактор, поляк Ян. Віні підмовив мене втікати разом із ним. Наш табір «Кройц» був розташований на колишній території Польщі, а Ян, за його словами, був родом із цих місць, і звідси, кілометрів за п'ятнадцять, живуть його батьки, але вже на польському боці. За ніч ми можемо бути там. Це було приблизно в січні 1945 р., і радянські війська уже вступили на польську землю.

За ніч дістанемося до Польщі, а там батьки Яна нас сховають, і пересидимо до приходу радянських військ. Все дуже просто. От я й піддався на його умовляння. А табір будуть обов'язково евакуювати, і невідомо куди нас заженуть. І вирішили тікати. Був би тоді теперішній розум, я б не зважився, можна сказати, на таку авантюру. Чи далеко зайдеш темною ніччю по невідомій місцевості в літньому взутті й без верхнього одягу? А якщо застане день у лісі? Та ще й без їжі? У німецькому лісі не сховатися, там зайвого кущика немає, а взимку взагалі наскрізь просвічується. А якщо не піймають, то недовго й замерзнути в нашому одязі й взутті. На все це не вистачило розуму подумати. Але як цю втечу здійснити?

Вихід із табору до відбою, тобто до десятої години вечора, у нас вільний. Офіцери прибувають додому о шостій годині. А ми вийдемо з табору о п'ятій, нібито пішли до офіцерського бараку. О п'ятій годині вже темно, поки нас кинуться (а може, ми взагалі не знадобимося до відбою), за цей час ми вже далеко будемо. Головне — добратися до лісу. Отак ми міркували. Нам потрібно пройти від табору метрів двісті до шосейної дороги, звернути ліворуч, пройти ще метрів сто й знову ліворуч — уже в ліс. Ян говорив, що цей ліс тягнеться до самої Польщі. Але далеко ми не пішли. Саме до шосе дійшли, як у таборі пролунали три постріли. Тривога! Все! Це — нашу втечу виявили. Хоча дотепер я не чув стрілянини в таборі — здогадався, з якої причини стрілянина. Що робити? Куди подітися? Куди бігти? А з табору вже пруть два мотоцикли. По інший бік дороги було пооране поле, а за полем, метрів за двісті — ліс, ми й рвонули туди. Це було якось несвідомо, не думаючи, та ще Ян закричав: «До ласу!» («До лісу!»). Куди вже тут «до ласу», коли ми у світлі фар, як на долоні. У голові ніякої думки, просто біг. А німці й не думали нас переслідувати. Щось поруч свиснуло, потім пролунав постріл, потім ще раз. Оглядаюся на бігу, бачу спалах вогню, свист і постріл. Стріляють, отут уже я кричу до Яна: «Ян, стуй, защельом!» («Ян, стій, застрелять!»). Якби той, що стріляв, вцілив, то якщо не вбив, то поранив би, але на відстані

ста метрів, уночі, ще й у рухому ціль з пістолета влучити не так просто. Ми зупинилися, і стрілянина припинилася.

Бачу, як у смугу світла ввійшов той, що стріляв, і махає рукою, давай-те, мовляв, сюди. Видно в руці пістолет. Підходимо. Не знаю, куди він жа вдарив, але той звалився. А мене по потилиці вище шиї — і я слідом за Яном. Опам'ятався на плацу в таборі, мокрий — водою облили. Навколо поліцайня й офіцер. Побачивши мене, що я оклигав, він скомандував: на лавку, двадцять п'ять. Тобто — двадцять п'ять палиць. Це в них мінімум — менше не давали. Більше — будь ласка.

Прив'язали мене до лавки, по боках стали два мордовороти і пішли молотити. Скільки всипали — не знаю, тому що незабаром відключився. Опритомнів у карцері.

Просидів я в тій буцегарні троє діб. Мокрий, голодний, побитий. Щоб трохи зігрітися — намагаюся рухатися, а тіло все болить, і спати хочеться, а який сон, коли всього холод проймає. Коли трішки обсохнув, тоді легше стало. Їсти давали пайку хліба й кружку води на добу.

Не май сто рублів...

Вийти звідси я не сподівався, обов'язково схоплю запалення легенів, а це кінець, лікувати мене ніхто не буде. Або отут загнуса, або переведуть у ревір — санчастину, а там тільки на одного Бога надія. Я вище говорив, що являє собою ця санчастина. Відтіля не виходять, тільки на ношах виносять. Те ж і на мене чекає.

Але все-таки є на світі Бог і добрі люди. Я вже говорив, що мого друга француза Антуана поставили поліцаєм, звичайно, думаю, не без його згоди. У поліцаїв, так мені здається, було якесь чергування, тому що щодня їжу мені приносив інший. Одяг на мені висох, уже не так стало холодно, і я міг трохи поспати. Побите тіло теж трохи відійшло. До речі, скажу, що я не застудився, навіть не кашляв, напевно, позначився здоровий організм — до цього я ніякою недугою не хворів.

Прокинувся від шуму дверей, які відкривали. При світлі жовтої лампочки побачив Антуана, що ввійшов із великим вузлом, перев'язаним шнуром. Розірвавши шнур, він вивалив на підлогу черевики, штани й піджак, сорочку, а в руках залишилося пальто, в якому було все загорнено. «Одягайся швидко». Нічого не второпав спросоння. Що трапилося, навіщо переодягатися?

«Знімай, — каже, — своє й надягай це, табір евакуюється». За допомоги Антуана я швидко зняв табірне, а замість нього одягнув теплу байкову сорочку, піджак із підкладкою, вельветові штани, демісезонне непромокальне пальто, на ноги добротні шкіряні робочі черевики з вовняними шкарпетками. А на голову прекрасну шапку-вушанку з баряного хутра. А штани, до речі кажучи, я носив до самого звільнення.

Мій одяг француз забрав із собою, а мене виштовхнув надвір. Темінь непроглядна, дрібний дощ мрячить. У центрі плацу чутно людський гомін.

Це були в'язні табору. Француз мене туди заштовхнув, а сам зник. Більше я його не бачив. Ув'язненим роздали цивільний одяг, чим і француз скористався для мене. Під ногами сніг з водою, зверху дощ, а на мені гарні шкіряні черевики зі шкарпетками вовняними й пальто непромокальне. З'явилися робітники з кухні з кошиками хліба й почали роздавати. Одержаві я шматок, грамів триста, й одразу ж з'їв його. Пролунала команда рушати. Проходячи повз табірну канцелярію, побачив на чорній дошці крейдою написану цифру 325. Це кількість ув'язнених на вчорашній день. Кому й навіщо це потрібно — але так щодня було. За воротами нас оточили солдати. Цікаво було б подивитися на німців, коли вони виявили замкнений карцер, а мене там немає. Яна, як і Антуана, я теж не бачив. Цілком могло бути, що вони його розстріляли. Був би він у колоні, я б його побачив. Залишити його там живого вони не могли, це суперечить їхньому порядку, а з собою брати немає сенсу. Так що радше за все він там і залишився. А мене німці не здогадалися шукати в колоні. Наступний розділ моєї повісті назву —

Дорогою смерті

Хоча ніби і занадто здається, але так воно й було. Поки добралися до місця призначення — до Франкфурта-на-Одері, наших загинуло не менше сотні. Гнали нас (решту) вночі й увесь день голодними. Відпочивали два рази, коли німці снідали й обідали. А який то відпочинок, коли під ногами снігова каша й присісти не можна? Німці теж на ногах, але не зрівняти їх із нами — дохляками, і голодними вони не були, їх супроводжувала польова кухня. Колона розтяглася на добрих півкілометра — які з нас ходаки, та й хворі були. І отут я вперше побачив, як убили людину. Я ледве плетуся й чим далі, тим більше відстаю, поки не залишився ледь не у хвості колоні, а деякі взагалі відстали. Ще раніше чув звуки ударів, схожі на ті, які робить пастух батоном, але моя свідомість на це не зреагувала. А я більше й більше відстаю, яка в мене сила — побитого й голодного. І тут я почув дуже виразно звук, дуже схожий на той, коли по нас із Яном стріляли. Я озирнувся й побачив страшну картину: на землі лежить людина, а над нею офіцер з пістолетом у руці. Тепер ясно, що воно ляскало: це пристрілювали тих, хто відставав. А куди їх дівати? На волю не відпустиш — він ув'язнений, і не підбирати ж їх і саджати на візок — багато честі для них, щоб німці йшли пішки, а ув'язнені їхали. Краще й легше всього пристрілити. Від того страху де й сила узялася! Майже бігцем наздогнав середину колоні й там сховався.

Під вечір дісталися до села, де й заночували в stodolі на соломі. Дали й вечеряти. По три великі і дві малі картоплини немиті. Хто б їх мив — як набрали з льоху, так і засипали в казан. Як дали, так і з'їв нечищені. Здавалося, у житті не їв нічого смачнішого. На сніданок знову по декілька картоплин, і пішли далі.

Цього дня трапилася подія, що нагнала на мене страху по саме нікуди. Мене побачив оберлейтенант Мезевітц, у якого я був каліфактором.

Почуваю, що сусід, який поруч іде зі мною, штовхає мене ліктем. Оглядаюся, а він показує на узбіччя. Подивившись туди, я обімлів, якась слабкість у тілі стала, й ноги ватяні. Там стояв Мезевітц. Підзиває мене пальцем. Підходжу й уже прощаюся з життям, він вже точно знає, що мене в карцері не виявилося — я втік. Подивившись на мене кілька секунд, він поліз у внутрішню кишеню. От і все! Поліз за пістолетом, зараз тобі, Іване, гаплик буде. Якби я був розумнішим, міг би зміркувати, що вбивати мене йому немає ніякого сенсу, я йому нічого поганого не зробив, але я так нажахався, що всяке в голову лізло. Це ж фашисти. Хіба мало наших уже на дорозі лежать?

У вийнятій з-за пазухи руці були три сигарети. «Візьми». І покрутив пальцем біля скроні — дурень ти, мовляв. Я вільно зітхнув. Пронесло. Якби хотів мене видати, уже б зробив. А ми вже зовсім охляли. Годували раз на добу — увечері по кілька картоплин у мундирах. А намагалися йти через силу, підганяли пістолетні постріли, усі знали, що там відбувається. Одного вечора загнали на ніч у стодолу, повну гороху, в снопах до самого даху. Ми й накинулися на нього. Тільки тріск чути по всій стодолі.

Зайшов чоловік, схоже, що хазяїн. Подивився, повертів головою туди-сюди, сказав: «Ох ей, ох ей», — і пішов. Це ж не жарти — чоловік триста нехай з'їдять по кілограму, та ще й у кишені наберуть, це який збиток: не менш як півтонни гороху пропало.

Зайшов поліцей. «Увага, увага! Горох припинити їсти. Якщо буде хто в цьому помічений, то кожен десятий буде розстріляний». Ого, це вже не жарти: цілком можуть зробити. Але, здається, вони кожного десятого не будуть розстрілювати, а от висмикнути з юрби перших-ліпших і розстріляти — це може бути. Кожного десятого не розстрілювали, а один хлопець постраждав. Після відходу поліція ми все одно продовжували горох їсти, сховавшись чимдалі від входу. А один хлопець, повернувшись спиною до дверей, знову взявся горох лущити. А поліцей дивився в щілину. Ривком відчинив двері, підбіг до цієї людини та зі всієї сили вперішив палицею по спині. А той, повернувшись, — поліцей кулаком у пику. Закривавлений поліцей з лементом вибіг. За півхвилини з'явився з двома солдатами. Поліцей показав на хлопця, солдати до нього, а той, бачачи, що справи кепські, поліз на сноп. Один солдат — за ним. Добрався до покрівлі, а далі нікуди, отут і наздогнав його солдат. Що там відбувалося, знизу було не видно, мабуть, хлопець пручався. Потім закричав полетів униз. Солдат, який стояв унизу, за комір поволік його назовні. Минула хвилина — і пролунав постріл. Все ясно. Пропала людина за жменю гороху.

А другого дня відбулася ще страшніша трагедія, свідками якої були всього десять чоловік, і я в тому числі. До обіду добралися до великого села. Воно лежало праворуч дороги, по якій ми йшли, а ліворуч у полі,

метрів п'ятдесят від дороги, стояла стодола, куди нас і загнали. Приблизно за годину нас вигнали на вулицю. Там стояла машина, до верху бортів вантажена хлібом. Двоє солдатів, залізши у чоботах на хліб, стали розкидати його прямо в юрбу навсебіч. Жах, що там діялося! Мені нічого не дісталось. Я навіть не підходив близько: хліба дістанеться чи ні, а задушити цілком можуть. Дістався мені шматок іншим шляхом. Вирвав з рук в одного, коли він, зарившись у солому, їв — йому дістався цілий буханець.

Зайшов поліцай: «Увага! Слухайте всі уважно! Хто є хворий або кому потрібна медична допомога, виходьте до дверей, зараз прийде лікар і надасть допомогу». Почали підходити. Набралося одинадцять чоловік. Це потім я поражував. Одного я добре запам'ятав, ще в дорозі його бачив. Обличчя в нього було опухле та фіолетового кольору. Прийшов лікар, а з ним двоє наших принесли великий ящик. Одному лікар дав щось випити, іншому таблетку, третьому порошку. Словом, усім надав допомогу.

— А тепер слухайте! У цьому селі є лікарня, от туди ми вас влаштуємо. Нікуди не розходьтесь, зараз вас відведуть.

Я їм позаздрив. Пощастило хлопцям. Вийшли офіцер із поліцаєм і повели їх. Приблизно за півгодини з'являється той поліцай: «Потрібно вісім чоловік на роботу, хто бажає — виходь!» Добровольців не виявилось. Кому охота надриватися невідомо на якій роботі? А поліцай знову: «Робота неважка, і погодують».

Це вже інша справа. Я стояв найближче і перший вискочив. Який з мене працівник, там буде видно, але що дадуть іншим поїсти, те й мені дістанеться. Вийшли ще сім чоловік, і поліцай повів нас через дорогу у двір мастку. Я задній плетуся. Порівнявшись із возом, я побачив, що він повний брукви. Я вхопив одну — й у кишеню пальта, а вона віддувається. Натиснув міцніше, кишеня прорвався й бруква полетіла вниз, а сам, щоб не було підозри, про всяк випадок обігнав усіх і став найпершим. Біля дверей одного приміщення поліцай зупинився. «Заходь сюди». Заходжу, але зі світла нічого не бачу, тільки дух якийсь дуже неприємний, не скотинячий, який звичайно в хліву, а такий, що мене потягнуло на блюоту, було б чим — вирвало б. Нічого не бачачи, я зупинився, а позаду підпирають: їди, мовляв, чого став? Черевик потрапив у щось рідке. Ступнувши вбік, я ледве не впав. Очі трохи звикли до сутінків, і я побачив, що це лежить людина. Я відстрибнувши наступив ще на одну. Аж тепер я побачив людей, що лежали у крові на підлозі, і того самого з фіолетовим обличчям. Так ось у яку лікарню їх повели. А я заздрив. Я кинувся до дверей.

«Назад!». У кутку стояв офіцер, що водив хворих, із пістолетом у руці. Коли я ввійшов, то не помітив його, він у мене за спиною був. Аж тепер я зрозумів, що це таке, коли говорять, що тіло налилося жахом. Словами цього не передати. От смерть видима в кутку стоїть, а мені тільки дев'ятнадцять років, і доведеться помирати, не зробивши ніякого злочину, від руки фашиста. А мама буде чекати. І ніхто не розповість, де її син.

Закінчиться війна, будуть повертатися солдати, хто вцілів. Будуть повертатися з німецької неволі вивезені разом із мною, а мене не буде. І я заплавав. От такі думки пронеслися в мій голові. Був упевнений, що розстріляють. Куди ж нас діти? З однієї сторони росіяни наступають, з іншої — союзники росіян, не відпускати ж на волю.

Я хоч мовчки плавав, а деякі просто вили. Але виття й плач припинив окрик офіцера.

— Тихо! Обшукати лежачих.

Ну от, починається. Зараз їх обшукаємо, й нас постріляють. Потім наступну партію приженуть, ті нас обшукать, і так піде. Був би в мене зріліший розум, міг би зміркувати, що в цьому сараї багато не настріляєш, нас же сотні. Почали обшукувати вбитих. В одного знайшли кишеньковий годинник, якось зумів уберегти, в другого — гаманець, а в третього — шило, голку й нитки. В інших нічого не було. Віддали все офіцерові. От і все, зараз наша черга. Але ні, команда — усім вийти. Не знаю, як іншим здалося, а я вийшов з того світу. Яке прекрасне все! Гарні сірі хмари, гарні калюжі від снігу, що розтанув, і горобці, які купуються в них. Дивлюся, начебто раніше цього не бачив. Але це тривало кілька секунд. Офіцер, який вийшов слідом, наказав притягти воза, що стояв неподалік. А поліцей із двома хлопцями принесли два хомути.

Стали виносити вбитих і на віз вантажити. Трупів важкі, а яка в нас сила, деяких волоком тягли. Полудрабки високі, ледве втрюх піднімали. Завантажили. Якимось драним брезентом накрили. Офіцер розподілив всіх по місцях: ти й ти — лізьте в хомути, ви двоє тримайтеся за дишель, а інші четверо по одному біля кожної люшні. Усе передбачено — жодної людини зайвої. Витягнули воза на дорогу й поїхали. Моторошна картина. Спереду узбіччям крокує офіцер, по дорозі воза із трупами тягнуть такі ж групи, тільки ледве живі, а завершує процесію поліцей із палицею. А назустріч жодної душі. Схоже на те, що звістка про нашу процесію нас випередила. Один чоловік зустрівся. Можна було вдосталь насміятися, як він утік, побачивши нас, а потім завис на тину. Але нам було не до сміху. Дорога пішла вниз, і стало легше тягти. Приблизно з півкілометра тягли ми свій страшний вантаж, і добралися до цвинтаря. У кутку цвинтаря була вже готова яма, поруч стояли двоє наших і солдат. Один з них розповів мені, скільки страху натерпілися, поки копали, думали, що для себе, а потім зміркували, що для двох вона занадто велика. Яма була велика, я прикинув, що там і для нас місця вистачить. Але Бог помилював.

Забув іще сказати, що й лікар уже був тут. Той самий. Стали знімати вбитих. Лікар подивився очі, пощупав пульс: готовий, і по його знаку зіштовхнули першого в яму. Один був живий. Офіцер ще додав йому одну кулю в голову.

Яму засипали, заклали дерном, зайву землю розкидали по боках, і знаку не залишилося, що тут яма була. Команда вишикувалася. Офіцер

запитує: «Бачили?». Мовчимо, що йому скажемо? Сам же знає, що бачили.

— Отож, якщо кому скажете, де були, що робили й бачили, те ж і з вами буде. Ясно?

— Так точно!

— А тепер забирайте воза, й геть звідси.

Ніхто нас не запитував, де були, й ми нікому нічого не говорили. Другого дня уже в дорозі відчув, що мене щось б'є по правій нозі нижче коліна. Лапнув рукою — щось кругле в полі пальта. Що ж це може бути? Поліз туди, й витягаю брукву. Дивлюся на неї й не можу втямити, звідки вона узялася. Настільки налякався, що забув про неї.

От на таку роботу я потрапив. Було одинадцять чоловік, і не стало. Хто такі, як звати, якої національності — нікому невідомо. Жодна душа у світі, крім нас, десяти, не знає, де вони лежать. Навряд чи й хто знає назву села. Якби довелося йти або їхати тією дорогою, я, незважаючи на те, що пройшло більше півстоліття, впізнав би те село й знайшов би могилу нещасних.

Другого дня дали по буханцю хліба на п'ятьох і погнали далі. Ішли без пригод. Кого треба було — постріляли, а відстаючих не було. Ішли кілька днів. Стали говорити, що далі поїздом повезуть. Добре, якби правда. Навпевно, поліцаї від німців чули, а від них до нас передалося. Вірили й не вірили. Але, на жаль, це була правда. Говорять, що краще погано їхати, ніж добре йти. Ворогові не побажаю такої їзди.

Одного дня надвечір підійшли до якоїсь маленької станції. У тупику стояли чотири вагони: три двохвісьових телятники й один — пасажирський.

До телятників приставлені трапи. Ми зраділи — все-таки поїдемо, правду говорили. Почалося завантаження. Скільки мені доводилося їздити в таких вагонах, завжди вони були обладнані двох'ярусними нарами, й містився у вагоні один взвод солдат, а тут тільки підлога. Я зайшов одним з перших, і це, я впевнений, урятувало мені життя — мене або задушили б, або здох би від нестачі повітря. У міру заповнення вагона мене усе далі й далі відтискували вглиб, поки я опинився в самому кутку під люком. А солдат біля трапу все ще трамбує людей. Двадцять, тридцять, сорок, п'ятдесят, далі вже нікуди. Здійнявся лемент, а солдат ушільнює за допомогою приклада. Сімдесят, вісімдесят, дев'яносто, сто. От тепер досить, і двері з гуркотом закрилися. Хто б міг подумати, що в такий вагон поміститься сто чоловік, а от помістилося. Але як? Дійсно, як оселедців у бочку. Відкрилися двері, і до вагону полетіли десять буханців хліба, при неймовірному гаморі чутно було, як солдат їх рахував. І знову двері закрилися на трое дів. Більше стояли, ніж їхали. А з хлібом мені знову пощастило. Удвох відняли в поляка буханець, і на трьох розділили. Чи можна уявити собі, яка атмосфера була у вагоні, коли сто чоловік під себе мочаться й випорожнюються стоячи? Стоячи й спали, стоячи й умирали, і так

стояли живі й мертві. Рівно за три доби відкрили двері. Був вечір з легким морозцем. Веліли виходити. Солдат біля трапу рахував тих, хто виходив. Я стояв у кутку й не квапився виходити, могли й задавити, то я вийшов останнім, сімдесят восьмим. Двадцять два залишилися у вагоні. А з тих, хто вийшов, багато на землі покотом лежали. Думаю, що це тому, що хапнули повітря свіжого й знепритомніли. Уже в сутінках абияк вишикували колону. У місто ввійшли, коли вже темно було. Бачив, як один з наших непомітно від конвою зник у провулку. Дай Боже йому удачі. Щоб нас підбадьорити — обіцяли вечерю на місці прибуття. Але ніякої вечері не було. Загнали нас у холодні бараки й замкнули.

А привезли нас у місто Франкфурт-на-Одері в штрафний табір «Schwedtig»¹. По моєму, він знаходився на східній околиці міста.

У цьому таборі ми пробули шість днів. На роботи не ганяли, але зате на фіззарядку двічі на день. На сьомий день у передобідній час у таборі серед німців заворушення здійнялося. З'явилися підводи, на які німці вантажили ящики, мішки й усяке інше майно. Пішла чутка по таборі, що табір терміново евакуюється. Як у «Кройці», серед ночі. Десь росіяни наступають. І серед цієї метушні трапилася одна трагедія. Повісили одного хлопця. Очевидці розповідали, що він вибіг з кухні із пачкою маргарину в руці й натрапив на солдата, якого збив із ніг, і сам упав. Піднявшись, солдат потягнув його кудись. Нас почали виганяти з бараків, подумалося, що на фіззарядку, але — ні, щось інше. На плацу стояла високовольтна залізна опора, навколо неї й вишикували нас чотирикутником. Двоє солдатів принесли стіл, а за ними прийшов російський військовополонений, несучи на плечі товстий дерев'яний брус. Стіл поставили під опорою, на нього виліз той, що приніс брус, і став ладнати його на опорі. Покінчивши із брусом, прив'язав до нього мотузку з петлею. І отут понісся шепіт по рядах, що вішати будуть. Господи, кого ж це? Ну кого ж, як не нас. Я стояв у проході другий у ряду. Якщо почнуть із цього боку, то я другий буду. А якщо почнуть із іншого боку, то буду десь тисячний. А нас було стільки. Говорили, що місцевих чоловіків жінок була тисяча.

Був би розумніший, то подумав би, що це не просто — повісити тисячу чоловік на одній шибениці. І страху стільки б не набрався. Раптом чуо позаду неголосний вигук: «Ведуть». Оглянувшись, побачив двох солдатів, що вели молодого хлопця, на рік-два старшого мене. З непокритою головою, а на голові вистрижено, уже забув я, чи то хрест, чи то поздовжня смуга. Коли хлопець побачив споруду на опорі, він усе зрозумів. В одну мить зробився білим і далі й кроку не ступив, став падати. Солдати підхопили його під руки і волоком потягнули.

На стіл, якщо мені не зраджує пам'ять, вилізла жінка і по-російськи прочитала, що такий-то (на жаль, прізвище не втрималося в голові), 1923 р.

¹ Можливо, йдеться про місто Schwedt (Schwedt/Oder) — найбільше місто в крайсі Укермарк (Uckermark), земля Бранденбург, знаходиться біля ріки Одер.

народження, родом з міста Макіївки, за злочинство в таборі засуджений до смерті через повішення. Кат швидко забрався на стіл, за допомогою солдатів затяг засудженого на стіл, спритним рухом (видно, вже мав практику) накинувши петлю на шию, зістрибнув зі стола й висмикнув його з-під ніг хлопця. Мотузка натягнулася, обличчя посиніло, виліз язик, з рота піна пішла, два рази сіпнувся й... усе, не стало людини. А нас прямо з місця, оточивши конвоєм із собаками, погнали на захід.

Ішли десь близько двох тижнів. Обійшли Берлін з північної сторони й одного дня ввійшли в місто Оранієнбург¹. Нас загнали на територію концтабору «Заксенхаузен»², але тоді я не знав ні назви міста, ні концтабору. Пізніше довідався, що місто називається Оранієнбург, і там розташований концтабір «Заксенхаузен», казали — один з найстрашніших, і там же перебувало керування всіма концтаборами Німеччини. Толком територію табору я не розгледів. Пам'ятаю тільки ряди бараків, вишиї солдатами на них, людей у смугастому одязі й ідеальну чистоту на території табору.

До того місця, де ми сиділи, прийшов один з «наших» офіцерів і почав викликати за списком. Назвав прізвищ двадцять, і мене в тому числі. У супроводі одного конвоїра вийшли на вулицю та пішли по дорозі в південному напрямку. Надвечір добралися до якогось табору. Нас туди впустили, а конвоїр пішов у канцелярію. Це був так званий табір «цивільгефанген», тобто «цивільних полонених», на відміну від «крігсгефанген», тобто — військовополонених³. А табір належав заводові «Хейнкель-Верке»⁴, літакобудівному, де мені й треба було працювати. А звільнили

¹ Оранієнбург (Oranienburg) — центр крайсу Обергафель (Oberhavel), земля Бранденбург. Розташоване за 35 км від Берліна, на ріці Гафель (Havel).

² Заксенгаузен (Sachsenhausen) — один із районів міста Оранієнбург, де й був розташований сумнозвісний концтабір у 1936–1945 рр. Це був один з найбільших концтаборів на території Німеччини, який поряд із Бухенвальдом та Дахау слугував для підготовки кадрів для управління концентраційними таборами. Мав 44 філіали та зовнішніх робочих команди. Поряд із табором перебувала резиденція Центрального управління концентраційних таборів.

³ Нім. Zivilgefangen, Kriegsgefangen.

⁴ Ернст Хенкель (1888–1958) — відомий німецький інженер-авіаконструктор. У 1922 р. він заснував першу літакобудівну фірму «Ernst Heinkel Flugzeugwerke» у м. Варнемюнде, далі також у кількох містах Німеччини, в тому числі у 1936–1939 рр. був побудований завод в Оранієнбурзі, який став одним із найважливіших. 18 квітня 1944 р. завод зазнав сильного бомбардування американською авіацією, внаслідок чого постраждала не тільки територія заводу та аеродрому, але й багато житлових будинків. Німецькі зенітки намагалися захищати територію. 10 квітня 1945 р. ще одне бомбардування повністю зруйнувало аеродром, німецька сторона намагалася захиститися не тільки зенітним вогнем, але і за допомогою літаків-винищувачів. Докладніше про завод в Оранієнбурзі див., зокрема: Rohde, Norbert. Historische Militärobjekte der Region Oberhavel. — Band 1: Das Heinkel Flugzeugwerk

мене зі штрафного табору, думаю, тому, що, напевно, строк мого ув'язнення закінчився.

Другого дня після прибуття нас сфотографували, а от чи дали який документ — не пам'ятаю. Напевно, повинні були пропуск на завод дати. Робота моя на заводі була нескладна. На довгий стіл лягав аркуш дюралюмінію, на нього чавунна плита з отворами, по яких потрібно було електродрилем свердлити отвори в дюралюмінії.

А жили, як звичайно в таборах живуть, — баланда із брукви або шпинату, 200 грамів хліба.

Недовго довелося мені попрацювати на «Хейнкель-Верке» і в ув'язненні бути. Допомогли англо-американці — разбомбили завод ґрунтовно. Тоді мені й удалося втекти.

Діло, здається, було в неділю, приблизно в першій половині лютого 1945 р. Весна там рано приходить, тому був тихий, ясний і теплий день. І раптом — повітряна тривога. Ми взагалі ж звикли до них, по кілька разів бувало на день. От тільки до виття сирен неможливо звикнути, до того моторошно виють. Літаки зазвичай пролітали стороною, бувало, взагалі їх не було видно. Це які летіли на Берлін — то через нас, а до Берліна від нас було сорок кілометрів. Пролітали мимо, але завод не чіпали, хоча й пролітали часто над ним. Цього разу не так вийшло. Із заходу показався невеликий одномоторний літак. Пролітаючи над заводом, він кинув димову шашку, яка впала на територію заводу, і стовп диму стояв до самого неба.

Тут я зроблю невеликий відступ.

У Вінниці у відділенні Українського фонду «Взаєморозуміння й примирення», що займається справами людей, які були в німецькій неволі в роки війни, зокрема про виплату компенсації, я випадково розговорився з однією людиною, що була свідком цього бомбардування. Він був ув'язнений у філії Заксенгаузена при заводі. Він говорив, що теж бачив цей літак, і бачив, як він загорівся й упав. Напевно, зенітки збили, але я щось не пам'ятаю стрільниці зеніток. Почувся гул авіаційних двигунів, щосекунди голосніший. Глянув у бік заходу, а там небо чорне від літаків. Було їх штук двісті, може, й триста. Попереду них небо чисте й блакитне, а за ними біле від вихлопних газів. Ну, думаю, тепер все, порятунку не буде, ніхто й ніщо не уціліє. А що завод будуть бомбити — поза сумнівом. Недарма стовп диму стоїть над заводом. Де шукати порятунку? І я кинувся бігти від центру заводу. Добіг до дротової огорожі, а далі нікуди. Отут мене й наздогнали перші вибухи, і я впав. Окремих вибухів уже не було чути, тільки страшний гул стояв. Пам'ятаю, що мене підняло, і я полетів, а як падав — уже не пам'ятаю. Опам'ятався, коли вже темно було. Голова

болить і чоло. Поторкав рукою, а вона мокра стала від крові. І пальці лівої ноги болять. Хотів зняти черевик, подивитися, що з ногою, а там носка немає — відірвало, а коли зняв черевик, то побачив, що на маленькому пальці й безіменному відірвало нігті. Ще б трохи вище — і прощавай, нога. А лежу сам чи то в ямі, чи то у вирві від бомби, у темряві не розібрати. Виліз. А куди йти? Поруч ушкоджена огорожа. Так це ж шлях на волю! Якось перебрався через дріт. А далі куди?

Сам завод стояв ніби на височині, а нижче, метрів 200—300 від заводу, розташований табір оstarбайтерів, вони не були ув'язненими, на роботу й з роботи ходили без конвою. От туди я й попрямував. Потрібно ж шукати якийсь притулок. Треба щось і з головою робити, і з ногою. Підходячи до табору, зіткнувся з людиною, старостою одного бараку. Він вийшов за барак і побачив, як я шкандибаю до табору. Запитав, хто я такий і з якого бараку. Я йому розповів, хто я такий і звідки. А що я міг йому сказати, а ще тим більше, що він був українець? Тому я й вирішив йому довіритися.

— Зробимо так, — сказав він, — пішли в барак, скажу, що ти ново-прибулий, це для своїх, а німцям доповім кількість у бараку, й усе. Багато загинуло на заводі, так що взагалі зараз невідома кількість людей у таборі.

У санчастині російські дівчата зробили перев'язку, і так я прописався в новому таборі, а в заводському таборі вирішили, що я загинув. Так я врятувався від ув'язнення.

Наступного дня всіх погнали розбирати завали й очищати територію, і мене теж, незважаючи на поранення. Що нагорі — усе знищено. Говорили, що й під землею були цехи, але сам я не бачив. До речі сказати, що на цивільний табір жодна бомба не впала, хоча над ним і пролітали літаки, а завод з великої висоти бомбили тільки ті, що пролітали над заводом. Цікаво, що сам завод був у лісі, та ще й покритий маскувальною металевою сіткою. Навіть і труби не було. А все-таки знайшли. Проробив там один день. Сотні загиблих витягли з-під руїн. Німців окремо складали, а іноземців — на машини, й відвозили кудись. Боюся навіть сказати, скільки. Не менше сотні, це точно. Наступні дні теж розбирали руїни й також витягали загиблих, в основному східних робітників, в'язнів «Захсенхаузена». На завод я більше не ходив.

Є таке прислів'я, що не було би щастя, так нещастя допомогло. Так і зі мною сталося. Ледве не вмер, бо обжерся. Увечері разом з вечерею видавали тижневий пайок: буханець хліба — кіло двісті, й по 50 грамів маргарину, мармеладу й ковбаси. На вечерю було чотири картоплини й черпак рідини, іменованою підливою. З'їв я не менше кілограма хліба, і все інше, та дві порції вечері. Віддав свою вечерю один хлопець з нашого бараку — крали картоплю в одному місці, про це нижче розповім. Цього було цілком достатньо, щоб людина наїлася, але організм був виснажений — живіт повний, а їсти хочеться. Я б весь хліб з'їв, але потріб-

но щось і на ранок залишити.

Уночі прокинувся від спеки. Подумалося, що це так спекотно на верхньому ліжку.

Прокинувшись ранком, я зліз на підлогу і захитався, усе закрутилося, а від мене, почуваю, виходить жар, як від добре натопленої грубки. Ясно, що занедужав. Поплівів в санчастину, там ті ж дівчата. Відразу — термометр. Температура під сорок. А живіт як барабан — великий. «Ти що їв?». Я розповідаю, а вони аж за голови хапаються: «Знімай штани й лягай на тапчан». Поставили клізму і все не переварене шлунком шматками вилетіло. Тиждень там лежав, а харчувався сухарями й ерзац-кавою. Вийшов, а мене вітром хилитас. Тонкий і дзвінкий. А на роботу йти треба. Ранком з'явилися солдати із собаками й погнали окопи копати. І до вечора без обіду. Увечері вже одержали разом і обід, і вечерю. Чотири дні копали. На п'ятий солдати не прийшли.

У Біркенвердері¹

До обіду нічого не робили. Після обіду прийшов комендант табору з солдатом і оголосив, що нас переводять у філію заводу, яка знаходиться в Біркенвердері, і цей солдат нас відведе, так що збирайтеся.

А Біркенвердер — це невелике чи то містечко, чи то селище за вісімнадцять чи двадцять кілометрів на захід від Берліна, а звідси теж кілометрів двадцять. Ішли польовими дорогами. До вечора добралися. Філія являла собою кілька невисоких бараків, і один барак для робітників. З боку вулиці — огорожі, а на воротах написано «Меблі-фабрик». Із протилежного боку не було ні огорожі, ні охорони, а розлягалися великі луки, де протікала невелика річечка метрів два завширшки. На цих луках ми віддежувались під час повітряних тривог до відбою. У цій філії, наскільки я розібрався, виготовлялася обшивка для літаків, але оскільки основний завод «Хейнкель-Верке» був зруйнований авіацією союзників, ця філія не мала великого значення, проте союзники його виявили й знищили. Про це нижче розповім.

О шостій годині вечора пішли вечерю одержувати. Такою вечерю, навіть коли в ув'язненні був — не годували. На воді варений червоний буряк і ні скалочки жиру, й без хліба. Хоч як уже мені було не до того, щоб харчами перебирати, але я не міг до цього супу себе присилувати. А все-таки голод змусив з'їсти. Ранком дали двісті грамів хліба — добова порція, й півлітра коричневої бурди, іменованої кавою.

На обід — три картоплини з розведеним борошном у воді, нібито підлива. На вечерю знову буряк. А робота важка: займалися демонтажем обладнання. Чи то ж легка справа — зняти верстат з фундаменту не менше тонни вагою й завантажити вручну на машину при такому харчуванні? Бачу — погане діло, так я довго не протягну, треба щось думати. Треба

¹ Біркенвердер (Birkenwerder) — містечко в крайсі Обергавель, земля Бранденбург.

сказати, що німецький порядок, дисципліна, акуратність і все інше полетіло шкереберть: скільки людей прийдуть на роботу — майстер не знав; скільки прийдуть, стільком і роботу знайде. А контроль за появою на роботу й відхід здійснював автомат. При вході в цех на стіні висить годинник: як у нас маятникові з боем, тільки набагато довший, а знизу щілина й важілець. На столі довгий вузький ящик, де на кожного робітника є картка з його прізвищем. Треба знайти свою картку, всунути в щілину й нажати важілець, і на картці відіб'ються години та хвилини приходу на роботу. Так само й відхід з роботи. А конторські працівники після роботи перевіряють.

Наші хлопці швидко розкусили цю механіку. Прийшов ранком, відбив картку й пішов до вечора. Увечері відбив картку, і — його немає, а на роботі був.

От я й вирішив скористатися цією німецькою недогадливістю. Я говорив вище, що одна людина віддала мені свою вечерю. Справа в тім, що в нашому баракі (не знаю, як ув інших) потреби в картоплі не було. Кілометрів за п'ять від табору було село. Не знаю, яким чином, але в полі хлопці виявили бург картоплі, там вони й паслися. От і я вирішив туди сходити, більше ніде не було можливості щось роздобути. А від голоду якось треба було рятуватися. Правда, далеченько було, але голод пожене. До табору на «Хейнкель-Верке», де залишалися наші, було двадцять кілометрів, та від табору до села ще п'ять, усього двадцять п'ять кілометрів, і назад стільки ж — от і всі п'ятдесят. Не солодка це буде картопля, але іншого виходу я не бачив. Підмовив собі в напарники одного друга, а з іншим домовився, що ввечері й ранком він відіб'є наші картки, а за це ми дамо йому картоплі, а цього дня картку самі відіб'ємо. Так ми зробили, й пішли. Надвечір добралися до табору «Хейнкель-Верке», а після заходу сонця ми двоє пара хлопців з місцевого табору відправилися в похід. Пізно вночі повернулися з картоплею, скільки хто міг донести. Відразу ж і наварили, й наїлися. Вранці, з'ївши картоплю, що залишилася, зібралися йти. Товариш мій пішов першим, а я затримався, й отут мене комендант нактив. Здоровий був дядько. Носив увесь час коричневу нацистську форму та свастику на лівому рукаві, і з батоком. Дуже сумніваюся, щоб він знав мене в обличчя. Хтось доніс — це точно.

— А ти що тут робиш, чому пішов з Біркенвердера? — і перетягнув кілька разів батоком.

Я — у двері, а він мене ще раз. Через діру в тину я вискочив на поле. Я-то втік, а картопля ж залишилася. Бачу через щілину, що він пішов — і я назад. Я за ним спостерігав, а він за мною. Тільки-но я зайшов у барак, він теж з'явився.

— А ти ще не пішов? — і знову мене батоком.

Я — у двері, й знову через діру — за табір. Словом, пропала моя картопля. І товариша мого немає. А мені куди подітися? Тільки й маю одне пристановище, що табір у Біркенвердері, туди я й попрямував. Перед самим заходом сонця добрався туди, друг мій уже там був.

Не встиг я розповісти свою пригоду, як комендант з'явився.

— Осаулко Іван і Шемехов Дмитро — це ви?

— Ми.

— Пішли до шефа.

А шеф — це був начальник цієї філії. Про нього ми вже багато чули. Розповідали, що в нього в столі була гарна масивна дверна ручка, якою він пригощав тих, хто провинився — річ у тім, що цей друг, з яким ми домовлялися, щоб він відбив наші картки, цього не зробив. Увечері ні того дня, коли ми пішли, ні наступного дня вранці нашого відходу й приходу на роботу не зафіксовано. Тому перше питання: чому ми на роботі не були, й де ми були? Мовчимо, не будемо ж розповідати? І раптом завили сирени повітряної тривоги. Шеф вигнав нас, пообіцявши поговорити після відбою. Ми, як завжди під час тривоги, побігли на луки подалі. Почувся звук літака, який наближався. І раптом, як на «Хейнкель-Верке», відривається від нього димовий шашка й падає на територію філії. Стоп диму вказував ціль бомбування. Звісно, бомбити будуть. Ми відбігли ще далі. А оті літаки, все небо ними вкрите. Прямо над нами летять. Порівнялись із селищем — і почалося. Свист бомб, ревіння літаків, вибухи одночасно кількох десятків бомб, полум'я пожеж — усе злилося в найстрашніший гул, аж земля тремтіла. Саме селище в основному вціліло, туди небагато бомб потрапило, а від філії одні руїни залишилися.

І отут відбулася зі мною одна історія, або навіть можна назвати її загадкою, що от уже більше півсотні років ніяк не можу розгадати. Я був так вихований, що не вірив ані в Бога, ані в жодні надприродні сили, але після цього випадку моє невір'я в чисту або нечисту сили похитнулося. І все це відбулося від заходу сонця й до сходу. А діло було так.

Тільки зайшло сонце. Відбою тривоги ще не було. І раптом піді мною земля здригнулася, а потім наймогутніший звук бомби, що розірвалася. Глянувши у бік селища, звідки він долетів, я побачив височенний стовп диму, полум'я, землі й взагалі всього, що на землі стояло та лежало. За цим вибухом пішов інший, такої ж потужності. Це були бомби вповільненої дії, півтонни вагою, а може, й більше. Пам'ятаю, що я тільки на одну мить побачив стовп вибуху, а далі — цілковитий провал у пам'яті.

Відчуття свого буття й почуття, що я — це є я, при пам'яті й живий-здоровий, повернулося зі сходом сонця. Я стою серед залізничних колій, повз мене, набираючи швидкість, рухається пасажирський поїзд, я на ходу заскакую у вагон, і поїхав. Цікаво, що втрата пам'яті відбулася в той момент, коли сонце зайшло, а повернулася, коли воно трішечки, ледь-ледь показалося з-за обрію. Пройжджаючи повз вокзал — побачив назву станції: Оранієнбург.

У вагоні жодної душі немає, навіть провідника. Неприбрано, валяються ганчірки, папір, бинти брудні, пахне ліками. Здогадався, що це санітарний поїзд, а от куди їде — невідомо. А взагалі ж у нього є місце призначення, а я ж куди їду? Сиджу, міркую. Поїзд швидше за все їде на

фронт, прибирати ніколи. Напевно, десь на шляху його очікує поїзна бригада, й там зроблять прибирання.

Поїзд іде майже без зупинок, поспішає. А їсти хочеться — жажливо. Останнього разу їв добу тому холодну картоплю в таборі на «Хейнкель-Верке». Не може бути, щоб у вагоні чого-небудь не знайшлося. Мотнувся по вагоні — знайшов. Валяються разом зі сміттям недоїдки хліба, ковбаса, недоїдені бутерброди. Хоча й брудне, з підлоги підняте, але тут не до жиру, бути б живу. Наївся від пуза. Спасибі російським солдатам, це завдяки їм я так наївся. Трохи пізніше пити схотілося. У цьому вагоні води не виявилось. Знайшлася в іншому. Покурити б не завадило. Є й це. Повно недокурків сигарет, сигар, а вогню немає. Пішов по вагонах у надії знайти де-небудь сірники.

Сірників не знайшов, а в одному вагоні знайшов собі товариша. Кликали його Філей. В одному селі перебував госпіталь і залізнична станція, а поруч господарство, де він працював. Довідавшись, що поїзд відправляється на фронт порожняком, він вирішив цим скористатися й утікати. Під'їхати поїздом ближче до фронту і там почекаати своїх. Це мене теж влаштовувало. Вирішили триматися один одного. Тепер я вже знаю, куди їду. У Філі знайшлися сірники. Закурили. Так можна подорожувати. Поїзд везе, їжа, курило є, а води ось немає. Після ковбаси й бутербродів на воду тягне. На одному полустанку або роз'їзді поїзда зупинився, пропускаючи зустрічного. Філя вирішив вискочити попити, а тут де не візьмися поліцей. Хто б міг подумати, що на якомусь поганенькому роз'їзді можна напоротися на поліцію? Схопивши Філю за комір, повів його в приміщення. Мене, схоже, не помітив, а тут і поїзд рушив. І знову я один залишився.

Поїзд уже, напевно, відмахав сотень дві кілометрів, чи й більше. Скільки ще їхати і куди? Треба щось думати й робити. Сподіватися на подальше везіння небезпечно. І сонце вже хилиться до заходу, і на сон тягне. А спати не можна: якщо поїзна бригада мене не виявить (що дуже мало-ймовірно, а вона десь чекає поїзда, так я думаю), то доїду до самого фронту, а там невідомо чим закінчиться; у найкращому разі — у якому-небудь таборі — у штрафному або концентраційному. А чи довго їм і розстріляти? Поміркувавши так, я вирішив на першій зупинці зійти. Ну добре, зійду, а далі що? Мене обов'язково затримують. Куди їду, звідки? Я не буду розповідати, що із мною сталося минулої ночі, це для маленьких дітей казка, але не для поліції. А для них я придумав іншу казку, більш правдоподібну. Працював у Штеттині (уже зайнятий радянськими військами), разом із хазяїном і його сім'єю евакуювалися, у місті Оранієнбург нас бомбили, документи в хазяїна, куди він дівся — не знаю, а я от сюди приїхав. А їхали ми до родичів хазяїна кудись. Якщо поліція мене не затримає — я сам до них з'явлюся і, розповівши цю казку, попрошу куди-небудь на роботу влаштувати. Це буде більш правдоподібно: жоден утікач сам поліції в руки не полізе. От на цьому я вирішив зіграти і, треба сказати, не помилився.

Поїзд став сповільнювати хід, схоже, що буде зупинка. По кількості шляхів видно, що станція велика. Проплив будинок вокзалу з написом на фронтоні «Фюрстенберг»¹. Поїзд зупинився. Заздалегідь набивши кишені хлібом і куривом, я зійшов. Саме і поліцейський на пероні прогулюється. Ось зараз почнеться: «Стій! Куди? Звідки? Документи». Але... нічого подібного. Подивившись на мене, він навіть відвернувся. За кілька метрів від нього я зупинився, а підійти заговорити не наважуся. Так і стояли зо дві хвилини. Глянувши на мене, він пішов у будинок вокзалу. Я теж туди. У залі чекання побачив, що він бесідував з іншим поліцейським. Я сів неподалік, намагаючись звернути на себе їхню увагу. А вони розійшлися, не глянувши на мене. Вони бачили мене, але чомусь поговорити зі мною в них бажання не було. А вже стемніло, потрібно десь нічліг шукати. У пошуках затишного місчини заблукав у зал ресторану, який не працював. Погриз сухого хліба і заліз під стіл. Крізь сон було чути сигнал повітряної тривоги, але я не прокинувся. Якби взялися бомбити — я б там і залишився під руїнами.

Ранком, прокинувшись, поїв те, що ще залишилося, потинявся вокзалом та подався в місто. У місті, як і на вокзалі, ніхто не запитував, хто я такий і що тут роблю, незважаючи на те, що сам на очі поліцейським ліз. Час уже до обіду підходить, їсти хочеться, а хоробрості ніяк не наберуся самому до поліцейського підійти. Але й не тинятися ж мені по місту нескінченно, хтосьна, чим це може скінчитись. І я зважився. Підійшов до одного поліцейського, й так і так, пане поліцейський, і розповідаю свою вигадку. От що мені тепер робити? Він трохи подумав, а потім сказав: «Іди зі мною». Прийшли в поліцейську дільницю чи управу, не знаю, що це було. У коридорі велів почекаати, а сам зайшов в один з кабінетів, двері щільно не прикривши. Чую, доповідає й розповідає мою історію, напевно, начальникові. І запитує: «Що з ним робити?». А начальник говорить: «Відправимо в табір, куди інакше ми його дінемо?». Ну ось! Приїхав. Чи давно із цих таборів вирвався, й знову туди. Хотів уже рвонутися звідси, але заговорив поліцай, і я став прислухатися. І от почув розмову:

Поліцай: Недобре так робити, хлопець сам до нас прийшов, а ми його в табір.

Начальник: А що ти пропонуєш?

Поліцай: На біржу праці його, а там куди-небудь влаштують.

Начальник: Але сьогодні субота, там тільки до обіду сьогодні працюють. Зараз зателефоную, довідаюся. Нікого немає, пішли вже. Щоб не тинявся містом, нехай у нас посидить до понеділка. Відведи його.

Я вільно зітхнув. На біржу праці — це добре. Якщо до бауера потрапити — взагалі було б відмінно. Пройшли через двір до двоповерхового

¹ Фюрстенберг (Fürstenberg, Fürstenberg/Havel) — містечко в крайсі Обергавель, земля Бранденбург, розташоване на ріці Гавель.

будинку навпроти. Піднялися на другий поверх. Там довгий коридор з багатьма дверима.

— Помісти ось цього хлопця куди-небудь до понеділка, — сказав мій провідник і пішов. Той відімкнув одну з кімнат і, впустивши мене туди, знову замкнув. У довгастій кімнаті — метрів вісім квадратних — стояв невеликий столик, два ліжка і два табурети, на одному з них сидів хлопець, може, років на два старший за мене.

— Ти за що сюди потрапив? — звернувся до мене по-польському.

— Як потрапив? Куди потрапив?

— Ти що, дурний чи прикидаєшся? — і показав на маленьке віконце під стелею. Аж тепер побачив, що воно із ґратами.

— Це ж в'язниця, дійшло?

— А я, — говорю, — ненадовго сюди, тільки до понеділка.

— Подивишся, сюди тільки ввійти легко, а вийти дуже важко, а якщо вийдеш, то тільки в концтабір або штрафний.

А він, звали його Антеком, з хазяїном побився, дав йому добре, коли той його вдарив.

Принесли обід — чотири картоплини, политі рідиною, начебто підливою. Проковтнув, як собака муху. На вечерю — миску бруквяного супу, теж без хліба. А ранком дали денний пайок — двісті грамів хліба. Пройшла неділя. У понеділок поснідали, а за мною не йдуть. Стукаю у двері. Відкривається віконце:

— Що треба?

— Мене повинні сьогодні забрати звідси, на арбайтсамт (біржа праці) відвести.

— А там, у канцелярії, знають, коли треба — прийдуть.

Проходить ще година — не йдуть. Я знову стукаю. Морда у віконці запитує: «Хто стукає, що треба?». Я знову своє, а він: «Якщо будеш стукаєти ще раз, то я тебе так стукну, що більше не будеш, а якщо потрібно тебе випустити, то за тобою прийдуть». Поляк сміється:

— А я що говорив!

Просидів я дев'ять днів. Про мене просто забули, тому що ніде я не був записаний, значить, у них не числився. На дев'ятий день чергував мій знайомий.

— Ти ще тут? Виходь швидко.

Аж тепер мене записали, і в одній графі визначили розписатися й заплатити три марки і двадцять п'ять пфеннігів. «А це ще за віщо? — запитую. — Дев'ять днів тримали, і ще платити я повинен. А грошей у мене взагалі жодного пфенніга немає. Можете мене назад посадити, а грошей я не маю. А взагалі за що я повинен платити?». «А ти думаєш, тебе задушно годували, і спав на нашій постелі?». От така розмова в нас відбулася з начальником. Коротше кажучи, поліцей заплатив за мене, а начальник сказав йому: «Ти його привів, ти й відводи». В арбайтсамті пішов у канцелярію, а я в залі залишився. Через хвилину вийшов. «Сиди тут, —

сказав, — за тобою прийдуть». Через годину-півтори заходить чоловік, довгий та худий, з одягу видно — бауер. Я чомусь відразу впевнився, що за мною. Так і є. Пішов у канцелярію, а коли вийшов, велів за ним іти. Ідемо передмістям, а місто ліворуч від нас, начебто в низині. На міському годиннику пробіло четверту годину. Німець поліз у жилетну кишеню за своїм годинником:

— Так уже четверта, настав час полуднувати.

Німці, якщо я вище не говорив, то зараз скажу, їдять п'ять разів на день улітку, а взимку — чотири. Другий сніданок — фриштик, о десятий ранку, а полуденок — феспер, о четвертій дня. Якщо в цей час він не вдома, то з собою бере. О певній годині, де б він не був, він другий раз снідає або полуднус. Ані на п'ять хвилин раніше або пізніше. Так і зараз. Поліз у кишеню й витяг згорток із двома бутербродами з шинкою, по запаху чутно. Зараз, думаю, один собі візьме, а інший мені дасть. Коли б не так! Один наминає, а інший в кишеню запхнув. Покінчивши з одним, взявся за другий. Що б ти вдавися, думаю. Не вдавися. Певно, з кілометр ішли, а заговорив тільки двічі. Один раз запитав, як звуть, а другий раз сказав, що зараз по дорозі зайдемо до коваля, візьмемо колесо від воза, підемо на станцію й поїздом додому поїдемо. У дворі кузні ні душі, пішли полуднувати. Наказавши мені чекати на нього у дворі, хазяїн, так я буду його називати, а прізвище його Зисмунд, пішов у будинок. День був теплий, безвітряний, я присів під деревом у тінь, чекаю. Подув вітерець — і чимсь запахло дуже смачним. Принюхався — хлібом свіжим пахне. Звідки це? Почав уважно розглядати двір, і — он воно! Під вишнями на стелажах повно хліба. У цьому дворі й пекарня. Що б зробила на моєму місці голодна людина? Не треба ворожити, ясно й так. Я глядь ліворуч, глядь праворуч — нікого не видно. Швидко підходжу до стелажа, хапаю буханець — і в пазуху. Потрібно кудись сховатися. Бачу — туалет, я туди, кращого безпечно-го місця не знайти. Не доївши буханець, десь зо чверть залишилося, почув розмову надворі та голос мого хазяїна: «Куди він дівся, чи не втік?». Потім став кликати мене, а в мене ще добрий шматок хліба недоїдений, не кидати ж його. Чорт із тобою, думаю, кричи. Уже не пережовуючи, а просто так шматками проковтнувши, я вийшов.

— Бери он те колесо, і пішли.

На станції колесо здав у багаж, і поїхали. Приїхали на станцію Фельдберг уже пізнім вечором. Забрали з багажного вагона колесо, а з камери схову велосипед, і пішли. Кілька кілометрів пройшли шосейною дорогою біля покажчика «Фірстенгакен — 3 км» звернули на польову дорогу. Незважаючи на те, що з'їв буханець хліба, я знову зголоднів. Але втішав себе думкою, що мене чекає вечеря. Уже чого-чого, а картоплі я наїмся. У попередніх двох хазяїв, де я працював, завжди її залишалося досить, ранком доїдали. Якось добралися. Намучився добре. На плечах колесо нести незручно й важко, і котити теж по дорозі в темряві не краще. Відкрила господиня, невисока повна жінка.

— Ось працівника привів, нагодує його.

Оце діло! Зараз я вже наймся. Запросивши мене сісти за стіл, господиня пішла і відразу ж повернулася із великою сковорідкою в одній руці, а в другій тримала великий порцеляновий кухоль із півлітра місткістю. Я вже знав, що в сковорідці картопля, а в кухлі скотитини, чи ще називають їх маслянкою, що залишається після виготовлення масла. Вона смачна. Сковорідка накрита тарілкою. Господиня пішла. Піднімаю тарілку, а там чотири ложки картоплі; заглядаю в кухоль, а маслянки теж ледве на дні. І хліба ні шматочка. Взагалі ж, німці вечеряють без хліба, але зараз можна було б дати. А хіба крім картоплі в господі нічого немає? Повечеряв, як собака мухою. Зайшов хазяїн. «Поїв?» — запитує. «Поїв», — відповідаю. Краще б запитав, чи наївся я. «А воші у тебе є?» «Є», — кажу. А цього в мене вистачало. «Тоді, — говорить, — сьогодні переспши у stodolі на соломі, а завтра дам чистий одяг».

До ранку проспав на соломі, накрившись мішками.

Підняв мене до сходу сонця. Показав, що робити. Робота знайома: вивезти гній, підстелити, рознести корм. Полька Ліна й невістка корів доять. Син на фронті десь. Прийшов француз військовополонений. Ось і ознайомився я з господарством. Хазяїн був не з бідних: вісім корів, дві пари коней, молодняка телят штук вісім.

Упоравшись, пішли снідати. Хто про що, а я про своє. От я вже наймся досхочу! Але ж ні. На кухонному столі стояли три тарілки якоїсь борошняної бовтанки, грамів по триста хліба і по чашці ерзац-кави. От такий сніданок. Я ще три рази стільки з'їв би. Коротше кажучи, проробивши в Зисмунда місяць, я жодного разу не наїдався досита. Виручав мене горох. Налапав в одному мішку в stodolі. Наберу в кишеню і, коли ніхто не бачить, жую. Так і живу. Робота відомо яка — селянська. Орали, сіяли, саджали, хоча й був місяць березень. Там весна рання. Сплю, як і раніше, в stodolі на соломі, укриваюся мішками, воші заїдають. Про те, щоб дати мені чистий одяг, і мови немає. Спасибі, виручили французи полька Ліна. Француз дав військовий мундир, сорочку та штани, а Ліна моє прокип'ятила й випрала. Так жив цілий місяць, приблизно до 20 чи 25 березня 1945 р.

Але одного, як говорять, прекрасного дня, чи, вірніше буде сказати, прекрасного вечора, прийшов кінець моєму перебуванню в Зисмунда. Одного справді прекрасного весняного вечора, упоравши худобу і в останню чергу підстеливши молоднякові, я стояв біля телятника, обпершись на вила. Зараз підемо вечеряти. Підійшов хазяїн.

— Ти підстелив телятам? — запитує.

— Підстелив, — кажу, — вони будуть краще спати, ніж я. Не встиг втямити що, де, звідки узялося, як лежу на землі. За кілька секунд зрозумів, що це хазяїн мене вдарив.

Це за що ж? За те, що я працюю зі світанку дотемна голодний, сплю на соломі, мішками вкриваюся? Спасибі Ліні, що від вошей позбавила!

І за це мене ще бити?! Піднімаюся, беру вила в руки й із усього маху його по хребті. Раз, другий, за другим разом він упав. Я тоді не усвідомлював, що робив. Коли він упав, тільки тоді до мене дійшло, що я німця побив. І я втік на город у картоплю, уже стемніло, і мене не видно. Сиджу й міркую, куди мені подітися. До господи дороги мені вже нема, нічого й думати туди повертатися. А між іншим сказати, що на сході вже гримотить, до звільнення залишилося сім днів, тільки я не знав цього. І я вирішив податися на схід, назустріч радянським військам. Якщо мене піймають у селі — найлегше покарання буде, якщо місцевий поліцай відшмагає батогом, а в найгіршому разі запроторять у штрафний або концтабір. Отож вирішив — іду на схід. Хоча продуктів на дорогу немає, і зараз би собаку з'їв, але іншого виходу не бачу. Як говорять, що Бог дасть.

...І Бог дав: за кілька днів відбулася зустріч із радянськими військами.

(Переклад з російської М. І. Пасічника)

Римская Анна Тимофеевна

Мои воспоминания о своей жизни я хочу назвать: «И только правда...»

Я, Римская Анна Тимофеевна, родилась 9 сентября 1924 г. в Харькове. Отец — Римский Тимофей Феоктистович, мама — Римская Евгения Федоровна. В 1927 г. папа умер от диабета (назывался он тогда «сахарная болезнь», и в то время он был неизлечим). Ему был 41 год. Мама осталась вдовой с тремя детьми: Оля — 8 лет, я, Анна — 3 годика, Нана — около годика. Мама моя — деревенская, неграмотная женщина, без образования. Очень тяжело нам жилось до войны. Мама работала на железнодорожной базе чернорабочей, идет с работы — несет сумочку с углем, с дровишками, купить топливо не на что было. Мы всегда были голодные, раздетые, разутые. Жили мы в кухне: мы, трое, спали на кровати, мама на полу, на фуфайке у печки. После работы мама ходила по людям, работала (стирала, копала, белила, мазала и т.д.). Однажды она принесла вареники, а они были несвежие, было у нас у всех отравление.

В школе я училась посредственно, все мысли были о куске хлеба, [но] мне удавались гуманитарные науки — география, история, немецкий язык. Преподавателем немецкого языка была Александра Ивановна Кочуенко, а так как я хорошо учила немецкий язык, то она меня порекомендовала познакомиться с девочкой из шестого класса (а я уже была в десятом). За мою работу меня кормили вечером, и заплатили 50 руб., и [дали] отрез на платье, которое у меня было единственным. Помню, как меня иногда угощала соседка Оля Семпохина из девятого класса бутербродом из французской булочки с окороком (ее папа работал машинистом паровоза). В детстве мы состояли на учете в тубдиспансере, нам прописывали рыбий жир, на котором наша мама жарила картофель. А самый счастливый день был раз в месяц: на зарплату мама покупала одну буханку круглого белого хлеба и один килограмм халвы, разделит на четыре части — вот это был у нас праздник, а вкуса колбасы, мяса, пирожного и т.д. мы не знали.

Однажды в десятом классе нам оказали материальную помощь: по одному байковому одеялу (простыней у нас не было, было рядно), мне мальчиковый пиджак, ботинки мальчиковые, что-то там сестрам тоже. И так зимой я и ходила: юбочка серая, пиджак мальчиковый, туфли парусиновые, а зимы тогда были нормальные — снега по колено, приду в школу — ноги мокрые до колен, сижу возле батареи, отогреваюсь. В то время с обувью было трудно: в классе распределили туфли, и когда подошла моя очередь купить эти туфли, то у мамы не было всего шесть рублей, так же как и на фотографию выпускную в десятом классе в 1941 г.

Так как я хорошо (относительно) знала немецкий, то сдала документы в Институт иностранных языков (находился на Московском проспекте, № 6, потом его разбомбили), занятий в институте не было, уже немцы приближались, но я еще успела поработать пару месяцев на посудно-оцинковочном заводе по проспекту Московскому, там, где сейчас находится кинотеатр «Москва». Уже бомбили, и я, когда шла с работы мимо Библиотеки [имени] Короленко разбомбленной, рылась в книгах, и домой приносила книги. И это пешком от Московского проспекта на Лысую Гору — [в] поселок Красный Октябрь.

Перед приходом немцев были бомбежки, я почему-то не боялась, любила наблюдать из коридора, с веранды, как в небе лучами прожектора «ведут» самолет, было красиво: на темном небе несколько лучей прожектора ведут самолет, а он такой серебряный, зенитные установки по ним стреляют, разрываются огненные, разноцветные снаряды. А все — мама, сестры — прячутся в погребе. Даже когда бомбили, я не уходила, а спала, и когда однажды напротив в дом попала бомба, и взрывной волной на меня, спящую, бросило оконную раму со стеклами — тогда я пошла в погреб.

В конце октября несколько дней было безвластие, наши отступили, немцы еще не пришли.

В числе немногих мы остались в Харькове, ехать было не на что и некуда. В это время весь народ, который, как и мы, остался в Харькове, все ходили, несли, тащили что где можно было: мыло, патоку, семечки, крупы и т. д. А мы — дети — нигде ничего не могли достать, в город не ходили, а жили мы на Лысой Горе (поселок Красный Октябрь), и вот когда пришли немцы в конце октября, мы были такие нищие — ничего у нас не было в запасе. Стояли солдаты-немцы на поселке, и они говорили: «Если вас заберут в Германию на работу, то постарайтесь попасть в село к хозяину». Пришла зима, очень холодная, снежная, топки нет, ходили в лес за дровишками, кушать было нечего, ели картофельные шкурки.

Соседка по квартире Клавдия гадала на картах, приходили женщины, и немцы тоже, и один немец устроил меня в казарму уборщицей (а мне было 17 лет). Я куталась, прятала лицо, солдаты иногда давали в котелке кашу, суп — несла домой для мамы и сестер, Оли и Наны. И однажды меня увидел офицер, выгнал, выбросил на улицу («русская свинья», «gussische Schwein»). С соседкой Клавдией ходила на менку, но менять-то было совсем нечего. Клавдия гадала женщинам, а у каждой на фронте муж, сын, брат, они давали то пару картошек, то бурак, гарбуз, фасоль, кормили нас отварным бураком, гарбузом, домой мы приносили в узелках всего понемножку. Зима была морозная, снежная, а ходили мы пешком от села до села; одежда я была в пиджачок мальчишеский и в ботиночки (сапог, валенок не было), перемерзали, болели, но выжили.

В феврале месяце 1942 г. пришел полицай, записал нас, прислали повестку явиться на сборный пункт на Панасовку, в артиллеристское училище.

В паспорте ставили штамп: «транспорт № 15» — мы не являлись, потом ставили штамп «транспорт № 16». А уже в мае месяце пришел за нами полицейский (бывший наш учитель истории Николай Иванович) с винтовкой и забрал меня и сестру Олю (мне 17 лет, ей 22 года), привел на сборный пункт на Панасовку, в артиллеристское училище, поставили в паспорте «штамп» № 17 (это все есть в моем паспорте первом). Потом нас нашла мама, пришла попрощаться: стояли мы за решетчатым забором, плакали. Вечером нас погрузили в товарные вагоны и повезли в Германию.

В вагоне мы встретились с Марией Дмитриевной Обуховой — женщиной около 40 лет, и с одноклассницей Оли — Тamarой. Девочек Марии Дмитриевны забрали еще раньше, в феврале 1942 г., и так мы держались вчетвером: наша тетя и мы, ее племянницы. В вагоне была солома, на которой мы все спали. Кормили нас так: на вагон давали мешок семечек подсолнуха, и больше ничего. Состав останавливался не на станции, а на расстоянии. Как только остановка — все бегут в кусты, у всех расстройство желудка (понос) от такой пищи. Уже на территории Польши нам давали похлебку из отрубей. А еще нас всех постригли «под мальчика» — такая очень короткая стрижка, чтобы не заводились насекомые (вши). На территории Германии однажды на станции позвали нескольких человек помочь поработать в ресторан на кухне. Чистили мы отварной картофель в мундирах, горячий ели, обжигались, мне стали дурно, отвели меня в туалет, отлили водой, глянула на себя в зеркало — зеленая, желтая от истощения.

Везли нас 8 дней, привезли в г. Магдебург¹ (на севере Германии), на биржу труда, построили в ряд, как рабов, и ходят наниматели, нас рассматривают, как рабов. А мы так вчетвером и держимся вместе. А ехали мы с женщинами из Сумской области, а они все деревенские, неопрятные, в длинных юбках, и мы четверо выделялись. Нас взял хозяин, погрузил на грузовую машину. И едем мы по Германии, все необычно, чисто, красиво. Давно мы уже выехали за город, и не увидели никакой разницы между городом и деревней: все улицы вымощены камнем, чисто, заборы сетчатые, цветы, во дворах нет ни хлама, ни мусора, все дома двухэтажные; мы уже в деревне, а мы думали, что мы еще в городе. Большой дом трехэтажный стоит у дороги, вокруг поля, огороды. Нас поселили в домике в глубине огорода, постель выдали — простыни, пододеяльники, на окнах занавесочки белые в цветочек. Хозяин выдавал нам продукты на неделю: картофель, морковь, лук, крупу, муку, хлеб и т.д. Мария Дмитриевна готовила нам кушать. Хозяин выдал нам сапоги резиновые, комбинезоны, и мы выращивали цветную капусту: в ящики сеяли семена, через 45 дней рассаду высаживали в грунт, каждую неделю сеяли, высаживали цветную капусту, дождевой установкой поливали — а это большие трубы и колеса в наш рост, и это мы таскали по огороду. И так

¹ Магдебург (Magdeburg) — місто на Ельбі, адміністративний центр землі Саксонія-Анхальт.

за целое лето 2–3 урожая собирали. Работали мы от темна до темна. За нами ходил надсмотрщик, все указывает, проверяет, а на меня все кричал: «Ты, Анна, ходишь, как сонная! Шевелись, шевелись!», а мне казалось, что я работаю быстро, хорошо, а мне еще не было и 18 лет.

За цветной капустой приезжала грузовая машина, и мы в ящиках грузили [ее] на машину. За лето мы отъелись, волосы отросли. Немцы, которые брали капусту, были инвалидами: один без ноги, а другой без руки. И вот они приглашают меня и Тамару в село в выходной день, а у нее нет никакой одежды, ни обуви. Кое-как нашли юбки, блузки, а туфли немцы попросили у хозяйки, а они были малы, и с тех пор я заработала себе мозоли на всю жизнь. Привезли нас в селение на ярмарку, ходили, все смотрели, все ярко, красочно, я раньше такого никогда не видела. Приглашают нас в кафе покушать, угощают нас сосисками (а все по карточкам), и они едят сосиски руками без вилок, что было нам удивительно, хотя я раньше никогда и не была в ресторане. Ходили по ярмарке, а туфли жмут, и ничего не мило. Вечером приглашают в ресторан поужинать. По-немецки мы говорили кое-как, но нас понимали. И вот с Тамарой мы поднимаемся, идем в туалет, а сказать стыдно, куда мы идем. А они спрашивают: «куда?», мы застеснялись, но они догадались и дают нам в руки по 10 пфеннигов — мы, конечно, удивились: зачем? Заходим в туалет: светлая, чистая, уютная комната, сидит старушка чистенькая, беленькая, аккуратненькая и протягивает руку. И мы догадались, что нужно ей отдать деньги. На столе большое зеркало, на белоснежной скатерти на столике лежит все: расческа, пудра, помада, духи и т. д. (а у нас в России в то время не было платных туалетов, что для нас было очень удивительно; у нас они появились в году 1987–1988).

Вот такой был первый выход в город в Германии, все было необычно, в особенности чистота.

По окончании сезона выращивания цветной капусты, в ноябре месяце 1942 г., хозяин посадил нас на грузовую машину и отвез в Магдебург на биржу труда. И опять нас осматривают, как рабов, привезли в большой лагерь при военном заводе «Польтэ»¹. Деревянные бараки, широкий коридор, по обе стороны комнаты на 16–20 человек, кровати двухэтажные,

¹ Повна назва підприємства — «Polte Armaturen- und Maschinenfabrik A. G.», пізніше було перейменоване на «Polte-Werke». У Магдебурзі було кілька філій підприємства, в тому числі «Maschinen- und Armaturenfabrik» (колишній завод L. Strube) в районі Магдебурга Букау (Buckau), та «Silva-Metallwerke GmbH». На заводі «Польте» в Магдебурзі працювали також ув'язнені, привезені сюди з концтаборів Равенсбрюк, Бухенвальд, зокрема, у табір «Polte-Lager Magdeburg-Stadtfeld» (створений у червні 1944 р.). Заводи цієї компанії були також у багатьох містах Німеччини, зокрема, дуже масштабно примусову та рабську працю, в тому числі зі східних окупованих територій, використовували на заводі «Польте» в Дудерштаді (Duderstadt) в Нижній Саксонії, див. <http://www.nszwangsarbeit.de/html/polte-werk.html>. Сьогодні підприємство називається «Armaturen-Technik Magdeburg GmbH».

стол, печка-буржуйка железная с трубой, о которую мы гладили свои вещи. В комнате нас было 16 человек, назывались мы Lagermädchen (уборщицы)¹. Работали мы по парам, я — Тамарой из Запорожья. Утром в 6 часов подъем, берем ведра, швабры, тряпки и идем мыть полы в коридоре, в умывальнике, в туалете. Заходишь в барак, а по коридору из туалетной все течет, вся нечистота, все унитазы забиты, засучиваем рукава до плеча и начинаем чистить, вытягиваем всякие тряпки, бумагу. А женщины-то все были из глухих деревень и не знали, как пользоваться унитазом: садились рядом, руками брались за унитаз. Мы учили их, как пользоваться унитазом. Это продолжалось несколько недель, пока они стали правильно пользоваться унитазом. После уборки у нас был завтрак: бутерброд с маргарином, с джемом, стакан кофе (конечно, суррогат), бывало, принесут на подносе 16 порций, и все накидываются, каждый хочет схватить горбушку (она всегда толще), и получался скандал. Нашли выход. Стоит на столе поднос, одна из нас стоит спиной к столу, другая берет бутерброд и говорит: «Кому?». Отвечает: Наде, Нюре, Кате и т. д. Так было не обидно, кому как достанется. В обед нам давали баланду: отварная брюква кубиками, заправленная отрубями или комби-кормом, чай. На ужин опять бутерброд с кофе.

После обеда мы занимались всякими работами, в основном возили из завода через трамвайную линию, в сопровождении полицейского, на телеге, большую мебель. Запрягались, как лошади, и везли: шкафы, кровати, столы, стулья для бараков, которые строились рядом через высокий забор от нашего лагеря. В этих бараках поселяли иностранных рабочих: французов, бельгийцев, голландцев, поляков, итальянцев. Наши русские женщины работали на заводе по 12 часов (с 6 утра до 6 вечера, и с 6 вечера до 6 утра — в две смены). Мы сгружали всю эту мебель, даже кровати деревянные, сами монтировали, носили столы, шифоньеры, тумбочки, стулья и т. д. Вот тогда и познакомились наши девушки с ребятами-голландцами: Оля, сестра моя, — с Виртом, Нюра — с Генрихом, Надя — с Яношем, и другие девушки. (Позже, в 1945 г., в апреле месяце, они все пошли с ними в Голландию и вышли замуж). Всю эту мебель мы привозили на телеге из столярного цеха завода. Там же мы получали и дрова для отопления наших комнат, выдавали на каждую комнату по несколько штук палочек, по норме, как в наши бараки, так и иностранцам. Все наши поездки происходили в сопровождении полицейского. Из лагеря везем пустую телегу (она такая большая, в такие запрягают лошадей), на проходной нас полицейский считает, отмечает пропуск, едем через улицу, через трамвайную линию, у заводских ворот нас опять считают, проверяют, едешь в столярный цех и все грузишь.

¹ Від нім. Lager — табір, склад, сховище, Mädchen — дівчина, тобто — робітниця, що працює безпосередньо в таборі.

Однажды ко мне подходит немец-рабочий, пожилой, маленький, такой симпатичный, стал меня расспрашивать, кто мы, откуда. Я рассказала, что я с сестрой из Украины. Спрашивает: как нам здесь живется? Я рассказала все: и как нас кормят (а кормили нас так, что некоторые женщины с голоду пухли, и одна ослепла). Он стал подходить к нам чаще, но все эти разговоры велись так, чтобы полицейский не видел. Зовут его Негг Соика, он старый коммунист, сочувствует нам, он против войны, говорит: «У меня была жена, такая высокая, как ты, — Анна, но она умерла, есть дочь Лиза, живу я в селе». Стал нам помогать. Однажды говорит:

— Анна, я там в телеге положил пакетик с булочками, только смотри, чтобы полицейский не увидел, а то и тебя, и меня накажут.

А последний год, 1944–1945, когда нас стали выпускать из лагеря в город, герр Зоика пригласил нас к себе в гости. Живет он в селе Olfenstet (Ольфенштет)¹, по улице Маиковски. Типичный немецкий дом: на первом этаже кухня, столовая, на втором спальня. Дочь Лиза нас встретила приветливо, стала показывать дом, свой гардероб. Мы были удивлены, увидев столько одежды, к каждому платью, костюму — обувь, пар 20–30. Чистота и аккуратность тоже нас удивила. Подарили мне туфли коричневые (а в бараках мы ходили в туфлях-колодках деревянных), и кое-что из одежды. Г[ерр] Зоика стал нам помогать: давал булочки (Brötchen) черствые. Брат его работал пекарем, и нам доставались черствые булочки.

В году 1945-м стали бомбить англичане, американцы, и нас стали выпускать из лагеря в город, но прежде мы должны пришить на одежду значок «OST» — кусочек материи [рисунок] 5×5 синий, белые буквы OST. Иначе нас на проходной не выпустят. Когда мы приходили в гости к г. Зоике и Лизе, они нас хорошо кормили и еще с собой домой давали. Г[ерр] Зоика включал радиоприемник (а у них в то время было запрещено, как и у нас), и мы слушали последние известия и знали, что происходит на фронте. А фронт уже приближался, и мы все это знали, как немцев гнали до Польши.

Мы приходим домой, в лагерь, и делимся радостью, что наши наступают, гонят немцев на Запад. В комнате нас жило 16 человек, среди нас была Мария Шапуро из автономии немцев Поволжья², прекрасно говорила

¹ Можливо, ідеться про селище, яке зараз опинилося в межах міста Магдебурга, або ідеться про селище Вульфєрштєдт (Wulferstedt) в країсі Бьорде (Börde) (близько 30 км від Магдебурга).

² Йдеться про Автономну Соціалістичну Радянську Республіку німців Поволжя (Autonome Sozialistische Sowjetrepublik der Wolgadeutschen), що існувала у складі РСФСР з грудня 1923 р. до серпня 1941 р. Після того, як почалася війна з нацистською Німеччиною, німці Поволжя у серпні 1941 р. були звинувачені в колаборації та виселені до Казахстану та прилеглих територій. Землі колишньої автономної республіки були розподілені між Саратовською та Сталінградською областями РСФРР.

по-німецьки, правая рука фрау Гойслер — начальницы лагеря, доносчица, подлиза: все фрау целует ручки, плечики. У фрау Гойслер был заместитель герр Рау, который симпатизировал некоторым девушкам, в том числе и сестре Оле. И вот однажды мы рассказали то, что слышали по радио у г. Зоики. Мария доложила ф[рау] Гойслер, на меня вызвала и кричит:

— Ты что, Анна, ждешь прихода своих? Откуда ты это знаешь?

— Мне приснилось, — говорю.

На зиму нас перевели почему-то из бараков в другое помещение — большой четырехэтажный дом, на первых этажах [его] какая-то маленькая фабрика, на четвертом этаже, на чердаке, нас поселили. Чердак с большими сквозняками, холодно.

В лагере нашем женском было пять человек ребят: один дворник Жора, другой портной-казак, и Андрей-сапожник, который мне симпатизировал и очень нам помогал материально. Он умел не только чинить часы, и замки, и кастрюли — все умел, и все ремонтировал немцам, а они ему платили за работу продуктами, и он нам иногда приносил кое-что. Ребята-иностранцы тоже нам помогали, давали нам пакетики супа, которые они получали в посылках из дому.

Однажды в марте вдруг меня вызывает полицейский герр Бишов:

— Ты что, Анна, ждешь прихода русских? Откуда ты знаешь, что немцев гонят из России? Кто тебе сказал, с кем ты имеешь связь?

И при этом бил меня резиновой плеткой толщиной с палец, внутри которой несколько железных прутьев. Это было в марте, мы ходили раскрытые¹, и я все старалась руками закрыть голову, бил по лицу, плечам и кричит: «Засажу в концлагерь!». И посадил меня в одиночную камеру на территории фабрики в штрафлагерь². Камера такая: открывается дверь, на ширину двери помост деревянный, и все. И на замок меня заперли. Здесь я сидела-лежала 6 недель. Почти ежедневно меня вызывал герр Бишов и все спрашивал:

— Кто тебе сказал, что русские близко? С кем ты связана? — и при этом бил этой плеткой.

Андрей узнал и приходил ко мне, у него все полицаи знакомые, он им что-то ремонтировал, ему сказали, где я, и он мне приносил пищу.

Во время бомбежки (уже бомбили американцы и англичане) нас выпускали из камеры, и мы шли в бункер (подвал). И однажды во время очередной бомбежки к нам хлынула большая вода, залила весь подвал, целый водопад, все были в панике, оказалось, что бомба попала в бассейн особняка, который был за забором фабрики. Так как Андрей был в хороших отношениях с полицейскими, ему сказали, что меня будут переводить из штрафлагеря в концлагерь, готовят документы. И Андрей с Жорой уговорили меня бежать из штрафлагеря. И в конце апреля

¹ Тобто без головних уборів.

² Тобто в якості штрафу, покарання.

1945 г., ночью, Андрей открыл мою камеру ключом (не помню, или ему дал полицейский, или он его украл), и мы троим: я, Андрей, Жора — пошли за город. Я попрощалась с ними, пошла одна, уже рассвело, едет машина с солдатами, я остановила, и меня подвезли километров 12 — 15. А шла я в село определенное (уже не помню названия). Была у меня знакомая Зина из Киева, познакомились мы в клубе, в котором собирались мы, русские. Последний год нас уже выпускали из лагеря свободно, но обязательно со значком «OST» на одежде. Эта Зина работала в ресторане у хозяйки посудомойкой, и она нас иногда угощала обедками, которые для нас собирала. И она мне говорила, что у хозяйки есть сестра, которая живет в селе. И вот я решила идти в это село, якобы от ее сестры. Днем я пришла в село, но сестры хозяйки не оказалось, она уехала куда-то, и я пошла дальше, в другое село, три километра от этого села. Иду по улице, везде чистота, как в городе, заборы сетчатые, много цветов. Иду по улице — стоит старушка в черном у калитки. Я и говорю, что ищу работу. Спрашивает: «Кто ты?». Я отвечаю:

— Я работала в ресторане у такой-то хозяйки в г. Магдебурге, но ресторан разбомбили, и мне некуда идти.

— Что ты умеешь делать? Умеешь доить коров?

Я говорю, что нет, стала ее упрашивать, чтобы она меня взяла. Уговорила — а на дворе уже ночь. [Она] повела меня во двор, стоит большой сарай, заходим: в одном углу куча соломы, сена. Живет одна семья русских, все с детьми, грязные, неопрятные, и так в каждом углу по семье. Хозяйка говорит: «Выбирай себе место». Я удивилась, отказалась, говорю, что буду спать в сарайчике маленьком, что был рядом. Дала мне стулья, доски, матрас, постель.

Наутро дала мне на завтрак один блин (думаю: мало), а он такой вкусный, с яйцами, сытный (за три года в Германии я такого вкусного не ела, даже до войны я такого вкусного не ела). Потом оборудовала я себе эту конуру: пришила кнопки газеты и бумагу, двери не было — поставила ящиками. На работу ходила: картошку садила за трактором, убирала в коровнике и т. д. Хозяйка меня кормила, а все ее работники русские сами себе готовили.

Через 6—7 дней, когда уже было безвластие, пришли ко мне сестра Оля и Тамара — моя напарница. Шли они два дня от Магдебурга (Андрей Оле сказал, куда я пошла в село). Оля рассказывала, как ее вызвала начальница лагеря фрау Гойслер и спрашивала, где я, куда сбежала? Била ее по лицу. Оказывается, документы уже были готовы на меня, чтобы отправить меня со штрафлагеря в концлагерь. И вот они подали на меня розыск в радиусе 18 км от Магдебурга, а я же ушла еще три км и этим спаслась от концлагеря. Оля говорила, что пойдет с Виртом в Голландию, и еще пять пар женщин с голландцами пошли в Голландию (Нюра со Смоленска с Генрихом, Надя с Яношем, Сима, Катя). Через 2—3 дня пришел Андрей ко мне и все это рассказал.

Вскоре пришли американцы-солдаты, негры, все здоровые, у каждого фляга с коньяком. А работники-русские не стали ни доить коров, ни убирать, и мы с Андреем кормили, поили, чистили в коровнике. Русские работники вывели во двор огромного кабана, зарезали, смалили, наедались сами, мясо и яйца брали, ели.

Через две недели забрали всех русских мужчин в армию, Андрею я дала свой домашний адрес, нас — русских женщин — в мае месяце тоже отправили с американской территории в г. Бранденбург, в лагерь для перемещенных лиц (так мы назывались тогда) на территорию, освобожденную нашей Красной Армией. В этом лагере мы жили в бывших солдатских казармах, нам готовили документы для возвращения на родину, заполняли мы анкеты, свои данные. Здесь, в лагере, встретила много девчат и Тамару, мою напарницу.

Однажды вызывают меня к начальству. Офицер говорит:

— Ты, Анна, была переводчицей, относилась к девушкам плохо.

Говорю:

— Я не была переводчицей и не обижала девушек.

Он говорит: «На тебя было написано заявление», допрашивает, кричит: «В Сибирь отправлю», посадил в камеру, в подвал со всяким сбродом, проститутками, воровками, каждый день вызывал и грозил Сибирью, я плачу, все отрицаю. Это было в кабинете первого этажа, и я увидела: идет Тамара мимо, я подбегаю к окну, и успела крикнуть ей:

— Тамара, меня обвиняют, собери подписи обо мне и принеси сюда.

А офицер меня оттаскивает, бросает на стул, чуть не бьет.

Тамара принесла заявление с 26-ю подписями, что я не была переводчицей и не издевалась над девушками, что я ко всем относилась хорошо, нормально. Когда офицер мне это сказала, сам был удивлен, что такое обо мне написано. А этот наговор писала Рима, которую отверг Андрей, и таким образом она мне отомстила.

Но все равно меня просто так не отпустили: запугивая меня, принудили меня помочь привезти из Магдебурга девушек, которые не хотели возвращаться домой в Россию (Марию Шапуро, Феню), заодно и бывшую начальницу лагеря фрау Гойслер.

В Магдебург из Бранденбурга (это 160 км) мы ехали на джипе вчетвером: два офицера, я и водитель. На границе, на реке Эльбе на пропускном пункте нас проверили, а у нас были выписаны пропуска, приехали в лагерь перемещенных лиц, меня принимали все за советскую. Коменданты лагеря, наш советский офицер и американский офицер устроили нам торжественную встречу: от входа в глубину зала ковер, и идем мы трое: я посередине, офицеры в форме — красиво, торжественно, в честь нас играет музыка, накрыт праздничный стол, приветствия в честь освободителей. Вопросов было много: как там в России? А я же сама ничего не знаю, я больше молчала, отвечали офицеры. На другой

день мы в сопровождении коменданта, нашего советского офицера и американского офицера едем в лагерь завода «Польтэ», где мы жили и работали. Весь город разрушен бомбежками американскими и английскими, долго петляли по уцелевшим улицам, пока попали в лагерь. Я знаю, где живет фрау Гойслер, приехали к ней, а она выбегает такая радостная, бросается ко мне:

— Дорогая Анна, я так рада, что ваша армия все освободила! — обнимает меня, целует, лицемерка. Она хорошо говорила по-русски, ее научила Мария Шапуто. Офицеры спрашивают: «Где Феня, где Мария?». Она все отрицает, ничего не знает, где девушки. Тогда они ее забрали с собой, еще у нее была одна девушка Юля, хотела сбежать, но ее схватили, когда она уже была одной ногой за окном.

Опять мы ехали через границу по реке Эльбе, опять проверка документов. Возвратились в лагерь и еще пару месяцев ожидали документов — справок в Бранденбурге. Но меня в покое не оставили, заставили подписать соглашение, что я буду работать секретным сотрудником (сексотом), дали имя «Надежда» (все я надеялась, что когда-то это кончится). Но в дальнейшем меня не беспокоили.

Из Бранденбурга нас отправили эшелонам (вагоны по городам: Харьков, Донецк, Киев), погрузили опять в телячьи вагоны, но кормили нормально.

Однажды с девушкой Таней мы отстали от эшелона где-то в Польше, в городе Лодзь, ночевали где-то в садах, в домике, ходили по погребам, искали пищу, через два дня догнали эшелон.

Домой в Харьков я приехала в августе месяце 1945 г. Захожу во двор, идет мама от сарая — старушка в платочке (а ей тогда не было и 50 лет), истощенная, измученная. По справке я должна прописаться, устроиться на работу. Работала на заводе нарядчицей, табельщицей (специальности нет никакой, всего образования 10 классов до войны). Год 1945 — 1946 был голодный, все по карточкам, мама все так же нас кормила (я, сестра Нана), было очень тяжело материально. В январе месяце 1946 г. родила дочь Людмилу, рожала дома, сестра Нана проснулась от крика ребенка. Стала получать письма от Андрея, [он] приехал ко мне в августе 1946 г., прописался, работал сапожником в ФЗО, кормил нас всех — меня, ребенка, маму, Нану. Он был мастер на все руки: чинил замки, кастролю, обувь, всякую бытовую технику. За работу платили: кто пару яиц, пару картофелин, стакан крупы, сахара и т. д.

Мама лежала в больнице с лейкозием, нужно было питание, а его не было.

Мы с сестрой Олей, которая была со мной в Германии, выжили благодаря молитвам нашей мамы. Она за нас молилась ежедневно.

Сестра моя Нана была заядная: все ей не так, все ей мало: почему Андрею хлеба толще, почему Андрею суп густой? И т. д. Эти скандалы он не выдержал, и в январе 1947 г. уехал в Житомир, там жили наши друзья еще по лагерю Казик и Марта, они в письмах приглашали его

приехать, [предлагали] подкормить и помочь поехать найти своих родных в Средней Азии или на Кавказе. Они его поддерживали, подкормили, дали мешок пшена, чтобы он его продал и купил себе билет на дорогу. А его за спекуляцию осудили и погнали этапом пешком в Сибирь, по дороге он простудился, заболел туберкулезом (вообще у него были слабые легкие), и его по болезни отпустили, и он поехал к матери в г. Майкоп. И там жил 8 лет, и потом вдруг вспомнил, что у него вроде есть жена и дочь, и стал писать мне письма.

В октябре месяце 1954 г. он приехал и забрал меня и дочь, и повез в г. Майкоп, где он жил с матерью в недостроенном доме. Много и тяжело работала (строительные работы), через два месяца, в декабре, возвратилась в Харьков с ребенком, без денег, заболела (стали ноги опухать — почки), а работала гардеробщицей в библиотеке им. Короленко. Очень тяжелая эта работа: все ученые мужи, профессора: подает пальто, шляпу, галоши, портфель, трость — и все это в одни мои руки, очень тяжело физически. Лежала в больнице (а зарплата в то время была 225 руб. — 1955 г.), буханка хлеба стоила 30—40 руб., дочь Люда была в третьем классе. Лежала уже дома больная, вышивала крестиком мужские рубашки — платили 70 р. за одну (воротник, манишка, рукава), но выжила.

Для того, чтобы устроить дочь в интернат, поступила уборщицей в школу, работа была тоже тяжелая: кроме основной уборки — мытья полов — еще мы, женщины, носили на 4-й этаж мебель: парты, столы, шкафы, стулья, кровати и т. д.

И с четвертого класса моя дочь Люда была в интернате по одиннадцатый класс. Поступила в институт, после окончания поступила на работу на военный завод п/я № 115. Она скрыла, что я была в Германии.

О том, что я [была] в Германии, надо было скрывать: многие считали нас изменниками Родины, в то время как нас насильно забрали на работы в Германию (а женщины работали по 12 часов в тяжелейших условиях, от голода пухли и слепли). В 1948 г. я работала на военном танковом заводе № 115 на Сортировке нарядчицей, и меня уволили за то, что я была в Германии. Еще один раз я пыталась работать на заводе п/я № 115 на Ивановке — также меня уволили. Было тяжелое время, продукты были по карточкам. Помню такой момент: в столовой поела свой борщ, а напротив сидел мужчина, который не стал кушать борщ, и я попросила: можно взять борщ и съесть? Отдал. А мне было 23—24 года, и не стыдно было попросить — голод. Одета я была в фуфайку, бурки и галоши шахтерские, платок такой рваный, что с трудом могла закрыть дырки.

Дочь Люду вызывали в особый отдел и спрашивали, почему она скрывает, что есть за границей родственники — она отвечала, что никакой связи с родственниками из Голландии не имеет. Взяли подписку, чтобы она сообщала о своих связях с родственниками из Голландии. Я работала учетчицей, нарядчицей, табельщицей на заводе на Ивановке.

С 1966 г. сестра Оля стала нас посещать с семьей, каждые два года приезжала с кем-нибудь из детей. В 1989 г. пригласила меня к себе в гости в Голландию. Она уже имела семью: муж, трое детей.

В том же 1989 г. я купила в селе Берестовеньки Красноградского района хатку шевченковскую *pig strіxою*, з *голівкою*, очень старенькую. Много труда вложила в нее: обдирали (стены из саманного кирпича), дыры лепила, шпаклевала, белила известью, внутри обдирали, клеили обои, потом крышу камышовую ремонтировали. А для того, чтобы оформить договор купли-продажи, нужно было в сельсовете заключить договор на прополку сахарной свеклы — гектара (а это 9 рядков длиной в 1675 метров), а мне было 65 лет. В этом же году оформляла документы для поездки в Голландию (паспорт, виза, 12 шт. фото, билеты, из милиции разрешение). Очень тяжелое для меня было лето 1989 г., в Москву ездила трижды: за визой польской, немецкой, голландской в посольства, за билетами, вся волокита заняла время до 31 августа. 31 августа выехала с внучкой Юлей в Голландию, были мы там 16 дней, 16-го сент[ября] выехали в Х[арько]в. Еще дважды сестра Оля приглашала меня к себе в гости, в 1991 г. и в 1997 г. (оплатила всю дорогу и все расходы). С 1945 г. по 1964 г. мы ничего не знали о судьбе сестры Оли, которая в 1945 г. ушла в Голландию с мужем — голландцем Виртом.

В настоящее время мне 83 года, болячек имею полный букет: колит, гастрит, больная печень, почки, сердце большое, давление скачет, бесконечно лечусь, последние годы перенесла инфаркт, лежала в больницах, в госпитале на Баварии¹ — спасаюсь как могу. Летом нахожусь в поселке Южном, уже ничего физически не могу делать, даже с сапкой и лопатой не работаю. Живу с дочерью, тоже пенсионеркой, имею двух внуков: Диме 40 лет, Юле 34 года, правнучке Лизе — 11 лет, Лине — 1,5 годика.

Самое последнее мое приключение было 21 января 2008 г. (День рождения правнучки Лизы). Получила я свою 1 тысячу (как они называют ее, «компенсацию»²). Это-то мои собственные деньги, отложенные на черный день на похороны. Получила в 5 часов вечера, целый день простояла, измучилась (сердце больное), захожу в лифт, за мной заскакивает парень, сразу наклонился, подымает что-то и говорит:

— Это вы уронили деньги.

Я говорю: «Нет».

— Давайте поделимся.

— Нет, не надо мне чужих денег.

Он выходит на 7-м этаже, я вышла на своем 8-м, а он подымается ко мне и опять:

¹ Нова Баварія — зараз район міста Харкова.

² Йдеться про компенсацію коштів, які були накопичені на ощадних книжках за радянських часів.

— Давайте поделимся, это же несправедливо, мы вместе нашли.

А тут бежит еще один и говорит:

— Вы не находили документы, я вот потерял водительские права, если вы нашли, то отдайте.

Я говорю:

— Я ничего не находила.

А этот первый говорит:

— Бери нас обыскивай, — и распахивает куртку, тот второй убежал вниз по лестнице, а первый отворачивается и начинает якобы деньги считать, и все приговаривает: «Чтобы никто не увидел». А второй высокий опять бежит снизу и опять:

— Может, вы нашли документы? — и начинает меня обыскивать, распахнул мое пальто и ищет. — Вот здесь должен быть карман, — и раскрывает мою сумку, — вот ваши документы, — а паспорт с деньгами лежит в целлофановом пакете, подает мне в руки, — вот хлеб, — достает, — вот ваш зонтик, — а сам роется в сумке, ищет (мою тысячу). Я тогда вырываюсь от них, вскочила в лифт, и нажала 4-й эт[аж] к соседке, а первый бежит сверху по лестнице, но я уже зашла в квартиру к соседке, и свои деньги спасла.

Сегеда Олександра Антонівна

«Робила в Австрії, в горах Альпах...»

Я, Сегеда Олександра Антонівна, робила в Австрії, в горах Альпах, за 30 км від Югославії 30 км від Італії, на паперовій фабриці: Gebiet Klagenfurt, Wolfsberg, Frantschach-Sankt Gertraud, Papier Fabrik¹. Нас було 16 дівчат з одного села, я одна ходила в школу, в 10-й клас [до вивезення в Німеччину], а ті 4–5 класів скінчили і робили в колгоспі. Коли нас запитали, хто де робив, я сказала їм: «Ich nichts arbeiten, ich gehen in die Schule, lernen ich»² 10-й клас. Мене взяли на фабрику, а тих на Holzplatz³. Я робила підмінною: хто у відпустку піде, чи хворіє; чоловік чи жінка — все одно розтовкмачать, і я роблю.

Потім пішла десь поробити після роботи, щоб дали поїсти, і потрапила до директора фабрики герр Фонтанова. Великий дім, на першому поверсі він живе, а на другому головний інженер. Вийшла велика гладка жінка років сімдесяти, сказала мені клумбу обробити (гладіолусів висока клумба). Але бур'ян, і земля потріскалась. Я взяла в неї сапачку, пошкребла, і кажу: «Wasser gibst»⁴, вона зраділа, що хоч щось зрозуміло, пішла, у вікно мені подала шланг, включила. Я пішла полила і пополола, вона зраділа (я чисто одягнена, здорова, красива, [маю] 19 років). Погодувала [мене] і сказала: «Завтра знову прийди». Мене зразу перевели тільки на одну зміну, з шостої ранку до другої дня. І так я один рік ходила, все по дому і в огороді робила, *мати*⁵ говорила мені, що «*батько* хотів тебе взяти до нас, а йому відповіли, що *русскі* мають робити важкі роботи». У них була югославка — поїхала народжувати дитину додому. У них два сини на війні, один — офіцер, на білоруським фронті воює, а з 25-го року народження

¹ Можливо, йдеться про фабрику «MONDI» (зараз — «Mondi Packaging Frantschach AG» — одну з найбільших паперових фабрик у землі Каринтія, розташовану в Франчах-Санкт Гетрауді (Frantschach-Sankt Gertraud) — місті в крайсі Вольфсберг (Wolfsberg), земля Каринтія (Австрія). Крайс Вольфсберг, розташований у лісовій місцевості, у передгір'ях Альп, є лідером з виробництва паперу у Каринтії. Клагенфурт (Klagenfurt, Klagenfurt-am-Wörtersee) — адміністративний центр землі Каринтія (Австрія).

² Перекручена нім. фраза: «Ich arbeite nicht, ich gehe in die Schule, ich lerne» — «я не працюю, я ходжу до школи, я навчаюся».

³ Нім. Holzplatz — лісовий склад.

⁴ Нім. «даєш води».

⁵ Тобто господиня.

Cerega O. A. Напис на звороті: Австрія. Frantschach. 1 травня 1945 р.

син — у госпіталі поранений, і дві дочки за 12 км у Твімберзі¹, Мітці і Мері, ходять з гір на вихідні до батьків, попросити, допомогти що-небудь. Мати — колишня співачка. На великі свята приїздили і їх обох брати, матері і батька (вони так себе звали, і я теж). Коли [господиня] повела в його кімнату — я там не була ні разу, мені хватало кімнат прибирати — там на стіні великий портрет: красивий чоловік, на обох грудях згори донизу хрести та ордени, медалі. Вона говорить: «Хто це?». Я кажу: «Гітлер». Вона схопила мене за плечі і кричить: «Nein!»². Йому, видно, розказала, і він за вечерею (ми втрюх завжди їли, як дочки приходили — теж всі разом), то *батько* ввечері сказав: «Ось фото Гітлера» (страшний чоловік порівняно з тим), «[а то] я воював на австрійських, чеських, угорських [землях] та в Галіції, був у Львові, сам генерал-полковник. Зараз мені 75 років, а мамі 72 роки. Робимо, бо погано жить — на пенсію не проживеш». Мене розпитав, відкіля я і хто батьки. Я йому все розказала.

Робила в новім шпінерай³; високий, великий там зробили, 24 прядильниць на машинах, а в другій половині — я не знала, хто там і що там. Прийшов на роботу і вийшов, обід — баланда, що привозять на тачечці всім (хто чергує) о 12-й годині дня машини вже загуркотіли, прялки стали робити, а нам і їсти не везуть. Нас три людини: одна ще жива, в Харкові живе, Марія Чапак, то вона п'ять класів кінчила, знала гімн французький. Я їм пишу на папері, яким пакують шпигат: «Повстаньте, гнані і голодні,/робітники усіх країн!/Як у вулкановій безодні,/в серцях у нас клекоче гнів!/Ми всіх катів зітрем на порох.../Повстань же, військо злидарів!/Все, що забрав наш лютий ворог,/все повернути час наспів./Чуєш: сурми заграли!/Час розплати настав./В Інтернаціоналі/здобудем людських

¹ Твімберг (Twimberg) — невелике містечко у крайсі Вольфсберг.

² Нім. «Hi!».

³ Нім. Spinnerei — прядильня.

прав»¹. Ми по-своєму стали співати, а австрійці по-своєму, а в другій половині цеху італійці, французи й англійці, та всі як заспівали (а цех під дахом, один метр відкритий, щоб повітря продувало). Так луна як пішла на всі гори Альпи (ми жили, де найвища гора). Ну через 5–10 хвилин після співу вскочив Єлічко, всі його боялись, а не казали, чого. «Schura, was ist das?»². Я говорю: «Я не знаю, що?». Він стоїть: 1 м 50 см [зросту], однієї ноги (правої) праворуч повернена ступня, рука висить права, і око сіре, і волосся — півголови білої (ліва сторона), око каре, і волосся чорне. Потім відкриває борт костюма лівою рукою, а там «SS» — значок. Говорить: «Я тебе відправляю в концтабір». Я говорю (ті ж не можуть говорити німецькою): «Nicht essen — nicht arbeiten»³. Після всього всі до нас збігаються — чоловіки — і говорять: «Gut, Schura»⁴. Комуністи старі і молоді стараються стрітися і свої проблеми розказати, що я їм пораджу? 20 років мені, бачать, що я розумніша від інших. І от мій язык дурний підів мене. Треба було робити голодною та не співати гімн.

От одного разу підходить грузин (із військовополонених, залишився, тут оженився і живе в місті Вольфсберг), робив сталеваром у підвалі фабрики, і *руський* із Сімферополя (Крим) Василь Колесник прийшов після роботи, говорив *по-руському*: «Шура, ходім зі мною, допоможеш мені: одна жінка в мужа померла, а друга пішла на гору картошку батькам брати, а дочка, б...дь, без матері, 18 років, ходить останні дні вагітна. У неї теж волосся чорне, і схожа на тебе». Отже, я грала роль доньки. Дав мені два відра, пішов зі мною, зразу за флігелем шість груш стоять, колючий дріт, і повно стоїть військовополонених⁵, на вишці сидів німець з автоматом і вівчаркою. «Що ти побачила — розкажеш, і йди подалі, назбирай груш, але не давай нікому, хай [навіть якщо] просять — бо тебе вб'є з автомата вартовий». Груш сила була на землі, але він сказав: «Досить і двох відер мені». Виявляється, це йому було дано завдання зробити розвідку — дізнатися, коли з вишки відходять, тобто коли можна під'їхати партизанам. Я їм стала розвідником, а вибрали мене за їдою, бо я могла хоч не все говорити німецькою, а розуміла все. Дав мені черевики старі — дочки, то ще добрі.

Я пішла, а вночі хтось мене штовхає (я внизу спала): «Ауфштеєн!». Я встала, хотіла одягтися, і нічого не розберу. «Ні, не треба». Я їду, коса довга, розплетена, сіра нічна сорочка, боса. Їду — двері защеплені (значить, у вікно вліз), вийшла, прохід вузький, і перед мною другий в чоботях

¹ Уривок з «Інтернаціоналу» (переклад українською Миколи Вороного).

² Нім. «Шура, що це таке?»

³ Нім. «не їсти — не працювати».

⁴ Нім. «добре, Шура!».

⁵ У Вольфсберзі у 1939–1945 рр. існував табір військовополонених «Stalag XVIII-A Wolfsberg», де перебували полонені з СРСР, Польщі, Італії, Великої Британії та інших країн. Також табору належало кілька зовнішніх робочих команд. Див. <http://www.stalag18a.org.uk>

і шинелі, і автомат на шиї. Я і впісялася од переляку. Цей, що ззаду, пождав, я дала руку, і ззаду підкинув, і я вилізла, і той — теж. Ішли пішки, весь час: «гема шнель!»¹. Так 3 км до Вольфсберга, а горами, і там ущелина довга, треба обійти було, вони у чоботах, я боса, де на що наткнуся — він штовхає: «гема!»². Пройшли весь ліс, уже кущі ліщини, і розвідняється. Дивлюсь — вони попадали під кущами, а мені сказав провідник, що попереду йшов, «іти не швидко». Я пройшла, бачу: це ті груші і табір військовополонених, вишка пуста³. Я до грузина вже не стукала, я бігом по місту, щоб на роботу встигнути. Стрічала рідко людей: на мене подивиться — а я на нього. Прийшла в барак, зразу вмилаь і ноги помила. Вже поснідали, ішли на роботу, і я з ними йшла, ніхто ні словом не обмовився, і я стала всіх боятися. Там нікому не вір, бо за кусок хліба тебе здадуть. Через ніч вийшла на роботу, чую, розказують, і мені теж, що цю ніч французький склад із продуктами для військовополонених обібрали, стіну пробили і вибрали повну вантажівку продуктів (їм Червоний Хрест з літаків скидав у залізних банках продукти, на горах збирали коні бочки, тягли волоком). Ну все, я не стала ходити до Фонтанова, я боялась його вяпати в той бруд, що я з партизанами пов'язана, та щоб мене не підіслали до нього вночі, щоб я їм відкрила. Я мовчала і знала, що мене напевне захистив Фонтанов, бо Васю Колесника (що робив із грузином) забрали в гори в концтабір. Мене перевели на загальні роботи до цеху на три зміни.

Я жила в страху до кінця війни. І, тільки скінчилась війна, на другий день я з однією нашою дівчиною пішла пішки через гори в Graz⁴, бо бачила, куди пішки вели військовополонених. Я не думала, що це так далеко. Ми у лісі на високій горі, де сосна, в тумані сонця немає, вниз стали спускатися — світло, і весь Грац як на долоні. Там ми пройшли перевірку, хто *freiwilliger*⁵, хто примусовий. Деся поїхали — не знаю, куди, машинами дві доби стояли: на одному боці картопля посаджена, на другому — селище і річка суднохідна, бо судно стояло. На розі бронзовий кінь із вершником дига стоїть. Потім чоловіків усіх забрали назад, а нас, жінок, у машинах по 50 чол. стоячи підвезли до річки. Там був міст, але його розбито, а на річці залізні пруті, на яких по три човна, носами один до одного, але не сковані. Наша машина остання. Вийшла одна пара — офіцер із дамою. Вузька набережна, навіть не асфальтована, ні дерева, ні лавок. Ця пара — це був сигнал шоферам, вони поїхали круто згори, розгоняться, човни розбігаються, машина тоне тихо, ні звуку, одні

¹ Нім. «Geh mal schneller!» — «Іди-но швидше».

² Нім. «Geh mal!» — «Іди-но!».

³ Таким чином Олександра Антонівна стала провідником, привела цих двох людей (партизан) до табору військовополонених.

⁴ Можливо, йдеться про Грац (Graz) — адміністративний центр Штирії, друге за розміром після Відня місто в Австрії.

⁵ Тобто нім. *freiwilliger Arbeiter* — добровільний робітник.

бульбашки по воді, а шофера в одязі випливають в стороні і лізуть по траві на 4 м нагору. Ми все бачимо і мовчимо, а одна жінка, років 50, знімає золотий перстень з руки і йде, дає шоферу всі наші речі, а ми підємо пішки. Потім мужчини однак випливають, а ми ні. Він взяв перстень і каже: «Злізайте, мені штовхніть машину, і я поїду». Ми штовхнули всі до середини, по інерції проїхав, тоді дав газі вискочив нагору, і кричить, піднявши руки: «*Ми побегіли!*». А друга пара виходить з-за цієї довгої будівлі і говорить: «Треба було і цих німецьких вівчарок потопить»¹. А ми пройшли тихо між човнів, посідали на машину, він куди-то вивіз нас, де було багато на вигоні наших, і ми пішли пішки до Угорщини. Похідна кухня втекла, ми ішли три доби, один із автоматом спереду, і один позаду. Пройшли міст, Буду і Пешт, місто залишилося з північно-західного боку, а ми пішли десь на виноградники. Там скраю од дороги картошка цвіте, а далі виноградники. Будки зробили на п'ять чоловік (без віконі дверей), а ті під лозою розташувалися. Два дні сиділи, жарко, не їсти, а пити хотілось. Я пішла, щоб десь або їсти попросити, або води. Доходжу стежкою до дороги — обганяє мене молода дівчина бігом, і я не розібрала, що з нею сталося. Як вискочив (лежав у картошці) років 60-ти крупний мужик, кальсони на очкурі, і шкіряний збоку футляр висить, а ніж здоровий в його руці, і за плече тримає ту дівчину, а ніж із спини витяг і обер об квіти картошки. Я пробігла по картошці (обійшла, і бігом до селища). Зайшла в двір, кажу: їсти хочу, говорю: «кріг (війна) [капут]», води попросила, вона дала. Я їду в другий двір, а вона кричить: «*Man [ist] schlecht!*»². Я повернулася, а тут уже доріжка прибрана, і мотається здорова вантажівка, два офіцери — один блокнот тримає, другий бут. клей — збирають речі, в кого [є] чемодан: «Завтра їти, а ми ваші речі вам повеземо». Наш полк от, там кірхе (церква)³, тут гора, де ми, і там гора, де церква, здається близько, а як пішла дівчина, то, говорить, через долину ішла на гору до церкви, а там гора зламаних чемоданів, і всі поїхали. Ось там стояли, а в нас залишилися квитанції, від руки написані, і підпис, а на чемоданах наших наші прізвища. От і все.

Знову прийшли два інших проводирі з автоматами і повели нас. Але це було згори їти, пилюка, дорога ґрунтова брудна, всі колодязі замкнені, а як ні — то скла повно на цямрині і кругом колодязя. Старе і мале стоять по обидва боки [дороги], в кого граблі, лопата, сапачка, палка і каструля стара, сокира, в кого що, і б'ють у відра — це звук нестерпний.

¹ На жаль, за відсутності додаткових даних наразі не є можливим підтвердити наведені факти про подібне поводження з репатріантами. Про жорстоке ставлення до репатріантів та різні види репресій щодо них див.: *Полян Павел. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация.* — М.: Наш выбор ЦИРЗ, 1996.

² Нім. «*Man [ist] schlecht!*» — «Погана людина!».

³ Нім. *Kirche* — церква.

Вони кричали: «Вон, совети!», і води навіть не давали, все закрили. Поки ми пройшли зранку допізна, то глухі стали, бо ті повідомляли, а нові виходили і били в що попало аж до кордону, що в Карпатах, і ми вночі пройшли кордон, по людині через хвіртку — більш не пройдеш, і стояли два патрулі, і вже на горах у кущах, і добу відходили. Потім нас приїхали машини забрали, ми і сиру картошку, і кукурудзу їли, бо наша похідна кухня і два офіцери з двома дамами поїхали, ми більше нікого не бачили, і ті проводирі пішли [геть]. Потім забрали нас машини до Луцька, довели і залишили в степу в сараї, де були солдати. Це недалеко від станції Зимні Води. Вона розбита, одні гори розбитої цегли. Два дні сиділи, потім сказали, що о першій ночі буде їхати товарняк з буличником на Харків, хто хоче. А це ж моя сторона, і я одна зі своїх (багато [людей] «одружились» та сидять, то вагітні, то з дітьми — [чекають], поки почнуть ходити поїзди). А мені нема чого ждати. Я втекла, і навіть із Фонтановим не попрощалась, і не подякувала йому навіть за все, чим він мені допоміг. І [нрзб.] досі гріх на душі, але я боялась Єлічко і концтабору.

Пішла на вокзал, кілька дівчат, що туди їхали, і от годині о другій, місяць повний, сидимо. То в тісі дівчини чемодан, а в мене немає. Підійшов офіцер, витяг з-за халяви ніж кухонний здоровий, що м'ясо розрізують, і говорить їй: «Тебе прирізати, чи сама віддаси?». Вона віддала і говорить: «Якби старший, я би сказала, що [це мій] батько — дуже схожий». І що ж виявилось, [коли] у районі нашім на перевірці я зустріла ту дівчину (і не знаю, як її звать). Говорю: «Ти пам'ятаєш того офіцера?» — «Та то мій батько! Я приїхала, а вдома посилка від батька (мама не вірить, а я в платку знайшла фото — обличчя батька, бо він був воєнний, у шапці з зіркою)».

Сябро Григорий Никифорович

«Главное — не унижаться и быть независимым»

Для поколения родившихся в первой половине 1920-х годов жизнь сделала много испытаний, и самым тяжелым была война.

Утро 22 июня 1941 г. у нас в селе В[асиле]-Устимовка¹ было пасмурное. В это время начались каникулы, время отдыха и работы. Рядом с нашим домом был клуб, где имелся небольшой радиоприемник, работавший от сухих батарей. Напротив, через улицу, была школа, она там и сейчас, клуб сегодня. Так вот из этого маленького приемника мы узнали, что началась война.

На второй день началась мобилизация. Мы, подростки, пошли на работу, заменяя ушедших на фронт. Сначала работал прицепщиком на тракторе ХТЗ, работа однообразная — дергать за веревки храповика, который поднимал плуг на поворотах. Трактора были из Опішнянської² МТС. Место прицепщика рядом с сиденьем тракториста. Сиденье металлическое, холодное, поэтому на нем всегда лежала фуфайка. Площадка, где сидел прицепщик, ограничена с боков крыльями задних колес трактора. Вот так и сидишь, одетый в фуфайку, упираясь спиной в правое крыло трактора. Трудно вспомнить последовательность выполненных работ, но кроме работы на тракторе пришлось на лошадях гнать скот на восток. Нас, несколько подростков, посадили верхом на лошадей (ни о каких седлах не было и речи), и мы гнали коров до с. Більськ³, гнали полдня и весь вечер, остановились на поляне у с. Більськ. Утром подоили коров, добавив к своему завтраку молока, и вернулись домой. Стадо коров шло транзитом с запада. Дальше коров погнали другие подростки. Здесь я впервые узнал, что такое яшур. Скот, который мы перегоняли, был им поражен.

Дальше был выезд на строительство противотанковых рвов в р[айо] не станции Абазовка, западнее города Полтава. Выехали на подводах, в основном это были подростки и мужчины непризывного возраста. Строили ров на склоне большой балки, глубиной до трех перекидок земли лопатой. Народу было много, жили на повозках, под повозками, в шалахах из зеленой кукурузы, т.к. рядом было колхозное поле. Все работы выполнялись вручную, из глубины земля выбрасывалась на террасу, дальше еще на одну, и только потом наверх, но и ее надо отбрасывать.

¹ Село Зінківського району Полтавської області.

² Опішня — районний центр Полтавської області.

³ Більськ — село Котелевського району Полтавської області.

И здесь мы, два подростка, Вася Диденко и я, сделали своего рода рац-предложение. Лошади, на которых мы приехали, не работали, а паслись рядом, в балке. Для облегчения работы и ускорения перемещения земли мы приспособили доску от повозки, привязали к ней постромки, запрягли лошадь и, нажимая всей мощью тел, отволакивали землю от бруствера. Изредка среди работающих проходил человек в военной форме с четырьмя треугольниками в петлицах — тогда это соответствовало званию старшины. Увидев нашу изобретательность, он выразил нам благодарность. Балка на своем протяжении имела небольшие изгибы, так вот в этих местах вверх делались площадки, наверно, для противотанковых орудий. За сооружением этих площадок внимательно смотрел старшина инженерных войск, т.к. кроме треугольников у него в петлицах были и скрещенные молоточки.

Питание было неплохое, каждый колхоз выехал со своей кухней, продуктами. Иногда над нами высоко в небе пролетал одиночный самолет. Нас это мало беспокоило, обстановку на фронтах мы не знали, никаких транзисторов в то время не было, а по распоряжению правительства все радиоприемники должны быть сданы в отделение милиции.

Иногда в обеденный перерыв ходили в ближайшее село Андреевку в магазин. Работали мы где-то в июле — августе месяце 1941 г., и в магазине были консервы рыбные, крабы по 5 крб. Мы их покупали, и я впервые узнал белое, нежное мясо крабов. Больше консервированных крабов я не видел, не то что ел, за все прошедшие пятьдесят с лишним лет.

Полеты самолета не прошли бесследно. В одну из ночей вдоль линии окопов были сброшены бомбы, частично разрушены окопы, но главное — был ранен пастух — подросток, [он пас] колхозных лошадей рядом расположенного колхоза, и убиты несколько из них. Много лет спустя, купив набор репродукций Третьяковской галереи, увидел картину А. А. Пластова «Фашист пролетел»¹, написанную в 1942 г. Как будто художник рисовал события, происходящие в далеком 1941 г. у д[еревни] Андреевка, где мы рыли противотанковые рвы.

Этот случай с бомбежкой имел комические последствия. Несмотря ни на что, молодежь жизнерадостна. Гуляя вечером рядом с нашим лагерем, а это кукурузное поле, кукурузные листья издают много шума. Так вот, этот шум листьев вызвал переполох в лагере. Старый колхозник Гавриил Сосницкий, брат жены моего дяди, брата отца, бывший солдат Первой мировой, побывавший в немецком плену, привезший с собой жену из Польши (которая затем уехала от него в Польшу, т.к. условия жизни и порядки в стране не нравились правоверной католичке, жившей в более-менее стабильной Европе), так вот, услышав шум кукурузных листьев, он с криком «немцы!» бросился бежать. Крик поднял весь ла-

¹ Пластов, Аркадій Олександрович (1893 – 1972) — радянський живописець, народний художник СРСР. Картина «Фашист пролетел» була написана ним у 1942 р.

герь, время было позднее, уже за 12 часов ночи. Более спокойные люди разобрались, в чем дело, пошутили и улеглись спать, завтра ведь снова тяжелый труд землекопа. Это событие стало поводом для шуток над Сосницким.

Поработав около месяца, получив за это время обоз продуктов из колхоза, мы двинулись домой. Стояла жаркая погода, колеса телег скрипели, не было смазки, лошади шли тяжело, и тут кому-то в голову пришла идея смазать оси колес салом. Сняли колеса, обернули оси тонкими листами свиного сала. Так мы благополучно прибыли домой. Ни о какой оплате не было и речи, работавшим, наверно, начислили какое-то количество трудодней.

Хотя война и наложила свой отпечаток на поведение людей, сделав их более замкнутыми в своих болях и бедах, общая беда сплачивала на работе. Недовольных и роптавших на условия работы почти не было, понимали, что надо делать, никто другой за тебя не сделает.

Поработав несколько дней в колхозе, были посланы на выравнивание площадки под аэродром около с. Челно-Федоровка¹. Поле это расположено по левую сторону дороги из с. [? — нрзб.] на пос. Опошня. Испокон веков около дороги стоял курган, выравнивая площадку, мы его на телегах развезли по всему полю. Сейчас это ровное, гладкое поле, и мало кто помнит, что стоял на поле курган, насыпанный в далекие времена.

Село опустело, а мужчины ушли на фронт, женщины и подростки работали в колхозе. В это время и у нас заговорили о создании истребительного батальона. Мне приходилось дежурить по селу в ночное время. Наверно, в районе готовились кадры для работы в подполье и в партизанских отрядах. Трагична в этом отношении судьба Бурцайло Александра, молодого коммуниста, появившегося на какое-то время в селе с винтовкой. Перед приходом немцев он из села ушел, неверно, в районный отряд, но потом прошел слух, что он был расстрелян немцами. Погиб и оставленный для подпольной работы директор средней школы пос. Опошня, где я учился, Бородатый М. Ф.

Перед войной, году в 1939, колхоз приобрел духовой оркестр из более чем 20 инструментов, наняли молодого руководителя, местные ребята научились неплохо играть и могли конкурировать с оркестром из районного центра. Оркестр играл по выходным дням летом на улице, зимой в клубе. Ребята из оркестра ушли на войну, сами музыкальные инструменты последний раз видел перед приходом немцев, сложенные на телегу и подлежащие отправке в тыл. Похоже, никуда они уже не могли попасть, а, как и люди, исчезли в пучине войны. Никаких следов инструментов больше никто не видел. Говорили, что кто-то из ребят сумел спрятать какой-то инструмент. Возможно, это слухи, но больше оркестр в колхозе не видели.

¹ Челно-Федорівка — село Зінківського району Полтавської області.

Село наше стоит вдали от магистральных дорог, на моей памяти только один раз через село прошла воинская часть на фронт. Это были кавалеристы из хозяйства «Шапошникова» — так они себя называли. Простояв день, вечером они уехали. После их ухода я нашел чехол от штыка винтовки СВТ¹, за что мне попало от соседей перед приходом немцев, т.к. это было уже оружие. Предупреждение было разумное. Наш дом, как я говорил, стоял рядом с клубом и через дорогу от школы. Обычно у нас жили на квартире учителя. Запомнилось имя учительницы Тамары Николаевны из-под Котельвы. Последним перед войной и началом войны жил учитель Иван Никитич Приходько, родом из с. Дейкаловки². Жил он вплоть до прихода немцев. Не имея никакой информации о положении на фронтах, последнее, что говорило о делах на фронте, было размещение в местной школе госпиталя. Простоял он день ли два, ночью снялся и уехал. Был уже конец сентября 1941 г.

Уехал госпиталь, и в селе наступила тишина. Еще продолжались работы на полях, пахали зябь. Работая прицепщиком на тракторе ХТЗ, пахал зябь на поле, что сразу за пос. Ивановка, по правую сторону дороги на Покровское³. В предвечернем небе на западе в р[айо]не с. Новоселовка шел воздушный бой, в небе было два самолета. Один из них был сбит, похоже, наш И-16. Несколько дней назад на поле, где сейчас фермы колхоза, сели два самолета-штурмовика, одноместные. Летчики подозревали нас, а я был вместе с Володией Шевченко, просили назвать местность и показать на карте. Летели они со штурмовки колонны немецких войск, двигавшихся по дороге Гадяч — Зеньков. Уточнив свое местоположение, самолеты улетели.

1 октября 1941 г. проводили последних мобилизованных и призывников 1923 г. рождения. Среди них был и Василь Диденко, товарищ и сосед. Проводили на околицу села. С наступлением октября начались заморозки, днем почва подтаивала, и образовывалась грязь. Как можно было понять, линия фронта ушла куда-то на восток. Через наше село никакие воинские части не проходили. Движение шло по оживленным дорогам. В этот период затишья и безвластия мы с Иваном Никитичем на велосипедах ездили по полям и подбирали брошенные винтовки и боеприпасы. Хотя и не много, но все же кое-что нашли. Как я сейчас понимаю, это было опасно, в любой момент могли появиться немцы на мотоциклах — и разговор короткий, мы были с оружием в зоне боевых действий. Во время таких поездок мы удалялись до 2–3 км от села. Наверно, не совсем благоразумно поступили, спрятав винтовки СВТ под снопами в телеге и повезя их в с. Дейкаловку, к[ило]м[етров] 12–15 от В[асиле]-Устимовки.

¹ СВТ — рос. «самозарядная винтовка Токарева».

² Дейкалівка — село в зінківському районі Полтавської області.

³ Идетсья про с. Покровське Зінківського району Полтавської області.

Вот так безвластие и тишина с высоты сегодняшнего дня объяснялись событиями на Юго-Западном фронте¹. Фронт разбит, окружен, отступать было некому, и в селе появились солдаты-окруженцы. Долго они не задерживались, наверно, пытались перейти линию фронта.

Где-то в конце октября в селе появились немецкие солдаты, и сразу пошли по дворам добывать продукты — молоко, яйцо и пр. Причем брали бесцеремонно, нагло, демонстрируя свое превосходство. Во время этой тишины мы с соседями иногда ночью заходили в школу, из нее видно дорогу, идущую с запада. К сожалению, это было небезопасно. Какая-то наивная вера, что все обойдется. А могло и не обойтись. Зашедший к нам во двор немецкий солдат потребовал молока, подставляя свой котелок. Мать налила ему молока, и он ушел. Неопределенность кончилась, и в колхозе начались работы, собирали снопы, работала молотилка, даже в январе 1942 г., стояли морозы, а молотить заставляли. В декабре 1941 г. все население в округе было выгнано на расчистку от снега дороги Зеньков — Опошня. Был и я в этот день. Стоял мороз, мела пурга, впереди ничего не видно, только что убранный от снега участок тут же заносило снова. Немцы были злые, подгоняли работающих. Это было время битвы под Москвой. Здесь она отзывалась срочным передвижением войск. Колхоз немцы не разгоняли, так удобней было забирать продукты.

13 февраля 1942 г. у нас поселился окруженец Васильев Архип Васильевич, чуваш по национальности, учитель по профессии. Его окружение — результат событий на Юго-Западном фронте. Родом он из села Васильевки Чебоксарского района². Был он на несколько лет старше меня, о том, как он попал в окружение и в плен, я не расспрашивал, просто мы с ним работали в колхозе. Отношение к нему в селе было равное, благожелательное, никто ни за что не упрекал, ведь беда была общая. Как потом узнал, летом 1942 г. Архипа взяли в лагерь, и о его дальнейшей судьбе я узнал уже после демобилизации. Из немецкого лагеря он попал в лагерь на Родине, работал на Нижнетагильском заводе, что это лагерь, видно по адресу: поселок, барак 34, кв. 16. Сколько он проработал, вернулся ли домой, к сожалению, не знаю. Тяжкая и горькая доля человека. На изоляцию окруженцев в лагеря (а их в селе было несколько человек) повлияли события на фронте, бои в р[айо]не Барвенково³.

Село стояло вдали от проезжих дорог, войска через него не проходили, наезжали команды за продуктами. Проводили вроде выводку коров, и вот тут производили выбраковку, и забирали с собой в машины. Зима

¹ Частини Південно-Західного фронту були оточені та розгромлені під Уманню та Києвом у др. пол. липня — серпні 1941 р. У вересні — листопаді рештки військ відійшли східніше Харкова та Курська та були поповнені новобранцями.

² Йдеться про с. Васильєвське Чебоксарського району Чуваської Республіки РФ.

³ Йдеться про Барвінківську наступальну операцію — невдалу спробу наступу радянських військ у травні 1942 р.

близилась к концу, и большую группу молодежи в сопровождении полицейских отправили в пос. Опошня, разместили в районном доме культуры, дали каждому листок, где говорилось, что мобилизируют на работы в Германию. Дали даже что-то вроде концерта. На второй день пешком отправили в г. Полтава. Из дома провожали всем селом, слабо веря, что кто-то вернется.

По дороге в пос. Опошня нас остановили в с. Поповка у скотного двора. Там некоторые пытались уйти из группы (в т. ч. и я), но все выходы были перекрыты полицейскими. Бдительно охраняли и по дороге в г. Полтаву. Гнали в окружении полицейских целую колонну из всего района. В Полтаве ночью погрузили в товарные вагоны, охранять нас стали немецкие солдаты. Находились они на тормозных площадках. Почему-то врезался в память вид паровоза на повороте, ночь, из трубы валит дым, и искры тянутся хвостом из трубы. На следующий день приехали в г. Киев, разместили нас в помещении школы. Здание и вся территория школы были оборудованы под лагерь — проволока, охрана. Просидели в школе сутки или двое, и под конвоем полицейских поехали на вокзал. Шли по улице Саксаганского. Школа была в три этажа, и ребята с верхних этажей бросали в полицейских бутылки, наполненные водой. Здесь же, на территории школы, на одном из столов увидел вырезанные ножом мое имя и фамилию, но из Черкасс. Дальнейшая его судьба трагична, судьба свела нас в одном лагере в Германии на шахте.

По какой дороге нас везли — определить невозможно, т.к. вагоны были закрыты, на стоянках их загоняли подальше от станции и не отпускали от вагонов никого. Но на одной остановке стало страшно много лет спустя, после просмотра одного документального фильма, где крупным планом на железнодорожной станции Люблин¹ показаны указатели — баня и прочие учреждения. В Люблине нас выгрузили для карантина и санобработки. Нас раздели и направили в помещение, где обрабатывали какой-то зеленоватой жидкостью, притом дурно пахнущей. Так вот, это было место, где отбирали людей для концлагеря Майданек², который был в Люблине.

Дальше путь лежал в Германию. После сортировки в Люблине на территории Германии на станциях отцепляли вагоны, и людей направляли в лагеря для работы. Однажды в люк товарного вагона увидел название станции — Галле.

Будучи туристом в ГДР, был и в Галле, посмотрел на вывеску с той стороны, что и в то далекое время из товарного вагона с зарешеченными люками.

¹ Люблин (Lublin) — центр Люблинского воеводства (Польша).

² Майданек (польск. Majdanek) — табір смерті на околиці Любліна, заснований у 1941 р.

Наконец прибыли на станцию Вюрзелен, недалеко от г. Аахен¹, где нас разместили в бараки лагеря шахты «Плай». Лагерь как лагерь: проволока, вышки, охрана с винтовками и собаками. Через несколько дней повели на работу в шахту.

Сама процедура движения на работу: колонна выстраивается по три, в первые ряды даются шахтерские лампы с белыми стеклами, замыкающие получают лампу с красным стеклом, своего рода «стоп-сигнал»; причем красная лампа вручалась про штрафованному лагернику, совершившему попытки к бегству, или за другие прегрешения.

Для сельских ребят шахта была непривычным, страшным предприятием. Непривычная обстановка, тяжелая работа, плохое питание не могли дать производительной работы. В шахте клонило ко сну, работать отбойным молотком надо было научиться. Работали на шахте военнопленные и наши угнанные на работу из шахт Донбасса и Ростова. Они были знакомы с работой в шахте, и для них адаптация к новым условиям работы, но не жизни, была легче. Из донецких запомнился один рабочий, Николай (фамилию не помню), он был старше по возрасту, до угона в Германию работал на шахтах Донбасса. Вспомнил о нем вот почему. Работая в 1948—1949 г. на шахте № 29 в пос. Рутченково, в один из воскресных дней, встретил Николая в г. Сталино (Донецк) в Центральном универмаге. Узнали, поздоровались и разошлись.

После нескольких дней работы на отбойном молотке я без привычки устал, задремал и был разбужен ударом в бок ботинком с окованным железом носком. Такой метод обращения с нами был у мастера-немца по имени Юпп. Работал отбойным молотком на выемке угля. Я набил на правой руке сухую мозоль и с ней просидел несколько дней на больничном. По прибытии на шахту мы получили спецодежду — темного цвета рубахи и брюки, и деревянные ботинки — колодки, которые очень скоро становились непригодными к носке, т.к. обрывалась головка от деревянной подошвы. Для их носки был какой-то срок, которого они не выдерживали, и из положения выходили кто как мог. Кому приносили старые ботинки работавшие вместе немцы в обмен на несколько кусков мыла, хотя это было небезопасно для самих немцев. А получаемое нами мыло для мытья в бане после работы все шло в обмен на какие-нибудь старые вещи для работы, или на хлеб. Мылом мало кто мылся, разве что некоторая часть ребят, приехавших раньше, имевших связи с немцами. Основная масса новоиспеченных шахтеров мылась стиральным порошком, который мы получали для стирки спецодежды. Спецодежда хранилась на шахте на специальных крючках под потолком предбанника, куда ее доставляли цепочкой, имевшей на стенке фиксатор, где можно было повесить и замок.

Шахта работала в три смены, две первые добывали уголь, третья проводила ремонтные работы. В зависимости [от того], в какой смене работал,

¹ Вюрзелен (Würselen) — місто в крайсі Аахен, земля Північний Райн — Вестфалія.

в таком бараке и жил. Пересменки проходили два раза в месяц, выходных дней тоже было два в месяц. Так вот, каждая смена жила в своих бараках. Такая организация облегчала охране подъем утром на работу, при организации завтрака и пр. Обычно на ночь барак закрывались снаружи — и окна, и двери. Выйти никто никуда не мог, все удобства были внутри барака. Утром в 6:00 час. дежурный полицейский-вахтер открывал дверь барака и кричал: «Ауфштейн!» (подъем), весь барак умывался и шел в столовую, где получали дневную порцию хлеба, маргарин и суррогат кофе, или жидкую баланду. После завтрака все выстраивались на площади перед бараками, проверялись, пересчитывались, вручались штрафникам красные лампы, и колонна молча двигалась на работу к шахте.

Спрятаться в барак невозможно, все тщательно проверялось. В первые дни пребывания в лагере некоторые парни пытались бежать от безысходности, непривычных условий жизни. Но побеги были обречены. Земля Северный Рейн-Вестфалия, где находилась наша шахта — это промышленный, густонаселенный район Германии, и спрятаться, укрыться, быть незамеченным просто нельзя. Идти пешком — ты отличаешься одеждой, поведением, возрастом. О транспорте и говорить нечего, первая же попытка сесть на транспорт приведет в полицию. Из нашего эшелона, прибывшего на шахту, были две попытки побега. Оба беглеца тут же были пойманы, доставлены в лагерь, и при общем сборе всего лагеря, [кроме тех], кто не был на работе, жестоко избиты палками. В дальнейшем их ожидала судьба — по дороге на работу носить красную лампу.

Жизнь протекала монотонно. Никто из лагеря никуда не мог выйти самостоятельно. В лагере одним из способов времяпрепровождения была игра в карты. Играли на деньги и хлеб. Встревал и я несколько раз, проигрывал и на том закончил играть. Организаторы игры были мастера своего дела и играли они беспроигрышно.

В конце 1943 г. был направлен в другую бригаду немцев — на проходку штрека.

Однажды произошел обвал породы, и меня немного задело. Остались темные точки на плече и руке. Обошлось без переломов. Из шахты вывезли сразу, втиснув в поток вагонеток с углем. На следующий день вышел на работу, никаких освобождений не было. Выйти на работу было не в чем, не было ботинок. В декабре по мокрому снегу ходил босиком. Ребята попытались что-нибудь достать из обуви, но не находилось большого размера, носили старые колодки большого размера.

Весной 1944 г. нас колонной повели в местный госпиталь для взятия крови на анализ и флюорографии.

По дороге местные мальчишки ругались в наш адрес, но таких было немного, обычно матери при приближении колонны уводили детей. В этот же день по дороге в лагерь наблюдали в чистом прозрачном небе сбитый самолет союзников. Они бомбили Германию и при попадании в плен не-

редко жестоко избивались населением. Из дома получил три открытки. Как потом сказали дома, дали немецким солдатам.

Связь с лагерным начальством осуществлялась через переводчика. Он оглашал на общих построениях все распоряжения комендатуры лагеря. Получил я из дома и маленькую посылочку. Вручал ее, как обычно, наш переводчик Иван Григорьевич. Так вот, врученная мне посылка была не моя, а моего однофамильца из Черкасс, к тому времени умершему в лагерьном изоляторе. Он через зарешеченное окно отдавал часть своей пайки хлеба. В полученной мной посылочке были изделия из хлеба — четыре булочки грамм по 50 каждая. В посылке, отправленной моими родителями, было сало — так было написано в письме. Довольствовался, чем мог, жаловаться некому и некуда.

События в мире развивались, во Франции высадились союзники, через работавших рядом немцев некоторая информация доходила. 9 сентября 1944 г. нас погрузили в товарные вагоны и отправили на восток. В то время я уже знал о существовании Кельнского собора, все же школа дала знания. При движении эшелона я почти рядом увидел очертания Кельнского собора. 11 сентября 1944 г. нас выгрузили в лагере пос. Зовст. Здесь я, да и большинство ребят, работавших на шахте, уничтожили свои удостоверения. Я сохранил только фотографию, сделанную в июне 1943 г. На шахту попадать больше не хотелось.

12 сентября 1944 г. прибыли в город Дортмунд¹ в лагерь при заводе, лагерь Вильки — так называли его. В этом лагере находились военнопленные стран запада — французы, бельгийцы, голландцы, югославы и пр., и русские. Но русские содержались отдельно, питание и условия были значительно хуже. На общей кухне для них варилась пища в отдельных котлах. Лагерь составлял единое целое с заводом, здесь было все — работа, бараки, бомбоубежище, все обнесено проволокой. Поселили нас, человек 20–30, в здании школы, на третьем этаже с изолированным выходом. Здание обнесено кирпичным забором, у входа во двор стояла будка, где все время находился вахтер с винтовкой.

Через дорогу были корпуса завода, где работали все обитатели лагеря. Самые людные места лагеря — это столовая и кухня. Это был большой навес, открытый со всех сторон, в центре находились котлы, где варилась пища в зависимости [от того], кто ты. Мы получали пищу из котлов наших военнопленных. При выходе из этого своеобразного дворика стояло здание [дом] начальника лагеря Вильки, рядом небольшой углубленный в землю бетонный колпак, как бомбоубежище на одного человека, начальника лагеря. Первое время работали на заводе, молотками отбивали окалину при электросварке.

¹ Дортмунд (Dortmund) — місто в землі Північний Райн — Вестфалія, в Рурському басейні (один з крупних індустріальних регіонів).

Работа нудная, требовалось пролезть ужом в щели и пр. 20 октября 1944 г. меня и еще одного товарища Ивана Волоха, кажется, из Запорожской обл., направили на работу в городское управление «Вассерверк»¹, попросту — ремонт водопроводной сети в городе после бомбежки. Причина выбора нас — наверное, наш рост, т. к. надо было рыть котлованы, чтобы добраться до поврежденных водопроводных труб. Бригаду, в которую мы попали, возглавлял мастер-немец, по возрасту пенсионер, второй был поляк, пожилой человек, и нас двое. Обычно утром мы направлялись к конторе «Вассерверк», где наш мастер получал задание, где работать, и мы отправлялись в город. Обычно в день ремонтировали одно помещение. Сначала мы с Иваном копали котлован, очищали место сварки от обломков труб. В это время немец готовил для ремонта новую трубу (чугунную), плавил свинец для заливки стыка, куда вбивалась пакля. У немца был клапан, которым перекрывался водопровод. Работы велись молча, немец был неразговорчив, только однажды поинтересовался, что мы едим.

А с едой после перевода на работу в город нам повезло. За час до обеденного перерыва один из нас (по очереди) ехал на тачке за обедом. Обед отпускал работавший на кухне земляк Ивана Дмитрий, военнопленный. Так вот он умудрялся давать нам обед из котла французов. Работая в городе, мы посвежели, порции наши были по потребности. В конце осени 1944 г. союзная авиация усиленно бомбила города Германии. После бомбежек для нас всегда была работа по ремонту водопровода. Запомнилось место на окраине города, рядом был виадук железной дороги через шоссе.

Домой добирались пешком, ездить в трамвае нам запрещалось. Но однажды мы набрались смелости и зашли на заднюю площадку вагона. Никто нас не выгнал, но и особых симпатий к нам не проявили.

Однажды, направляясь на работу (была уже зима, снег, стоял туман) мы встретили человека — русского, т.к. Иван с ним что-то переговаривал и взял какой-то узелок. Похоже, что эта встреча была не без участия Дмитрия. Встреча произошла напротив здания тюрьмы, через дорогу, и скверик. Наверно, эта встреча была частью событий, произошедших несколько позже, и имела трагические последствия.

Обычно бомбежки мы переживали в своем общежитии в школе, хотя это было нарушением правил: во время бомбежки все должны быть в бомбоубежище, которое было рядом, на территории завода. В один из сильных налетов бомбы начали рваться рядом со школой. У нас упала наружная стена, и мы вынуждены [были] спуститься с третьего этажа, чтобы бежать в бомбоубежище. Я и еще один товарищ остановились под лестницей первого этажа, т. к. рядом рвались бомбы. Это метров 7–8 от забора. Бомбы были небольшие, и их взрывная волна гасилась забором.

¹ Ним. Wasserwerk — гідротехнічна споруда.

Но вдруг сперло дыхание, воздух вздрогнул, и, казалось, все кончено. Когда немного утихло, и мы направились в бомбоубежище, оказалось, что в нескольких метрах от входа в здание школы, где мы прятались под лестницей, упала небольшая бомба и не разорвалась. Что ж — судьба, повезло.

Вскоре после бомбежки произошли события, где была настоящая перестрелка, на крыше заводских корпусов сидели полицейские, а отстреливался один военнопленный по имени Николай. Мы были на работе в городе и только вечером узнали об этих событиях. Рассказывали, что Николая захватили, он был несколько раз ранен, лежал на крыльце домика коменданта Вильки. Раненому не сделали никакой перевязки и вечером увезли. Судьба его в Германии одна — режим не терпел сопротивления.

Во время одного из налетов авиации союзников мы работали за городом, видно было большое открытое пространство, на котором возвышался большой бетонный куб площадью где-то 30×30 м. Говорили, что это наземная часть бомбоубежища. Когда проиграла сирена, «воздушная тревога», наш немец повел нас в бомбоубежище. Мы спустились вниз по еще недостроенному зданию под землей. Что-то размера тоннеля метро, везде велись бетонные работы. Что строилось, и строилось активно? А ведь был конец войны, и вполне определенный конец.

Жестокость начальника лагеря Вильки пришлось испытать на себе. Молва о нем среди военнопленных была худая. Ходил он в черной форме с португеей, в сапогах, с нарукавной повязкой и значком члена партии. Оружие — пистолет, палка и собака-овчарка. Во время воздушной тревоги вечером мы с одним из товарищей по несчастью, Андреем (фамилию не помню), чуть запоздали уйти из своего жилья — школы. Везде было пустынно, никто не шел в убежище, кто мог и хотел — уже ушли. Мы со своими пожитками (рубаха, полотенце, котелок, ложка, кружка — и все) шли спокойно в направлении завода в бомбоубежище. Тут нас встретил Вильки и повел к себе в кабинет на проходной. Отобрав у нас наши узелки и внимательно рассмотрев их, и, похоже, не найдя ничего подозрительного, начал осматривать наши карманы. Во время нашего нахождения в его кабинете (а он был маленький) у дверей сидела собака, так что двигаться было некуда. Я выразил неудовольствие обыском, за что тут же получил удар пистолетом по голове, сразу ощутив теплую струйку крови, и крик Вильки «раус!» — «долой». Мы выбежали на улицу, собака нас не трогала, она осталась в кабинете. На крыльце горела маленькая электрическая лампочка синего цвета. Мы бросились за угол здания в направлении бомбоубежища и услышали выстрелы в нашу сторону из пистолета, всего их было три. В это время над городом летали самолеты союзников, стреляли зенитки, летели осколки от снарядов. Так что в случае попадания в нас из пистолета все могло сойти за попадание осколков, пуль и прочее во время налет авиации. А искал начальник лагеря морковь,

в лагерь прибыло два вагона, и, наверно, кто-то пытался взять ее из вагонов. Для дальнейшей нашей жизни в лагере это происшествие вроде не имело последствий.

За все время пребывания в Германии мне всего два раза разрешили прогулки за пределы лагеря. Первый раз это было во время работы на шахте «Глай». Была весна 1944 г., воскресный день, Пасха. Когда я проходил по улице поселка, две пожилые женщины, сидящие возле дома, предложили мне что-то вроде небольшой булочки. С трудом я взял это, ведь общение с немцами преследовалось, а второе — это моя принципиальная позиция быть независимым.

Вторая прогулка состоялась в г. Дортмунд, когда еще работал на заводе, и выход из лагеря был ограничен. Осень 1944 г. Проходя по улице мимо продовольственного магазина, где в это время разгружали коробки с продуктами, услышал оклик: «Эй, русский», и жесты руками — подойти к нему. Он пытался дать мне картонную коробку килограмма на два с вермишелью, коробка была разорвана. Я пытался от этого подарка отказаться, т.к. это могло иметь последствия в лагере, охрана могла обвинить в воровстве, а это грозило концлагерем или еще хуже. Главное — не унижаться и быть независимым. На шум и наши разговоры с рабочим-грузчиком вышли две сотрудницы магазина, надо полагать — продавщицы, и пытались уговорить меня взять непригодную к реализации упаковку вермишели. Я взял, принес в лагерь, где ее в один присест сварили в нескольких кастрюлях и в тот же вечер съели.

И самое неприятное, что я осознал позже. Работал в г. Дортмунде в бригаде по ремонту водопровода после бомбежек. А рядом были разбитые дома, в развалинах одного из них я взял связку ключей от замков комодов, столов и пр., и возил ее с собой, даже несколько раз в городском транспорте, что было категорически запрещено нам, и где у меня могли запросто обнаружить их и обвинить в мародерстве в разбитых домах. А ключ хотел подобрать к своему шкафу для вещей.

8/V. 1994 г.¹

23 февраля 1945 г. весь наш лагерь в количестве человек 30, помещавшийся в здании школы, рядом с заводом и лагерем военнопленных <...> был вывезен из города Дортмунд в горный район около г. Минден², помещен в одном деревянном домике (типа финского). Обратили внимание на смену формы охраны. Если в Дортмунде нас охраняли полицейские в черной форме, то здесь цвет формы — коричневый. На рукаве все та же повязка со свастикой, пистолет, палка, собака. Здесь, кроме пистолета, у охранника был и карабин. Работали в каменных карьерах, долбили,

¹ Далі починається окремий текст, написаний раніше за попередній, але присвячений подальшим подіям.

² Мінден (Minden) — містечко в землі Північний Райн — Вестфалія.

таскали камни. (В послевоенное время такие условия работы часто показывали в кинофильмах как одни из самых тяжелых). Оказывается, мы попали в концлагерь Падеборн¹. Во время работы мы узнали, что в этих карьерах работали политзаключенные граждане Германии и других стран. Часто в лесу слышались выстрелы, а это говорило [о том], что совершались побегі заключенных. Наш домик стоял на склоне среди скал. Чуть выше располагались зенитные орудия. При налетах авиации союзников стрельба была сильная, осколки сыпались, как дождь. Здесь же впервые увидели на шоссе военные машины с надписью «Победа или Сибирь». Условия жизни в долине были не из легких: холодно, никаких удобств, воды нет, посредине стояла чугунная печка, которая быстро остывала. В таких условиях появились вши. И печка была единственным «дезинфектором». Да и подвергать дезинфекции было нечего. Из одежды была темного цвета нательная сорочка и костюм из бумаги. Да, да, из бумаги, вернее, — из ниток типа современного шпагата из бумаги. Костюм был зеленого цвета. Ни о каком уюте, тепле не могло быть и речи. Костюм не грел.

Кажется, два раза в сутки привозили по термосу (литров 20) бурой жидкости из брюквы. Хлеба попадало грамм по 200 — 250 в сутки. Тяжелая работа и скудное питание сделали из нас очень тонких и прозрачных людей. Начались побегі, а значит, и выстрелы в лесу. Фронт приближался, налеты авиации союзников стали почти ежедневными. Во время одного из таких налетов, когда бомбы рвались в карьере, в лесу, зенитки стреляли непрерывно, и был совершен побег нескольких человек. В их числе был и я. Было это в начале апреля, числа седьмого или восьмого. В лесу все разошлись кто куда. Но буквально через день всех беглецов сгоняли в колонны и направляли под охраной неизвестно куда. Шли через какие-то поселки, по дорогам и т.п. В один из дней впереди показался глубокий овраг, в нем несколько печей, наверно, для обжига кирпича. Все это показалось странным, и при первой возможности мы, несколько человек, убежали. По дороге над колонной несколько раз проносились самолеты, наверно, американские. Убежав из колонны, некоторое время сидели в лесу, но, поскольку в дороге никто не кормил, вышли из леса в надежде найти что-нибудь поесть. На проселочной дороге стояла автомашина, из-под брезента шел дым. Невзирая на опасность взрыва, забрались в кузов, где увидели горевшие буханки хлеба. Выбрав менее обгоревшие, разрезали их, но есть было нельзя — они были пропитаны бензином. Хлеб пришлось оставить. Машина была армейская, немецкая, подбитая, похоже, из самолета, т.к. видны следы пуль, разбитые стекла. А облить бензином и поджечь могли только

¹ Падеборн (Paderborn) — місто в землі Північний Райн — Вестфалія, на р. Падер. Можливо, йдеться про шталаг (табір військовополонених) IV К 326, який іноді називають концтабором.

немцы. Кто был вместе со мной, я не знаю. Тогда некогда было знакомиться. Все события последних дней еще больше ослабили силы. В поисках еды вдвоем подошли к небольшой деревеньке, увидели что-то типа свалки, там были картофельные очистки, мусор, но съестного не было. И здесь нас задержал немецкий сельский полицейский с бляхой на шее. Отобрав наши узелки, он на ночь отправил нас в сельский полицейский участок. Это небольшая камера с деревянным топчаном, сверху окна с решеткой. Война шла к концу, немцы понимали обстановку. Провели ночь в камере — наутро нас выпустили, вернули наши узелки, и мы были таковы, ушли кто куда. Следующую ночь провел один в лесу. Лес редкий, были деревья — и большие хвойные, и небольшие. Где-то в первой половине дня начался обстрел леса. Стрельба велась из артиллерийских систем по площадям. Время обстрела просидел под большой сосной. Был голодный и слабый. После окончания обстрела поднялся, осмотрелся, немного прошел и увидел под одним из кустов что-то наподобие постели. Подойдя ближе, увидел сумку, посмотрел ее. Там были, похоже, итальянские награды. Ничего съестного не было. И тут подошел итальянец, похоже, офицер армии Бадолио¹, а вернее, военнопленный, т. к. немцы всех итальянцев после переворота 1943 г. и выхода Италии из войны на стороне Германии интернировали, а практически загнали в лагеря для военнопленных. Так вот, с этим офицером-итальянцем завязалась борьба. Я был отброшен от его места обитания, т. к. был слаб. Весь день провел в лесу. Выяснилось, что вместе с итальянским офицером была женщина, во время артиллерийского обстрела ее ранило, и он ее куда-то проводил. И вот, не зная этого, я наткнулся на его место обитания. Весь оставшийся день провел под вывороченным с корнем деревом. Дерево было крупное, вывороченные корни давали какую-то защиту. Во второй половине дня начался минометный обстрел (разрывы мин отличаются от разрывов снарядов), который я провел под корнями дерева. Буквально несколько метров выше по склону разорвалась мина, обдала пылью и запахом сгоревшей взрывчатки. Находясь под обстрелом, как-то не задумывался, что это опасно. Просто сидел под деревом.

14 апреля 1945 г. вечером увидел в лесу на просеке солдат американской армии. Они быстро ушли в лес. Похоже, солдаты разведки. Через некоторое время, где-то к 20 апреля 1945 г., встретил, как говорится, на необъятных просторах Германии двух человек, двух бывших военнопленных — Борец Григория Ивановича с Кубани и Мельникова Савелия Васильевича из Куйбышевской области. Вот с ними и пробыл я до 21 апреля 1945 г., когда нас начали собирать и свозить в сборный пункт в г. Минден. Встретив более опытных в житейских делах товарищей,

¹ Бадолио, П'етро (1871 – 1956) — маршал, прем'єр-міністр Італії після повалення режиму Муссоліні (з липня 1943 р.), який перевів Італію на бік антигітлерівської коаліції.

мы за несколько дней успели запастись оружием — имели пистолет и обрез винтовки. То оружие могло стоить нам жизни. Находясь в лесу, мы воочию увидели, как убегали немецкие войска через лес. Убегали натурально — бегом, оглядываясь. И только случайно они на нас не наткнулись. Попадись мы с оружием — в той обстановке разбираться некогда, да и стали бы немцы разбираться с русскими, имеющими оружие. После этого мы заимели один велосипед на троих, потом в каком-то сарае нашли американскую военную форму — брюки и куртку цвета хаки. В форму оделся Борец Гр[игорий] Ив[анович]. Благодаря ей мы добыли еще один велосипед. Он в форме подошел к дому, мы стояли в стороне, наблюдая. В это время законом была форма победителя и оружие. К сожалению, это так было. Ведь война еще не кончилась. Будучи уже свободными, мы занялись плетением из цветных кусочков проволоки, применяемых для взрывных работ в карьерах, — фигур животных, птиц, и меняли на хлеб, другие продукты. Думаю, сейчас, да и тогда видно было, что наши изделия мало интересовали наших покупателей. Чувствовалась боязнь ответственности перед нами, гражданами Советского Союза, за все, что наделала война. В это же время, пока еще не были в сборном пункте, пришлось увидеть поставленную рядами немецкую военную технику — автомобили, танки, орудия и пр., и пр. Это было огромное поле, все уставлено техникой, техника была не брошена, а собрана и внешне приведена в порядок. Здесь же недалеко стоял ряд домиков, наверно, брошенных жителями. В них располагались какие-то американские армейские учреждения — рядом стояли машины, легковые джипы. На одном из джипов висел фотоаппарат. И его сумел достать Борец Гр[игорий] [Иванович]. Это было уже опасно, и мы быстро ушли от домов, от трофейной техники.

Время окончания войны, а оно проходило на наших глазах, запомнилось (кроме случая в лесу, где видели именно переход территории от одной армии к другой) человеческими трагедиями, бегством немцев с оружием под широкими черными плащами на мотоциклах, спасались от наших военнопленных. Наверно, это были охранники лагерей, их узнавали и передавали в руки американских войск. Но для этого их надо было задержать, ведь они были вооружены. А для этого нужно время. Такого времени, свободного от охраны, практически у военнопленных не было. Но все же люди бежали, находили оружие и по возможности помогали войскам союзников задерживать охрану лагерей. Ведь лагеря охраняли войска СС. Доставалось и своим соотечественникам, кто прислуживал в лагерях немцам, сотрудничал с ними. Здесь расправы были жестокие. И только вмешательство охраны сборного пункта предотвращало расправу. Обычно за каждой въезжающей на территорию пункта машины следили бывшие военнопленные, и очень четко «отсеивали» нужных людей, кто [был] замешан в сотрудничестве с лагерной администрацией.

Сборный пункт представлял собой немецкий военный городок. Попали в него все трое, где-то в конце апреля 1945 г., поселились на самом последнем, третьем или четвертом этаже. Полы были бетонные, мы их мыли из пожарного рукава. Здесь же впервые за долгое время постригли, кажется, были даже вши. Дальше стало значительно лучше, стали кормить, появился душ. Но перед тем, как попасть в сборный пункт, нас троих на несколько часов свела судьба с шофером американского джипа «Виллис». Сидели мы в поле на ковре, закусили, даже выпили. Как мы поняли, задача водителя была — сбор шатающегося народа в сборный пункт. Перекусив, мы сели в один джип, ковер остался, он никому не нужен. Но под ковром мы спрятали свое оружие — пистолет и обреза. Отъехав несколько сот метров, ребята вспомнили про оружие и сказали водителю-американцу. Он немедленно развернулся и поехал обратно, т.к. пистолет мы ему подарили. Насколько мы поняли, трофейное личное оружие становится собственностью захватившего его. Наша настороженность сменилась радостью, что мы сделали приятное солдату, подарив ему пистолет. Обрез просто был сломан и выброшен. Он никому не нужен. Так мы прожили в сборном пункте до 20–21 июня 1945 г.

Дальше нас погрузили в эшелон, выдали продукты на дорогу (сухой паек американской армии). Ехали поездом через Ганновер, Гамбург, и прибыли в г. Шверин¹, где нас разместили в благоустроенном военном городке на берегу огромного озера. Прибыли в Шверин 23 июня 1945 г. Через Гамбург ехали днем, и перед глазами был большой промышленный город, запомнились железнодорожные мосты через Эльбу и ее рукава. Город Шверин был занят английскими войсками. На следующее утро, выйдя на улицу, мы увидели, что лагерь охраняют немецкие [?] войска. По договоренности между союзниками по военной коалиции г. Шверин отходил в зону советской оккупации.

Здесь, в городе Шверин, нас рассортировали, и 29 июня 1945 г. [мы] пешком пошли в пос. Штернберг², где в большом карьере стояли бараки (похожим был лагерь военнопленных), и называлось это место — фильтрационный лагерь № 211. Кстати, в городе Шверин мои товарищи Борец и Мельников сразу устроились на кухню. На второй день взяли и меня работать на кухне. Тяга к кухне вполне объяснима — вечное голодное существование. Здесь, в лагере № 211, работали сотрудники госбезопасности и вызывали нас на допросы, изучив всю жизнь во время оккупации и пребывания на территории Германии. Со мною вел беседу офицер в звании лейтенанта. Во время допроса он дважды переспросил о моей работе на шахте «Плай» близ поселка Вюзелен (около г. Аахен),

¹ Шверин (Schwerin) — адміністративний центр землі Мекленбург—Передня Померанія.

² Штернберг (Sternberg) — містечко в крайсі Parchim у землі Мекленбург—Передня Померанія.

недалеко от границы с Бельгией и Голландией (сразу по прибытии на шахту нас повели ночью через границу на санобработку в Бельгию, граница лежала перед нами, в низине, сплошные бетонные надолбы). Дорога из г. Шверин к лагерю № 211 в Штернберге шла между озер, по низким местам, что объясняется близостью Балтийского моря. В воде по обе стороны дороги валялись немецкие винтовки, другое вооружение, боеприпасы. Пеший переход вполне объясним. Если у кого-нибудь были какие-то вещи, он вынужден [был] их бросил сразу в г. Шверин в военном городке, если же решил взять с собой, то вынужден [был] бросить по дороге. Богатые граждане не нужны. К слову, американцы, провожая эшелон, даже помогали грузить вещи нашим соотечественникам. Здесь же, в лагере Штернберг, я написал заявление о призыве в армию. Брошенные в Шверине вещи подбирались военнослужащими, занявшими военный городок.

И вот, проведя основательную проверку, нас стали забирать в армию. К нам в лагерь стали приезжать офицеры из воинских частей. Брали в армию возраста, какие в данное время находились на службе. Пробыв два месяца в лагере № 211 (п. Штернберг), 28 августа 1945 г. я был призван в армию, привезен вместе с другими парнями в село Мюлен-Айксен, севернее г. Шверин, где стоял 535-й истребительно-противотанковый [дописано: артиллерийский] Штеттинский Краснознаменный полк 15-й истребительно-противотанковой артиллерийской Сивашской Краснознаменной бригады. Командиром полка со времен войны был подполковник попов Борис Васильевич, бригады — полковник Василенко Степан Игнатьевич. По прибытии в полк на первом же опросе прибывшего пополнения оказалось, что большинство имеет образование 8–9 классов, т.е. те, кому война и оккупация не дали возможности получить среднее образование. Прибыло где-то человек 20. Службу в этом полку вспоминаю с удовольствием. Состав небольшой, сплоченный, знающий свое дело. За 30 минут полк мог открыть огонь. Попал я во взвод управления полка, телефонистом. Солдаты-батарейцы жили в прекрасном дворце какого-то немецкого помещика. Стены были украшены охотничьими трофеями — рогами, чучелами птиц. Была богатая библиотека, куда я один раз случайно попал. Взвод управления полка располагался в небольшом здании рядом со дворцом. Наша задача — дежурство на коммутаторе и охрана квартиры командира полка. Работа, вернее, служба была в удовольствие, не тяготила. Курс молодого бойца прошли в соседней деревне дней за 10–12, и уже 14 сентября 1945 г. приняли присягу. Охраняли квартиру командира полка только ночью. Командир полка жил в отдельном кирпичном доме-коттедже. Рядом с домом стоял автомобильный прицеп с имуществом. Для нас, охранявших дом, представляла интерес росшая во дворе груша. Поскольку была осень, урожай фруктов был хорош, только им и пользовались. Обычно при смене часовых — их было всего две смены — смену приводил старшина взвода

управления полка. Это был сержант (фамилию, к сожалению, забыл). Ребята приносили с собой плащ-палатку, набирали в нее груш, и наутро взвод лакомился ими. Однажды на охраняемом нами объекте произошло «ЧП» — от квартиры командира полка исчез мотоцикл. Претензий к нам, охранявшим квартиру, не было. Как выяснилось позже, мотоцикл утнали днем офицеры соседнего полка. Служба в управлении полка продолжалась до ноября месяца 1945 г. — до демобилизации старших возрастов. В ноябре месяце был переведен во 2-ю батарею телефонистом. Командиром батареи был ст[арший] лейтенант Шевкунов Иван Иванович, сибиряк, из Новосибирской обл., Сунженские копи <адрес>. Поскольку в батарее все управление подчинялось непосредственно командиру батареи — а это разведчики, радисты, телефонисты, то наш небольшой коллектив был дружен. Моими сослуживцами-телефонистами были Миша Дорофеев из Орловской обл. и Миша Вдовин из Пензенской обл. Командир батареи имел орден Красного Знамени — награду за форсирование р. Одер. Как будто бы ему обещали Золотую Звезду за переправу на левый берег и корректировку огня орудий полка. Почему только Красное Знамя получил Ив[ан] Ив[анович] — так и осталось загадкой. Мои друзья имели из наград медали — один «За отвагу», второй — «За боевые заслуги». Любительские фотографии тех лет сохранили память о нашей службе. Служба была не в тягость, питание хорошее, по праздникам имели даже пиво к обеду. По воле к[оманди]ра полка местный молочный завод поставлял на питание солдат и, наверно, офицеров масло, творог. Насколько известно нам, солдатам, командир полка за использование продуктов с молокозавода имел неприятности, вызывали его в Берлин, в штаб группы войск в Германии. Чем все кончилось, не знаю, но был он в должности где-то до мая 1946 г. Добрым словом отзывались солдаты, да и мы, пополнение, о зам[естителе] к[оманди]ра полка по политчасти майоре Иванове. Человек высокой культуры в обращении с солдатами, прекрасно играл на музыкальных инструментах (баян), написал марш 535 артполка и исполнял его на баяне. Почти не приходилось встречаться по службе с начальником штаба полка майором Мельниковым. Известно, что осколок оторвал ему часть ушной раковины. Шофером у него был солдат из нашего пополнения, парень из Донбасса Атлантов Владимир. Будучи во второй батарее, мы жили в комнатах, вход в которые был из парадного подъезда. а это была широкая лестница, колонны. Пришлось увидеть в библиотеке дома фотографию, где на фоне парадного подъезда сфотографированы две или три дамы в роскошных платьях. Наверно, родные хозяина дома. Во второй половине дома жили солдаты 6-й батареи, где старшиной был Жарков. Воспитывал он своих солдат в строгости. В нашей батарее старшина был более либерален (после назначили зав[едующим] столовой полка). Так вот, наши ребята в их раздевалку подкладывали то тарелки, то ложки. За это дневальный 6-й батареи получал от старшины Жарко-

ва нагоняи. В конце концов дверь между нашими батареями закрыли, и мы пользовались только парадным входом.

На этой парадной лестнице я впервые встретил командира полка. Был он один, на полевых погонах две звездочки, и я его принял за лейтенанта, но, как положено, отковырял, он тоже, и на том разошлись.

Однажды осенью 1945 г., будучи на занятиях в поле в составе батареи, мы с Мишей Дорофеевым, проложив положенную нам связь, сидели у телефонного аппарата, делали из проволоки петли и ставили их над норками полевых кроликов. И вдруг команда: «Отбой!» Мы быстро смотали свою линию и пошли в казарму. Оказывается, в нашей батарее «ЧП» — застрелился солдат Петров, родом из-за Урала. Была у него награда, медаль «За боевые заслуги». Будучи дневальным, он выстрелил себе в голову из карабина. По разговорам солдат, он пытался демобилизоваться, объясняя это рядом болезней. Так это или нет — человека не стало. <...!>

¹ У цю публікацію не ввійшов фрагмент спогадів Г. Н. Сябро про подальшу службу в Радянській армії.

Шелевая Евгения Александровна

«Но я все время обращалась к себе, к своему сердцу»

Я, Шелевая Евгения Александровна, проживаю в г. Дергачи¹ Харьковской области. Мне уже с января [2008 г.] пошел 83-й год. А родилась я в с. Добренька Красноградского района [Харьковской области]. Детей в нашей семье было четыре: девочки и один мальчик, самый младший. Отец был с 1930 по 1937 год председателем колхоза, а в начале войны ушел на фронт, дошел до Берлина, и в 1945 г. вернулся домой, а в 1952 г. ушел из жизни.

Когда немцы вступили в Красноград, Красная армия, что находилась в с. Добреньке (7 км от Краснограда), проявила сопротивление немцам. Бои шли 18 суток, стрельба проходила в основном по ночам, в это время наша семья находилась в погребе. Один раз приезжала днем «катюша», стала в наш огород, постреляла и уехала. Когда она стреляла, то земля дрожала, все люди перепугались, стали прятаться, даже солдаты многие не знали, что представляла собой эта «катюша». Это было в октябре 1941 г. После последнего боя утром рано — тишина. Мама вылезла из ямы-погреба посмотреть, что творится. Все оставшиеся в живых солдаты попрятались в хатах, в сараях, стали выходить на улицу, и шли навстречу к немцам, которые спускались из Краснограда на мотоциклах и автомашинах в с. Добренька по дороге Харьков — Днепропетровск, что шла за 150–200 м от нашей хаты.

И вот на этой дороге немцы остановились и стали принимать наших солдат. Мы тоже, все взрослые и особенно дети, побежали все это смотреть. Один солдат упал на колени перед немцем и говорит: «пане», и целует ему сапоги, но немец оттолкнул его ногой и показал на ту сторону, где уже стояли сдавшиеся; знать, этот солдат из Западной Украины. Потом эти пленные целую зиму под охраной немцев носили в торбочках песок на эту дорогу для безопасной зимней езды. Они проживали где-то в Краснограде, гнали их голодных, холодных, в шмотках², пешком. Наши матери, бывало, наваят ведро картошки, сала нарежут, хлеба, и несут этим пленным. Но охранники бывали разные, одни разрешали кормить пленных, другие и близко к пленным не допускали. И вот немцы уже освоились у нас, назначили старостой нашего села — Сидора Корнеевича. «Дед Печка» — так он звался до прихода немцев. Собрал собрание нашего села и говорит: «Надо обмолотить урожай», который находился

¹ Дергачі — районний центр Харківської області.

² Тобто у лахмітті.

в снопах на полях, немцам нужен хлеб. Говорит: «Мы теперь не товарищи, а граждане, а я ваш пан староста». И вот одна женщина говорит: «Пан староста, разрешите мне привезти соломы, у меня хата раскрыта, а идет зима, мужчин нет». Он как закричит: «Молчать, это вам не при советской власти, это вам не при Шелевому!», сказал всем идти на уборку урожая. Ужас.

На второй год войны стали забирать молодежь в Германию, замужних не брали.

Я весной 1942 г. заболела сыпным тифом, месяц лежала в больнице. Надежды, что останусь жива, не было, даже положили меня в отдельную палату, но, слава Богу, осталась жива. Еще месяц не могла ходить, ноги не слушались. Была острижена. Самая старшая сестра была замужем с ребенком, ее муж на фронте. Другая старшая, пробыв в управе три дня, согласилась расписаться с женихом, а я только начала нормально ходить после болезни. Вот этот наш староста и говорит: «Не я буду, если хоть одну из Шелевых не отправлю в Германию».

И вот 2 ноября 1942 г. присылает за мной полиция Григория Чернова, немного чокнутого: скажи ему «стреляй» — будет стрелять. Заходит к нам в хату и говорит мне: «Иди за мной, или я буду стрелять», а дома была только одна сестра. И что мне оставалось? Иду, а он сзади поднятой винтовкой мне в спину. На дороге на Красноград на линейке сидит староста, С[идор] К[орнеевич], и главный полицей Дырявый, и для компании взяли еще одну девушку, Олю, и повезли нас в комендатуру в Красноград. Эти руководители нашего села лично представили немцу-начальнику комендатуры, объяснили, кто я, и он меня предупредил: если я надумаю бежать, то всю нашу семью отправят в Германию или расстреляют. И вот 4 ноября нас везли на ж[елезно]д[орожный] вокзал, нас сопровождали жители города. Одна женщина все тянула меня за рукав и говорила: «Женя, тікай», но я даже не думала, потому что дома оставалась большая семья — пусть я одна пропаду.

И так нас погрузили в товарные вагоны, и на Харьков. В Харькове медкомиссия — так, поверхностный осмотр. На мне еще были следы-язвочки от сыпного тифа, волосы — 1,5–2 см на голове. Я говорю, что у меня следы болезни, а врач мне отвечает: «Пока доездут — заживет». Но на ноге и руке эти язвочки долго заживали, остались и до сих пор шрамы. В Харькове нас погрузили в товарные вагоны — как скот, ни присесть, ни прилечь. На каждый вагон два немца охраны. Им дали задание: если доездут всех в полной сохранности, то они получают месячный отпуск домой. И они старались.

Для туалета наш поезд останавливали в поле, мы выходили из вагона по два — три человека, и тут же, у вагона, перед охраной оправлялись под дулом винтовки. Вначале [во время] остановок поезда некоторые молодые люди пытались под вагонами убежать на другую сторону поезда, но их настигали пули. И потом поняли, что побег невозможен.

Робітниці фабрики «Телефункен», весна 1943 г.

Є. О. Шелева — друга справа в останньому ряду

И вот нас привезли в г. Галле¹. Шел мелкий морозящий дождь, нас вывели на площадь и приказали снять головные уборы. И тут хозяева стали отбирать себе рабсилу. Я, конечно, туда не попала — стриженная, а Оля попала, мы с ней расстались. Из этой группы на 12 чел[овек] из Харьковской области привезли в г. Нойгауз РВГ², поместили в барак, в одну комнату, а через несколько дней еще поселили к нам 4 человека из Каменец-Подольского, и одну из Донецка. Работали на фабрике «Телефункен»³, изготавливали лампочки к разным устройствам. Нас, «русских», к сбору этих лампочек не допускали, там работали только немки, а мы работали на изготовлении частей для этих лампочек. Работа нетяжелая, если бы было тяжело, мы бы ни за что не выжили. В лагере было около 700 человек, в основном женщины. Мужчин было человек 10. Еще было десятка два французов-мастеров.

Условия жизни — комната на 16 чел. Двухэтажные койки, матрасы набиты стружкой, два байковых одеяла. Печка-буржуйка. Но нам на день зимой давали всего три полена и два куса каменного угля, что и растопить этим невозможно. То мы собирали это за 3—4 дня, и потом нагревались. А в остальные дни скручивались в бублик, укрывались одеялами и домашними фуфайками, и согревались. Были худющие, голодные вечно, и разговоры в свободное время были в основном о еде. Из Харьковской области в нашей комнате были две девочки по 14 лет и две старуш-

¹ Очевидно, йдеться про Галле (Заале) (Halle(Saale), Halle am Saale) — місто в землі Саксонія-Ангальт.

² Йдеться про Нойгауз (Neuhaus, Neuhaus am Rennweg) — місто в крайсі Зоннеберг (Sonneberg), земля Тюрінгія.

³ Точна назва — «Telefunken-Röhrenwerk»

Напис на звороті: В центре — полицейский «Карпет»,
положительный к нам. 1943 г.

ки по 56 лет от роду из Змиевского района. Мне еще не было и 17 лет, когда меня увезли, и я считалась малолеткой.

Лагерь располагался по одну сторону леса, а фабрика по другую сторону. Лагерь был огражден дощатым забором высотой не менее двух метров. Лагерь охраняли полицаи-немцы, и был комендант-немец. Имен, фамилий обслуживающего персонала (немцев) мы не знали и не хотели знать. Один полицай нас избивал безбожно. Когда ведет нас на фабрику, то требует, чтобы мы становились в ряд по три человека, а зимой снег на ботинки с шипами налипает, и идти трудно, то мы беремся под руки, чтобы опираться, легче идти. То этот полицай подходит, бьет, чтобы упал этот четвертый, и потом бьет ногами, то стараешься скрутиться в бублик, чтобы защитить внутренности. И мы его прозвали «драй унд драй»¹. Другой был низенький, полненький, никогда ни на кого не поднял руки, мы его звали «карпет».

А коменданта лагеря звали «Змей Горыныч». Он ходил в лагере в белом халате, никогда не застегивал на пуговицы, идет, полы развеваются. Он высокий, приятной наружности, но он физически никого не обижал.

А меня спас от гибели. В лагере была медсестра, старая немка, мы звали ее «старая карга». Конечно, ничем она нас не лечила, а только наблюдала; если кто заболел туберкулезом, его изолировали. А я после своего тифа еще не отошла, а тут такие условия — голод, холод, и я стала себя очень плохо чувствовать. Сначала у меня начались слезы на работе, бесконечно, и я не могла ничего с собой сделать. А потом меня

¹ Ним. drei und drei — по трое.

положили в лагере в кранкенштубе¹ (комната для больных на четыре койки). Но лечения никакого не было, даже баланды принести нам забывали. Нас просто изолировали. Один раз зашел в эту комнату комендант, и мы стали просить его, чтобы нам вместо баланды из брюквы или шпината дали суп из картофеля. Так он как стал на нас кричать, что, мол, «вы лежите, ничего не делаете, еще и кушать просите», орал громко и как раз стоял напротив моей кровати. Я лежала и смотрела на него, и вдруг наши глаза встретились, а у меня из глаз слезы ручьем, но он быстро ушел. А эта медсестра очень хотела меня отправить в больницу, куда отправляли туберкулезных. Так этот комендант два раза возил меня в г. Зоннеберг², где эта больница, на рентген и доказал медсестре, что у меня нет туберкулеза, и я ему благодарна. После больницы меня водили на работу только в дневную смену. Я немного отошла, перестали слезы. В один выходной я с одной девушкой отпросилась в город, и тут одна немка попросила нас перенести уголь с улицы на третий этаж. С большим трудом мы это сделали. Она угостила булочками и чаем. А потом мне предложила один раз в неделю приходить к ней помогать мыть полы, мол, ей это тяжело. Семья была: муж и две девочки-школьницы. Третий этаж — чердак, на чердаке две комнаты. Жили небогато. И так я нелегально, через ограду (внизу досок вытянули гвозди) пробиралась в город по пят-

Напис на звороті: *Мария из Волчанска, вышла [потом] замуж за француза. 1.01.1945 г.*

ницам и мыла полы, оплата — покушать чуть-чуть. Еще она дала мне платочек на голову, туфли мужские, потому что на лето нам выдавали деревянные лодочки, просто в дереве вырезали углубление для ноги, и я вечно натирала ноги, и язвы летом не сходили с ног.

Работа. Работали с 6 утра до 18 вечера одну неделю, другую — с 18 до 6 утра. Перерыв полчаса на обед. Мы были большие патриоты, не старались, чтобы сделать больше и качественно, а наоборот, прикидываясь неграмотными и пр., чтобы побольше брака. В цеху мы работали рядом с немками, могли и шутить. Оплата минимальная, в соответствии возрасту: малолеткам платили меньше. Рядом был цех, где была сборка этих лампочек. Там

¹ Нім. Krankenstube — кімната для хворих.

² Зоннеберг (Sonneberg) — місто, адміністративний центр крайсу в землі Тюрінгія.

работали только немки. В одно время туда посадили одну с нашей комнаты, с Донецка, Билецкую Евдокию. Так ее не только мы возненавидели, но и немки. Там была норма 65 шт. лампочек собрать за смену, так эта Дуся догнала до 270 шт. Этот цех считался тяжелым — вредные условия труда, через каждый час открывали окна и двери для вентиляции, все работники уходили из цеха на свежий воздух, а эта Дуся сидела и вкалывала за станком. Потом ее скрутил радикулит, и ее положили в больницу где-то, мы даже не думали проведать. Через месяц она появилась и продолжила свою работу. Мы сделали ей замечание: «Для кого стараешься?» А она нам сказала, что мы, наверно, захотели в концлагерь. Мы ее оставили в покое. А когда нас освободили американцы, то она на другой день ушла из лагеря, и потом (уже я была в Добренке) она прислала мне письмо, что жива, здорова, а когда я ей дала ответ, то получила назад свое письмо [с пометкой] «адресат там не проживает». А с ней у меня в лагере был случай. Когда я после болезни один месяц работала в дневную смену, нам в лагерь на завтрак приносили хлеб с горбушками, и эти горбушки мы давали по очереди, нам казалось, что они немножко больше, чем [другие] кусочки. И в этот период мне попала горбушка. Все были за, а она против, как закричит, что я не в ту смену [работаю], подбегает ко мне (я сидела на стульчике) и дала мне в лицо ногой, но я вовремя отшатнулась. Все ахнули. А по приезду домой она, наверно, услышала песню, что «хлеба горбушку — и ту пополам»¹, но в письме она этого случая не вспомнила.

Напис на звороті: В окне комендант, выдавали глиняные изделия в виде пончиков к Пасхе. 1943 г.

¹ Цитата з пісні «Товарищ» (слова О. Прокоф'єва, музика О. Іванова, 1970 р.). Особливо ця пісня була популярна у виконанні А. Ведищевої, Л. Лещенка.

И как она добралась из Германии, тоже не описала. Но бог с ней, я не мстительна. В лагере после всего мы перестали с ней разговаривать.

Питание. Утром до 6 часов нам выдавали хлеб — два кусочка грамм 100—120, и чай из какой-то травы без сахара, мы редко его пили. В обед и вечером баланда из брюквы или шпината, редко зимой — из кислой капусты. Фруктов или овощей мы не видели. Летом иногда удавалось нелегальным путем купить головку капусты, так это был для нас деликатес. Один раз нам сварили крупяной суп. Мы не верили своим глазам, а когда стали кушать — а там клубочки сваренных червей. Смотрим — то один, то другой бросает кушать и уходит. Больше нам его не готовили. Одно время мы решили бежать из лагеря. Стали собирать кусочки хлеба в дорогу, но и через неделю куда и в какую сторону бежать, мы не знали, а потом стали проникать слухи, что таких ловили и отправляли в концлагеря. Так мы эти кусочки за раз поели, и довольны. Нам все время хотелось кушать, даже не представляли, как это — кушать не хочется.

В нашей комнате была из Красноградского района Катя Голян, она старше меня, постоянно она очень нервничала из-за условий нашей жизни, и в конечном итоге заболела туберкулезом, и ее отправили в г. Зоннеберг в туббольницу. Мы несколько раз просились ее посетить, но кушать ей могли принести только кусочки хлеба, что нам выдавали. После освобождения их отправили сразу на Родину, но 1946 [год] — голод, нищета, и как ни старались родственники и руководство сельсовета ее поддержать, она скончалась в этом году.

Освобождение. 12 апреля 1945 г. нас освободили американские войска. Перед этим два дня шли перестрелки с солдатами СС. В начале апреля стали делать налеты американские самолеты. Небо было серое от количества этих самолетов. Земля дрожала от гула. Нас на фабрике с немками перегоняли в бомбоубежища, но на наш город бомб не сбрасывали. И вот перед освобождением мне приснился сон: как будто бы мы идем с фабрики в лагерь, а на небе написано метровым размером слова «Победа» и «Сталин». Это запомнилось на всю жизнь.

Когда американцы пришли в лагерь, а это уже апрель, продукты на исходе, то они выбросили из лагеря порченную брюкву, шпинат, а с фабрики привезли картошку, хлеб, которые предназначались немкам на обеды, а потом дали полуторку, чтобы наши шоферы из Зоннеберга привозили картошку. Два взрослых мужчины нашлись в лагере, один из Днепропетровской области, другой — из Николаевской, и встречались они с женщинами из Красноградского района из нашей комнаты. И они старались не сколько привезти картофель в лагерь, сколько побольше себе награбить. Все награбленное несли в нашу комнату своим любовникам, и часто среди дня завешивали свои кровати, чтоб не было видно, трахались, кровати ходуном ходили. И вот они раз в сутки привозили одну — полторы тонны картошки, а в апреле она наполовину порченная, ее чистили, заливали водой, добавляли соль — и суп готов, а нас 700 чел.

Это не суп был, а бульончик, а хлеб нам отдельно привозили, но не каждый день. И вот в один день наши шоферы не приехали, мы не ели двое суток, ни хлеба, ни супа. Мужчины лагеря пошли к коменданту города с просьбой: куда везете — везите, но не дайте умереть с голоду. Нас намечали отправить в Америку. А это край — Тюрингия, леса и горы. Эсесовцы взрывали мосты, проезды трудные, и решили отправить на сторону, занятую Красной армией. На третий день голода приехали американские грузовые автомашины «Форд» с французскими шоферами и стали нас погружать. А полуторка с нашими шоферами так и не приехала. Оказалось, они стали грабить какой-то магазин, и их схапали и посадили в холодную. Вещи их, чемоданы и узлы, остались в нашей комнате. Их дамы подняли рев, одна из них уже на восьмом месяце беременности. А мы рады, что нас куда-то повезут, накормят, стали свои чемоданчики (еще домашние) нести в машину, но без этих дам мы не уедем, стали их чемоданы и узлы грузить. Но дело в том, что мы очень слабы, а дамы даже не подходят к своим вещам. Вот девочки и говорят мне: «Ты иди на улицу, стань под окно, а мы тебе на спину сдвинем чемодан, и ты как-нибудь дойдешь до машины». Так и сделали, но я не то что не дошла до машины, я только оторвалась от окна, так и упала вместе с чемоданами. И вспомнила со школьной скамьи, что нас обучали: «бідолашний біс, під кобилу підліз, два кроки ступнув, на третій упав». *Togi стали гуртом* все эти вещи тянут к машине, а на машину помогли шофера-французы. Ехали почти целый день, часто останавливались, потому что мы уже третий день не евши, нас тошнило, рвали через борт машины какой-то зеленой рвотой. И нам казалось: хотя бы раз укусить хлеба, и не было бы никакой рвоты, но этого нет. А эти две дамы перестали реветь, ведь вещи любовников теперь достанутся им, и они разложили свои сумки с хлебом, маслом и мармеладом и стали жрать на обе щеки. На нас никакого внимания. Ведь мы погрузили их четыре чемодана и четыре узла, мы работали хоть по 50 г хлеба, но мы были так воспитаны, что будем умирать, но не попросим. Сейчас бы мы не так поступили. Привезли нас к русским, высадили среди неба на земле уже под вечер. Так и переночевали, ибо лагерь для таких, как мы, еще не освободился. На другой день мы пошли в этот поселок (Эльстерверда¹), чтобы купить хоть картошки, а уже была молодая и старая. Продали нам, но мелкой, мы тут же сооружали наши котелки и варили, и угощали друг дружку, но без соли. А потом одна женщина, нам незнакомая, идет с мужчиной и говорит: «Девочки, пошли с нами покушать». Я была с одной Таисией с нашей комнаты, и мы пошли окольным путем, нас провел этот мужчина в лагерь как раз на обед. Обед давали в трех местах: под навесом, в парке и в помещении. И мы постарались побыть во всех трех местах. Хлеб давали по талонам, значит, нам

¹ Эльстерверда (Elsterwerda) — містечко в крайсі Ельбе-Ельстер (Elbe-Elster), земля Бранденбург.

его не дали, зато крупяного супу мы поели по два *полумыска* и одну тарелку, и обратно уже ушли без мужчины. Пришли на нашу стоянку, нам никто не поверил, что мы столько поели. Кроме того, по дороге на стоянку мы еще поели у немецкой кухни по тарелке супа из пшена. Все прошло благополучно. На третий день нас поселили в лагерь в ожидании отправки на Родину. Здесь мы прожили июнь месяц. Кормили два раза в день супами, и хлеб давали.

Так как нас готовили отправлять пешком, то мы ежедневно по четыре часа должны проходить строем. Но стали поступать сведения, что люди в дороге не выдерживали, падали, умирали, и решили нам сделать медосмотр и определить, годный или негодный идти пешком. А у меня [так] получилось, что я съела одно кислое незрелое яблоко, и меня освободили на три дня, потому что напал понос. И когда я попала на медосмотр, и как раз к этой [женщине-]врачу, что давала мне освобождение. А главный врач был мужчина, такой солидный, здоровый. И она ему говорит, что эта девушка ничем не больна, но ей надо подписать справку на поезд, «я, — говорит, — ей все время давала справки на освобождения, она не может идти пешком». А главный врач говорит: «Никакой болезни — и никакой справки», спорили минут 15–20, а потом он говорит: «Черт с вами, давайте подпишу». Я ее всю жизнь благодарю.

И так 5 июля 1945 г. нас погрузили в товарные, без крыши, вагоны, в вагонах ни сесть, ни лечь. Начались дожди, кушать не давали, говорят: «На следующей станции», а следующая станция уже была на Украине, в Житомире, где нам дали по ложке тушенки, два сухарика и ложку сахара. И так мы ехали мокрые, голодные, особенно ночью было холодно, дрожали, днем было теплее. И так две недели мучились. Даже думала под поезд бросаться. Думаю: если до утра дождь не перестанет, брошусь. Придет утро — и надежда жить не умирает. Но бывало, что наш поезд стоял по сутки, двое, потому что путь занят. Как раз отправляли солдат домой, и пути многие были разбиты, и вагонов не хватало. Приехали в город Владимир-Волынский, там нас пересадили в крытые вагоны, но тоже насыпом. Мы часто садились между вагонами, потому что в вагонах духота, теснота, а я по цвету [волос] блондинка, то эта сажа от паровоза на мне особенно была видна в волосах и на лице. И через Львов нас привезли в Красноград.

А те дамы наши, пока мы искали себе пропитание, организовали поездку домой, пользуясь беременностью, то мы даже не видели, как они с вокзала ушли, в лагере их уже не было. А их любовников переправили к русским, и дали им по десять лет заключения. И у обоих была семья, дети, а эти дамы остались сами, беременная родила сына, ездила к нему в тюрьму, а когда подходил срок домой, он ей сказал, что у него семья и он к ней вернется. Она потом от позора уехала с того села, где проживала.

Когда приехали в Красноград, я этому не верила, не хотела выходить из вагона, меня выталкивали те, которые ехали дальше. А это уже было

перед заходом солнца 28 июня 1945 г. Я вышла, и не знаю, куда идти, все незнакомое. Ко мне подошла одна женщина, спросила, откуда [я] и пригласила к себе ночевать, «а завтра, — мол, — пойдешь». Я пришла к ней, но меня тянуло домой, я попросила показать мне дорогу на Добреньку, а чемоданчик оставила у нее. И я ушла. Подхожу к селу, хат почти не видно, сады зеленеют, а хаты, оказалось, были немцами сожжены, а потом бабы после освобождения строили халупы с помощью солдат. Шла окольными путями, ибо боялась с кем-то из своих знакомых встретиться — я была худая, голодная, грязная. И вот зашла на свой огород, кукуруза высокая, зеленая, села и сижу, сердце как не выскочит, кажется, не переживу. Подумала, что можно и месяц здесь просидеть, и никто не увидит, и решила идти во двор, слышу во дворе разговоры, уже солнце зашло, череда идет домой, коровы ревут, собаки гавкают, иду еле-еле, смотрю — среди двора печка, и мама уже молодую картошку моет, плита горит, я зацепилась за веточку, мама поднялась и как закричит своим голосом, прибежала младшая сестра, брат, племянничек, тоже стали кричать, сбегались соседи, мама поставила казан воды нагреть, чтобы меня обмыть. Я села на скамейку, а сзади меня соседи. И говорят, что я уже «готова», «если дня три проживет — так и хорошо, надо сказать Марии (мама), чтобы готовилась к похоронам». Наверно, думали, если я худая, так и глухая. Но я все время обращалась к себе, к своему сердцу, чтобы оно не лопнуло. На мне были одни кости, обтянутые шкурой. И мне все казалось, что это сон.

Когда меня обмыли и нашли мое платье довоенное, то оно [на] мне доставало земли. Я не могла ничего кушать, желудок не принимал. А это был конец июля, поспевали яблоки, белый налив, и я стала кушать, мне они помогли, после них я стала нормально кушать.

Через неделю после меня приехал отец с фронта — правая рука была негодная, по-народному называлась «рожа». Потом на пятый день мне надо было пойти в милицию, чтобы получить временно паспорт на три месяца. Получила, иду по главной улице Краснограда, встречаю своих соучеников (до войны я окончила первый курс с[ельско]х[озияйственного] техникума после семи классов), и они меня затянули в техникум, и заставили написать заявление на второй курс, а всего было тогда три курса, были довоенные педагоги и подтвердили, что я окончила до войны первый курс.

Но когда приехал отец, то сказал: «А кто же будет работать? Я, считай, без руки, мама в огородной бригаде» и т.д. Я две недели пропускала техникум. А потом сижу под окном, тут как раз пришел один мужчина из нашего села поздравить отца с приездом. Сидят, говорят, и мне все слышно. Этот Иван Петрович говорит отцу: «Что, мол, дочь ваша тоже вернулась с Германии», а мама говорит, что, мол, «она хочет учиться, а отец не разрешает». А И[ван] П[етрович] говорит: «Ты не прав, всех детей выведешь в люди, а она останется без специальности и будет на

тебя обижаться всю жизнь». Но тогда отец сказал: «Если у нее есть желание учиться, то пусть идет». А я все это слышу, и слезы ручьем, я ушла в садок. Потом мама вышла, позвала меня и сказала: «Можешь иди в техникум».

И так через два года я окончила техникум по специальности «младший агроном-полевод». Была направлена на работу участковым агрономом при Старобельской МТС¹, приняли меня в комсомол, была секретарем комсомольской организации, через три года приехала в Красноград и стала работать агрономом-энтомологом при Берестовеньской МТС². Была один год на целине — Актюбинск³, агрономом колхоза им. Ленина работала, было очень трудно, и я вернулась на родину. Вместо Берестовеньской МТС стал лесхоззаг [лесное заготовительное хозяйство]. Я работала мастером. Готовилась поступить в с[ельско]х[оз]яйственный институт. За третьим заходом поступила на отделение экономистов — это 13 лет после техникума, в 1960 г., окончила институт в 1967 г. по специальности «ученый агроном-экономист». Я уже работала в это время в г. Дергачи, совхоз «Дергачевский», главным экономистом. По окончании института меня переводом приняли в трест овощемолочных совхозов в плановый отдел экономистом по растениеводству в Харькове.

Но я очень была трудоголиком, я просто выдыхалась, долго работая на одном месте, и меняла работу. На новом месте я чувствовала прилив энергии и работала с полной отдачей. После этого треста я работала еще в отделе Института им. Шлихтера в Харькове, в управлении хлебопродуктов, главным экономистом совхоза им. 22-го партсъезда Дергачевского района, ст[аршим] экономистом при управлении с[ельским] х[оз]яйством при Дергачевском райисполкоме, и последняя моя должность была — старший экономист-контролер треста «Харьковптицепрома» (5 лет), и в 1981 г. в январе ушла на пенсию, отчего была безмерно рада. Потом пять лет на 2–3 месяца меня приглашали в птицепром сделать 2–3 ревизии по птицефабрикам, я соглашалась, сколько могла, а потом отказалась в 1988 г. по состоянию здоровья.

Отец умер рано, в 1952 г., а мама — в 1985 г. Я осталась одинокой. Из-за нищеты послевоенной и жизни на голую зарплату я просто боялась выходить замуж. После техникума я работала в Старобельской МТС уч[астковым] агрономом и жила на квартире у одного парторга. Он женился на девушке из большой семьи, кругом нищета, и он иногда ругал жену, мол, «пришла к нему с пустым чемоданом, нищая», я стану ее защищать, а он и мне говорит, что и я приехала сюда с чемоданом книг, без материальных ценностей. Я, конечно, ушла от них, но без приданого замуж выходить не хотела, а потом мама старенькая, приходилось ездо-

¹ Старобільськ — районний центр Луганської області.

² Берестовенька — село в Красноградському районі Харківської області.

³ Актюбінськ (Актобе) — обласний центр в Казахстані.

читаться. В общем, всего не опишешь. Судьба. Сейчас я, кроме Дергачей, нигде не езжу, даже в Харьков. Хожу с палочкой. За мной закреплен соцработник, которая живет рядом.

Хотелось описать два лагерных случая. В Зоннеберге был лагерь наших военнопленных¹, и из нашего лагеря одна девушка, Наташа, имела с ними переписку. Эти письма она хранила в комнате под матрасом. Полиция как-то узнала обо всем этом, и вот на фабрике через наш цех идут три громадных полицейских в следующий цех, где работала Наташа. А у нее была работа с кислотой, и она как увидела, что они направляются к ней, сразу схватила стакан кислоты и выпила, потеряла сознание, ее увели, и мы ее больше не видели. Была умная, жизнерадостная. Она всегда через эти письма узнавала, что на фронтах, и старалась сообщать всем.

Второй случай. В третьей комнате нашего барака проживали девчата из Каменец-Подольского. Из них одну солидную девушку Калину назначили на поставку продуктов на фабрику для немцев, и она сама не голодала, была высокая и упитанная. Ей жалко было своих «однопольчан», и она решила уворовать со склада на фабрике. И она наносила в лагерь банки тушенки, мармелада, хлеба через забор с тыльной стороны фабрики, через лес и забор лагеря. Прятали хлеб в комнате, банки в туалете, под кустами елочек, которые росли возле бараков. Все это ей пришлось показать полиции, показать, как она пробиралась в подвал, где эти продукты хранились, как она их доставляла в лагерь, и через три дня, когда ее при нас привели в лагерь, ее было не узнать. Она почернела, похудела, сгорбилась. А потом ее увели, и мы ее больше не видели.

Еще хочу написать, что в нашем городе Нойгауз РВГ были солдаты власовской армии, уже были одеты по немецкой форме, краснощекие, молодые, прямо кровь с молоком. Приходили они к нам в лагерь раза 2–3, говорят, что пошли в эту армию, чтоб не умереть с голоду. Но мы были такие патриоты, мы презирали их за измену, все говорили им в глаза, и они перестали к нам приходить. А когда после освобождения их вели мимо нашего лагеря, уже без погон, без головных уборов, без поясов, по три человека в шеренге, они нам прокричали: «Девочки, до свидания, нас отправляют в Америку». Вот так.

И еще хочу сообщить, что в течение всей моей учебы, работы меня никто и никогда не преследовал за то, что я была в Германии. Наоборот, в техникуме я чувствовала к себе уважение и сочувствие моему пережитому. Я никогда не скрывала, что была угнана в Германию. В техникуме меня приняли в комсомол, а в Старобельской МТС меня избрали секретарем комсомольской организации. Агитировали меня и в партию, но я все время отказывалась — надо было знать руководителей всех стран,

¹ У Зоннеберзі розміщувався філіал концтабору Бухенвальд, де серед інших утримували також і військовополонених.

другие политические события, и я боялась: если зададут какой-то вопрос, а я не смогу на него ответить, то будет стыдно. Квартиру, где проживаю сейчас, мне дали, когда работала в совхозе «Дергачевский» в 1965 г., директор походайствовал перед Дергачевским райисполкомом — директор Сулима Трофим Иванович. Я ему очень благодарна.

Мой адрес: <...>

Еще хочу сообщить, что староста наш не был наказан нашими властями, но за него пострадал его сын, который в армии был полковником. А из-за отца его разжаловали из армии, лишили звания, и доживал он в нашем селе Добренька, а старосту поставили ночным сторожем на конюшне. Так ему одна лошадь дала ногой прямо в живот, и он на другой день умер.

И еще хочется написать. После освобождения из лагеря ушли и комендант, и полицаи, наши мужчины стали сами охранять лагерь, ибо был разговор, что немцы хотели поджечь наш лагерь. А в комнате, где были полицаи и комендант, остался радиоприемник. И вот 2-го мая в два часа ночи девочки по всем баракам вбегали в комнаты и кричали, что войне конец, немцы капитулировали, все поднялись с кроватей, шум, крик, смех, радость нельзя описать.

Так мы узнали о победе, о конце войны.

Шулімов Анатолій Григорович

Автобіографічний нарис колишнього оstarбайтера

[Шулімов Анатолій Григорович народився у 1924 р. в с. Андриївка Балаклійського району Харківської області, яке було розташоване майже за 200 м від самої станції Балаклія. У сім'ї були ще старші діти: два брати та сестра. Батько працював черговим залізничної станції Шебелинка, мати була домогосподаркою. Батько також займався бджолярством, до чого привчив і свого сина. До першого класу Анатолій пішов тільки у 1934 р., коли вже минув голод, і до початку війни встиг закінчити 7 класів. Мріяв вступити до льотного училища: «Я дуже жалкував, що не поступив до льотного училища, та й зараз жалкую. Поступив би я тоді до льотного училища — моя доля була б зовсім іншою, можливо, навіть гіршою, але я б не потрапив до Німеччини, а якщо і потрапив би, то як військовий льотчик-переможець, а не як оstarбайтер». У 1941 р. батько захворів на білокрів'я та у грудні того ж року помер. Восени 1941 р. Анатолій приймав участь у сільськогосподарських роботах у колгоспі. Разом із приятелями ходив до райвійськкомату з проханням призвати їх до армії, але безуспішно. В 20-х числах жовтня 1941 р. Андриївка опинилася під окупацією, була організована місцева влада, а також була і військова комендатура. Була розстріляна учителька іноземної мови Броніслава Миколаївна Коган як єврейка, а також Василь Петренко та Мотря Бовт як комуністи. Певний час тривав артобстріл станції з радянського боку, також були і поодинокі бомбардування. Окупанти також залучали населення до робіт, як-от до розчистки снігу, розвантажування поїздів (коли було відновлено залізничне сполучення з Балаклією) тощо. Солдати розквартирувалися у хатах, зокрема, у сім'ї Шулімових у хаті поселилися три німці, австрійці і чех. Двоє з них (австрійці та чех) демонстрували доволі приязне ставлення, навіть приятельське, вони захищали родину від поборів інших солдат, а чех Антон навіть допомагав сім'ї продуктами, які отримував в якості пайка. Від цих солдатів Анатолій, зокрема, отримував відомості про хід подій на фронті. Проте двоє постійно-ців ставилися до Шулімових досить зневажливо і навіть жорстоко, вважаючи себе «чистокровними арійцями». Одна із сестер Анатолія, Євдокія, та дружина брата Марія, яка теж мешкала тут, влаштувалися працювати прибиральницею у військового лікаря та кухаркою відповідно, і допомагали родині харчуванням. У березні 1942 р. окупанти влаштували показове повішення трьох мешканців села: Чагівця, Никоненка та Гончара, за звинуваченням у крадіжці. У 1942 р. Анатолій дізнався про розстріли, здійснені нацистами у Дробицькому яру, там загинули також сестра батька та її чоловік, які жили в будинку при Тракторному заводі та за національністю були українцями. Після невдалої Харківської операції травня 1942 р. Анатолій бачив велику кількість полонених, яких гнали на станцію Шебелинка, утримували на станції просто неба або у тимчасовому таборі на

цельні. Анатолій був також свідком розстрілів кількох із них, а також дуже поганих умов їхнього життя. Солдати, що стояли в селі, саме були відправлені на перегову під час Харківської операції, натомість до Шулімових поселився німецький офіцер — капітан. Також навесні місцева влада розподілила землю, Шулімови отримали ділянку, а також коня, адже у селі було багато коней, які теж потрапили в полон разом із червоноармійцями. Було дозволено заготовляти сіно. Анатолій дуже наполегливо працював, щоб заготовити потрібну кількість сіна, також працював на пасіці. Проте солдати з румунського обозу, який на той час стояв у селі, брутально відняли все сіно, а два німецькі солдати забрали коня і віз. Доводилося також віддавати значну кількість меду. Врешті-решт Анатолію було наказано їхати на роботи до Німеччини. (Зі спогадів А. Г. Шулімова.)

Далі наводимо розділи спогадів А. Г. Шулімова, присвячені примусовій праці в Німеччині].

<...> Буквально через тиждень після того, як у мене відняли коня, а саме 10 серпня, Іван Клімов, племінник начальника сільської поліції, приніс мені повістку, в якій зазначалось, що за наказом фюрера А. Гітлера я повинен 12 серпня з'явитися о 10-й годині на станцію Шебелинка для відправки на роботу до Великонімеччини. Повістку підписав військовий комендант нашого села. На той час, як я писав вище, в нашому будинку жив комендант тимчасового табору військовополонених. До нього звернулася мати з проханням, щоб він посприяв, поговорив з військовим комендантом, щоб мене не забирали в Німеччину, принесла йому меду, і обіцяла дати меді військовому комендантові. Він мед узяв, подякував, але сказав, що він нічим допомогти нам не може, наказ фюрера треба виконувати, і військовий комендант не відмінить наказ фюрера. Він додав, що до Німеччини треба їхати, мені там буде добре. Поплакали ми, але робити було нічого, лише збиратися в дорогу. Мама згадала, що першою нашою втратою були ножиці, потім лижі, кури, чоботи, годинник, сіно і кінь з бедкою, нарешті дійшла [черга] і до мене¹. Мати плачучи приказувала: «На кого ж ти мене залишаєш», адже вона вважала мене господарем в нашій родині. Збори були недовгими. З продуктів харчування в дорогу брати нічого, але мати все-таки десь виміняла буханець солдатського хліба і кілограмову банку м'ясних консервів, нажарила риби та наклала банку меду. З одягу я взяв дві сорочки, двоє штанів, пару трусів, майок, а взуття — туфлі та чоботи. З верхнього одягу взяв із собою стареньку шинель і шапку-вушанку.

Я звернувся до капітана, що жив у нас, щоб він дав мені його свою адресу, можливо, з Німеччини мені вдасться написати листа, який він передасть матері, адже ми чекали, що до Німеччини заберуть і мою сестру

¹ У своїх спогадах А. Г. Шулімов описував, як солдати-окупанти займалися поборами та забрали у нього перераховані речі.

Євдокію, а в листі я напишу свою адресу. Так воно і сталося, сесру забрали до Німеччини в другій половині жовтня, а цей капітан все ще жив у нашому будинку, він отримав написаний мною лист, в якому я повідомив свою адресу в Німеччині, і передав його матері. Отже, коли забирали до Німеччини Євдокію, вона вже мала мою адресу.

Отже, 12 серпня о 12-й годині я прийшов на станцію. Там уже були мої однолітки, які теж отримали повістки: Жеребний Дем'ян, Овсієнко Микола, близнюки Марія і Варвара Сірі і багато інших, всього біля сотні, як мені здавалося. На пероні станції зібралось багато односільчан, в тому числі і вся моя родина, які прийшли проводити нас в невідому Німеччину. Всіх, хто від'їжджав, реєстрував поліцей Мережка Яків, мій сусід. Під його конвоєм нас посадили в товарні вагони і привезли на Південний вокзал міста Харкова, а звідти повели на вулицю Коцарську в трьох- чи чотириповерховий будинок. Там тоді була так звана біржа праці. Нас розмістили на другому поверсі в кімнатах без жодних меблів. Ми стояли, сиділи чи лежали на голій підлозі, звичайно, ніхто нас не годував, а у декого зовсім не було чого їсти. Втрачали свідомість, деякі навіть померли. Там ми, якщо мені не зраджує пам'ять, були п'ять днів, а на шостий — нас вишикували в шеренгу по шість і під конвоєм погнали на Південний вокзал, де посадили в товарні вагони, поставили там парашу, закрили вікна і двері, і під конвоєм німецьких солдат поїзд рушив до Німеччини. Один раз на добу поїзд зупинявся десь у нелюдних місцях, солдати відкривали двері для того, щоб ми справили свою нужду і спорожнили параші. Ще раз на добу поїзд зупинявся на якійсь станції, де нам давали якусь похльобку і 100 – 150 г хліба. У місті Перемишль нас вивантажили, дозволили помитися в лазні, і провели нам санітарну обробку, помастили нас якоюсь смердючою рідиною. Потім знову посадили в поїзд, здається, вже з вужчою колією, і привезли в Західну Німеччину у місто Ганновер¹. Це була вже десь третя декада серпня 1942 р.

По приїзду до Ганновера нас висадили з вагонів, вишикували в шеренгу по шість чоловік і під конвоєм солдат, собак привели до табору², розташованого на північній окраїні м. Ганновера. Тут нас розподілили за статтю, і розмістили дівчат в одній половині табору, юнаків — в іншій, відокремленій колючим дротом з вишками, на яких стояли озброєні солдати. Жили ми в дерев'яних бараках з двоповерховими нарами без матраців і подушок, лише з грубими, брудними ковдрами. Годували нас один, інколи два рази на добу супом із брукви і давали по шматочку, 100 – 150 г, хліба. Щоденно вранці вишиковували в шеренгу на оглядини майбутнім господарям, які відбирали підходящий «товар». Решту невідібраних гнали на сільгоспроботи до місцевих бауерів. Мене дуже довго не забирали, бо я був дуже малий. Ганновер майже кожної ночі бомбардували англійські

¹ Ганновер (нім. Hannover) — місто, центр землі Нижня Саксонія.

² В оригіналі тут і далі — лагерь (від нім. Lager або рос. лагерь).

літаки, але жодна бомба не упала на територію табору — пілоти, очевидно, знали, де знаходиться табір для іноземців.

Нарешті забрав і мене — молодий чоловік, блондин, як потім з'ясувалося, це був завідувач господарства (фервальтер)¹ бауера Віллі Зібке, масток якого знаходився в селі Голле, в 40 км від Ганновера. Отже, поїздом ми дійшли до залізничної станції Дернебург², від якої Голле³ знаходилося за 1–1,5 км, куди ми дісталися пішки. Я не пам'ятаю, як довго тривала моя подорож коли саме я прибув в Голле, мені здавалося, що моя подорож тривала 3–4 тижні, насправді — 1 місяць і 7 днів. В листі-відповіді з Міжнародної служби розшуку (м. Арользен, Німеччина), куди я написав листа для підтвердження мого перебування в Німеччині, зазначається, що я прибув до Голле 19 вересня. Отже, прибувши в Голле, я одразу написав листа до капітана, який жив у нас, він отримаві передав матері. В листі я описав всі негаразди, які сталися зі мною, ну і повідомив свою адресу, а незабаром отримав лист від сестри Євдокії, яка опинилася в Кенігсберзі⁴ і працювала в родині німецького офіцера⁵.

Голле — це маленьке село, в ньому було лише дві вулиці і декілька провулків. Тут було приблизно десять бауерів. Найбільші мастки за кількістю землі та худоби були у баеурів Роберта Йордана та Віллі Зібке. У селі були: пошта, школа, кінозал, церква, аптека, пекарня, голярня⁶, продуктова і промтоварна крамниці, вугількарня, медпункт, молочарня, пивна, бензоколонка, резиденції поліцмайстера і бюргермайстера. При бюргермайстрі був так званий «дзвонар», який ходив по селу і дзвоником запрошував мешканців села зібратися біля брами, на майдані поруч з мастком Йордана, де він читав накази, постанови, розпорядження німецького уряду.

У бауера Зібке була лише дружина, дітей не було, але були служниці — дві німкені, дівчина 20–22 роківі жінка років 40, і українка — 16-річна Олександра. В[ілл]і Зібке було років 70, дружині 60–65, він був товстийі пузатий, ходив з палицею, а вона — худорлява, спортивної статури, симпатична жінка.

У пана Зібке була земля (скільки — не знаю), на якій він вирощував пшеницю, ячмінь, овес, мак, картоплю, цукровий буряк, горох на зерно, і зелений корм. Деякі ділянки неорної землі були огорожені колючим

¹ Нім. Verwalter — завідувач господарства.

² Дернебург (Derneburg) — зараз район у селищі Голле (крайс Гільдесгайм, земля Нижня Саксонія).

³ Голле (Holle) — селище у крайсі Гільдесгайм, земля Нижня Саксонія.

⁴ Кьонігсберг (Königsberg) — назва міста Калінінграда до 1946 р. До 1945 р. місто було адміністративним центром землі Східна Прусія. В оригіналі — Коніхсберг.

⁵ Як пише далі у своїх спогадах А. Г. Шулімов, по поверненню додому після війни Євдокія досить сильно хворіла на туберкульоз (адже в Німеччині вона працювала у господні, яка мала цю хворобу), і в 1951 р. Євдокія померла.

⁶ Напевно, цирульня.

дротом, то були пасовища для великої рогатої худоби, деякі з них використовувалися як сінокоси.

У маєтку Зібке було 32 корови, бугай, різновіковий приплід великої рогатої худоби — 20 голів, 5 свиноматок з різновіковим приплодом, невелика птахоферма — кури й індики, і шість пар коней — одна пара рисаків для виїзду, дві пари важковозів для транспортних сільськогосподарських робіт, і один кінь для поїздки на пасовища, коли улітку там були корови. Працювали в маєтку дві німецькі родини — багатодітна родина Гутака (батько, мати і шестеро дітей) на різних, головним чином, сільгоспроботах, і родина Борса (батько, мати і 25-річна донька), які обслуговували велику рогату худобу і свиней; до них долучили і мене. Молода дівчина, німкеня Криста, доглядала курей та індиків.

У маєтку працювали також троє військовополонених-французів: один конюхом, а два на сільгоспроботах, головним чином їздовими на конях. Деся у грудні 1942 р. французів відпустили додому, до Зібке прийшла польська родина — молоді чоловік і жінка доглядали коней і працювали їздовими. Щоденно з табору військовополонених червоноармійців, який знаходився поруч із Голле, за замовленням пана Зібке конвоїр приводив 10–15 чоловік, які працювали на різних роботах. Завідувачем господарства працював, як я вже писав вище, молодий німець Рудольф, а коли його в жовтні мобілізували в армію, замість нього в якості фервальтера приїхала практикантка, 16-річна Анна. Коли працював фервальтером Рудольф, пан Зібке майже не втручався в господарські справи маєтку, головною його турботою було розважання гостей, яких він постійно зустрічав і проводжав. Його виїзд майже щоденно курсував між Дерненбургом і Голле. Деякі гості затримувались на 1–2 тижні, адже у пана Зібке був розкішний довірховий особняк, безумовно було що їсти і пити.

Пан Зібке був запеклим фашистом, членом гітлерівської націонал-соціалістичної партії, і його маєток процвітав. Коли почалася війна, він отримав практично дармову робочу силу — військовополонених тих країн, що захопив [вермахт], а також цивільного населення, в тому числі й остарбайтерів із СРСР. У Голле він був не єдиним, його однодумці-націоналісти¹ — бауери Майєр, Йордан, Струкман та інші — були завісідатями сільської пивнушки. Якось у вересні ми з Борсом копали картоплю, і до нас підійшов пан Зібке. Він запитав у Борса, як працює «твій русіше швайн». Борс відповів, що добре, і додав, що я, очевидно, син російських комуністів, бо знаю, що в Німеччині теж є комуністична партія і що вона знаходиться в підпіллі, і її очолює Ернст Тельман². Взагалі

¹ Так у тексті.

² Тельман, Ернст (1888–1944) — лідер Комуністичної партії Німеччини з 1924 р., був арештований одразу після приходу Гітлера до влади, перебував в ув'язненні з березня 1933 р. У 1944 р. був переведений до концтабору Бухенвальд, де був розстріляний 18 серпня 1944 р.

Зібке був дуже груба людина. Коли Рудольфа мобілізували в армію, він інколи з Анною відвідував корівник, але я жодного разу не чув, щоб він привітався не тільки зі мною, але і з Борсом, його дружиною чи донькою.

Наразі я хочу розповісти про фрау Зібке і про розмову, що сталася між нами. Вона була антиподом свого чоловіка: ввічлива, при зустрічі завжди віталася першою. Яюсь, коли ми повернулися з вранішнього доїння, фрау Зібке підійшла до нас, привіталася і звернулася до Борса з проханням: чи не може він відпустити мене допомогти зібрати в саду груші. Вона, безумовно, знала, що я повинен ще порати свиней, мити посуд і т. ін. Але Борс не міг відмовити їй дав згоду. Я хутко переодягнувся, поснідаві пішов до саду, де вона вже чекала на мене. Буквально за півгодини два кошики були наповнені спілими смачними грушами. Фрау Зібке сказала, щоб я не соромився і їв груші досхочу, і разом з цим пригостила бутербродом і цукеркою. Далі вона почала розмову про те, що вона зовсім не знає російської мови, а я дуже погано німецьку: «Отже, ми будемо намагатися розмовляти по-волі, щоб досягти взаєморозуміння, і завчасно прошу пробачення за те, що скажу». Безумовно, я через 60 років не можу дослівно навести цю розмову, але зміст її [знаю] напам'ять.

Я довго не міг зрозуміти, чого вона від мене хоче, але зрештою з горем пополам розібрався. А вона сказала, що [я] в них працюю «лише два місяці — безумовно, це мало, щоб пізнати людину, яка вона насправді є, але пан Борс сказав, що ти працюєш добре, швидко навчився доїти корів, не сварливий на свій вік досить розумний. У нас іще багато часу попереду, щоб тебе пізнати, але про всяк випадок я заздалегідь хочу тобі запропонувати ось що. Ти знаєш, що у нас немає дітей і близьких родичів, які б могли замінити мого Віллі. А він дуже хворий, у нього болять серце і ноги, адже він ледве ходить із палицею. Лікарі заборонили йому вживати будь-які спиртні напої, а він продовжує пиячити зі своїми друзками, а то і сам, і я боюся, що невдовзі залишусь без нього. Мені ніхто не допоможе господарювати в нашому мастку, адже нашого фервальтера мобілізували в армію. Рудольф працював у нас майже два роки і мав відстрочку від призову в армію, він був чудовим фахівцем, добре розбирався в землеробстві і тваринництві. Віллі майже не втручався в його господарювання. Але прийшов час, і його мобілізували в армію, зв'язки і гроші Віллі не допомогли, наказ фюрера про мобілізацію ніхто не мав сміливості не виконувати. Я сподіваюся, — продовжувала вона, — що в цій війні переможе Німеччина, адже наші війська, згідно з офіційними повідомленнями, дійшли до Волги і, очевидно, незабаром ввійдуть до Сталінграду. Якщо Рудольф після війни залишиться живим, він обов'язково повернеться до нас — а якщо ні, якщо, якщо? Зараз у нас обов'язки фервальтера виконує практикантка Анна, але я сумніваюся в її здатності стати справжнім фахівцем, господарем нашого мастку. Отже, я, дивлячися у своє майбутнє, заздалегідь прошу тебе дати згоду залишитися в Німеччині після війни і очолити господарювання в нашому мастку. А далі

буде видно — якщо ти зарекомендуєш себе добре, ми підучимо тебе, і, можливо, ти успадкуєш наш маєток. Наша розмова відбувалася тет-а-тет, і я прошу: про неї нікому не розповідай, особливо щоб не знав Віллі», — сказала фрау Зібке. «Якщо це не жарт, я дякую Вам за таку пропозицію, але у мене на Батьківщині мати, брат, сестри, і, незалежно від того, хто переможе в цій війні, я буду намагатися повернутися на Батьківщину». Звичайно, фрау Зібке образилася, але сказала, що «не поспішай із відповіддю, поміркуй».

У подальшому при зустрічі з фрау Зібке (а я працював у них ще більше півроку) вона лише віталася і більше ніколи не веда розмов з цього питання. Можливо, на неї вплинула та протверезила поразка німецької армії під Ста-лінградом, і німці вже не вірили в їхню перемогу в цій війні.

У маєтку пана Зібке, як я вже писав вище, працювало дві родини німців — родина Гутака і Борса. Родина Гутака: батько 50-ти років, був горбатий, мати 45-ти років, дві старші доньки, Софія (22 роки) і Криста (16 років) — працювали на сільськогосподарських роботах. Окрім цього, в цій родині було ще четверо дітей: юнаки Віллі (10 років) та Рудольф (8 років) ходили до школи, Йоган (5 років), і найменша донька, Вальтраут (2 роки).

У родині Борса був батько Ернст, мати, донька Гертруда 25-ти років, і двоє синів 20-ти і 18-ти років, які воювали на Східному фронті. Обидві німецькі сім'ї жили у двоповерховому цегляному будинку, кожна з них займала по п'ять кімнат, дві на першому і три на другому.

На другому поверсі було і моє помешкання — комора розміром 2×3 м із цементною підлогою, невеличким віконцем і без груби для опалення. У моєму помешканні був один стілець і ліжко з солом'яним матрацом і подушкою, замість ковдри була перина з пір'я. Коли настали холоди, ми з Борсом у моїй коморі встановили металеву грубу в вікно. Але тяги повітря не було, і коли я розпалював грубу, комора наповнювалася димом, а груба не горіла. До того ж, у мене вдень не було часу розпалювати її, а ввечері після роботи я виснажений падав у холодне ліжко, як підкошений сніп соломи.

Пан Борс був літньою людиною — 62 роки, він приймав участь в Першій світовій війні і був дуже енергійною людиною, злегка згорблений, очевидно від тяжкої роботи, ходив, майже бігав, і виконував всі роботи швидко. Його дружина була десь на 6–8 років молодша від нього і тримала його, як то кажуть, "під п'ятою", він виконував всі її забаганки і називав її «мугі»¹. Пан Борс виконував майже всі роботи по догляду за худобою, і лише допомагали йому мати або донька доїти корів. Коли з'явився я, фрау Борс і її донька Гертруда інколи ввечері допомагали доїти корів. Що ж стосується мене, то я з Борсом порав велику рогату худобу і повністю доглядав свиней. Я швидко навчився доїти корів, адже у нас удома була корова, і я інколи її доїв. Спочатку за один раз доїв по

¹ Нім. Mutti — матуся.

5–6 корів, потім по 10–12, а згодом — 15–16. Звичайно, зі всіх видів робіт, які я виконував, найважчою було доїння корів, але окрім доїння було багато інших робіт, також дуже тяжких.

Отже, я розповім, який у мене був розпорядок роботи в літній пасовищній зимовий стійловий періоді. Почну з літнього пасовищного періоду. Пан Борс будив мене о 4-й ранку. Я йшов до корівника, запрягав коня в візок, навантажений молочним посудом. Виставляв з комори бідони з молоком учорашнього вечірнього доїння. О 4:30 разом із Борсом вирушали на пасовисько, їхали приблизно півгодини і о 5-й починали доїти корів. Корів при доїнні не прив'язували, вони були привчені доїтися неприв'язаними і лише первісток доводилося прив'язувати. Доїння закінчувалося десь о 7-й годині, і їхали здавати молоко на молочарню. Звідти забирали порожні бідони і бідони з відвійками [висівками?] для телят і сироваткою для свиней, і приблизно о 8-й год. 30 хв. поверталися до маєтку, розвантажувалися, прибирали гній в станках телят, підстеляли свіжу соломку, поїли і годували телят. Ця робота закінчувалася десь о 9-й год. 30 хв. До 10-ї години тривав сніданок, після якого пан Борс, як правило, відпочивав, а я продовжував працювати. З 10-ї до 12-ї години порав свиней — чистив станки і годівниці, привозив підстеляв свіжу соломку, отримував у коморі конц[ентровані]корми, годував напував свиней сироваткою, мив прохід у свинарнику і замітав майже все подвір'я маєтка, яке забруднювалося соломкою та гноєм під час їх перевезення. З 12-ї до 13-ї години 30 хв. приносив з кухні будинку пана Зібке 3–4 38-літрових бідони гарячої води і мив молочні бідони, відра і цідилки. Цю роботу я виконував у коморі корівника, де був басейн з проточною холодною водою для зберігання молока вечірньої дійки. З 13 год. 30 хв. до 14 години 30 хв. була перерва на обід. З 14 год. 30 хв. до 16-ї години качав воду для коріві ремонтних теличок. На кожному пасовищі були влаштовані водяні пумпи. Повернувшись о 17-й годині до маєтку, до 17-ї год. 30 хв. навантажував на візок чистий молочний посуд. Я, пан Борс і фрау Борс (або їхня донька Гертруда) їхали на пасовище доїти корів, що тривало з 18-ї до 20-ї години. Поверталися з вечірнього доїння десь о 20 год. 30 хв. Я і пан Борс розвантажували бідони з молоком у комору і навантажували чисті бідони. Я приносив із кухні відро гарячої води, мив відра та цідилки, а потім ішов годувати свиней. Борс напував і годував телят. О 21-й годині була вечерея. Отже, мій робочий день починався з 4-ї години ранку і закінчувався о 21-й годині, і тривав 16 годин, плюс-мінус півгодини.

Де кілька слів розповім про телят. Новонароджені телята утримувалися спочатку в клітках по одному, а потім по 2–4і більше. Залежно від віку у них були свої раціони годівлі і напування молоком незбираним і відвійками [висівками?]. За ними наглядав (годував поїв) пан Борс, або я за його вказівками. Для ремонту свого стада залишалося для щорічної заміни 3–4 телиці, решта приплоду — бугайці і телички — продавалися, як правило, в 4–6-місячному віці. За ними періодично приїздили авто-

мобілі — худобовози. В одному із загонів утримувався ремонтний бугаєць, якому вже виповнився один рік. Він був досить спокійною твариною, я без жодних застережень заходив до його загону, прибирав гній підстелів чисту солому. Але одного разу він зненацька кинувся на мене і рогами піддав під зад, а ледве встиг перелізти через огорожу. Якби я цього не встиг зробити, не знаю, чим би це скінчилося.

Розповім ще про один випадок, що трапився зі мною. Восени, коли ще корови перебували на пасовищі та ми приїхали на вранішню дойку, я підійшов до корови № 8, досить спокійної, щоб її подоїти. Вона, очевидно, мене не помітила, перелякалася і вдарила задньою ногою по гомілці моєї правої ноги. Звичайно, було боляче, ближче до вечора нога почервоніла, а згодом на місці удару утворився нарив, у мене підвищилася температура. Я звернувся до медпункту, де мені розрізали нарив, звідти хлинув гній, але я не дався добре очистити рану — було дуже боляче, адже ця процедура робилася без анестезії. Рана невдовзі зажила, але потім там знову утворився нарив, але я більше за медичною допомогою не звертався. Згодом нарив прорвався сам, рана очистилася і зажила, але і зараз на нозі є два шрами — один від скальпеля, інший після того, як прорвався нарив. Безумовно, нога довго боліла, я майже місяць шкандибав, але жодного дня мені не дали відпочити. Правда, пан Борс якось сказав своїй дружині, що «давай дамо Антеку, — так звали мене в Німеччині, — хоча би день відпочинку», а вона сказала: «Нехай працює, нічого з ним не станеться». І я працював, інколи фрау Гутака і щоденно Анна запитували мене, чи болить нога?

Щодо мого робочого дня в зимовий період, то він тривав також не менше 16 годин, але взимку доводилося працювати ще важче. Правда, взимку не треба було качати воду на пасовищах, але додавалася тяжка робота з прибирання гною і заготівлі силосу. Зазначу, що всі роботи виконувалися вручну. Гній вантажився вилами на тачку з одним колесом і двома ручками, навантажена тачка важила не менше 300 кг. Тачку з гноєм треба було вивезти по прокладеним дошкам в глибину гноєсховища. Якщо ж колесо тачки зіскакувало з дошки, гній вилами доводилося перекидати в глибину гноєсховища. Дуже важкою роботою була заготівля силосу. Силос готувався з неподрібненої гички цукрових буряків у цементних баштах, висота яких становила 10–15 метрів. Гичка в башти завантажувалася за допомогою транспортера. Там вона добре самоутрамбовувалася, і без доступу кисню проходив процес бродіння, утворювався доброякісний силос. Зверху утрямбована гичка щільно прикривалася дощатою кришкою. У баштах через 1,5–2 метри були люки, щільно закриті металевими дверцятами, через ті люки викидався силос. По мірі вибирання силосу люки відкривалися все нижче і нижче.

Дуже неприємною роботою була чистка корів за допомогою металевої шкрябниці і волосяної щітки. Очищене засохле лайно перетворювалося

на пилі разом із повітрям вдихалося легеньми. А стадо корів було неблаготворучне щодо хвороб — туберкульозу і бруцельозу, і на ці хвороби можна було захворіти, але бог мене милував.

Харчувався я разом з родиною Борса. Сніданок — кава-сурогат з молоком, або чай без цукру і два шматочка хліба (150 г) з сиром і дуже рідко коли з маслом; обід — суп картопляний або з брюкви, й іноді картопля в лушпинні, масло або сало (20 г) і два шматочка хліба; вечеря — чай або кава, інколи молочний суп і два шматочка хліба з сиром. Отже, я отримував 450 [хліба] г на день, і мені завжди хотілося їсти. Незважаючи на те, що ми їли за одним столом, фрау Борс і донька Гертруда не соромилися і їли замість сиру масла або м'ясні консерви. Пан Борс був солідарний зі мною і їв те, що їв я.

Безумовно, з такими харчами я не зміг би виконувати таку тяжку роботу, якби не молоко. Офіційно пан Борс повідомив мені, що «пан Зібке забороняє пити молоко не тільки тобі, але і нашій родині, адже він дозволив брати додому для нас і тебе по літру молока щоденно, а всього 4 літри». Незважаючи на це, я пив молоко скільки хотів, пан Борс при цьому відвертався, а його дружина — завжди лаялася.

У кінці грудня 1942 р. я отримав лист від Євдокії. Вона привітала мене з Новим роком і повідомила, що її в листопаді теж забрали до Німеччини. Опинилася вона в Кьонігсберзі і працює прибиральницею у жінки полковника, який був на фронті. Дітей у них немає, господиня — хвора людина, постійно лікується, «що в неї за хвороба — не знаю». Отже, ми періодично листувалися з Євдокією, і в одному листі вона повідомила, що господиня хвора на туберкульоз, і Євдокія боїться заразитися від неї. Останнього листа я отримав у кінці грудня 1944 р. Вище я вже писав, що фрау Борс була злою і сварливою людиною, і коли німці під Сталінградом зазнали поразки, в Німеччині була оголошена жалоба і вивішені всюди в людних місцях фашистські прапори, вона ніби сказала, не втрачала нагоди дати мені стусана рукою по спині, при цьому вона не соромилася це робити не тільки за присутності свого чоловіка і доньки, а й за присутності сусідів. Фрау Гутака з цього приводу з нею посварилася, правда, сварки між ними виникали через мене ще раніше, і вони між собою не розмовляли.

А сталося ось що. Коли вже наближалася зима, а в жовтні і на початку листопада були вже заморозки, і корови все ще знаходилися на пасовищі, я працював босий, і вранці, коли доїв корів, грів ноги в теплому коров'ячому лайні. Парусинові туфлі, в яких я приїхав до Німеччини, вже порвалися, а чоботи виявилися малі. Звичайно, у Борса біло взуття і одяг своїх синів, і вони могли б чимось поділитися зі мною, що й хотів зробити він, але його дружина категорично заборонила це зробити, і тоді жест доброї волі продемонструвала фрау Гутака. Вона подарувала мені черевики свого чоловіка, свій теплий жакет, вовняні полатані шкарпетки і сорочку чоловіка. Фрау Гутака майже щонеділі пекла періг і завжди

пригощала мене. Отже, подарунки фрау Гутака помітила фрау Борс, у них виникла сварка, і вони перестали розмовляти між собою. Слід зазначити, що в Німеччині для того, щоб купити якісь промтовари, треба було мати якісь талони. Я отримував за свою роботу щомісяця 10 марок, тоді як Борс — 600 марок. Отже, я віддавав свої 10 марок фрау Гутака, і вона купувала для мене дрібні речі — шкарпетки, труси і майки, на більше не вистачало грошей. Родина Гутаків жила бідно — звичайно, вони не голодували і не були голі й босі, але, як розповіла фрау Гутака, починаючи з 1933 р., коли до влади прийшов Гітлер, життєвий рівень більшості німців неухильно погіршується, і додала, що Гітлер своїми війнами приведе Німеччину до катастрофи. Звичайно, вона попередила, щоб я нікому про це не розповів. Тут за нацистського режиму за слово, висловлене проти Гітлера, можна було втратити життя. До речі, по всіх людних місцях, на стінах і огорожах висіли плакати: чоловік у капелюсі з піднятим коміром, і напис: «Aufpassen»¹, що означало «будь уважним, за тобою слідкують».

Я не пам'ятаю, на скільки днів була оголошена жалоба з приводу поразки німецької армії під Сталінградом, але розмов було багато. Я не знаю, що саме повідомило німецьке радіо про ці події, але фрау Гутака сказала, що це початок краху Німеччини. Грунтовна розмова відбулася у мене з паном Борсом. Він не належав до партії націонал-соціалістів, але був патріотом Німеччини і вважав, що поразка під Сталінградом ще не означає поразку Німеччини в цій війні. «Адже в Першу світову війну ми декілька разів мали поразки, але в кінці кінців вийшли переможцями»², — сказав він. Очевидно, німецьке радіо в той час ввело в оману своїх співвітчизників, не сказало правду про справжню кількість загиблих і тих, що потрапили в полон, і про те, що в полоні опинився фельдмаршал Паулюс. Пан Борс вважав, що німецька армія веде справедливую війну проти СРСР, і почала вона її тому, що Гітлеру стали відомі плани Сталіна про напад на Німеччину. Я йому відповів, що СРСР ніколи ні на кого не нападав і не збирається нападати. І тоді Борс сказав мені, що моє твердження неправдиве, адже СРСР 1939 р. перший напав на Фінляндію, а потім захопив половину Польщі — Західну Україну, країни Прибалтики (Латвію, Литву й Естонію), і Бесарабію. Далі він підкреслив, що Гітлер — це геній людства, і він забезпечить процвітання народів усього світу. А насамкінець на моє диво він зазначив, що якщо Гітлер програє цю війну, йому не соромно буде стати перед судом переможців. Отже, наша розмова закінчилася тим, що кожен залишився при своїй думці.

Якось на корівник прийшли два літніх німця в супроводі німкені, яка жила в будинку пана Зібке, вона була чорнява і дуже зла, ходила по маєтці, щось винюхувала, і доповідала все своєму господарю. До речі, вона

¹ Нім. aufpassen — пильнувати, спостерігати.

² Так у тексті.

спіймала пана Борса з 2–3 кг дерті, яку він ніс із ферми додому для своїх п'яти курок. Вона доповіла про це пану Зібке, і між ним і Борсом відбулася неприємна розмова, пан Зібке обвинуватив Борса в крадіжці.

Отже, ці двоє німців сфотографували мене, взяли відбитки вказівних пальців з обох рук, записали ім'я і прізвище, дату і місце народження, національність. Через деякий час я отримав у вахмайстера¹ паспорт, на сірій обкладинці якого був орел зі свастикою на хвості, і напис «Für Ausländer»² (для іноземців). Отже, ще декілька слів про цю чорняву жінку. В родинях Борса і Гутака її називали — «чорний чорт» («schwarz Teufel»), також її називали так військовополонені французи і червоноармійці. Вона не дозволяла спілкуватися мені з полоненими французами. Вони жили в одному з будинків пана Зібке, і коли я завітав до них, вона, очевидно, побачила це у вікно, <...>і тут же з'явилася, відкрила двері і закричала «Hinaus!», що означало — «геть!». Вона також забороняла мені спілкуватися з прибиральницею — українкою Олександрю, з якою я спілкувався лише тоді, коли брав гарячу воду з кухні. Олександра встигла мені розповісти, що «чорний чорт» майже щодня доводить її до сліз, обвинувачуючи її в тому, що вона погано помила посуд чи підмела підлогу. Скаржилася мені й Анна, що «чорний чорт» обвинувачував її в тім, що вона дуже фамільярно поводитися зі мною, коли Анна інколи допомагала мені наливати воду в бідоні про щось говорила [зі мною].

І от настав час розповісти подробиці про Анну і наші стосунки. Вище я вже писав про те, що замість фервальтера Рудольфа, якого мобілізували до армії, до пана Зібке прибула 16-річна німкеня Анна. Я не знав, чи вона прибула як фервальтер, чи, може, тільки як практикантка. В усякому разі, вона разом з паном Зібке розставляла людей по робочих місцях, перевіряла з паном Зібке, а іноді сама, як працюють люди в полі на збиранні врожаю — силосуванні гички, обмолоті пшениці, ячменю, вівса, маку і таке інше. Увечері вона обходила подвір'я, оглядала корівник, конюшню і свинарник. Вперше я зіткнувся з нею віч-на-віч у свинарнику, коли годував свиней. Раніше я бачив її, коли набирив у кухні гарячу воду, і вона інколи мені в цьому допомагала, але я не приглядався до неї. А от у свинарнику я вперше помітив, що вона, дивлячись мені в очі, скаже: «А я знаю, що ти зараз відчуваєш, ти закохався в мене». Я не можу наразі сказати, було це так чи ні, але вона мені сподобалася. Середнього зросту, спортивної статури, з тонкою талією і помірно розвинутими грудьми, білим обличчям, рожевими щоками і яскраво-червоними, ніби припухлими губами, голубими очима, великими віями і чорною шевелюрою волосся — такою була Анна. Я побачив у ній згусток вродливості. Безумовно, я в своєму житті бачив не багато таких, але вродливих дівчат зустрічалися на моєму шляху, зокрема я вище писав про вродливих дівчат,

¹ Him. Wachtmeister — поліцай.

² Him. Ausländer — іноземець.

[яких я знав] під час навчання у школі, але таку красуню, як Анна, я вперше зустрів. Але я знав, що між німкенню і мною — остарбайтером — нічого не може бути, адже за німецькими законами інтимні відносини каралися для мене смертною карою. І коли якось при зустрічі ми опинилися наодинці, вона першою подала руку, привіталася, сказала: «Анна». «Я знаю, що тебе звуть Анна», — сказав я. «А ти знаєш, що в перекладі з грецької «Анна» означає «Божа благодать»?». «Ні», — відповів я. «Так от, я і буду приносити тобі «божу благодать». Ти не цурайся мене, мій дурню». Але я силком примушував себе поводитися так, щоб Анна не зрозуміла, що мені вона подобається. А вона під час чергових зустрічей, вітаючися, повторювала слова «мій дурень». І я якось запитав її, чому вона, вітаючись, називає мене дурнем. А вона відповіла, що «ти дурень тому, що не розумієш». А що я не розумію, не сказала. Такі відносини з Анною тривали майже три місяці, і я від неї іншого привітання не чув. При чергових зустрічах вона міцно тиснула мені руку, а своїми чарівними сяючими очима свердлила мене наскрізь. І я про наші стосунки вирішив говорити з нею відверто, але я запізнився, а саме увечері 24 грудня, напередодні Різдва, до мене в сарай, куди я приїхав за соломою, завітала Анна. Вона мовчки підійшла до мене, міцно обійняла, поцілувала і сказала: «Велимишановний Антек, я вітаю тебе з Різдрвом і бажаю доброго здоров'я, щастя, миру і понад усе великого кохання». Я наводжу ці слова німецькою мовою, адже вони запам'яталися на все життя. «Sehr geehrter Antek, ich gratuliere dir zu Weihnachten, wünsche gute Gesundheit, Glück, Frieden und for allen große Liebe».

Я їй відповів: «Теж вітаю тебе зі святом Різдва», і поцілував. Анна пригощала мене цукерками, які принесла з собою. Наша зустріч тривала декілька хвилин, я боявся, що нас хтось побачить разом, і це загрожувало моему життю. Я вирішив сказати їй, що між нами нічого не може бути спільного, адже вона німкеня, очевидно, з багатого родини, бо вона вишукано одягалася, можливо — донька члена націонал-соціалістичної партії, а я — обездолений остарбайтер. Про все це я і сказав їй при черговій зустрічі наступного дня в свинарнику, де я порався зі свиньми і куди завітала Анна. Зайшовши до свинарника, вона намагалася обійняти мене, але я відсторонив її сказав про своє рішення. Вона сприйняла це за жарти все ж спромоглася обійняти і поцілувати мене. А далі вона сказала: «Я дійсно з заможної родини, батько мій успадкував у Ганновері двоповерховий будинок, він є співвласником фабрики з виробництва сільськогосподарського реманенту і отримує якісь дивіденди, але 1939 р. його призвали до армії рядовим солдатом, і він був учасником бойових дій у Польщі, а тепер знаходиться на Східному фронті, і ми регулярно отримуємо від нього листи. Він безпартійний, так само як і мати, вона за професією — музикант. Я неодноразово чула розмову батька і матері, які висловлювали своє негативне ставлення до Гітлера і тих порядків, які він встановив у Німеччині. Я знаю, що й ти проклинаєш Гітлера і ненавидиш

його за те, що він почав війну проти вас, і ти за його наказом опинився в Німеччині. Так май же на увазі, що мої батьки такої ж думки про Гітлера, як ти і я». І додала, що ця розмова зі мною відбулася тет-а-тет, і про неї ніхто не дізнається, адже всі інакомислячі громадяни Німеччини сидять за ґратами або вже знищені. Але я сприйняв розповідь Анни по-своєму, я за сумнівався у правдивості її оповіді та сказав, що між нами нічого спільного не може бути, і налагодився покинути свинарник.

Вона ж мене зупинила і сказала, що «воля твоя, нехай буде по-твоєму», і витягла з кішені маленький пакуночок, сказавши, що в ньому краватка, «я її вчора освятила в костьолі і хочу подарувати тобі на спогад про мене. Батьושка сказав, що ця краватка буде сприяти успіхові її володаря». Я подякував за подарунок і пішов зі свинарника, залишивши в сльозах Анну. Я не спав майже всю ніч, обмірковуючи свій вчинок, я запитував себе, чи я справедливо вчинив з Анною, і сам собі відповів: справедливо чи ні, а — правильно, хоча було жаль Анну. Але я був упертий і вже в той час мав таку силу волі, що міг перемогти власне бажання, і це збереглося у мене на все життя. Краватку, яку подарувала мені Анна, я розглядав у себе в коморі. Вона дійсно була красивою, з крепдешину білого кольору із чорними горошинами. Але я в своєму житті жодного разу не носив краватку, і тепер теж не міг скористатися нею — у мене не було сорочки, на яку я міг одягнути краватку, та й взагалі — куди я міг піти в краватці, адже для коріві свиней не мало значення, був я в краватці чи ні. Тому я вирішив краватку повернути Анні. Отже, прихопивши пакунок із краваткою з собою на роботу, щоб повернути краватку Анні, я був переконаний, що наступного дня я зустрінуся з нею. Так воно і сталося: коли я прийшов уранці на кухню за гарячою водою, там була Олександра і Анна. Анна була бадьорою і щось весело щebetала, допомогла мені набрати воду в бідони. Я прийшов на кухню несприятельно, і Анна дістала зі своєї барсетки гребінку і причісала мене. Олександра шепнула мені на вухо, що «Анна в тебе закохана», на що я їй нічого не відповів. Отже, Анна визвалася допомогти мені віднести воду до комори, де я мив молочний посуд, але я сам взяв два 37-літрових бідони, наповнених наполовину, і відніс їх. Але Анна прийшла слідом і виявила бажання разом зі мною помити молочний посуд. А я їй сказав, що «мені твоя допомога не потрібна, я не бажаю, щоб нас хтось побачив, що ми удвох миємо молочний посуд». А вона сказала: «Комору зачинимо, і ніхто нас не побачить». «Не вистачало ще того, щоб нас удвох застали замкнених у коморі», — сказав я. Анна благала мене: «Ми ж не замкнемося, адже комору зсередини не можна замкнути, бо в дверях немає внутрішнього замка, і ми лише зачинимо двері, бо на вулиці мінусова температура». Але я був невідступний, у категоричній формі я запропонував їй залишити комору і сказав: «Не хочу бути жертвою твоїх примхів, адже ти знаєш, що інтимні стосунки мені загрожують смертною карою», на що вона мені відповіла: «Наші поцілунки ще не означають інтимних стосунків, а якщо я тобі огидна,

більше цілувати тебе не буду». Я промовчав, дістав пакунок із краваткою і, повертаючи його Анні, сказав: «Твоя краватка мені не потрібна, адже у мене навіть немає такої сорочки, щоб я на неї одягнув краватку, не кажучи вже про те, до кого піду в краватці, — корови і свині цього не помітять». Безумовно, Анна пакунок із краваткою не взяла, а лише заплакала та покинула комору.

Так завершилася моя чергова зустріч з Анною. Після цього Анна на чотири дні зникла — як повідомила мені Олександра, вона поїхала додому. Безумовно, в ці дні я переживав, знаючи, що вчинив із Анною грубо і несправедливо, і з нетерпінням чекав її повернення, щоб вибачитися. Вона приїхала 31 грудня, зустріла мене на подвір'ї, коли я віз на тачці солому для свиней, і сказала, що хоче зі мною поговорити. Отже, ми домовилися зустрітися у стайні, де зберігалася солома. О 10-й вечора Анна прийшла з торбинкою, принесла пляшку вина, печиво, цукерки і дві чарки. «Я хочу з тобою зустріти Новий рік, відкрий вино». Я відкупорив пляшку; в чарки налив вина. Вона проголосила тост: «За нашу дружбу і майбутнє щасливе життя!». Перед тим, як випити, я хотів поцілувати Анну, але вона мене відсторонила і сказала: «Мене не треба цілувати, адже я тобі огідна». Але я силком обійняв її, притиснув до себе і поцілував — до речі, вона особливо і не пручалася. Отже, ми випили пляшку вина, закусили печивом і цукерками. Я вибачився перед нею за свої вчинки під час попередньої зустрічі. Вона пробачила мені, витягла з торбинки невеликий пакуночок і сказала, що «це тобі сорочка, щоб ти одягав на неї краватку, а не на голу шию». Я подякував їй і прийняв подарунок. У стайні не було де сісти, і ми весь час стояли, хоча могли і посидіти і навіть полежати на соломі, але ми цим не скористалися. Постоявши десь із годину, ми розійшлися, адже їй треба було зустрічати Новий рік у колі родини Зібке.

Удома я розгорнув пакунок і побачив там чудову білу сорочку з зеленими кубиками. Окрім сорочки, в пакунку була майка і нові вовняні шкарпетки. У подальшому наші стосунки з Анною складалися так, що ми були, як то кажуть — не розлий вода. При найменшій нагоді ми намагалися спілкуватися. Після поїздки додому Анна розповіла, що від батька вже два місяці немає листів, а він знаходився на фронті, десь недалеко від Сталінграда:

— Бомбування Ганновера стає все частіше і потужніше. З трьох ночей, які я провела в Ганновері, протягом двох місто бомбардували. Мати з 10-річним братом Альбертом майже щоденно їздять ночувати до сестри матері в село поблизу Ганновера, де знаходиться маєток родини сестри. Її чоловік — бауер, але зараз теж мобілізований до армії.

Коли був батько Анни мобілізований до армії, вона систематично слідувала за повідомленнями про хід війни по німецькому і англійському радіо. Англійською Анна вільно володіла. Ось що вона розповіла про битву за Москву. Німецьке радіо десь у грудні чи січні (точно вона не пам'ятає) повідомило, що німецькі війська вже знаходяться на окраїні

Москви і невдовзі повністю нею оволодіють, але через великий снігопад мороз наступ тимчасово призупинено. Водночас англійське радіо повідомляло, що в результаті контрнаступу Червоної армії німецьке головне угруповання армії «Центр» зазнало ніщівної поразки і відступило від Москви на декілька десятків кілометрів. Коли ж відбулася Сталінградська битва, Анна щодня слухала новини по радіоприймачу і повідомляла мені. За повідомленнями німецького радіо, десь у <...> 1943 р. <...> німецькі війська знаходяться вже в Сталінграді, битва йде за кожний будинок, але все через ті ж причини, що і під Москвою, — великих морозів і сніжних заносів — наступ тимчасово зупинено. Раптом, як повідомила Анна, німецьке радіо повідомило, що німецька армія на підступах до Сталінграда зазнала поразки. Що там сталося, скільки загинуло німецьких солдат і скільки опинилося в полоні — не повідомлялося. Але з приводу цього в Німеччині другого чи третього лютого 1943 р. була проголошена жалоба і вивішені фашистські прапори з чорними стрічками. А от англійське радіо десь у першій декаді лютого 1943 р. офіційно повідомило, що загальні втрати складають біля двох мільйонів чоловік, біля чотирьох тисяч танків і три тисячі літаків. Потрапив до полону командуючий шостою армією генерал-фельдмаршал Паулюс. Ось про що я дізнався ще в лютому 1943 р., дякуючи Анні.

Вона розповідала, чому вчиться на фервальтера. У селі, неподалік від Ганновера, в маєтку своєї тітки, вона влітку просто відпочивала. Там був фруктовий сад, зелені поля і домашні тварини, в тому числі і корови. Вона ще змалечку навчилася їх доїти, полоти грядки овочів і колупатися в землі. Анна все частіше заходила до корівника і навіть допомагала доїти корів. Інколи вона заходила до родини Гутака, адже там вона знайшла подругу — однолітку Кристу, і там частенько був і я. Ми, головним чином, навчали один одного говорити, вони мене — німецькою мовою, а я їх — українською. Серед нас Анна була найерудованішою, вона прочитала багато художньої літератури, подивилася безліч кінофільмів, відвідувала концерти, слухала опери, знала видатних композиторів не тільки німецьких, а й італійських, угорських, російських та інших. Вона разом із родиною неодноразово їздила до Берліна, де знайомилася із визначними місцями, відвідувала театри, а головне — берлінський зоопарк. Зовсім іншою була Криста: вона не прочитала жодної художньої книги і подивилася лише декілька кінофільмів. Недалеко від Кристи відкотився і я. До війни я прочитав лише дві художні книжки — «Робінзон Крузо» і «Хижа дядечка Тома», а з кінофільмів подивився «Чапаєв», «Валерій Чкалов» і «Цар Петро Перший», і виставу «Запорожець за Дунаєм».

З Анною наші короткотермінові зустрічі були щоденними, і ми з нею розмовляли про все, перелічити неможливо, але в пам'яті залишилося багато дечого — головне з того я все-таки розповім. Отже, вона говорила, що я в неї перший, кого як коханця цілувала, а я їй говорив, що це тому, що їй не було кого цілувати, адже всі чоловіки 16-ти і старше років були

в армії. Але вона мені клялася, що я для неї один залишуся на все життя, що вона ніколи не зрадить.

Коли почалася весна, а 1943 р. в Німеччині вона почалася в квітні, і зацвіли фруктові дерева, ми ввечері після вечері, десь після 9-ї години, часто ходили до фруктового саду пана Зібке, милувалися свіжим повітрям, вдихали аромат квітів, стоячи під деревами, і цілувалися. Наразі я згадую, що у нас було так, як писав поет Степан Руданський у своєму вірші: «Отой, що над нами»:

Стоїть козак під грушою, дівку підмовляє,
А дівчина мов калина, полум'ям палає,
Зчервоніло біле личко, відскочили груди,
Отак дала б, та боїться, що після буде,
«Що як я дитиноньку буду мати,
Хто пригорне сиротинку, буде годувати».
Козак широко обіймає: «Не бійся, дівчино,
Отой, що над нами». А із груші старий батько:
«То всі бісові душі будете робити, а я доглядати!»
Як почули молодята, та зі страху в ноги,
Дівча в хату з переляку, козак — за пороги.

Але боялася не вона, а я. Вона відкритим текстом говорила: «Я хочу мати від тебе дитину, і ми обов'язково одружимося», що підтверджувала своєю поведінкою, не заперечувала і не пручалася, коли я торкався її зланих (інтимних) місць. Але я був у категоричній формі проти цього, адже я розумів: якщо Анна завагітніє — мені капут, як кажуть німці. Я їй втлумачував: «Почекай, у нас все ще попереду, закінчиться війна, і все вирішиться, буде в тебе і дитина, ми одружимося і вирішимо, де будемо жити, можливо, я залишуся із тобою в Німеччині, або поїдемо до мене на Україну». Вона так швидко сказала: «Man muß das Eisen schmieden, solange, wie es heiß ist». Я довго не міг зрозуміти, що вона говорить, але я знав: «Eisen» — це залізо, а «Schmiedt» — це коваль, і в кінці кінців розібрався, що так звучить німецькою мовою прислів'я: «Куй залізо, поки гаряче». «Ні, — подумав я, — зараз я цього не буду робити, хоча ти і гаряча». І я вистояв, маючи здоровий глузд, я не збездивив Анну, і взагалі не мав з нею фізичної близькості. Ми домовилися: якщо виживемо, після війни обов'язково зустрінемося. Вона декілька разів намагалася мене умовити, щоб я дав згоду отримати від неї одяг і взуття — батьківського було удома достатньо, та й, переплативши, його можна купити в крамниці без талонів, але я відмовився: «Скажуть: як я це дістав? І стане зрозуміло, що це дала мені ти». А от від грошей я не відмовився, вона подарувала мені 100 ДМ.

Я розповів Анні про моє життя в окупації, про знущання, які чинили німецькі солдати — грабунок, повішення, розстріли моїх співвітчизників. Майже щоденно Анна частувала мене бутербродами. Ми розповідали

один одному про наші родини, як вона навчається в школі. До речі, вона закінчила музичну школу по класу фортепіано і навчилася добре грати. Як практикантка вона оволоділа технологією посіву і збирання урожаю сільськогосподарських культур, складанням раціонів для худоби і таке інше. Вона показувала мені щоденник, в якому фіксувала, що робила і про що мріяла. Я просив у неї щоденник, щоб подивитися, що вона там написала, а вона відповіла, що дасть щоденник лише після шлюбу.

Якось Анна для мене купила в нашій сільській крамниці зубну щітку, пасту і мило, і запропонувала мені щоденно чистити зуби і купатися. Але це я міг робити лише в коморі для миття молочного посуду, а там була цементна підлога, і мені не завжди було приємно, особливо купатися, в холодну пору року. Анна була «чистюлею» і хотіла, щоб від мене не смерділо гноєм.

Разом із Кристою Гутака ми наполегливо продовжували вивчати мови, в тому числі і прислів'я, зокрема я оволодів такими: «*«Morgen, morgen, nur nicht heute», sagen alle faule Leute*» («Завтра, завтра, тільки не сьогодні» — всі ледарі говорять); «*Eine Hand wäscht die andere*» («Одна рука миє іншу»). А ще Анна запропонувала мені, коли ми були тет-а-тет, вивчити таку фразу: «*Meine liebe, süße Anna, ich liebe dich, ich küsse dich, ich werde dich heiraten, zwei Kinder sollst du bekommen*», що в перекладі означало: «Моя кохана, солодка Анна, я кохаю тебе, цілую тебе, я одружуся з тобою, двоє дітей ти народиш». Вона прохала, щоб я їй сказав цю фразу, але я пообіцяв їй сказати лише по війні, але вона почала благати сказати зараз, і [я] виконав її прохання. А що стосується поцілунку, то не я її, а вона мене поцілувала, і її очі засяяли. Анна прохала мене, щоб я хоч один раз одягнув подаровані мені сорочку і краватку, а я їй відповів, що «вдень я цього зробити не можу, а ввечері ти нічого не побачиш». Але вона знайшла вихід: «Ти одягнешся ввечері, і ми заховаємося у коморі, там немає вікон, і ми зможемо ввімкнути світло».

Отже, мені нічого не залишилося робити, як погодитися виконати її прохання. Анна хвалила мене, що я вже добре розмовляю німецькою мовою, а вона вивчила лише декілька слів. Вона весь час згадувала про свого батька, переживала, що від нього немає листів, і постійно слухала радіо й інформувала мене про події на фронті. А події мене радували, адже після поразки німецької армії під Сталінградом, а згодом на Дону і Північному Кавказі, гітлерівці відступали по всій лінії фронту. Німецьке радіо повідомляло, що їх війська залишають одне місто за іншим, зокрема — Ростов, Новочеркаськ, Курськ, і в середині лютого — мій рідний Харків¹. Отже, Анна констатувала, що про перемогу Німеччини вже не може бути і мови, після такої поразки оговтатися буде неможливо, поразка Німеччини — справа часу.

¹ З Курська німецькі війська були вигнані 8 лютого, з Ростова — 14 лютого, з Харкова — 16 лютого 1943 р. Остаточоно Харків був звільнений 23 серпня 1943 р.

— А по війні ми одружимося, — сказала Анна, — адже ваші закони не забороняють шлюб із іноземцями, я знаю, що ваш цар Микола II був одружений із німкенню Олександрю.

— Так це було в царській Росії, а зараз наша країна — Радянський Союз, і які будуть у нас закони, невідомо. Отже, давай залишимо цю розмову, війна ще триває, а у нас є прислів'я: «Не кажи гоп, поки не перескочиш».

Як би нам не було разом гарно, але наближався час розлуки. Першого травня у неї відновлюється навчання в школі, і 30 квітня вона поїде до Ганновера. Отже, 29 квітня 1943 р. відбулася наша остання зустріч, про яку не хочеться і згадувати — це була зустріч сліз. Анна весь час була несамоविта, вона стверджувала, що це наша остання зустріч, що ми більше не зустрінемося. Я заспокоював її, а вона не припиняла плакати. І все ж, коли вона заспокоїлася, ми домовилися листуватися і наступного дня уранці обмінялися адресами. Я попросив Анну, щоб вона в листах не писала ласкавих слів, адже моя адреса була адресою пана Борса, з поміткою «для Антека», і мій лист могла прочитати фрау Борс, з усіма наслідками, що випливали з цього. Отже, десь о 12-й годині до порога пана Зібке був поданий фаетон. З будинку вийшли всі мешканці провести Анну, вона була в сльозах. Прийшов і я з Кристою Гутака. Анна з усіма попрощалася потискуванням руки, в тому числі й зі мною. До залізничної станції Дернербург Анну проводжала фрау Зібке. Після від'їзду Анни я нудгував — закрилося віконце, через яке яскраво сяяло проміння Анни. Незабаром я отримав від неї лист, в якому вона зверталася офіційною мовою: «Sehr geehrter Antek» — «вельмишановний Антек». Далі вона писала, що «доїхала благополучно, дома все в порядку, але листів від батька немає, бомбардування триває, при нагоді завітаю в Голле, подробиці в наступному листі, або при зустрічі». Лист закінчувався теж офіційними словами: «Mit freundlichen Grüßen» — «з дружнім привітанням», ну і підписом. Не дивлячися на те, що лист був написаний каліграфічним, гарним розбірливим почерком, я не все в ньому зрозумів і попросив прочитати і перекласти його українською мовою фрау Гутака, що вона і зробила. Я в своєму листі написав їй, що лист отримав, а далі — все, що було на душі і на що я був спроможний, адже я писав уперше німецькою мовою, хоча писати було значно простіше, ніж читати і перекладати. У подальшому моєму житті відбулися такі події.

На початку травня фрау Гутака повідомила мені, що її родина невдовзі покине Голле і переїде в інше село. «Ми будемо, які тут, працювати у бауера на різних роботах, у нього більша заробітна плата і кращі умови життя». Вона також повідомила, що пан Зібке запропонував родині Борса шукати собі роботу, причиною чому став випадок, про який я вже писав вище, коли фрау «чорний чорт» спіймала Борса, коли він ніс із корівника 2–3 кг дерті для своїх курей. Отже, десь у середині травня обидві родини з інтервалом у три дні покинули Голле. Перед від'їздом

фрау Гутака повідомила мені, що замість родини Борса корів і свиней буде порати родина голландця Макса, який поки що працює доярком у бауера Роберта Йордана, але до нього вже їде його старший брат із дружиною з Голландії. «Як тільки вони приїдуть, ти підеш працювати доярком до Роберта Йордана замість Макса». Отже, 15-го чи 16-го травня я перейшов працювати до Йордана, і до цього часу другого листа від Анни не отримав, і взагалі більше ніколи не мав від неї жодної звістки. Анна виявилася права, коли говорила мені 29 квітня: «Це наша остання зустріч, і ми більше ніколи не зістрінемося». Після закінчення війни я намагався розшукати Анну, але мої надії виявилися марними, про що я напишу нижче.

Отже, я почав працювати у пана Йордана, у якого була земля і маленька ділянка лісу. На орній землі вирощувалися такі ж сільськогосподарські культури, які у пана Зібке, окрім маку. У пана Йордана була ферма великої рогатої худоби — 120 корів з приплодом, отара овець — 600 голів, невелика свиноферма — 5–6 свиноматок із приплодом, птахоферма — 100–150 курок і півнів, три пари коней, в тому числі — дві пари важковозів, пара рисаків для виїзду і один безпарний кінь, на якому їздили на пасовище доїти корів; чотири пари волів, трактор і мотоцикл, а також кузня і столярня. Пану Йордану було десь біля 50-ти років, але він до армії не був мобілізований, можливо — за станом здоров'я, можливо — відкупився. В усякому разі він був енергійною і зовні здоровою людиною, з рум'янцем на обличчі, мисливцем. Його дружина, Марта, була значно молодша, років на 10. У них було двоє дітей, хлопчик п'яти років — інвалід від народження, у нього були хворі ноги, напевно — артрит, і донька двох років. У них була дом[ашня] робітниця — симпатична дівчина, полька Ватка. Пан Йордан був членом націонал-соціалістичної партії. З паном Зібке вони часто зустрічалися, разом ходили до пивниці. Пан Йордан часто відвідував корівник, але ніколи не вітався. До нього приїздили його приятелі, і разом вони їздили на полювання. У пана Йордана не було фервальтера, а усіма роботами керував він сам. Згодом у нього з'явився практикант-фервальтер, симпатичний чорнявий юнак, за національністю румун.

Господарство пана Йордана процвітало, щодня його капітал збільшувався, адже на нього працювала майже дармова робоча сила — 30 іноземців, а саме поляків — 7 чоловіків і 8 жінок і дівчат, росіян — 5 чоловіків і 5 жінок, українців — 4 чоловіки і одна жінка, один болгарин. Крім цього, в маєтку Йордана працювали німці — чабані його дружина, коваль, дворовий майстер, який слідував за порядком на подвір'ї, різноробочий, 70-річний Босе, а також родина Бруно Бері: він швейцарець, дружина — німкеня. У родині Бері була 13-річна донька — Тручень. Бруно Бері очолював бригаду доярів з 4-х людей: він, поляк Гінек Крвовський, росіянин Данило Ступачек, і я. Я так і не знаю, чому Бруно Бері не був призваний до армії: він мав німецьке громадянство, отримував зарплату як німець,

а коли прийшли американці, він вивісив на вхідних дверях швейцарський прапор. Пану Бері було років 45, дружині — років 40. Вона теж працювала — варила нам їжу, прала нашу білизну, простирадла і наволочки. Допомігав пану Йордану розставляти робочу силу і контролювати виконання робіт 50-річний поляк Піазля. Його дружина готувала обід для іноземців, які жили в гуртожитку і працювали на різних роботах. Їхній син Брунек працював трактористом.

Більшість росіян прибули до Німеччини з Орловської області 1943 р. Голодні і обірвані, вони біля двох років жили в окупації пізнали, що це таке. Тут їх також не одягли, харчувалися вони погано, ходили в обірваному одязі і взутті або босоніж, брудні та худі. Зовсім іншими були поляки. Вони мали робочий і святковий одяг, і взуття для роботи і відпочинку. Все це вони привезли з собою з Польщі. Серед дівчат-польок виділялися дві — Ватка і Марія, вони були обидві симпатичні і добре одягалися. Особливо мені подобалася Марія, вона була вища за середній зріст, блондинка, спортивної статури. У неї було багато шанувальників — польських юнаків. Симпатизував їй Бруно Бері. Всі іноземці працювали на різних роботах, головним чином сільськогосподарських. Юнак Брунек працював трактористом, а Юзек — доглядав коней, волів, свиней, він же був кучером на виїзних конях і слідував за технічним станом мотоцикла пана Йордана. Ферму великої рогатої худоби, 120 корів із приплодом, обслуговувало 4 чоловіка, про що я писав вище. Отже, на кожного з нас припадало по 30 корів і приблизно по стільки ж молодняка (телячок), бички реалізовувалися в 4-місячному віці, а телички в 1,5–2-річному віці, 12–14 телячок-нетелів залишалося щорічно для ремонту стада корів. Корови утримувалися в корівнику, що знаходився безпосередньо в маєтку, а молодняк за межами основного маєтку, в сараї на відстані 0,5 км, там же була вівцеферма.

Робота у пана Йордана починалася також о 4 годині. Розпорядок робочого дня, як у пасовищний, так і в зимовий стійловий періоди, був такий же, як у пана Зібке, за виключенням того, що ми не доглядали свиней. Жили ми в двоповерховому будинку, там, де живі Бруно Бері. Цей будинок, а також гуртожиток для іноземців, були на відстані 0,5 км від маєтку пана Йордана. Наша кімната, де жив Гінек, Данило і я, була на другому поверсі, розміром 3×4 кв. м і опалювалася грубою, яка знаходилася в кімнаті доньки родини Бері, а в нашу кімнату виходив камін, тому у нас було тепло. У кімнаті було одне невелике віконце, що було постійно відчинене, оскільки його шибки були заклеєні чорним папером. У Німеччині суворо дотримувалися затемнення вікон. З меблів у кімнаті був стіл один стілець, три ліжка з постільними речами — солом'яними матрацами та подушками, простирадлами, і перинами з пір'я замість ковдр. У коридорі була шухляда для одягу і взуття. Харчувалися ми разом із родиною Бері, страви і їх кількість були такими ж, як у пана Борса, але тут частіше було масло замість сиру, інколи були м'ясні страви — свинина

або кролятина (пан Бері тримав кролів). Молока ми пили досхочу, хоча формально було заборонено, і Бері, коли бачив, що хтось із нас п'є молоко, говорив: «Wieder saufe», що означало: «Знову хлищеш». Інколи вдавалося поласувати і вершками. Адже вечірнє молоко зберігалося в коморі, і його уранці виносили звідти, за ним приїздив поляк Гінек на конях із молочарні, комора від стайні була десь метрів за 50 – 60, і Бері туди не приходив, коли хтось із нас виносив бідони з молоком. Як у pana Зібке, так і у pana Йордана погано було те, що ніде було помитися, окрім комори з цементною підлогою, або в корівнику, і взимку таке купання часто закінчувалося застудою. Інша справа влітку: ми купалися у річці, яка протікала поруч з Голле, але без мила, його нам не видавали і не продавали, тому були воші та блохи.

Вище я вже писав, що майже не відрізнялися розпорядки робочого дня у pana Зібке і у pana Йордана, і детально описав розпорядок у літній пасовищій період у pana Зібке, а тепер детально напишу про розпорядок робочого дня у pana Йордана. Зазначу, що коли доїлося багато корів, роботу починали о 4-й годині, а частіше — о 5-й годині. Отже з 5-ї до 7-ї — доїння корів, з 7-ї до 9-ї — прибирання гною, годівля корів, підстилення чистої соломи у стійлах корів та телят до 6-місячного віку, з 9:30 до 13-ї години — чистка корів, миття молочного посуду, годівля, напування і підстилення соломи молодняку старше 6-місячного віку. З 13-ї до 14-ї години — перерва на обід, з 14-ї до 16-ї — заготівля корму (силосу, сіна, полови і соломи), з 16-ї до 18-ї — годівля корів силосом, підстилення свіжої соломи у стійлах корів, напування і годівля молодняку старше 6-місячного віку, з 18-ї до 20-ї — доїння корів, з 20-ї до 20:30 — доставка молока в комору, напування і годівля телят до 6-місячного віку, роздача соломи коровам на ніч, миття дійниць і цідилків.

Це далеко не повний перелік робіт, які ми виконували, а саме [були ще] парування корів в охоті, отримання концормів для корів і телят, підмітання проходів у корівнику і телятнику, а також подвір'я біля корівника, розрівнювання гною в гноєсховищі, доставка гарячої води для миття молочного посуду і таке інше. З 20:30 до 21-ї години була вечір. Умивалися ми під водяним краном у корівнику, там же щоразу мили забруднене взуття і періодично прали штани і верхні сорочки, використовуючи при цьому порошок, який призначався для миття посуду.

Бруно Бері був справедливою і доброю людиною, він показував зразок у роботі, не цурався тяжкої роботи, і ми мусили робити так, як він. Я вже вище перераховував роботи, які ми виконували. Отже, Бері розподіляв нас по роботах і кожен день міняв нас для виконання тих чи інших робіт. Про себе не буду говорити, як я працював, а про Гінека і Данила дещо розповім. Гінек був ширий до роботи, ніколи не скаржився, що йому доставалася важка робота. А от Данило був ледарем, він вважав, що Бері закріпив за ним корів, які найтяжче доються, що доручає йому найтяжчу роботу, а коли йому міняли роботу, він був останнім в її виконанні. Влас-

не кажучи, Бері і запропонував через Данила щодня міняти корів при доїнні. Бері сформував 4 групи корів, розподіливши їх рівномірно: тих, що доїлися важко, і [тих, які] легко. Він написав номери корів, які входили до тієї чи іншої групи. І виявилось: яку б групу не доїв Данило, він завжди був останнім, і йому, щоб не порушувати загальний ритм роботи, доводилося допомагати, з 24–26 корів, які доїлися, у нього залишалися недоєними 4–5 корів. Данило був не тільки ледарем, а і взагалі негідником. Його вигляд, розмови і поведінка викликали гіддивість. Його мова супроводилася сильною брутальністю, навіть Бері обридли одні і тіж брутальні слова, наприклад, «пішов ти на «три літери»». Він ходив завжди брудний, часто, сідаючи за стіл, не мив руки, а мився лише улітку в річці. Ми з Гінеком не могли через нього позбавитися вошей і бліх, які перелазили з його ліжка в наші. Він пишався тим, що приїхав до Німеччини добровільно, і неодноразово про це нагадував Бері. Всі ми троє курили, при цьому хочу зазначити, що коли я приїхав до Німеччини, у пана Зібке я не палив, бо не було чого, а тут я закурив. За свою роботу ми з Данилом [отримували] по 15 ДМ на місяць, Гінек як «ветеран» — 20 ДМ. Отже, ми свої кошти з Гінеком витрачали і на купівлю тютюну в італійців і поляків. Гінек на велосипеді періодично їздив до Гільдесгайма¹, і там у таборі для іноземців купував тютюн, іноді сигарети. Данило ж витрачав свої гроші на самогон чи вино, що привозили деякі поляки також із Гільдесгаєму, і завжди просив недопалки у мене і Гінека. А коли Данило випивав щось спиртне, перетворювався взагалі на дурня. Гінека він називав «смердючим поляком», а мене — «чахоточним», тоді він ще не знав, що чахоточний саме він, а не я. Якось напідпитку він хвастався, що ще вдома ходив «на діло», тобто щось красти. В 1940 р. він закінчив 7 класів, до 8-го не пішов, а був де попало. Батька його 1941 р. мобілізували до армії, коли почалася війна, мати працювала різноробочою в приміському радгоспі біля Джанкою в Криму. Весною 1942 р. їсти було нічого, і він добровільно поїхав до Німеччини. Ну досить про Данила, про нього є що розповісти, я це зроблю пізніше, а зараз про корів, зооветеринарні підприємства і про Бері як фахівця.

Корови як у Зібке, так і у Йордана були чистопородні, чорно-рябої остфрїзкої породи. Середній річний удій від коров, на мою думку, становив 4–5 тисяч кг, і для ремонту стада залишали первісток, які в першу лактацію давали добовий удій не менше, як 20 кг. Незважаючи на війну, в Німеччині велася племінна робота з великою рогатою худобою. Почну з того, що всі корови були пронумеровані шляхом випалювання номерів на правому боці крупа за допомогою металевих номерів, які нагрівалися добіла на переносних горнах. Все приладдя для випалювання номерів було у Йордана, ним користувалися пан Зібке й інші бауери. В Гільдесгайм

¹ Гільдесгайм (Hildesheim) — місто, адміністративний центр крайсу Гільдесгайм, земля Нижня Саксонія.

і була якась організація, що керувала племінною роботою та ветеринарним доглядом за тваринами.

У селі Голле був представник цієї організації, який періодично відбирав проби молока, за якими визначався удій молока за лактацією і жирність молока. Ветеринарний лікар, який жив у селі Голле (у нього була і ветлікарня) періодично відбирав у корів кров для аналізу на захворювання (туберкульозі бруцельоз) зразки крові, і відвозив до Гільдесгайму, де і проводився такий аналіз. Корови Зібке і Йордана були не благополучні щодо цих захворювань. А хворіли, як правило, найкращі корови, я пам'ятаю, що і [в] Йордана виявилася найкраща хворою на туберкульоз — корова № 22. Незважаючи [на те], що вона давала 40 кг молока, її вибракували (хвороба на бруцельоз проявлялася у корів у тім, що у них на 3—4 місяці вагітності ставався аборт, і, як правило, після цього послід сам не відділявся, потрібна була ветеринарна допомога. Добре, що у ветлікаря (до речі, в одного його в Голле) було авто, на якому він їздив і надавав ветеринарну допомогу. До Йордана викликали ветлікаря рідко, адже Бруно Бері сам це робив. Я не знаю, яку він мав освіту, але надавав допомогу коровам при тяжких пологах, відділяв посліди у абортіваних корів, визначав ректально вагітність корів. До речі, він мене також навчив визначати вагітність у корів уже на 35-й день після парування. Він майстерно доїв корів із маленькими дійками за швейцарським методом, затискаючи їх між зігнутим великим пальцем і чотирма пальцями руки, а також уміло порався при доїнні первісток, які намагалися вдарити задньою правою ногою.

У Бері був невеликий песик, якого звали Флінче, що в перекладі означало — муха. За командою Бері він оббігав череду корів і, хватаючи їх за ноги, гавканням зганяв їх до купи. Цього песика він привіз зі Швейцарії, де була виведена порода собак, призначена для випасу худоби і називалася «Hirt», у перекладі — пастух.

У літній пасовищний період за кожним із нас була закріплена певна група корів, і ми навіть у темряві (а починали ми доїти корів, коли лише починало світати), безпомилково знаходили своїх корів. У моїй групі була корова № 3, і от коли ми починали доїти корів, не я її знаходив, а вона мене, і ходила за мною, доки я її не подою. А підчас доїння вона намагалася лизнути мене своїм шорстким язиком. Сталося так, що вона отелилася на пасовищі уночі. Приїхавши вранці на пасовище доїти корів, ми побачили, що під нею стояло теля і ссало дійки. Закінчивши доїння, ми забрали з собою і теля, а невдовзі, коли ми приїхали до мастку, появилася і корова. З її вим'я бігла кров. Вона розірвала колючий дріт і прибігла до корівника, поранивши дві дійки. Терміново був викликаний ветлікар, він зашив дійки, а корова з телям перебувала десь біля двох тижнів у корівнику, доки не зажили рани.

Перебуваючи в Німеччині, я мріяв розшукати, куди потрапили мої товариші Микола Овсієнко і Дем'ян Жеребний, з якими я розлучився

в таборі Ганновера. Я поділився цією думкою з Бері, і він порадив мені звернутися до біржі праці в Ганновері. Отже, такого листа допомогла мені написати Тручень, і незабаром я отримав відповідь, що Дем'ян Жеребний направлений до села Фармзен (Farmsen)¹ до бауера Лео, а Микола Овсієнко направлений — і далі повідомлялася адреса, якої я зараз не пам'ятаю. Отже, я слізно вмовив Бері, щоб він дозволив з'їздити до Миколи Овсієнка (село, де він перебував, знаходилося поблизу Гільдесгайму, і туди ходили трамваї, про це розповіла мені фрау Бері, а їй — хтось із її знайомих). Отже, я без проблем дістався того села і знайшов маєток того бауера, де перебував Микола. Господар зустрів мене привітно і сказав, що Микола зі своєю дружиною пасе овець, і ми зараз поїдемо до нього. Отже, він запряг пару виїзних рисаків, і ми поїхали до Миколи. Микола зустрів мене з радістю, він не чекав такої зустрічі. Я його запитав, чи це правда, що ти одружений? А він відповів: «Як хочеш, так і розумій, ніхто нас не вважає одруженими, але Марія, як я приїхав сюди, вже працювала у цього бауера, а зараз ми живемо разом із Марією, — так звали цю дівчину, — нам виділили кімнату». Залишивши Марію з вівцями, ми поїхали до маєтку. Дружина бауера пригостила нас гарним обідом, і, поспілкувавшись із Миколою десь біля години, я вирушив до Голле, адже мене попередив Бері, щоб я приїхав на вечірнє доїння, що я і виконав. А Дем'янові я написав листа і повідомив, що я збираюся приїхати до нього на велосипеді, адже с. Фармзен було від Голле за 17–20 кілометрів. Але Дем'ян випередив мене і приїхав до мене сам. Ми пораділи нашій зустрічі, обійнялися і поцілувалися. Це була обідня пора, і Бері звільнив мене від роботи до 17-ї години. Дем'ян привіз із собою декілька бутербродів, їх вистачило навіть і для мене. Я розповів йому про свою роботу, і він про свою. Дем'ян працював у бауера на різних роботах і в полі, і на фермі, і їздив на конях і волах. Його бауер Лео був 65-річним удівцем, із ним жили дві його менші незаміжні сестри, харчувався Дем'ян разом із родиною Лео. Він побував у моєму помешканні і здивувався, що [я маю] єдине вікно, наглухо заклеєне чорним папером. Я розповів Дем'яну про свою поїздку до Миколи. О 17-й годині Дем'ян відбув до Фармзену.

Наближалось свято — Різдво Христове. З того часу, як поїхала Анна, не підстригався, отже я пішов до перукаря і напередодні Різдва підстригся. 24 грудня поляки відзначали свято Різдва. В залі гуртожитку були танці, на гармошці грав поляк Брунек. На той час у мене вже був пристойний костюм і непогані туфлі, які я купив у Бері за символічну ціну.

В обідню пору я помився гарячою водою в коморі, а увечері по-святковому одягся — сорочку і краватку, які подарувала мені Анна, костюм і туфлі. Коли я з'явився на вечерю, на мене звернула увагу навіть 13-річна Тручень, і сказала: «Onkel Antek, Sie mir gefallen» («Дядю Антеку, ви мені подобається»). Фрау Бері приготувала смачну вечерю: картопляне

¹ Фармзен (Farmsen) — село в крайсі Гільдесгайм, земля Нижня Саксонія.

пюре з кролятиною і каву з цукром, і поставила на стіл пляшку вина. Після цього я пішов з Данилом в залу гуртожитка. До мене підійшла полька Марія, міцно потиснула руку, привітала з Різдом Христовим і запросила на танок, краков'як. Я знав, що це національний танок поляків і навіть пісню «Не йди, дівко, за поляка, бо не вмієш краков'яка». А я не вмів танцювати взагалі, тому я їй відмовив, а вона образилася і після до мене не підійшла. Сюди прийшов і Гінек зі своєю дівчиною, вони лагідно танцювали. А от Данило теж не вмів танцювати, чіплявся до дівчат, але жодна не пішла з ним танцювати, і тоді він пішов сам якось човгати. Я десь із години посидів у залі і пішов спати, мені було не весело без Анни.

Незабаром настав Новий рік. 31 грудня в залі гуртожитку знову вирували веселощі — танці і пісні. Але цього разу я туди не пішов, втомлений роботою, вже о 22-й годині я ліг спати. Ніяких змін у моєму житті не відбулося. Напередодні Нового року я очікував, що, можливо, до Голле завітає Анна, але вона не з'явилася. Монотонно минали дні, я виснажувався на роботі, побувавши ніби в соковижималці, і після вечері завалювався на ліжко. А Данило повідомив, що до Зібке приїхали дівчата — три українки з Вінницької області. Звичайно, і мені захотілося побачити їх, і якось увечері ми пішли до них. Дві 18-річні дівчини, Марія і Люба, і 16-річна Люба жили в колишній квартирі Гутака на першому поверсі. І працювали на різних роботах. Сюди ж інколи заходили серб Петер і чешка Ольга, які працювали у бауера Майєра, маєток якого був поруч із маєтком Зібке. Ольга працювала покоївкою і доїла одну корову, що була у Майєра, а Петер — на різних роботах. 70-тирічний Майєр був удівець, і забороняв Ользі десь відходити з маєтку, і за ті 9 місяців, коли я працював у Зібке, Ольгу я бачив 2–3 рази на вулиці, але не був із нею знайомий ніколи з нею не розмовляв. І от якось у колишній квартирі Гутака, десь ранньої весни 1944 р., я познайомився з Ольгою. Вона виявилася моєю одноліткою, симпатичною дівчиною. Ми з нею швидко порозумілися за допомогою українсько-польсько-чесько-німецької мови. Вона розповідала мені про її життя в окупації про те, що її коханого німці мобілізували до армії (він був на 4 роки старший за неї), а потім і батька. Я ж розповів їй теж про своє життя в окупації про Анну. Вона неодноразово бачила її, але ніколи з нею не розмовляла. Отже, вона нудьгувала за своїм коханим, а я — за Анною. Але це не завадило нам вподобати один одного, і між нами був невеликий короткийчасний флірт. Серб Петер розповів мені, що Ольга ніби зустрічається з голландцем Максом, він якось бачив їх разом, і це стало однією з причин того, що ми перестали зустрічатися. Та й Ольга стала мене уникати, коли дізналася, що я не католик.

А війна йшла своїм порядком. Бомбардування Німеччини посилювалося, не тільки вночі, а й удень. Якось весною ми з Данилом на велосипедах повезли до Гільдесгайма проби молока на аналіз. Коли ми вже здали проби, десь о 10-й годині в місті завили сирени, і був оголошений «Fliegeralarm» («Повітряна тривога»). Але я знав, що Гільдесгайм ще не

бомбардували, і квапитися нічого. І ми з Данилом вирушили до Голле. На нашому шляху стояли поліцаї, люди похилого віку, і зупинили нас, пропонуючи зайти до бомбосховища. Я, не зважаючи на їхні прохання, сів на велосипеді поїхав, а Данила вони затримали і, як з'ясувалося пізніше, примусили покинути велосипеді пройти до бомбосховища. І треба ж такому статися, що Гільдесгайм бомбардували вперше, я так і не зрозумів — американці чи британці, але бомба упала десь поруч з будинком, у підвалі якого сидів Данило, і завалило вихід із бомбосховища, а я виїхав із міста, поки ще не почалося бомбардування. А Данило повернувся пішки до Голле наступного дня, коли розчистили вихід із бомбосховища, звичайно, без велосипеда.

Тепер стало зрозуміло, що Німеччину бомбардують, головним чином, американські літаки — літаючи кріпості В-17. Ескадрильї по декілька сотень літаків, на висоті близько 10 км, летіли вдень і вночі з заходу на східі навпаки, бомбардуючи військові об'єкти і взагалі міста. Як по війні з'ясувалося — відбомбившись, літаки, що летіли з заходу, долітали до Полтави, там вони заправлялися паливом, поповнювали боезапас і, повертаючися на захід, знову бомбардували. Неподалік від Голле було місто Брауншвайк, там були військові заводи, і коли в темну пору доби бомбардувалося це місто, перш за все скидався палаючий фосфор, який поволі опускався на землю, вказував на об'єкт бомбардування, і від нього все спалахувало, що могло горіти. Здалека це було цікаво спостерігати. Гучномовці повідомляли: «Achtung, Achtung, Fliegeralarm, wir geben Luftlage Meldung. Feindliche Flugzeuge fliegen nach Ost über u.s.w., sich verbergen in Luftschutzraum, bewahren Verdunkelung». В перекладі це означало: «Увага, увага, повітряна тривога, ми подаємо положення в повітряному просторі. Ворожі літаки летять на схід, через (називалися міста і напрямок польоту), ховайтеся в бомбосховища, дотримуйтеся затемнення». Таке повідомлення, починаючи з 1944 р., звучало майже щоденно по декілька разів.

Я не пам'ятаю, яке це було число, але точно знаю: це трапилося на Пасху 1944 р. Був теплий сонячний день. В обідню пору була оголошена повітряна тривога. У небі летіла велика кількість В-17 у супроводі винищувачів, постійно було чути кулеметні черги і постріли з гармат. З однієї ескадрильї відокремився В-17, знизився і запалав. Із нього вистрибнуло 9 чи 10 парашутистів. Це сталося прямо над Голле, літак вибухнув, і його уламки упали поруч із нашим селом, а парашутистів віднесло вітром, і вони компактно приземлилися у містечку Бокенемштадт¹ на відстані 13 кілометрів. Я і Бері швиденько сіли на велосипеди і рушили в напрямку приземлення парашутистів, але проїхавши кілометрів 5, повернулися, бо їхати 13 кілометрів було забагато, обідня перерва закінчувалася, і треба було працювати. Як ходили потім чутки, жінки і літні

¹ Можливо, йдеться про Bockenem (Stadt Bockenem) — місто в крайсі Гільдесгайм, земля Нижня Саксонія. В оригіналі — Бадекенштадт.

чоловіки — мешканці Бокенемштадту — майже до смерті побили американських парашутистів.

У всіх будинках німців були груби, що опалювалися дровами та вугіллям. Щоправда, вугілля було дуже низької якості — пресовані, яйцеподібної форми кульки, вугільний пил. Це вугілля завозилося до Голле з Гільдесгайму на трьохколісному вантажному автомобілі вантажопідйомністю біля 1 тонни. Що ж стосується дров, то вони заготовлялися на навколишніх лісових ділянках, які мали бауери. Зокрема, у Йордана було десь біля 5 гектарів лісу. При санітарній рубці цурки кругляку довжиною не більше двох метрів складалися у штабеля, а потім перевозилися на конях. У пана Йордана був лишок таких дров, тому він їх продавав за повну плату привозив мешканцям села. Для пиляння цих чурок у німців, зокрема і в Голле, був трактор, обладнаний спеціальною пилою, який їздив від садиби до садиби та виконував цю роботу. Залишалося лише попиляти чурки довжиною 40—50 см порубати. У Бері цю роботу завжди восени виконували ми вчотирьох. Незважаючи на те, що мали дуже мало вільного часу, все ж таки якось порубали дрова у Бармана і вахмайстера. Барман почагував нас пивом досхочу, а вахмайстер — бутербродами.

До госпітала в Дернербурзі понадився ходити Данило, хоча у нього не було багато вільного часу, які у нас, але частенько він навідувався туди після вечері і повертався пізно вночі. Виявилось, що для важкопоранених дають спирт, а там були і власівці, з якими він знайшов спільну мову, і приходив звідати напідпитку. Інколи Данило дізнавався про останні події на фронтах. А в Голле, зокрема до мене, завітав поранений власовець — українець Іван. У нього була в гіпсі права рука. Він розповів, що до полону потрапив контуженим, і в нього не було вибору — іти до Власова чи бути розстріляним. Він не знав, що йому робити; якби не був поранений, міг би якось улаштуватися нібито остарбайтером, а через поранення не міг цього зробити, а рана, як на зло, довго не загоювалася. Якось він запросив мене в пивницю Дернербургу випити по келиху пива. Коли прийшли американці, він зник.

Я вже писав про те, що найважчою роботою було доїти корів, а їх 24—26, треба було подоїти двічі на день. Якщо від іншої тяжкої роботи, зокрема прибирання гною, заготівлі силосу, організм міг якось відпочити, то руки від доїння завжди боліли, і цей біль залишився на все життя. На долонях рук утворилися нарости, і 1975 р. на правій руці мені зробили операцію. Дуже тяжкою роботою влітку було качання води. У пана Йордана (до речі, і у пана Зірке) було декілька ділянок землі, огорожених колючим дротом. На них паслася худоба і заготовлялося сіно. Наявність худоби залежала від кількості таких ділянок. Вони систематично удобрювалися мінеральними добривами. Після стравання одної ділянки корови і молодняк переганялися на іншу. Окрім пасовищної трави, влітку тварини не мали інших кормів. Отже, ділянок була така кількість, що повністю забезпечувалася потреба в кормах, в тому числі і в заготівлі

сіна. На кожній ділянці була водяна помпа і корита, куди качали воду. На кожну корову щоденно треба було накачати 20–25 літрів води, а на 120 корів, відповідно, — 2,5–3 тони. На жаль, помпи були дуже старі, качати воду ними було дуже важко і довго, це тривало 2–3 години безперервно, внаслідок чого боліли руки і м'язи живота та грудей.

Одного разу ми приїхали на вечірнє доїння. Вже під'їзджаючи до пасовиська, ми почули ревіння корів. Виявилося, що корита пусті, і через це ревуть корови. Цього дня черга качати воду була Данилова, і він стверджував, що накачав повні корита, а корови воду випили. Де був Данило — невідомо, але він був напідпитку і, безумовно, брехав. Отже, ми в дві руки, по черзі міняючись, почали качати воду, і майже на годину пізніше почали доїти корів, доки вони не напилися води. А після того, як закінчили доїти корів, Бері сказав, що ми не надоїли тієї кількості молока, що належало надоїти, і що причиною тому стало те, що корови цілий день були без води і погано паслися, і що він доповість про це пану Йордану. Нас із Гінеком надто не турбувало те, що корови зменшили удій, ми обурювалися тим, що повинні виконувати роботу з качання води, а Данило почав лаяти нас брутальними словами, і Гінек не витримав і дав Данилу стусана у вухо. Виникла бійка, до якої приєднався Бері і я. Отже, ми відмолотили Данила так, що мало не було. А вранці наступного дня з'ясувалося, що за вечірнє та втрішнє доїння ми надоїли менше молока на 100 літрів. Облік молока, зданого на молочарку, вели тамтешні робітники в журналі, який щодня привозили разом із молоком, а пан Йордан щоденно цікавився, скільки надоемо молока. Цього разу він запитав Бері, чому надоемо молока на 100 літрів менше, і він йому розповів про вчинок Данила. Довго не роздумуючи, він запросив вахмайстера, щоб той відвіз Данила до концтабору, що був поруч із Гільдесгаймом. Але, коли прийшов вахмайстер, Данило почав плакати, кидався в ноги йому та говорив, що більше не буде так робити. Звичайно, вахмайстер не зрозумів, що лепече Данило, але зрозумів, що [той] не хоче в концтабір. Порадившись із паном Йорданом, вахмайстер не став забирати Данила до концтабору.

Але буквально за тиждень Данило попався на крадіжці суниць. По правді кажучи, красти суниці ходили також Гінек і я, а сталося так, що попався Данило. За корівником були грядки овочів, [що належали] мешканцям нашого села. Один із володарів грядки помітив, що полуниці дозрівають і десь зникають. Це був 70-річний Папе, учасник Першої світової війни, і в нього була іменна рушниця. До речі, Папе і його дружина свого часу працювали різноробочими у пана Зібке і мешкали в будинку, що знаходився на території маєтка пана Зібке і стояв поруч з тим будинком, де жив я. Він, а особливо його дружина, були ввічливими людьми, завжди віталися першими. У них був невеликий чотирьохколісний візок, у який запрягалася коза. Отже, Папе засів на своїй грядці у малині і піймав Данила. Але Данило вирвався і втік до корівника, а слідом за ним прийшов і Папе з рушницею в руках. Ось що він розповів

Бері (а його розповідь слухали і ми з Гінеком), правда, не все розуміли в деталях, але головне зрозуміли, він свою розповідь доповнював жестами. Отже, він, показуючи пальцем на Данила, сказав: «Оцей юнак крав у мене суніці, коли ще тільки починало світати. Я прицілився в нього та хотів убити, але пождав, і, підійшовши тихенько, схопив його за комір. Він, безумовно, сильніший за мене, тому і виривався. Що будемо робити з ним?». Бері відповів: «Коли приїдемо із вранішнього доїння, я розповім про те, що сталося, панові Йордану». Знову вирішувалася доля Данила: бути йому в концтаборі чи ні. Але і цього разу для Данила все закінчилося благополучно — безумовно, не через жаль до Данила, а через те, що не було кому доїти корів. А згодом, приблизно за місяць, Данило зник. Десь на початку п'ятої години нас розбудив Бері — в ліжку Данила не було. Напередодні ввечері він був нападितку, і ми вирішили, що Данило пішов за яблуками (на той час уже достигли ранні сорти, і їх було вдовосталь, як у садках мешканців села, так і вздовж доріг). Але Данило не з'явився, і його групу корів довелося доїти нам. Коли ми з Гінеком повернулися до свого приміщення, то виявили, що зникли наші з Гінеком гроші (зараз я не пам'ятаю скільки), тютюн, сигарети, і дещо з одягу та взуття Гінека. Отже, ми зрозуміли, що Данило утік, — чого та куди, було невідомо. На вечірнє доїння з нами поїхала полька Марія, котрій симпатизував я і Бері. Через три дні стало відомо, що Данила спіймали в Ганновері на товарному поїзді, і він тепер перебуває в якомусь концтаборі. Втеча Данила принесла неприємності нам — Бері, Гінеку і мені, адже Марія не могла замінити повністю Данила, вона доїла корів повільно і не могла виконувати важку роботу, а ми як джентельмени намагалися один з-перед одного допомагати їй. Тепер ми починали працювати раніше і закінчували пізніше. Адже щодня треба було подоїти не менше 30 корів двічі. Дуже виснажувала робота з качання води — треба було накачати її для корів і молодняка (телиць), отже, ми щодня з Гінеком качали воду — один для корів, інший для молодняка, а наступного дня мінялися. Коли утік Данило і почала замість нього працювати Марія, Бері жодного разу не качав воду. Вони після сніданку удвох мили молочний посуд, порали телят до 6-місячного віку, отримували для них концкорми, і займалися, очевидно, тим, про що не слід говорити. Так тривало більше місяця, поки вахмайстер привів Данила. Тепер, майже через 60 років, я згадую, що це був найтяжчий період у моєму житті.

Отже, Данило явився худий, побитий, брудний, босоніж і в лахмітті, з вошами і блохами. Чого він утік і куди хотів дістатися — зрозуміло, не міг пояснити, сів на перший-ліпший товарний поїзд, що зупинився на станції Дернербург і рухався на захід, і поїхав, але не далеко, в Ганновері його спіймав вагоний майстер і доставив у поліцейську дільницю, а звідти Данило потрапив до концтабору, де працював у каменоломні. Там же його обстежили, брали якісь аналізи, робили щеплення, і встановили, що він хворий на туберкульоз. Щодо того, що він викрав у нас

гроші, курево, деякий одяг у Гінека і його святкові туфлі, він у категоричній формі заявив, що нічого не брав, а де воно поділося, він не знає. І ми з Гінеком вирішили, що коли Данило одужає, ми повернемося до цього питання, і повернулися, «відходили» його так, що він мусив зізнатися, що все, що у нас пропало, забрав він. З того часу, як повернувся Данило, родина Бері і ми з Гінеком не стали їсти за одним столом — мало того, що він був туберкульозний, від нього смерділо як із нужника, і ми з Гінеком просили фрау Бері, щоб вона годувала нас окремо.

Ще до того, як утік Данило, я майже витратив ті гроші, що подарувала мені Анна. Крім того, що я вже купив у Бері раніше, я купив у нього ще брезентовий плащі капелюх з великими полями, спеціально призначений для доїння корів на пасовиськах під час дощу (а він ішов часто, особливо в осінню пору). А в українців, що працювали в каменоломні, я купив чорні туфлі та жакет. Хлопці з каменоломні частенько заходили до дівчат, що жили та працювали у пана Зібке. Сюди також приходили українці-вихідці з Польщі, що працювали різноробочими на залізниці. На станції Дернербург була така ремонтна бригада. Окрім українців, там працювали дві росіянки, двоюрідні сестри Тетяна й Ольга, а також білоруска Ніна. Робочі-ремонтники жили в гуртожитку на станції Дернербург, і увечері по суботах і неділях збиралися в колишній квартирі Гутака, де жили українські дівчата. Іншим місцем збору був цвинтар на окраїні Голле, зазвичай тут збиралися переважно влітку за гарної погоди. Гуртожиток у пана Йордана та квартиру у пана Зібке постійно відвідував вахмайстер, на той випадок, якщо там будуть сторонні [особи] після 22-ї години, то він випроваджував їх додому і записував тих, хто був відсутній, а наступного разу читав їм мораль і робив «останнє» попередження. Нас же вахмайстер не контролював, бо ми працювали і в темну пору доби інколи (коли телилися корови, чергували біля них і вночі).

У серпні 1944 р. нас чекав сюрприз: нам видали безкоштовно добротні гумові чоботи і спецовку з бавовняної тканини — штани та куртку. Данило навіть на танці ходив у гумових чоботах.

У цей час пройшла чутка, що якісь високоповажні військові вчинили замах і вбили Гітлера. Але, як виявилось пізніше, Гітлер був лише злегка контужений, а чутки про замах і розмови про це в Німеччині були непопулярні, і про замах говорили головним чином іноземці. А війна приносила все нові згубні для німців події. На східному фронті німецька армія терпіла поразку за поразкою. Навіть Бері повідомив, що в липні 1944 р. вся Україна, в тому числі і Львів, були в руках Червоної армії, і бої тривали вже в Польщі. Червона армія вже форсувала Віслу і прямує до німецьких кордонів.

Керівництво союзних країн — Америки й Англії — побоючись того, що Червона армія й сама може розгромити німецьку армію, нарешті 6.06.1944 р. відкрило довгоочікуваний другий фронт, висадивши свої війська в Нормандії, про що я дізнався від дзвонаря, і це підтвердив Бері.

Безумовно, всі іноземці раділи цій події, яка прискорить остаточний розгром фашизму і наблизить кінець війни. Незабаром з'явилися поранені не тільки зі Східного, але й із Західного фронтів. Їх поїздом привозили до станції Дернербург, а звідти на конях — до госпіталю, що був створений неподалік від станції. Перевозити поранених зобов'язали бауерів на власних конях і в порядку черги. Кучер Юзек щодня о 9-й годині їхав до станції. У цей час, окрім бомбардувальників В-17, в небі Німеччини з'явилися легкі літаки-винищувачі, які полювали за поїздами й автоколонами німецьких військ, що рухалися автобанами. Вони вишукували об'єкти атаки, знижувалися до максимально можливої висоти, і на бриючому польоті розстрілювали поїзди або автомобільні колони. Коли в небі Німеччини з'явилися такі літаки, оголошувалася повітряна тривога — «Aufpassen tiefe Flügzeuge», що означало: «Будьте обережні, глибокі літаки». Чому їх називали «глибокими літаками», я не знаю, очевидно через те, що вони «глибоко знижувалися». Вони по декілька разів поверталися і розстрілювали свою мішень. Якось мені пощастило, я спостерігав повітряний бій між американським і німецьким винищувачами. Поруч із Голле була залізнична колія, якою рухався поїзд із військовою технікою, і його, очевидно, супроводив «Messerschmidt». Зрештою в цьому бою святкував перемогу американець. Німецький винищувач упав поруч з Голле, на відстані якихось 500 метрів. Я і Бері на велосипедах опинилися на місці падіння першими. Там валялися уламки літака, і серед них мертвий пілот, капітан військового повітряного флоту Німеччини.

Наближалось свято Різдва Христового і Новий 1945 рік. Які минулого разу, в гуртожитку лунала музика, танці та співи. Окрім поляків, на свято прийшли з Дернербурга росіянка Тетяна і білоруска Ніна. Сестра Тетяни Ольга щойно народила дитину, щоправда, мертву, і на танці не прийшла. Від кого Ольга завагітніла — не зізнавалася навіть Тетяні, але це сталося під час окупації, і, окрім німців, чоловіків у селі не було. Тетяна була симпатичною дівчиною, але на 4 роки старшою за мене, їй хотілося, щоб я до неї залицявся, але вона мені була байдужа. Незважаючи на те, що вона настирливо домагалася цього, між нами нічого більшого за розмови не було.

Вона була цікавою співрозмовницею, розповідала, як їй жилося під окупацією на Брянцині, як німці виганяли мешканців села, в тому числі й її, гнали поперед себе мінним полем, і багато її односельчан підірвалося на мінах. Вона до війни закінчила 10 класів, а її сестра Світлана — 7 класів. «Ви з нею однолітки, і були би з нею гарною парою», — говорила Тетяна. Вона в кінці кінців зрозуміла, що вона не може бути для мене парою, але вона довго була моєю товаришкою, про що я розповім нижче.

Про хід війни ми часто говорили з Бері. Він вважав, що поразка німецької армії під Сталінградом і Курськом — це тимчасовий успіх росіян, і він не означає взагалі поразки Німеччини в цій війні. «Російська армія так чи інакше буде розгромлена». А коли з'явилися поранені німці, в тому

числі і власівці¹, які розповідали, що війна давно вже триває на німецькій землі, Бері замовк.

Незабаром з'явилися біженці з заходу Німеччини. Декілька жінок із дітьми поселилися на другому поверсі будинку Йордана, а одну молодую симпатичну жінку з шестимісячною дитиною поселили в пустій кімнаті, поруч із коморою, де зберігалося молоко. Звичайно, на другий чи третій день вона попросила, саме у мене, молока. І я їй налив до бідончика, скільки туди помістилося. Потім вона просила молоко ще і ще, і я з нею познайомився. Її звали Ельзою. Вона розповіла мені, що вона з Аахена, який знаходиться поблизу французького кордону, і коли наблизилися американці, їх евакуювали. Її чоловік знаходиться в армії. Пройшло вже днів 10, як з'явилася Ельза, і вона, в черговий раз беручи молоко, протягнула мені кишеньковий годинник і сказала, що це її подарунок. Правда, сказала Ельза, це годинник чоловіка, але в нього є наручний, а кишеньковий він не носить. Спочатку я засоромився, не хотів брати цей подарунок, але потім взяв. А приблизно ще через тиждень вона сказала, що в неї є пляшка вина, і що вона хоче зі мною його випити, і ще раз подякувала за молоко, і додала, щоб я переодягся і прийшов до неї після вечері. Але я миттєво вирахував, чим це може закінчитися, і відмовився від пропозиції Ельзи. Тоді вона винесла пляшку вина, віддала мені і сказала: «Випий сам, або з ким захочеш, якщо не хочеш зі мною». Я, ховаючи очі, взяв вино та пішов геть. А вона мені слідом промовила: «Будеш жалкувати». Якщо сказати правду, то я силком заставив себе так зробити — насправді вона була чарівною жінкою, і я з великим задоволенням скористався би її пропозицією, але я боявся, адже війна ще не закінчилася, і в Німеччині діяли нацистські закони. І Ельза це зрозуміла, адже, зустрівшись наступного дня зі мною, вона посміхаючись промовила: «Du bist Feiglich», що в перекладі означало: «Ти боягуз». Я не міг їй нічого відповісти і лише попросив вибачення. У подальшому при зустрічі я, які раніше, давав їй молоко, вона дякувала і дивилася на мене своїми чарівними, насмішуватими очима, і наостанок промовляла, що я боягуз.

Після того, як військо союзників у березні 1945 р. переправилося через Рейн, знищивши велике угруповання німецьких військ, суцільного фронту з німецького боку вже не було. І, як стало відомо вже після війни, початкове зволікання в діях американського й англійського командування змінилося на поспіх. Ставилося завдання якнайшвидшого просування союзних військ у центральні райони Німеччини і захоплення Берліна. Користуючись відсутністю суцільного фронту, союзні війська стрімко просувалися на схід, оволоділи Ганновером і Гільдесгаймом. Десь на початку третьої декади квітня 1945 р. в Голле з'явилася вантажівка з автоматниками. На цей час мешканці села вивісили білі прапори, а Бері — прапор Швейцарії. Розлютовані автоматники зривали білі прапори.

¹ Так у тексті.

Напроти гуртожитку була бензоколонка, та її господар стояв на подвір'ї. У нього був також вивешений білий прапор. Один із автоматників зірвав прапор, щось почав кричати, схопив автоматі хотів розстріляти володаря бензоколонки, але той упав автоматнику в ноги, вискочила з хати його дружина, почала плакати і кричати. Нарешті, автоматник облишив свій замір. А поруч із Голле автобаном Ганновер — Гільдесгайм на схід відступала без бою німецька армія, на яку постійно нападали літаки союзних військ, і нарешті 23 чи 24 квітня в обідню пору в Голле ввійшла друга бронетанкова бригада американців.

Десь о 17-й годині ми пішли на вечірнє доїння. Поряд із будинком пана Йордана на землі лежала ковдра, а на ній десь із десятків мисливських рушниць — це була його колекція, я так і не знаю її долі.

Ми вже збиралися почати доїння, як до корівника завітав американський солдат і запитав, чи немає серед нас українців? «Я українець», — відповів я. Солдат підійшов до мене, потиснув руку і сказав: «Будемо знайомі — Роман, я теж українець, водій танка, що стоїть поруч», — і показав пальцем. — Я хотів би познайомитися більш детально, але я не хочу заважати тобі доїти корів. Коли закінчиш, прихोдь до мого танка, побалакаємо». Отже, коли я завітав до нього, він у загальних рисах розповів про себе, я про себе. Він запропонував мені більше не виходити на роботу, а вранці прийти до нього на сніданок. Але я, поміркувавши, вирішив, що так робити не годиться, я повинен поговорити з Бері.

Отже, коли я ще ввечері того ж дня повідомив Гінекові та Данилові, що я вже не збираюся працювати дояром, Гінек сказав: «Ти тепер вільний можеш чинити так, як тобі забажається», а Данило промовчав. Ранком, після сніданку, я повідомив Бруно Бері про своє рішення. Він сприйняв його спокійно і сказав мені, що він на це очікував, і що незабаром так станеться і з Данилом і Гінеком. А Данило зрадів таким обставинам і сказав Бруно Бері, що замість мене може працювати Ольга, «ми з нею вже «одружилися». Бері порадився з Йорданом, і той дав згоду. У квартирі Бері була вільна кімната, яку він віддав Ользі та Данилові, останній повідомив, що він з Ольгою одружився.

Коли я після сніданку вийшов на вулицю, мені почувся якийсь гомін біля промислової крамниці, і я попрямував туди. Крамниця була відчинена, продавців не було, і там хазяйнували, головним чином, поляки, а окрім них — росіяни, українці та навіть німці. Загалом крамниця була розграбована, але я все ж таки встиг дещо захопити, зокрема, добрі черевики, штани, вовняний светр, краватку і метрів п'ять чорного сукна. Поруч із крамницею була облаштована стоянка для велосипедів. Вийшовши з крамниці, я навантажив свої надбання на один із велосипедів і попрямував додому. Кому належав цей велосипед — я знаю, але я знаю про те, що у німців існував такий порядок: вони під'їздили до крамниці чи інших установ, залишали там свій велосипед, і ніхто його, окрім господаря, не міг забрати. Але в даному випадку якийсь німець забув, що в крамниці хазяй-

нують іноземці, в тому числі і "русіше швайн", як вони називали нас, і його велосипед може зникнути. Так воно і сталося, я користувався цим велосипедом до того часу, аж поки мене вивезли з Голле. Отже, коли я повернувся з крамниці, я залишив надбання в своїй оселі і пішов до Романа, який зрадів моїй появі та сказав, що чекав на мене на сніданок, адже про ми домовлялися учора увечері. Мій другий сніданок виявився смачним: кава з цукром, масло, ковбаса, сир, і білий смачний солдатський хліб. По-снідавши, Роман сказав, що не завадило б обмити нашу зустріч, і запитав, чи не знаю я, де можна дістати щось спиртне. Я відповів йому, що в Голле є лише одна пивна, чи як її називають, корчма, але вона вже давно чомусь зачинена. Але в Дернербурзі теж є корчма, я якось там побував із пораненим німецьким солдатом-українцем, який воював у Російській визвольній армії під командуванням генерала Власова. Отже, ми вирішили поїхати туди. Роман переодягнув мене в американську форму, і він, члени його екіпажу і я на його танку поїхали до цієї корчми.

Під'їхавши до пивнушки, ми з Романом попрямували до входу. На стук у двері ніхто не відгукнувся, але поруч із дверми було відчинене вікно, і Роман миттю застрибнув у нього, і одразу ж відчинилися двері, на порозі стояв Роман, і поруч з ним — господар пивнушки, досить літня людина. Як ми домовилися з Романом, я повинен був із володарем пивнушки розмовляти німецькою мовою.

Я ввічливо привітався з німцем і запитав, чи не може він продати або пригостити американських солдат пивом чи чимось спиртним. На що він відповів, що поруч знаходиться госпіталь, і все пиво випили німецькі солдати. Тоді Роман запропонував мені сказати, що ми будемо робити обшук, і зробили. Дійсно, пива не було, але в підвалі ми знайшли вісім пляшок сухого вина «Гамзі», у шухлядах висіли вишукані костюми, сорочки та різноманітне взуття. Очевидно, все це було лише на зберігання у господаря пивнушки, і, безумовно, вони не належали йому. Але головною нашою знахідкою була мальована шабля, яку і намагався забрати Роман. Але корчмар кинувся йому в ноги, почав плакати та кричати, що це пам'ять про його діда. І Роман не став брати цю шаблю, і взагалі ми нічого, окрім вина, не взяли. Коли ми вже виходили, Роман сказав: «Запитай його, скільки ми винні за вино». І коли я запитав, корчмар сказав, що платити нічого не треба, «вино я вам дарую». Отже, ми взяли вино і пішли до танка. Після я дуже жалкував: чому б мені було не взяти гарний костюм чи туфлі? Адже під час окупації німці брали все, що їм подобалося, навіть ножиці, згадував я. Коли ми повернулися до Голле, одну пляшку вина Роман віддав мені, решту залишив і сказав, що вип'ємо разом із моїми друзями.

Після трапези, коли ми залишилися з Романом тет-а-тет, він почав свою розмову з того, що мені не треба після війни їхати на Батьківщину, а поїхати до Америки, адже «у нас живуть заможнo, не тільки американці, а й емігранти. Мої батьки, — розповів він, — бідні селяни зі Львівщини,

емігрували до Америки 1912 р., а 1915 р. народився я, дружина у мене теж українка, ми виховуємо двох доньок. Батьки дещо залишили нам у спадщину. Тепер у нас є невелика ферма — земля, 15 корів із приплотом, пара коней, трактор, вантажівка та легкове авто, і ґрунтообробний реманент. До Америки дістатися дуже легко, адже з Франції й Англії туди щоденно відправляються кораблі, і тебе як оstarбайтера безкоштовно довезуть із задоволенням. Щоб ти не опинився сам, я напишу листа своїй дружині. У нас двоповерховий будинок, вона відведе тобі кімнату, будеш допомагати їй господарювати та харчуватися. Можливо навіть, я опинюся вдома раніше, ніж ти прийдеш до Америки, адже війна триватиме не більше тижня. А по війні я демобілізуюся». До цього Роман додав: «Американцям відомо, що військовополонених і вивезених до Німеччини цивільних людей Сталін вважає зрадниками Батьківщини, отже, на тебе вдома ніщо гарне не очікує». Я не хотів розповідати Романові про Анну, але наостанок зізнався, що я збираюся поїхати до Ганновера та розшукати її, а потім вже поїду на Батьківщину, адже там у мене мати, брат і сестри. Про всяк випадок я запитав його, чи не почнеться нова війна, коли зустрінуться наші армії? І він відповів, що Америка ніколи не буде воювати з Росією. Я подякував Романові за його пропозицію поїхати до Америки, ми розпрощалися, я пішов додому і присів на ослоні біля гуртожитку, де сиділи поляки. До нас підійшов американський солдат, дістав із кишені нікелірований револьвер і жестом показав, що віддасть його за випивку. У мене ж було аж дві пляшки вина — та, що дала мені Ельза, і та, що дав мені Роман. Я виніс пляшку вина, віддав її солдату, а він забрав, сховав револьвер до кишені та пішов, не сказавши ні слова. Таким чином пошив мене в дурні.

Того ж вечора я зустрів Гінека та розповів йому про те, як мене «об'єгорив» американець. У нас із ним відбулася розмова відносно Ельзи. Я попросив його за можливості продовжувати давати їй молоко, на що він відповів згодою.

Наступного дня жодного танка в Голле вже не було, очевидно, всі вони вирушили на схід ще вночі. Це було 2 травня 1945 р. Я пішов до пана Йордана і домовився з ним, що я буду працювати на різних роботах, і щоб він дозволив мені оселитися в пустій кімнаті гуртожитку і дав вказівку фервальтерові — румуну видавати мені продукти харчування та постільні речі. З усіх питань я досяг консенсусу з паном Йорданом.

Тепер мені їсти варила, як і всім іноземцям, полька Пісуля. Але до мене щодня приходила Тетяна. Вона та її бригада вже не працювали, вона нудьгувала і приходила ніби до своєї сестри Ольги, але це був привід, насправді вона намагалася будь-якими способами «охмурити» мене. Адже вона замість Пісулі готувала мені їжу, прибирала в кімнаті, прала мій одяг, і чекала, коли я повернуся з роботи. А я працював, як то кажуть, «не бий лежачого», через день, і вибирав найлегшу роботу. Ольга піклувалася про Тетяну і щодня приносила в пляшках 1–2 літри молока. Щовечора Тетяна ходила ночувати

до свого гуртожитка в Дернербурзі й інколи приносила якісь продукти харчування — хліб, макарони, муку й таке інше. Моя кімната замикалася на маленький замок, ключ від якого лежав у певному місці, що знала і Тетяна, й коли я повертався з роботи, вона чекала мене в моїй кімнаті.

Прибираючи ліжко, Тетяна знайшла під матрацом пляшку вина, яке дала мені Ельза. Я так його й не випив, не було з ким, а сам я не хотів, бо був байдужий до спиртного. Отже, вона запитала, для чого я бережу вино, «з ким хочеш випити?», а я візьми і скажи: «з тобою». Тетяна засяяла, і ми випили ту пляшку вина, і були дещо напідпитку. Тетяна лягла на ліжко і сказала: «Трохи відпочину». Спливав час, а Тетяна і не думала підніматися з ліжка, а потім сказала, що в неї крутиться голова, і що на вулиці вже стемніло, і: «Дозволь мені переночувати в тебе». А я їй відповів: «У мене односпальне ліжко, й удвох не помістимося ми на ньому». А вона сказала: «Помістимося, на краєчку ляжу». Отже, посидів біля Тетяни, і ліг на краєчку ліжка. А далі сталося те, що мало бути в першу ніч після одруження. Доречно розповісти такий анекдот. Якось зустрілися два друга, один з них тільки-но одружився. «Як у тебе пройшла перша ніч після шлюбу?». «Нормально, — відповів той, що одружився, — але я чекав, що при цьому наречена скаже «ой», а вона вигукнула «опа»». Але від Тетяни я не почув ані «ой», ані «опа», і хоча я не мав досвіду в цьому питанні, я зрозумів, що у неї до мене хтось був, чи навіть були, хоча вона прикинулася невинною. Після на цю тему ми ніколи не розмовляли.

Наступного дня я пішов на роботу, а коли повернувся, побачив, що Тетяна принесла свою валізу зі скарбом, і, як я зрозумів, до свого гуртожитку вона вже не збирається повертатися. Безумовно, мені було приємно, що в моїй кімнаті прибрано, приготовано щось поїсти, і що на мене хтось чекає, але я не міг примиритися з тим, що сталося усе за сценарієм Тетяни. І все ж, я вгомонився, подарував Тетяні вовняний (а точніше пуховий) светр і відріз на спідницю. А війна все тривала, і ми з нетерпінням чекали на її закінчення.

Якось чергового разу я пішов до маєтку на роботу. Біля свого помешкання стояла Ельза. Вона поманила мене рукою, я підійшов до неї привітався. Вона захопила мою руку і потянула мене в коридор і сказала: «Щиро дякую тобі за те, що Гінек за твоїм проханням дає мені молоко, дозволь мені поцілувати тебе». Вона міцно охопила мене руками за шию, притягнула і поцілувала в губи, і промовила все те ж слово: «Ти боягуз. Але тепер, — продовжувала вона, — гітлерівській владі капут, і, можливо, ти тепер завітаєш до мене». Я був схвилюваний такою пропозицією Ельзи і сказав, що обов'язково завітаю до неї. Але у мене тепер була Тетяна, і я не знав, як залишити її увечері та піти до Ельзи. І сталося так, що це була моя остання зустріч із нею, і я дуже жалкував, що знехтував такою чарівною жінкою.

А незабаром, 9-го травня, гітлерівська Німеччина визнала себе переможеною і підписала акт про беззастережну капітуляцію. Про все було оголошено російською мовою по німецькій радіотрансляції. Цій події

раділи всі іноземці, в гуртожитку вирували танці, співи. І зненацька завітала до мене фрау Зібке. Вона принесла з собою цукерки і пряники, привіталася і почала свою розмову з того, що війна закінчилася, і я маю право вибору: їхати на Батьківщину чи залишатися в Німеччині. Вона просила мене залишитися в Німеччині та йти до них працювати фервальтером, адже її Віллі зовсім занедужав. На що я відповів, що я поїду додому, адже у мене там мати, брат і сестри. Вона мені сказала, що я можу їх забрати сюди, до Німеччини, я відповів їй відмовою.

Наступного дня до мене приїхав мій однокласник Микола Овсієнко на невеликій вантажівці. Він повідомив, що розлучився зі своєю коханою, забрав свої пожитки, і їде додому, і хотів би, щоб і я з ним поїхав. Без сумнівів я відмовився — у нього не було документів на авто і прав на керування автомобілем, до того ж, машина не мала ніяких номерів. Микола образився на мене і поїхав сам.

Незабаром іноземців, що бажали виїхати на Батьківщину, на тракторі з причепом вивезли в невелике містечко, в колишній військовий табір поблизу Гільдесгайма — Дікгольцен¹. Гінек і Данило з Ольгою поки що залишалися в Голле і продовжували працювати. Гінек не бажав їхати до Польщі, він мріяв добровільно піти на військову службу до англійської армії, а у Данила був медовий місяць. Хто прибув до цього табору — записали прізвище, ім'я, дату і місце народження, національність, де і що робив у Німеччині. У таборі опинилися люди різних національностей, які, головним чином, були силоміць вивезені до Німеччини на роботи. Вони працювали на тяжких роботах на заводах і фабриках, а також у сільському господарстві, гнули свої спина на полях і на фермах бауєрів. Більшість із них була виснажена тяжкою роботою, особливо концтабірники, і потребувала гарного харчування. Американці це розуміли, і за рахунок контрибуцій фермерів, володарів цукрових заводів та інших підприємств, що виробляли продукти харчування, забезпечили табірників нормальним харчуванням, зокрема, білим хлібом, молоком, вершковим маслом, сиром, різноманітними консервами, м'ясом, ковбасою, натуральною кавою, свіжими овочами та іншими продуктами харчування, які видавалися в необмеженій кількості. Тричі на день харчоблоки та їдальні обслуговувалися мешканцями табору за власним бажанням або всіма по черзі. Я, зокрема, за власним бажанням щодня отримував у коморі м'ясо, молов його, і на великій електричній сковороді жарив котлети.

У таборі поволі якось всі негаразди почали відходити на другий план, всі чекали повернення додому, чимось розважалися. У таборі був клуб, де вечорами відбувалися танці, грав італійський оркестр, який був створений в італійському таборі ще в Гільдесгаймі. Інколи виступали з концертами самодіяльні артисти. Влаштовувалися також зустрічі представників американської адміністрації з мешканцями табору. Американці

¹ Дікгольцен (Diekholzen) — селище в крайсі Гільдесгайм, земля Нижня Саксонія.

агітували їхати до Америки — там всі ті, хто працює, незалежно від національності, живуть заможнo. Вони розповідали, як можна дістатися до Америки: хто туди забачає поїхати, адміністрація табору цю поїздку організує безкоштовно. Попервах, хто приїде до Америки, — отримає допомогу. Американці також наголошували, що І. Сталін вважає всіх військовополонених і тих, кого німці силком вивезли на роботу до Німеччини, зрадниками Батьківщини, з усіма наслідками.

До табору приїздили офіцери Червоної армії. Вони агітували всіх громадян Радянського Союзу, в тому числі і тих, хто побував у полоні, їхати на Батьківщину, не вірити американській агітації, «вони м'яко стелять, а спати буде твердо. Радянський уряд на чолі з І. Сталіним запрошують якомога скоріше повертатися додому та прийняти активну участь у відбудові нашої країни».

Звичайно, ми, вихідці з Радянського Союзу, раділи зустрічі з офіцерами Червоної армії, вірили у світле майбутнє, і переважна більшість бажала повернутися на Батьківщину. І тільки невелика частина мешканців табору (не знаю, чи вони вірили в райське життя в Америці, чи боялися відповідати за учинені ними злочини) побажала поїхати до Америки, Канади й до інших країн. Це — власівці, поліцаї, старости, воїни УПА й есесівської дивізії «Галичина» та інші, а також інші приспівники німців. Але серед мешканців табору і взагалі — військовополонених і остарбайтерів були різні люди зі світлою головою, які не ризикували повертатися на Батьківщину, бо до них вже дійшли чутки, що їх чекає — сталінські гулаги, будувати та різноманітні будови. Їхня провина була лише в тому, що вони потрапили в полон, або силком були вивезені на роботу в Німеччину.

В таборі були створені гарні умови життя, харчування, але важко було дивитися на колишніх концтабірників, більшість із яких була хвора. Це були живі скелети, обтягнуті шкірою, у смугастому одязі. На передпліччі лівої руки, як ухудоби, був вшитий номер. В'язні концтаборів розповідали, як вони жили і працювали, як над ними знущалися, які над ними проводили «медичні експерименти», як розстрілювали, вішали, душили в газових камерах і спаливали в печах. Я думав, що в Німеччині було 2–3 концтабори, але як стало відомо тепер, їх було значно більше, і не тільки в Німеччині, а й на території окупованих країн, зокрема, в Австрії та Польщі: це Освенцім, Бухенвальд, Заксенхаузен, Маутхаузен, Равенсбрюк, Терезієнштадт, Майданек, Бельзен, Треблінка, Собібор, Хелмно, Дахау. І крім цього, в багатьох так званих гето, які мало чим відрізнялися від концтаборів. Відомо, що тільки в Освенцімі було замордовано 4 млн в'язнів. Душегубки працювали цілодобово. Не хотілося вірити, що німці — цивілізована нація — здатні на такі звірства. Як тепер стало відомо, А. Гітлер почав будувати канцтабори одразу, як прийшов до влади, він заздалегідь планував знищити цілі народи, і в першу чергу євреїв. За неповними даними, гітлерівці знищили більше 6 млн євреїв. Згідно з повідомленням харківської телекомпанії «Сімон» від 4 грудня

1994 р., за наказом Гітлера було знищено 20 млн людей, а скільки загинуло взагалі — безумовно, не знає ніхто. Ніколи людство не пробачить це звірство німецьким катам.

Але повернемося до табору «Дікгольцен», до мого особистого життя.

Отримуючи щоденно м'ясо, я познайомився із завідувачем комори, Іваном. Він із Полтавщини, до війни був студентом 3-го курсу Харківського інституту радянської торгівлі, 1941 р. був мобілізований до армії, а навесні 1942 р. потрапив в оточення, у полон в районі Барвінкового, перебував у багатьох таборах для військовополонених, доки не опинився в одному з таборів поблизу Гільдесгайма. Працював на сільськогосподарських роботах у бауерів, а коли прийшли американці, полонені розбіглися хто куди. Він знайшов собі роботу на молочарні в м. Гільдесгайм, адже треба було щось їсти, а їжу можна було добути лише роботою. Завідувачем складу він став випадково. Працюючи різноробочим на молочарні, разом із господарем молочарні на конях вони привезли по рознарядці до табору Дікгольцен вершкове масло. На цей час уже було підготоване приміщення під комору, але не було підібрано завідувача. Було багато бажаних, але сюди треба було підібрати людину, яка б могла вести облік продуктів, тобто розбиралася би хоч трохи в бухгалтерії. І такою людиною виявився Іван, адже він в інституті вивчав основи бухгалтерського обліку. Його призначили тимчасово, і от уже два місяці він працює, а йому так хочеться поїхати додому. Звичайно, це гарне місце роботи, і тут можна добре «нагріти руки», адже навкруги — голодні німці, і вони несуть коштовності, щоб помінати їх на якісь продукти харчування. «Безумовно, американська адміністрація суворо мене попередила, щоб я видавав продукти лише через харчоблоки за встановленими нормами, але кількість мешканців табору щоденно мінялася, і ніхто не знав, скільки їх на певний час». Отже, у нього завжди був лишок продуктів, який він потихеньку міняв на німецькі коштовності. Отже, Іван просив мене, щоб я дав згоду підмінити його. А я йому сказав, що я теж хочу поїхати додому, та й освіта у мене лише 7 класів, мене сюди ніхто не візьме.

Минуло вже більше 2-х років, як я розлучився з Анною, і у мене в пам'яті все ще залишилися приємні спогади про неї, і я розповів про Анну Тетяні. Чи жива вона, як склалася її доля відтоді, як вона поїхала з Голле? І я вирішив розшукати Анну, чим незадоволена була Тетяна. Дікгольцен знаходився за якихось 25 км від Ганновера, як я дізнався, вже ходили поїзди. Отже, до Гільдесгайма я дістався пішки, а до Ганновера — поїздом. Адреса Анни у мене була. Я розшукав вулицю, на якій жила Анна, але на місці її будинку були руїни. Поруч теж були руїни. У найближчому вцілому будинку мені вдалося поспілкуватися з літніми людьми, що сиділи на ослоні. Від них я дізнався, що їхню вулицю розбомбили ще у травні 1943 р., і що тоді загинуло багато людей. Чи була серед загиблих Анна — встановити мені не вдалося. До того ж, у мене закралася думка, що, можливо, мати Анни заборонила їй спілкуватися з остарбай-

тером. Але після побаченого і почутого я переконався, що Анна, а можливо і вся її родина, загинули під час бомбіндування ще у травні 1943 р. Так закінчилася моя спроба розшукати Анну. «От і все» — промовив я сам собі, та й повернувся до табору.

Тетяна була задоволена тим, що моя поїздка виявилася марною. Як довго ми перебували в Дікгольцені, я точно не пам'ятаю, але не менше місяця. Настав час, і нас попередили, що наступним рейсом поїдемо і ми, нас записали до списків від'їжджаючих. З табору постійно вивозили по черзі громадян Радянського Союзу, поляків, італійців, а замість них привозили інших. Я вже писав, що коли ми опинилися в цьому таборі, нас зареєстрували, а коли вивозили — списки складалися завчасно, навіть зазначалося, хто поїде на якій автомашині. Але коли наставав час посадки в автомобілі, сідали хто куди, і траплялися випадки, що їхали ті, що не були у списках, а ті, що були, — залишалися. Вивозили нас на автомобілях-студебекерах, обладнаних боковими лавками, по 20–25 чоловік в кожному. За кермом автомобілів були темношкірі водії. Виїхали ми десь о 9-й ранку, а на місце прибули десь о 18-й. У дорозі зупинявся двічі, приблизно через 2–3 години. Нас привезли до міста Зальцведель, на окраїні якого був табір — колишні казарми військових. Це була Східна Німеччина — радянська окупаційна зона. Якщо в Дікгольцені у нас була якась постільна білизна, то тут нас розмістили на голих нарах і видали по простирадлу на двох. У військовій комендатурі були на нас списки із зазначенням того, хто де був і що робив, але тут знову ми пройшли реєстрацію, відповіли, коли та як потрапили до Німеччини, де були, і яку виконували роботу. Годували нас тричі на добу. Вранці видавали 500 г хліба і 20 г цукру. На сніданок чай, в обід суп, і на вечерю знову чай. Звичайно, такий раціон був набагато гірший, ніж у бауерів. А запасів ніяких не було, нічого не можна було зробити, щоб хоч якось покращити харчування — німці теж голодували, у селах усю худобу вивезли до Радянського Союзу, а свиней і овець поїли червоноармійці. У Зальцведелі я перебував приблизно місяць, доки не пройшов перевірку («де був і що робив?»). Нарешті запросили і мене до військової комендатури, розмовляв зі мною молодий лейтенант. Нічого нового я не розповів, [лише] те, що раніше було про мене записано. Я вже знав, що усіх табірників ділять на три частини: колишніх військовополонених; юнаків 1926 р. народження і старше; решту — юнаки 1927 р. народження і молодші, жінки та дівчата. Лейтенант сказав мені, що я потрапляю в ту групу, що будуть призиватися до армії, в будбати, або направлятися в будівельні бригади для роботи на різноманітних будівлях — «куди хочеш, туди я тебе і запишу». А я йому сказав, що «я хотів поїхати додому, адже у мене немає ніяких документів, що я 1926 р. народження, а те, що записано у вас — це з моїх слів. Запишіть, що я 1927 р. народження, і направте мене додому». Я витягнув із кишені коштовний годинник, що подарувала мені Ельза, і поклав його на стіл. Лейтенант оглянув годинник, сховав його, взяв бланк і мовчки

написав, що я, такий-то, 1927 р. нар., пройшов медичну перевірку і направляюся на постійне місце проживання, і далі — моя адреса. Я подякував лейтенантові і з радістю повідомив це Тетяні. Вона теж зраділа і сказала: «Раз тебе направляють додому, поїду і я з тобою». На це я їй відповів: «А що я скажу — кого я привіз?». «А ти скажеш, що дружину, ми як приїдемо, так і розпишемося. Розпишемося чи ні — видно буде, а поки що в довідці, яку обі видадуть, треба, щоб воно було написано, що ти направляєшся в село Соснову Брянської області, звідки ти і приїхала до Німеччини». Мені одружуватися ще зарано, адже в листопаді мені виповниться 19 років, і я закінчив лише 7 класів. Отже, ми домовилися, що кожен поїде додому, будемо листуватися, а далі буде видно — одружимося чи ні. Незабаром тих, хто пройшов перевірку і мають відповідні довідки, на поїзді перевезли до табору поблизу Кенігсбергу. Це було невелике село, де була залізнична станція. Розмістили нас у будинках, де жили німці, але жодного німця в селі не було. Звідси відправляють поїзди до України, Росії та Білорусі, і на черговому потязі, що йшов до України, ми й поїхали з Тетяною. Поїзд рухався поволі, з частими і тривалими зупинками. Пам'ятаю, що в Польщі наш поїзд стояв дві доби на запасній колії на околиці міста То рунь, поруч протікала річка Вісла. Годували нас погано і нерегулярно. Як довго ми їхали — не пам'ятаю, але нам поталанило, наш поїзд проїхав Львів, Київ, Полтаву, і прибув до Харкова. Тут я розпрощався з Тетяною, адже з Харкова ходив поїзд до Брянська. Там наш поїзд рушив на Донбас — Сталіно (тепер Донецьк). Мою станцію Шебелинка поїзд проїхав без зупинки, і я зійшов на станції Балаклея, а хвідти повернувся на приміському поїзді. Була обідня пора 12 серпня 1945 р. <...>

[Після приїзду додому Анатолій Шулімов зареєструвався у райвиконкомі та отримав тимчасовий паспорт на 6 місяців: «Отже, я з цим паспортом ніде не міг влаштуватися на роботу, а тим більше — вступити на навчання. Запис «репатрійований» гівя магічно, адже колишні оstarбайтери за сталінського режиму вважалися зрадниками Батьківщини». За порадою знайомих А. Шулімов роздобув довідку про закінчення 9 класів та вступив на підготовчі курси до Харківського зоотехнічного інституту, не показуючи при цьому паспорта. На щастя, і згодом адміністрація вузу не вимагала надати паспорт. Згодом за допомоги колишньої однокласниці, чий батько працював міліціонером, вдалося отримати «нормальний» паспорт. Навчаючись в інституті, у 1947 р. брав участь у роботі експедиційної групи з обстеження худоби симентальської породи на Західній Україні. Після успішного закінчення другого курсу інституту виникла загроза віграхування з інституту через те, що було розкрито факт перебування Анатолія в Німеччині та фіктивність довідок про середню освіту. Щоб не бути віграхованим, Анатолій погодився поїхати на виробничу практику в Гуляйполе Дніпропетровської області на кінний завод, там він склав іспити за середню школу. Уже тут Анатолію стали в пригоді знання із зоотехніки та ветеринарії, які він отримав у Німеччині (зокрема,

ректальний метод визначення вагітності у корів). Це стало додатковим стимулом до отримання спеціальності техніка штучного осіменіння сільськогосподарських тварин. У 1951 р. А. Г. Шулімов закінив навчання в інституті, став працювати зоотехніком у м. Млинів Рівненської області, а потім у тому ж році став викладачем у Старо-Мерчанському сільськогосподарському технікумі Богодухівського району Харківської області. У 1953 р. одружився зі студенткою 4-го курсу Харківського зоотехнічного інституту Валентиною Скорятиною. У 1955 р. подружжя виїхало працювати на цілину до Омської області, проте скоро через несприятливий клімат вони переїхали до Вознесенська Миколаївської області. Там А. Г. Шулімов працював у технікумі, і скоро отримав підвищення по роботі — став завучем Ново-Полтавського зооветтехнікуму (Миколаївська область): «Те, що я був остарбай-тером, за часів хрущовщини вже не вважалося зрадництвом, і мене невдовзі прийняли кандидатом в члени КПРС». У 1961 р. А. Г. Шулімов був зарахований в аспірантуру Інституту «Асканія-Нова» за фахом «розмноження сільгосптварин», у 1965 р. захистив дисертацію, отримав вчений ступінь кандидата біологічних наук, і став працювати заступником начальника вігілу тваринництва харківського облсільгоспуправління при облвиконкомі. На нього покладалося завдання управлінськими методами радикально покращити продуктивність тваринництва в області, проте в умовах адміністративно-командного управління господарством зробити це було неможливо. «Я мав багато обов'язківі жодних прав» — писав у спогадах Анатолій Григорович. У 1968 р. він звільнився і став науковим співробітником філії Всесоюзного науково-дослідного інституту економіки сільського господарства при племінному заводі «Червоний велетень» Зміївського району Харківської області. У 1971 р. став працювати в Науково-дослідному інституті тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР, згодом став завідувачем аспірантури інституту. До самої пенсії (1987 р.) займався науковою роботою в інституті. Помер Анатолій Григорович Шулімов у 2005 р. Свої спогади він писав у 2001–2003 рр. (Зі спогадів А. Г. Шулімова).]

Розділ II. ЛИСТИ ТА КОРОТКІ АВТОБІОГРАФІЇ

Барлита Вера Яковлевна

«...Выполняли непосильную работу»

Я, Барлита Вера Яковлевна, пенсионер, ветеран труда, инв[алид] первой гр[уппы], остарбайтер, нахожусь в данное время у племянницы. Никому мы не нужны.

Взяли меня с постели в июле месяце 1942 г., [в т. ч.] исполнитель из сельского совета. Не сказав, куда, погрузили в повозку, и повезли на станцию. Погрузили нас в товарные вагоны — хлопцы и девчата вместе, и повезли. Никто ничего с собой не взял, ни одежды, ни продуктов. Когда мы спросили, куда нас везут, нам ответили, что на заработки в Германию. Ехали три дня, спали на голом полу. Были голодные, т. к. есть не давали.

Приехали вечером в лагерь за колючую проволоку — там были военнопленные. Их выселили, а нас поселили в г. Диршау¹. Утром дали есть какую-то похлебку, и погнали на ж[елезную] дорогу работать. Очень было тяжело, так как выполняли непосильную работу. На обед дали суп из брюквы, и на вечер тоже, а хлеб давали, как немец сказал, «витаминизированный» (костная, соломенная мука в [каком-то] процентном отношении).

Из города Диршау через год перевели в г. Накло² опять на ж[елезную] дорогу. Если несвоевременно придешь в казарму — избивали. Как-то утром у меня кружилась очень голова, и я пошла в поликлинику. Врач выгнал из кабинета — «раус фон гир» («иди отсюда»). Я ушла на работу, т.к. кто оставался в бараке — того забирали и увозили неизвестно куда. За меня тогда работали девчата.

¹ Діршау (Dirschau) — німецька назва сучасного польського міста Тчев (Tczew) (повітовий центр у Померанському воєводстві). Під назвою Діршау місто увійшло до складу Німецької імперії у 1871 р., а після Першої світової війни під назвою Тчев — до складу Польської держави. У вересні 1939 р. місто було окуповане нацистськими військами, увійшло до Данцизького крайсу у Пруссії. З 1945 р. — у складі Республіки Польської.

² Накло (Nakło, Nakło nad Notecią) — місто, адміністративний центр Накельського повіту Куявсько-Поморського воєводства.

Из г. Накло перевезли в г. Бромберг¹ в депо, там разгружали вагоны с углем. Заставляли говорить и здороваться «Хайль Гитлер», если не скажешь — избивали. Одна девушка по имени Галя из Мурафы Краснокутского района заболела, и, чтобы избежать издевательств, ночью повесилась, т. к. лекарств никаких не давали, заставляли работать, а не можешь работать — избивали.

Наши (советские войска) освободили нас в январе 1945 г., а забрали [меня в Германию] 2 июля 1942 г. Больше я ничего не помню.

Мой адрес: <...>

Беспала Олександра Володимирівна

«...Мене угнали на роботу»

Здрастуйте, шановні працівники!

Я, Беспала Олександра Володимирівна, народилася 10/XII-1925 р. у Харківській області, Нововодолазькому районі, село Караван <адреса>. Вдячна Вам за чуйність до нас, «остарбайтерів»², [бо ми багато] перенесли. По мобілізації в квітні 1943 р. мене угнали на роботу в м. Галле³. Робила на маслозаводі, на двохрановому харчуванні. Робила до визволення військовими Червоної армії. Повернулась по закінченню війни в своє рідне село Караван Нововодолазького району. Робила вдома, в колгоспі на різних роботах. Я одинока, хвора, пенсії одержую 550 гр., якої дуже мало на різні послуги і на медикаменти, на паливо, бо маю пічне опалення, і т. д., допомоги не одержую ніякої, сама сплачую за оранку, за опалення дровами і т. д., за різні послуги, оплачуюсь своєю пенсією. Здоров'я моє вже пішло, часто хвораю, медицина дорога.

До побачення. 11/II-2008 р.

Белевцев Василий Данилович

«Я благодарю Бога за всю прожитую жизнь»

Я, Белевцев Василий Данилович, 1926 г. рождения, родился в семье крестьянина в Харьковской области, Чугуевком районе, в селе Пятницком.

¹ Бромберг (Bromberg) — німецька назва польського міста Бидгощ (Bydgoszcz), адміністративного центру Куявсько-Поморського воєводства (разом із Торунню). Місто увійшло до складу Німецької імперії у 1871 р., а після Першої світової війни — до складу Польської держави. У вересні 1939 р. місто було окуповане нацистськими військами, увійшло до крайсу Вартгеланд у Пруссії. З 1945 р. — у складі Республіки Польської.

² В оригіналі — остарбайтерів.

³ Галле (Заале) (Halle(Saale), Halle am Saale) — місто в землі Саксонія-Анхальт, розташоване на р. Заале.

В семье было пять человек. До войны (1941 г.) окончил шесть классов. Осенью 1941 г. село было захвачено немецкими войсками. Весной 1942 г. нас, мальчишек, забрали в обозную роту для ухода за лошадьми при воинской части, которая находилась в селе Пятницком. В 1933 г. брат и отец умерли от голода. В 1943 г., когда стали отступать немецкие войска, и нас, малолетних мальчишек, забрали с собой. Осенью 1943 г. погрузили в вагоны на станции Знаменка и повезли через Польшу, Германию, Бельгию во Францию, в город Марсель, за 15 км от него — лагерь. Из лагеря нас возили на работу в порт Марсель, где мы копали траншеи по укреплению обороны города Марселя, а также на железнодорожную станцию по выгрузке вагонов с разными грузами. В 1944 г. де Голль с французскими войсками забрал в плен и наш лагерь с русскими¹ и передали нас в Италию, в город Неаполь, и дальше, через Ирак, Иран, Каспийское море, в Баку. Из Баку эшелонам в Москву привезли 20-го декабря 1944 г. Находился в лагере до 1947 г. на стройке Академии наук СССР. [По документам] время пребывания с 1942 по 1943 гг. в Германии² до лагеря в Москве не сходится с года[ми, проведенными там на самом деле], на четыре года разница.

Два года находился в лагере ПФЛ — не значатся в Москве. Два года в Германии (Франции) засчитали, а лагерь в Москве нет. [В] настоящее время болею, нет одного глазика, другой — только 20 % видимости, тромбозит обеих ног, гипертоник, стенокардия. Поэтому пенсия небольшая — пропало три года. Очень много уходит на лекарства. Я благодарю Бога за всю прожитую жизнь.

15 февраля 2008 г. [погпись]

Бобик Андрей Адамович

«Рабочие-немцы были разные...»

Я, Бобик Андрей Адамович, 13 декабря 1926 г. рождения, был отправлен в Германию на работу 20 июля 1942 г. Проехали Польшу, Германию, до города Штутгарт³. Там нас забрали хозяева на свои заводы. Я попал

¹ Місто Марсель було звільнене французькими повстанцями за підтримки військ союзників 24 серпня 1944 р., після висадки французьких та американських частин на півдні Франції (15 серпня). Де Голль, Шарль Андре Жозеф Марі (1890–1970) — як лідер «Вільної Франції» (організації Опору нацистській окупації), а з 1943 р. — як голова Французького комітету національного визволення організовував повстанську боротьбу в окупованій Франції та вів дипломатичну діяльність. Згодом — президент П'ятої Республіки у Франції.

² Тобто в окупованій Франції.

³ Штутгарт (Stuttgart) — місто, адміністративний центр землі Баден-Вюртемберг.

на военний завод в пригород Мыриген¹ и поселили в спортивном зале до постройки бараков на территории завода. И там нам дали работу. Мне дали работу — чистить метал[лические] пруты для станков, где работали немцы-рабочие. Я был одет в то, в чем приехал, и босой. Через два месяца дали обувь. Деревянная колодка с ремешком. Питание было очень плохое — шпинат или брюква два раза в день, утром и вечером, хлеба два кусочка, и кусочек маргарина на сутки. Работа по 12 часов в день: от 6 часов утра до 6 часов вечера. В выходной день набирали бригаду на выгрузку угля на станции, по очереди. Рабочие-немцы были разные, хорошие и плохие. Но мы привыкли к ним: кто даст кусочек хлеба, а кто по морде — вроде не так делаем. Вот так мы жили, голодные и грязные. Бараки были деревянные, там было много клопов, и грызли до изнеможения. Посреди барака была буржуйка — бочка для отопления. Нары двухъярусные, деревянные, матрас и подушка, одеяло старенькое. В 1943 г. начали бомбить город. До 1945-го, до апреля месяца, нас заставляли брать ведро песка, залезать на крышу завода, и если упадет зажигалка — то засыпать песком, не давать загореться крыше. В нашем лагере были французы, итальянцы-военнопленные также работали на заводе, но у них была своя ограда. Охраняли лагерь полицаи-немцы.

В апреле 1945 г. нас освободили французы², только тогда мы почувствовали немного свободу. Были очень хорошие солдаты, было много хлеба, консервы, галеты. В августе месяце всех нас отправили на сборный пункт и отправили на советскую территорию Германии в город Бухенвальд³. Там прошел проверку особого отдела, кого куда. Меня отправили в армию.

Прослужил в армии с 1945 до 1950 г., был демобилизован и вернулся домой, в Винницкую область. С 1950 г. поступил на тракторный завод и проработал до 1998 г. Вышел на пенсию. Живу, пока живу. Здоровье мое не очень хорошее. Перенес инфаркт, инсульт, правая рука. Пишу очень плохо, дрожит рука.

Проживаю <адрес>

Бобик А. А.

¹ Зараз Мьорінген (Möhringen) — район міста Штутгарт.

² Штутгарт був звільнений 21 квітня 1945 р. французькими військами, після чого потрапив до американської зони окупації.

³ Можливо, йдеться про те, що автор спогадів проходив перевірку біля Ваймара (земля Тюрингія), де знаходився також і сумнозвісний концтабір Бухенвальд. Цей концтабір, хоча й був звільнений союзниками, відійшов до радянської зони окупації. У 1945–1950 рр. у будівлях колишнього концтабору був організований т. зв. «Спецтабір № 2», який використовувався радянською окупаційною владою для утримування колишніх нацистів і колаборантів, а також осіб, опозиційно налаштованих щодо радянської влади.

Борисенко Ольга Тимофіївна

«...Було тяжко, але ми боролись»

Начальнику фонду
«Взаєморозуміння і примирення»
в м. Харків
Борисенко Ольги Тимофіївни,
в'язня, оstarбайтера німецької
неволі,
року нар[оджен]ня 7 травня 1927 р.
Проживаю <адреса>

Я, Борисенко О. Т., малоліткою насильно [була] відправлена на каторжні роботи в Німеччину в період В[еликої] В[ітчизняної] війни.

Працювала в місті Нойгауз, земля близько Ерфурта, Тюрингія, на фабриці «Телефункен»¹.

Жили в таборі на околиці міста Нойгауз у дерев'яних бараках. Опалювалися кімнати буржуйками.

Умови життя були нестерпно тяжкими. Працювали по 12 годин.

У зимовий період нестерпний холод у приміщенні бараків. Харчування було таким, що від голоду мерли десятки, а були такі, що втратили здоровий глузд.

Мені допоміг вижити німець-комуніст, наладчик верстатів. Від голоду на роботі я часто ридала, особливо тоді, коли на верстати робітникам клали конверти з заробітком. Я одержувала не за виконану норму, а за віком як малолітка — дві або три марки і чотири пфеніги. У дні зарплати було мені нестерпно, і я істерично ридала. З жалістю віднісся до мене Отто Кот — наладчик робочих станків. Він був комуністом. Хоч німцям категорично заборонялося [на]давати будь-яку допомогу оstarбайтерам, він потай приносив із їжею пакети, за умови, що спожити я повинна лише в туалеті.

У таборі існувала підпільна організація, від руки написані листівки ходили по табору, в них повідомлялося про успіхи [антигітлерівських

Під час роботи в м. Нойгауз.

О. Т. Борисенко — друга в другому ряду.
14.01.1945 р.

¹ Нойгауз (Neuhaus, Neuhaus am Rennweg) — місто в крайці Зоннеберг (Sonneberg), земля Тюрингія. Точна назва підприємства — «Telefunken-Röhrenwerk».

військ] на фронтах. При виявленні листівок тяжко публічно карали. Організація існувала до закінчення війни.

За найменші провини карали тяжко поліцаї комендант табору, фізично били металічним цепом у каральній кімнаті.

І фізично, і морально було тяжко, але ми боролись.

14 березня 2008 р.

О. Борисенко

Р. С. Компенсаційні виплати одержала, вони пішли на лікування.

Зверталась неодноразово до Фонду «Взаєморозуміння і примирення» м. Києва, щоб допомогли ліками, за лікуванням. Одержувала відмову.

Вакуленко (Бондаренко) Екатерина Максимовна

«...Голод ел нас»

Димитрова И. З.¹ — здравствуйте!

По бегущей строке по телевизору как-то прочла, что вы собираете данные, что еще помнит о пребывании в Германии. Я поняла, что будет написана книга-память остарбайтеров. Я еще многое помню, это забыть совсем нельзя.

Сообщаю, кто я и где пребывала. 19 августа 1942 г. принудительно забрана в Германию под фамилией Бондаренко Екатерина Максимовна (в настоящее время Вакуленко Е. М.). Из Панютино нас строем повели на станцию Лозовая. Помню, товарный поезд стоял с Севастопольской стороны. Нас загнали в вагоны и отправили в г. Харьков проходить комиссию. Комиссия была, но мы все оказались годны для работы в Германии. Первая остановка была в Польше, г. Перемышль, и там в бараке произошел такой случай. У одной из наших девушек (панютинских) кто-то украл сумку с вещами, и она об этом сказала немецкому солдату. Он эту проблему решил. Всех выстроил в бараке и дал 10 минут, чтобы вернули вещи, иначе будет расстрелян каждый десятый. О своем самочувствии я не хочу и писать. А возраст — тогда мне было всего 18 лет. И только спасибо уборщице, которая объявила: «Чьи это вещи?». И это нас, стоящих в ряду, спасло. Пришел уже другой немец, и нас повели к вагонам, и везли до самого Франкфурта-на-Майне². Там мы немного побыли, а затем [нас] отправили в г. Кассель³ на авиазавод

¹ Дімітрова Ірина Захаріївна — колишній начальник Харківського обласного відділення Українського національного Фонду «Взаєморозуміння і примирення». Саме її частина авторів адресувала свої спогади, знаючи її з часів здійснення Фондом компенсаційних виплат.

² Франкфурт-на-Майні (Frankfurt am Main) — місто в землі Гессен.

³ Кассель — місто, центр однойменного крайсу в землі Гессен.

Геншеля¹, где я и работала в цеху № 2 (проверка деталей). В бараках лагеря «Рекгенгаузен» были двухъярусные нары, и находилось до 20 человек [в комнате]. Кормили баландой без картофеля. На неделю давали граммов 200 хлеба, по столовой ложке маргарина и столовой ложке сахара. Это все сразу съедалось, а потом голод ел нас. Работали в две смены, с 7 утра до 19 ч вечера, и с 19 до 7 ч утра. О выходных не может быть и речи. Водили нас на работу и с работы под конвоем.

Так приходилось жить и работать, пока завод не разбомбили, а потом нас, в том числе и меня, перевезли в г. Герсфельд². Там и пришлось работать до окончания войны. Освобождена была американскими войсками, которые передали советским войскам, затем нас перевезли на пересыльный пункт в г. Бранденбург, и поселили нас в казармы, где были раньше нем[ецкие] солдаты, а оттуда отправили домой. И я возвратилась 26 сентября 1945 г. в пос. Панютино, тогда проживала по ул. Сталина 19а. Сейчас мой адрес <...>

Вакуленко Екатерина Максимовна

Как я поняла, эти воспоминания нужны для книги. А будет ли оказана финансовая помощь со стороны нашего государства? Немецкое правительство всю вину признало и немного помогло, но той помощи при настоящей жизни и ценам давно нет. <...>. Спасибо. До свидания.

Высоцкая (Сараева) Зинаида Федотовна

«Работали в поле все вместе, без разницы, кто ты»

Я, Сараева Зинаида Федотовна, родилась 28.02.1922 г. в городе Балаклея Харьковской области, переулоч Шевченко, дом 42. После окончания школы я пошла в ФЗУ, т.к. отец был инвалидом войны 1917 г. и в 1940 г. умер, а мама — пенсионного возраста, не работала. Еще у нас росли несовершеннолетний братик, другой брат был в армии, еще два брата были женаты и жили в Дагестане.

¹ Идетсья про «Henschel-Flügmotorenwerke» — підприємство з виробництва авіамоторів. Побудоване у 1936 р. як секретне підприємство стратегічної ваги. Широко використовувало іноземну працю, з 1940 р. — залучали робітників із Польщі, з 1942 — з СРСР, були також бельгійці, словенці, французи, італійці, голландці та чехи. До 1944 р. їхня кількість зросла до 3000 осіб. Крім табору на території підприємства, для них були ще побудовані бараки у Меттенсбурзі та Ренгерсхаузені (райони міста). 19 квітня 1944 р. підприємство зазнало нищівного бомбардування, під час якого загинуло 12 робітників. Див. http://kassellexikon.hna.de/Henschel_flugmotorenwerk_Altenbauna.

² Бад Герсфельд (Bad Hersfeld) — містечко, центр округу Hersfeld-Rotenburg, земля Гессен. Розташоване за 50 км від Касселя.

В 1941 г. началась война. Я работала в цеху на военном заводе. В это время завод эвакуировали в Россию, в Донгус. Время настало тяжелое, магазины не работали. Мы ходили менять одежду, спички на еду. Собирали зерна на полях. Иногда проходили несколько километров без толку... Шла война. Начали разносить повестки, молодежь забирали в Германию. Родители провожали нас на вокзал. Нас погрузили в вагоны, где было только одно окно с решеткой. В Харькове сформировали эшелон и отправили по назначению. Остановка была в Киверцах¹, нас осматривали, дезинфицировали одежду, по дороге нас кормили. По приезду в Германию нас построили в ряды. Проходили хозяева, говорили, сколько кому надо. Нас отсчитали 60 человек и повезли в Ганновер. Это был пересыльный пункт, двухэтажное здание. Здесь мы с подружками вместе наелись лука с солью, наплакались, а затем сами себя успокаивали, пели песни под гитару, плакали и смеялись. С утра нас разобрали хозяева. Меня привезли в дом, где была только хозяйка, а все остальные работали в поле. Хозяином дома был Карл Депе, хозяйка — фрау Депе, дочь Лина с сыном Хорстом шести лет, сын Густав Депе (служил во Франции, приезжал в отпуск), самый маленький — Хорст. Самым старым был отец хозяина — 91 год.

У хозяев работали: немка — девочка после окончания восьми классов (как сельхозотработка), Анна-полячка (но она сильно заболела и на ее место взяли меня). Работали в поле все вместе, без разницы, кто ты. Сын их, Густав, защищал меня, говорил, что в плену у русских его не обижали.

Напис на звороті (справо наліво): Карл Депе — хозяин, Марихен — приехала в гости, Лина — дочь, Густав (с собакой) — сын, Мария — после школы на практике; резник; фрау Депе — хозяйка

¹ Ківерці — райцентр Волинської області.

Говорил, что «плохо ей и так», т. к. писем из дома не получаю и ничего не знаю о родных. Ели мы за одним столом с хозяевами, так решили хозяева. Работать вместе — значит, и есть вместе. Платили нам по 5 марок в месяц, но мы никуда не ходили, а в магазинах у них все было по талонам. Иногда мы покупали черное пиво. Одежду покупала не новую: юбку, кофту и пальто.

Утром, перед работой в поле, я управлялась по хозяйству: 8 коров, 40 свиней разных возрастов, куры — 60 шт. Была пара коней и 30 овец. За ними ухаживали хозяин и француз (он помогал по хозяйству только хозяину и жил в другом селе, где жили французы). Когда француза не было по какой-то причине, то я помогала хозяину. Всему хозяйству только я варила еду. 20 ведер мелкой картошки, а затем ее перекручивала на [устройстве] типа мясорубки. С молокозавода возили сыворотку, а туда выдоенное молоко сдавали. Сыворотку мешали с комбикормом и давали свиньям. Еще я и стирала руками на семерых человек, потому что Лина (дочка) была ленивая, и с мужем не ужилась, и вернулась к родителям с сыном шести лет, Хорстом. Иногда меня посылали в магазин, где отоваривались по карточкам мои хозяева.

Напис на звороті: *Это девочки с одной нашей улицы, все были в Германии, но в разных местах: Люба, Галина, Антонина, Зинаида*

В магазине торговали родственники моих хозяев, т. е. сваты. Так они меня жалели, приглашали к чаю, включали для меня приемник, чтобы я послушала новости о своих. Это было опасно, не разрешалось. Фрау Майя (хозяйка магазина) всегда мне что-нибудь старалась дать: и одежду, и еду. Она же мне дала все в дорогу, когда нас освобождали.

Нас освободили американские войска 13.04.1945 г. Конечно, хозяевам было жалко со мной расставаться, просили остаться, но я — «нет, нет, только домой». В нашей деревне дали команду собираться, и повезли на аэродром. Там были двухэтажные дома, нас разместили по комнатам, кормили нас. Здесь мы встретились с землячкой. 5 мая нам объявили, что кончилась война¹. Мы плакали, обнимали друг друга. Нас с аэродрома

¹ 5 травня 1945 р. була завершена Берлінська наступальна операція, остаточно було ліквідовано німецькі частини навколо Берліна, капітулювали війська в Баварії та Західній Австрії, а також Нідерландах і Данії. Крім того, в цей день у Празі почалося повстання проти нацистської окупації.

передали русской армии. Армия находилась в лесу. Собралось всего где-то 11 000 человек. Отправляли эшелонами, не успевали, кто через разбитый мост переходил, кто по воде. Мы не решились, т. к. вещи надо было выбрасывать. Через несколько дней пришли солдаты вербовать нас в Польшу. Оттуда мы гнали скот в Германию, где стояла наша часть. Один день гоним по дороге, кормим, доим, а на другой день отдыхаем и спим на свежем воздухе под открытым небом. Сопровождали нас ребята-военные. Называли нас «скотные туристы». Гнали мы [скот] возле Эльбы, где встретились русские и американцы, там стоит памятник. Город Эленбург¹ был разбит. Это было уже 31 сентября. В октябре по утрам было пасмурно и холодно, шли дожди, мы намокли. Шел день за днем, были и теплые солнечные дни. Ехали, вспоминали свою кочевую жизнь. Мы гнали скот до центральной (или до главной) остановки до части. 12 октября был последний день нашего путешествия. Мы думали, что нас отправят домой. Но 13.10.1945 г. приехали майор и капитан, и сказали, что домой никто не поедет. 19.10.1945 нас отправили копать сахарную свеклу. Очень хотелось домой, но нас успокаивали: скоро! И мы оставались, работали. Наконец нас отправили домой.

Мы доехали до Западной Украины, там еще посидели, понервничали, плакали. Решили продать, что имели, купили билеты и уехали домой. Соседи отнеслись хорошо, а власти отнеслись, как ко всем. По приезду домой мне пришла повестка явиться в контору. Меня оформили на работу в воинскую часть 1.04.[19]46 г. полировщицей. Затем перешла работать револьверщицей. Работа мне нравилась. Я всегда была в почете, но в мае 1949 г. была уволена по сокращению. Затем я устроилась на работу в районе секретарем, затем перешла в школу-интернат, где проработала 29 лет. Вышла замуж, стала Высоцкая Зинаида Федотовна. Прилагаю к своим воспоминаниям: фотографии, открытки.

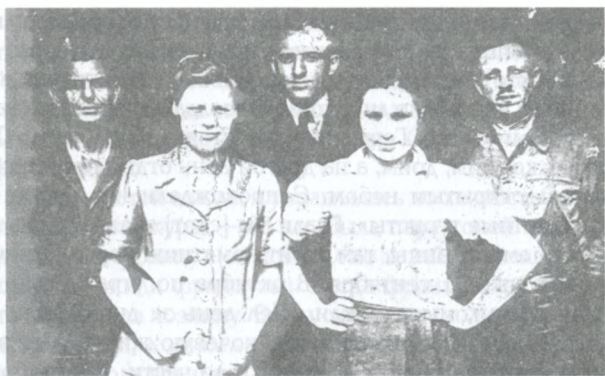

Гладка (Гуртова) Ганна Лук'янівна

«...Спогади навіяли біль у душу...»

Я, Гуртова Ганна Лук'янівна, народилась 3 березня 1922 р. в с. Пащенівка Шелетівської с[ільської] р[ади] Коломацького району Харківської області. Примусово вивезена до Німеччини 10 червня 1942 р. з с. Панасівка Коломацького району Харківської області. З усіх селищ зганяли молодь українські поліцаї до станції Коломак. Посадили в товарні вагони, позакривали двері і повезли. Декілька разів зупинялися, давали поїсти юшки — квасоля в стручках зварена і заправлена мукою. На границі перевіряли в санітарному пункті, пропарювали одяг, кого треба було — стригли наголо.

¹ Можливо, ідеться про Айленбург (Eilenburg) — місто в землі Саксонія, розташоване за 20 км від Ляйпціга, на р. Мульде (притока Ельби).

Зліва направо: Новак, Фролан Білиць, Макс Тіме, Пауль Кітно, Євдокія Глушко — робітниця фабрики

У Німеччині вигнали з вагонів і почали відбирати: кого на фабрику, кого баури забрали, кого на залізницю. 70 чоловік (дівчат) були відібрані на фабрику «Bantine»¹. Видали одяг — сірі костюми, сорочки і «гольчшуги»², тобто черевики на дерев'яній підшві. Так ми опинилися в Німеччині. Працювали на фабриці «Bantine» за верстатом в Гросенхайні, с[елище] Гросрашутц, с[ело] Хохе Гастхоф³, цеха — «тогарай гололаго»⁴, чорно-робочою. Фабрика виготовляла клейонку та маскувальну тканину. Я працювала на фабриці мотальщицею рулонів, вантажником. Майстром був Новак (Nowak), заступником Фролан Білиць, начальником Тіме Макс, майстер Кітно Пауль, комендант гуртожитку⁵ — фрау Енч. Робота була уже тяжка, годували погано. Їли: капуста кольрабі з черв'яками, скибка хліба, чашка чаю. І так кожного дня. Рідко давали картоплю. Ми вантажили рулони у вагони. У рулоні було 40 кг [ваги].

Одного разу я дуже захворіла, боліла спина і всі кістки, що були під шкірою. На фабрику приїжджав лікар один раз на тиждень. Мене обстеживі направив у лікарню. Мене возила завідувачка фрау Енч парохомом через р. Ельбу. В місті Гросенхайні в лікарні я пробула один тиждень. А після повернення з лікарні перевели на легшу роботу. Та недовго я пра-

¹ В оригіналі назва — «Бантик». Можлива назва фабрики — від нім. Bantine — шовк-сирець.

² Нім. Holzschuh — дерев'яний черевик.

³ Йдеться про селище Гросрашутц (Grossraschutz) у Саксонії, поблизу Гросенхайну (Grossenhain), та, можливо, про дрібніше село Хохе Гастхоф (Hoche Gasthof) — в оригіналі подане як Шохе Гостгоф.

⁴ Очевидно, назва цеху походить від назви особливого різновиду тканини (нім. Того — бавовняна тканина в клітинку), і в даний цех здійснювалося перенесення тканини (нім. holen — нести, принесений) та її тимчасове зберігання (нім. lagern — склад).

⁵ Тобто табору.

Робітниці фабрики «Bantline»

цювала, як мене знову відправили вантажити рулони. Нам, щоб не бачили поліцаї, допомагали французи і поляки. Чоловіки бачили, що дівчатам така робота була не до снаги. Та все ж ми знаходили виходи з таких тяжких ситуацій. Їжу добували, хто як міг. Недалеко від фабрики був яблуневий садок, я з подругою побігла назбирати хоч напівгнилих яблук, і потрапили до поліцая, який охороняв сад. Він так нас побив, що ми ледве добралися назад. Доповів нашій комендантші фрау Енч, вона цілий тиждень нас не пускала в їдальню, карала голодних голодом, цькувала на нас собаку, яку звали Цепель. Фроляйн Білиць приносила картоплю і сіль і дозволяла зварити її в каструлях, у яких варили клей. Коли посилали полотни моркву, то ми наїдались моркви. А по сусідству з гуртожитком жив баур. Він варив картоплю свиням і продавав нам за ті марки, що нам видавали (10 марок на місяць). Бо на марки нам дозволяли купувати тільки гребінці, приколки або намисто, а до продуктових магазинів навіть не пускали.

Одного разу вирішили страйкувати. Ранком не йти на роботу, щоби збільшили пайку. Всі лежали на нарах, коли зайшов комендант, поліцай. Сторож кричав: «Авштейн!», а всі лежать. Так жандарм із собакою і нагайкою закричав: «Авштейн, русіш швайн», і нагайкою почав бити дівчат на нижніх полицях нар. Потім всіх зігнали і повели голодних до цехів. А трьох дівчат забрали, і більше ми їх не бачили.

Хазяїн фабрики дозволяв нам зі шматочків бракованої тканини шити вручну собі спідниці і блузки. Казав: «Ви молоді, вам треба переодягатися». І ми, хто вмів шити, шили собі одяг. У мене була землячка з однієї «деревні» (села)¹, яка працювала у баура. І я їй дала шматочок тканини

¹ Так в оригіналі.

Робітники фабрики «Bantine»

на блузку. А німка, жінка баура, побачила цю тканину і викликала поліція. І почали на фабриці шукати, хто їй дав тканину. Мене викликали, допитували, вирішили відправити в концтабір. А тут по радіо сповістили, що Червона Армія уже недалеко від нашого міста. Німці забарилися, почали збиратися тікати, і про мене забули. Коли закрили фабрику, з підвалу витягли бочку з і спиртом. Всі [німці] повтікали. Хтось із наших хлопців, які працювали на залізниці, побачили бочку, покуштували, що то спирт, і з радості, що наші близько, понापивалися. Моя подруга Марія Рибалко теж випила трішки, але я її врятувала. Ще дівчинкою від своїх батьків я чула, що спиртову отруту треба лікувати юшкою із кінських кізяків. Я побігла до баура, який мав коней, надала юшки і дала їй напиться. Їй стало краще, і ми пішли до фабрики. А там всі, хто пив той отруйний спирт, померли. Їх загортали у фабричну клейонку, і всіх ховали в одну яму. Ще й розвідник постраждав, який прискакав на коні в розвідку. Ні імен, ні прізвищ ми їх не знали.

Коли Червона Армія ввійшла до Гросрашутцу, то до нас приїхав карний загін. Всіх допитали: хто із німців знущався над остарбайтерами? Більшість, які відчували себе винними щодо нас, повтікали. А хто не встиг утекти — тих судили. Комендантшу фрау Енч звинуватили у тяжких злочинах і привселюдно вбили. Вона довго лежала, а хто її забрав — ми не бачили.

Потім нас вишикували у шеренги і відправили на пересильний пункт. Так 10 квітня 1945 р. нас звільнила Червона Армія. Нас нач[альник] танкової частини, яку направляли до Львова, майор Любашенко Федір Никифорович, і ст[арший] лейт[енант] Фетісов відібрали на роботу — варити їжу офіцерам і солдатам. Так ми прибули до м. Львів і працювали кухарями.

Ще у Німеччині я познайомилася з молодим юнаком, Кухарчуком Миколою Олександровичем. Сам він із м. Рівне. Це було моє перше кохання, яке принесло меня багато горя, тяжких мук у житті на Батьківщині.

У серпні 1945 р. танкову в[ійськову] ч[астину] зі Львова перевели до Москви, а нас відправили додому на Харківщину. Я дізналась, що вагітна. Приїхала додому — батьки померли, жити ніде, а в мене 21 січня 1946 р. народилася донька. Скільки я вистраждала, знає один Господь. Доньку звали Любою. У 54 роки вона померла. Зараз мені 86 років, живу я в с. Панасівка Коломацького району Харківської області. Тяжко хворію, усі гроші, які одержала за працю в Німеччині, витратила на дорогі ліки, які нічого не допомагають. Хата похилилася, дах тече. Чула, що Німеччина допомагає ліками, але я не знаю, куди звернутися за допомогою. Всі мої подруги, які часто були поруч у скрутний час, померли. Розповіла б ще дуже багато, та спогади нав'яли на мене біль у душу, який скоро залишить і мене.

Бажаю всім, хто залишився живим на цих фотокартках, ясного розуму, і без болю залишити цей світ. Прощайте.

12 березня 2008 р.

Гончарь (Черноморец) Анна Романовна

«Не мед нам был в лагере...»

Здравствуйте, дорогие товарищи!

С большим приветом к Вам, я, Гончарь Анна Романовна, в девичестве Черноморец А. Р., рождения 21 декабря 1920 г., родилась в Харьковской области, Сахновщинском районе, [в] селе Новая Михайловка.

На Вашу просьбу, которую вы передали по радио, решила написать.

В октябре месяце 1942 г. меня забрали в Германию, мою сестру Марию [забрали] раньше, но ее уже нет. Забрала меня и моих односельчан полиция и привезла на станцию Сахновщина, на станции сдала нас немцам-солдатам, погрузили в вагоны и повезли в Германию. Нас в тот день с Сахновщины погрузили 27 человек. Довезли нас до Харькова, в Харьковские прошли комиссию, и опять погрузили в вагоны и отправили в Германию. Когда довели до Польши, поезд остановился, и нас покормили баландой, и повезли дальше. В Германии, когда привезли, опять проходили комиссию и баню. Там нас было много, выстроили нас в ряд, и каждый хозяин выбирал себе рабочих, кто куда. Меня и других людей отобрал хозяин завода, посадили на платформу и отвезли в рабочий лагерь. Лагерь находился при заводе «Динамит Крюмель»¹.

¹ Крюммель — район міста Геестхacht (Geesthacht) — найкрупнішого міста у крайсі герцогство Лауенбург (Herzogtum Lauenburg), земля Шлезвіг-Гольштейн. Звідси назва підприємства «Дунамит Крюммель», заснованого ще в XIX ст., яке займалося виготовленням вибухових речовин для потреб воєнної та цивільної промисловості. Часто вважалося єдиним підприємством разом із «IG Farben Pulverfabrik Düneberg»

Нас поселили в бараках, разделенных на комнаты. В каждой комнате было по 16 человек. В лагере было два барака для девчат и два барака для юношей. В лагере — поликлиника, кухня для рабочих. На заводе работали по 12 часов. Когда шли на работу, [нам] давали кофе-эрзац, после работы давали кушать. Завод был военный, изготавливали боеприпасы. На завод водили под конвоем. Лагерь охранялся сначала солдатами-немцами, а к концу войны полицейскими. В лагере был поначалу офицер — начальник-лагерьфюрер. Когда под Сталинградом произошло поражение немцев, нам пришлось — не мед: нас ночью хорошо погоняли, все перевернули в бараках, воду разлили — и чтоб до утра было чисто! Из бараков повыгоняли и гоняли по лагерю, и в ту ночь умерла с перепугу одна девушка. А в лагере врачом была жена хозяина, и она все рассказала мужу, и тогда по его указанию всех солдат и офицеров отправили на фронт и прислали пожилых солдат-полицейских.

В 1943 г. в лагере казнили парня, он был из Харькова (они вместо серы в снаряды набивали песок). Нас всех выгнали на плац, чтобы мы смотрели. Он был сильно побит, и нашелся предатель, который выбил колоду из-под ноги.

Когда вели из завода вечером в лагерь, выстраивали по три человека, давали талон на еду. Сначала проходили парни, их тщательно проверяли, если что-то не так — сбивали с ног и били, а потом проходили девчата. На заводе работали и другие, то есть поляки, французы, но они жили отдельно от нас, и условия были лучше, чем у нас, а также и питание.

В лагере был бункер, куда садили за какие-нибудь провинности. Рядом был лагерь военнопленных, которые тоже работали на заводе.

Когда отпраздновали офицеров и солдат на фронт, прислали женщину — лагерфюрершу и полицейских. И эта женщина-лагерфюрерша была жестокая, хуже, чем мужчины. Она очень издевалась над нами за каждый промах, [за каждый шаг], который ей не понравится. Не мед нам был в лагере: кормили плохо, раз в день брюквой. Одежда была — комбинезоны, на комбинезонах на спине были буквы «ОСТ», которые расшифровывали немцы и смеялись над нами — «освобожденные сталинские твари». А впереди на груди был номер; мой номер — 3448. Завод был под землей в лесу, только серу варили на поверхности. Работали мы на заводе, на кухне чистили брюкву, капусту для баланды.

[Почти] в конце войны за три года работы нам заплатили по 25 марок. Это было в апреле 1945 г., за те деньги мы приобрели себе одежду, чтобы домой ехать не в комбинезоне. Освободили нас английские войска, они

(«Düneberg Geschäft»). Під час війни підприємство було значно розширене та мілітаризоване, працювало в три зміни, дуже широко використовувало працю примусових та іноземних робітників. У 1945 р. підприємство було демонтоване в якості репарацій, сьогодні замість фабрики існує атомна електростанція «Крюммель» (Kümmel). Див. також про роботу на цьому заводі у спогадах Яценко М. Н. у: *Мы победили смерть*. Вспоминання харьковчан — бывших узников фашистских концлагерей / Ред. Э. Г. Альперин и др. — Львов: Кальварія, 2005. — С. 185–187.

с нами общались хорошо, кормили нас тоже хорошо. Они нас передали в мае месяце нашим войскам (делегации). [У] нас всех проверяли здорово, погрузили на машины (10 машин было), довезли до Эльбы, перевезли через Эльбу, машины возвратились, а нас посадили на поезд и повезли домой. Довезли нас до Тарту, выгрузили в лагерь, здесь нас проверяло НКВД, и кто был лоялен к немцам, «закладывал» наших мужчин, того арестовали и отправили сразу на место отсидки. А нас потом отправляли по областям, сначала вагоны шли на Донбасс, потом в Харьковскую область. Прибыла я домой в августе месяце.

О лагере можно много рассказать, но все сразу не вспомнишь, всего было. Наш лагерь находился недалеко от Гамбурга (где-то в 25 км), и когда бомбили город, нам было видно зарево.

С моих слов писала моя дочь, потому что я не вижу и не могу написать.

После войны много работала и в колхозе, и на Дальнем Востоке на лесоразработках, работала в питомнике, в детском садике готовила детям, и за свой труд получаю 535 грн. У меня есть дочь, уже тоже на пенсии.

Все после войны отстроили, начали жить нормально, все было, был дом, могла откладывать на книжку, жили весело, пока не пришла перестройка. И все пропало, и теперь дают одну тысячу, и еще без индексации.

И еще вспомнила. Со мной были из Сахновщины, и долго мы встречались с ними: Какадий Дарья, из села Бучек — Галя, но только фамилию забыла, Лемишко Мария и Виктор.

А еще обувь у нас была деревянная, называлась гольшуги. И когда мы, голодные, ходили за добавкой, по нас стреляли, и мы обувью так выстукивали по плацу, когда убегали от них.

Вот песни, которые мы пели там:

За добавкой не пойду — и не будет драки,
И не будет лагерьфюрер: «Ап, в бараки».

И еще:

Новый год, порядки новые¹,
Колочей проволокой весь лагерь обнесен.
Так будем пить вино шипучее
За то, чтоб жизнь была гораздо лучшая,
Со всех сторон глаза суровые,
А смерть мерещилась в глазах.

Еще много можно рассказать, но все сразу не расскажешь, когда пишешь.

*До свидания,
С уважением к Вам Анна Романовна*

¹ Подібний уривок вірша див. у: *Вербицкий Г. Г.* Остарбайтеры. История россиян, насильственно вывезенных на работы в Германию во время Второй мировой войны. Изд. 3-е.— СПб: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2004. — С. 69.

Горбань (Герасименко) Вера Тимофеевна

«Работала на радиофабрике за станком»

*Під час перебування у Німеччині.
Віра Герасименко — ліворуч*

Я, Горбань (Герасименко) Вера Тимофеевна, 1922 г. рождения, 13 июня 1942 г. была вывезена из Харьковской обл., Змиевского р-на, села Западня, в Германию — Тюрингия, г. Арнштадт.

Работала на радиофабрике «Сименс» на сборке радиодеталей за станком. Жила в общем лагере для пленных. 9 апреля 1945 г. была освобождена американцами и вывезена поездом на освобожденную территорию русскими войсками на сельхозработы. Работали вместе с русскими солдатами.

Жила на квартире хозяина. 1 января 1946 г. вернулась на Родину.

Я, Ченцова Любовь Куприяновна, писала письмо со слов мамы. Мама живет вместе со мной по адресу <...> Фотографии мамы из Германии отмечены знаком V.

Горбунова (Шипова) Елена Ивановна

Рассказ остарбайтера-каторжника

В Украинский национальный фонд «Взаєморозуміння і примирення» при Кабинете Министров Украины от Горбуновой — по мужу, девичья — Шипова Елена Ивановна, проживающая <адрес>

Вот я уже в третий раз взываю к Вам о помощи. Согласно Закона Австрийского фонда «Примирення, миру і співробітництва», Вы закончили выплату пособий 31.12.2005 г. Я же подала прошение о помощи 8.12.2005 г. Живу ведь я в глухой далекой деревушке Малиновка, и не слышала об этой помощи, а когда узнала, то раскурочили вы мне всю душу своей помощью, ведь сколько лет уже прошло, да и рана поломанной ноги, не

дающая покоя всю жизнь, стала забываться, и перенесенное горе и боль военных лет осталось в тумане, а тут вдруг услышала о помощи и обрадовалась душечка моя, что вот наконец-то в глубокой моей старости, в 85 лет, проведу в свою хату газ.

В свое время руководством нашего села было доложено Высокопоставленному начальству, что все село газифицировано. Но моя-то хата, да еще двух соседешек-вдовушек остались в стороне никому не нужными. А сейчас, чтобы провести долгожданный газ, нужны баснословные деньги, да и рану свою, поломанную ногу и поломанную душу свою в Вашем лагере надо подлечить, да и копеечку на похороны нужно оставить, чтобы похоронили согласно христианскому обычаю; ведь сын мой единственный Ванюшка трагически погиб 25 апреля 2001 г.

Итак, когда я осталась в военные годы после бомбежки без крыши над головой, после долгого скитания, холодная и голодная, со своей подружкой Чернявской Верой Павловной решила обратиться за помощью к бургомистру города Волчанска, господину Ченцову. И через пару дней меня и Чернявскую забрали полицейские и повели на вокзал г. Волчанска.

Там уже шла погрузка рабочей силы в вагоны эшелона; нас посадили с подругой, и эшелон отправился на Харьков. В Харькове мы находились еще неделю на ул. Кацарской, пока полностью был заполнен эшелон рабочей силой. И через неделю наш эшелон отправился в Германию. Доехав до Австрии, всех рабочих нашего вагона оставили в городе Вена. За нами приехали автобусы, и меня привезли в лагерь. Меня поселили в лагере под № 16. В лагерь приехали руководители и сам фабрикант, господин Камарит. С распределительного лагеря нас возили на завод на работу.

Я работала на шлифовальном станке. Работали по 12 (двенадцать) часов в сутки, с 7 часов утра и до 7 часов вечера. Питание было очень плохое. В основном питались брюквой, да выделяли по 200 граммов хлеба в сутки. Голодные, после работы, вечером мы ходили попрошайничать по магазинам. Вход в лагерь был строго режимный, до 20 часов вечера, и чтобы как-то пройти в лагерь, мы, таясь от охраны лагеря, перелезали через забор. Изнуренная тяжелой работой и голодом, я не удержалась

Напис на звороті: *Піг час переживання в Німеччині, місто Arnstadt, 8.4.1944 р., Віра Герасименко, Оля Салацька.*

Віра Герасименко — праворуч

и упала с забора, и поломала ногу. На второй день мне наложили гипс, и я два месяца лежала в лазарете лагеря в изоляторе. Всего пережитого горя в военном лагере мне не описать, трудно, тяжело и ужасно все вспоминать об этом.

Поверьте мне, 85-летней старухе, что уже стыдно мне к Вам обращаться за помощью, но, увы, ужасно нуждаюсь в ней, в этой помощи.

7 апреля 1945 г. нас освободили регулярные советские войска. Помощи от Вас я ни разу не получала.

16 февраля 2008 г. [погпись] Горбунова Е. И.

Гуртовий Микола Іванович

Спогади

Лютий м[іся]ць 2008 р.

Колишнього «остарбайтера» Гуртового Миколи Івановича, 1925 р. народження, що проживав у с. Гладківка, а на даний час у с. Панасівка Коломацького р-ну Харківської області.

Працював на шахті «Барбара» у м. Дукс Судетської області, Чехословаччина¹.

Коли розпочалася війна, мені було 16 років. Щоб заробити на хліб, влаштувався підробляти на залізниці. У 1943 р. німці почали відправляти молодь до Німеччини. Спочатку тих, хто працював на залізниці, не чіпали, але потім відправили на комісію і вже не відпустили. Я з товаришем спробував втекти у натовп людей, але німці помітили і повернули нас до зерносховища, де були зачинені всі інші хлопці та дівчата.

Помістили нас у вантажні вагони, закрили на замок і повезли. Із вагону ми вийшли у м. Пшемисль² на території Польщі. Там нас розділили, окремо хлопців від дівчат. Я зі своїми земляками тримався весь час разом. Це були:

Ціпочко Михайло Іванович — с. Панасівка

Гладкий Микола Кузьмович — с. Панасівка

Дмитренко Лука Афанасійович — с. Панасівка

Панасенко Михайло Матвійович — с. Панасівка

Пономаренко Григорій Іванович — с. Покровка

Богдан Данило — с. Покровка

¹ Про роботу на шахтах «Брікс» і «Барбара» біля Дуксу в Судетах див. також усні інтерв'ю із Золочевським Іваном Миколайовичем та Саніним Іваном Тихоновичем у: Архів Східного інституту українознавства ім. Ковальських. — Forced and Slave Laborers Documentation Project. — Транскрипт FL011 та FL028 відповідно.

² Пшемисль (Przemyśl) — місто у Підкарпатському воєводстві Польщі, за 12 км від сучасного кордону між Польщею та Україною.

Завгородній Дмитро Іванович — с. Трудолюбівка

Сосновий Павло — с. Трудолюбівка

Момот Олександр — с. Трудолюбівка

Аліферов Іван Павлович — с. Гладківка

Золотоверхий Григорій — селище Коломак

Кирко Олексій — селище Коломак

Коц Федір — с. Ново і ванівка

Маслов Іван — с. Ново і ванівка

Тімченко — с. Ново і ванівка

Татара Михайло — с. Ново і ванівка

Нас розмістили у бараках, обгороджених колючим дротом. У Пшемислі ми були недовго, і нас знову повезли у вагонах невідомо куди. У маленьке віконечко видно було гори, то були Судети. Так ми опинилися у місті Дукс Судетської області Чехословаччини. Та частина м. Дукс, де був розташований наш табір із восьми бараків, називалася Унтер Гаан. Я з і своїми земляками проживав у одній кімнаті. Ліжка були двох'ярусні, матраси набиті сосновими стружками. В кімнаті був стіл, «буржуйка», п'ятилітровий чайник.

Температура повітря взимку в кімнаті була нормальна, ми не мерзли. Також була лазня.

Харчувалися на кухні, обслуговували самі себе. Щодня варили якоїсь юшки, кави, давали 1 кг 200 г хліба, 50 г масла. Але потім почали норму хліба зменшувати до 800 г, потім до 500 г, а масла до 30 г. До того ще давали по 2–3 варені картоплини. Звичайно, всього цього було замало, тому що працювали всі дуже тяжко, були виснажені та худорляві.

Працювали ми на вугільній шахті «Барбара». З нами був перекладач із Полтави, не зовсім хороша людина, місцеві жителі були набагато кращі у ставленні до нас.

До шахти нас водили під охороною. Спочатку кілька днів протягували труби для відкачки води із шахти. Потім я весь час працював біля ствола: загружав ліс для кріплення у шахті, розвантажував породу й усе, що було непотрібне у шахті.

Для роботи нам видавали спецодяг, але його доводилося міняти щомісяця, бо він дуже зношувався від роботи.

У вільний від роботи час нам дозволяли виходити до міста, але за умови, що на рукаві буде знак «Ост», чисте взуття і одяг, тобто треба було бути охайним. У місті ми дивилися фільми, але в них майже нічого не розуміли. Єдине, що ми розуміли, то це по напрямку стріл[ок] орієнтувалися, де знаходиться фронт, та сподівалися на визволення.

Крім того, під час прогулянок по місту ми звертали увагу, де біля двору лежить купа вугілля або дров, щоб допомогти його прибрати, і за це господня (чешка або німкенья) дасть щось із їжі.

Місцеві жителі у ставленні до нас були дуже добродушні, але їм заборонялося давати нам харчі. Одного разу, коли я повертався до табору із міста, мене наздогнав чех, смикнув за руку зі словами «пійт сем» («іди

сюди») і повів убік від дороги. Там він мене пригостив бутербродом і кавою. З того часу він часто передавав мені згортки з їжею. Для мене це була дуже відчутна підтримка. Я щиро вдячний тому чоловікові та всім місцевим жителям. Шкодою, що жили після війни в такий час, що не мали змоги навіть написати листа вдячності.

Коли пройшов фронт, то ми стали грабувати магазини, понабирали різних продуктів, ласощів, їли досхочу. Але місцева влада наказала нам залишити за 24 години територію Чехословаччини.

Ми взяли у одного місцевого баура коней, великий віз, завантажили різних продуктів, одягу і поїхали до Дрездена¹ (там були радянські війська). На пересильному пункті у нас радянські солдати все відібрали і відправили нас до Львова. У Львові нам сказали, щоб додому добиралися самі. Їхали вантажними поїздами без грошей, без харчів. [Це було] щось жахливе, але тішило те, що їдемо додому. А вдома місцева влада до нас поставилася, як до ворогів.

Мене військкомат відправив працювати на шахту до Луганської області, здається, місто Парткомуна². Звідти мама мене забрала — не знаю як, але без документів. Вдома довелося підробляти на залізниці калька років без трудової книжки.

А тепер маю те, що маю: 12 років трудового стажу не внесено до трудової книжки і документально не підтверджено.

Гуртовий М. І.

Домашня адреса: <...>

Даниленко (Жалченко) Елена Кирилловна

«...Все делили поровну между всеми»

Я, Даниленко (девичья [фамилия] Жалченко) Елена Кирилловна, проживающая по адресу <...>, была утнана на каторжные работы в Германию 30 апреля 1943 г., и пробыла там до 30 апреля 1945 г., освобождена Советской Армией. При освобождении (а я была и работала в г. Берлине на ф[абри]ке «Осрам Верк»³) мы, четыре человека, попросили, чтобы мы поработали в советской военной администрации города Берлина. Там проработала до декабря 1945 г., и к Новому 1946 г. я вернулась домой.

¹ Дрезден (Dresden) — місто, адміністративний центр Саксонії.

² Парткомуна (Паркомуна, Паризька Комуна) — назва міста Перевальська у 1924–1964 рр. Нині Перевальськ — райцентр Луганської області.

³ «Osramwerk «В»» — підприємство з виробництва електроламп, назва походить від назв двох хімічних елементів, які використовуються на виробництві ламп — осмій і вольфрам. Підприємство утворилося у 1935 р., коли фірма «Osram GmbH» викупила підприємство «Bergmann-Elektrizitätswerke». Фабрика дуже постраждала під час авіанальотів у 1943–1944 рр., була відбудована після війни та працює досі.

О том, как жилось в Берлине. Из распределительного лагеря нас привезли в лагерь, где были уже наши из Сталинграда. В лагере нам присвоили номера, мой был 888. По этому номеру все везде должны откликаться, и в лагере, и на работе.

В лагере нас повели в туалетную, где всех купали холодной водой из шланга, потом дали рубашу из ткани со стеклом, после которой чесалось все тело, и верхнюю одежду тоже из такой ткани, только другого цвета. Потом расселили по баракам. В комнате было восемь коек с первым и вторых этажом, всего в комнате 16 человек. У меня было место на втором этаже. Вечером дали по мисочке маленькой вареную брюкву, позже это было каждый день после работы. Утром подъем в шесть часов, в 6:30 уже должно быть построение, и под конвоем два полиция вели нас на работу. На ноги нам всем выдали обувь, как мы из называли — «кляпы». Это деревянные подошвы, и к ним пришта, пришта парусина. И вот, когда нас вели, то был такой стук: кляп, кляп.

На заводе я попала в цех, где выпускали колбочки для электролампочек. Меня поставили на упаковку колбочек, которые шли по конвейеру. Сначала я порезала все пальцы, т.к. пальцами надо хватать колбы — не успевала, а меня бил по рукам мастер. Потом привыкла. Руки сначала очень болели и нарывали, но больничного не давали. После работы (а работали 12 часов) нас приводили под конвоем в лагерь. Там давали брюкву, и после 30 минут опять выводили — на уборку территории лагеря и мытье бараков. В воскресенье был выходной, нас отпускали в город, но со значком «ОСТ», который прикрепляли к одежде. Можно было одеть свою одежду, которую мы привезли с собой. С этим значком «ОСТ» нас никуда не пускали, ни в трамвай, ни в другой транспорт. Поэтому мы его снимали и подделывались под иностранцев. Ходили в русский православный собор. Там эмигранты нам находили работу по уборке квартир, и меня познакомили с одной немкой, у которой я убирала трехкомнатную квартиру за тарелку супа и кусок хлеба граммов 200. Но для меня это было подспорье. Убирала я один раз в неделю. Потом, в 1944 г., привозили много картошки, говорили, что это из Украины. Продавалась эта картошка в подвалах домов, и вот некоторые старые дедушки, которые в 1917 г. были в плену в России, нам ее иногда продавали, но чтоб никто не видел. Они говорили, что русские женщины их кормили «кандером». Ну, вот так и выживали. В лагере был закон: кто что разживался [т. е. приобретал] — все делили поровну между всеми. Если обнаружат, что ты гулял без «ОСТ»а, то тогда на сутки сажали в карцер — подвал с крысами — на всю ночь.

Мне 84 года, болею, живу одна. Никого больше нет. Сейчас на пенсии. Осталась одна, муж умер, сын еще в детстве погиб, мама умерла. Живу одна, как былинка *при дорозі*. Получаю пенсию, болею, много денег идет на лекарство. Болят ноги — варикозное расширение вен, артрит, ишемическая болезнь сердца. Мне 84 года.

С уважением, Е. Даниленко

Девятко (Белоусова) Ольга Кирилловна

Память сердца

Посвящаю своим детям и внукам
Харьков, август 1996 г.

Пусть никогда ни вы, ни ваши дети, ни
ваши внуки не испытают то, что
пришлось пережить нашему поколению

Детство и школьные годы

Родилась 23 октября 1927 г. на окраине города [Харькова] в р[айо]не з[аво]да Шевченко, на Новоселовке. Росла я озорной девчонкой, с мальчишками с нашей улицы лазали на деревья, рвали у соседей яблоки, абрикосы, несмотря на то, что в нашем дворе росли тоже фруктовые деревья. Когда пришло время в школу, ходила я в 130-ю, она и сейчас стоит на том же месте. С первого класса по пятый класс я была отличницей, но шестой класс я окончила с четырьмя четверками, а остальные были «пять». Это был мой последний класс, и больше я в школу не пошла. Но мы, дети, не знали, что это последнее школьные каникулы.

Но день 22 июня 1941 г. изменил всю жизнь наших родителей. Сразу были введены карточки на все продукты, и жить стало тяжелее. Фронт постепенно стал приближаться к нашему городу, и 26 октября 1941 г. наш город и область были оккупированы немцами. Черные тучи повисли над нашим городом и нашим домом. Отец был коммунистом, его оставили работать в подполье. Все запасы продуктов, что были у нас (картошка с огорода и мясо маленьких поросят) подходили к концу, и мы стали голодать. Папа брал меня и старшую сестру Олю, и мы ходили на менку. Мы, несовершеннолетние, маленькие дети, ходили истощенные, проходили по 20 км в день, чтобы хоть что-нибудь привезти домой, чтобы не умерли мама, младший брат и сестра. Выжить на супе с крапивой было очень тяжело.

Наступил 1942 г. Зима, морозы, люди падали как мухи. Но мы с папой ходили на менку, променяли все, что было, лишь бы не умереть с голоду. Так продолжалось до конца мая. В июле 1942 г. забрали нас с сестрой Олей на Коцарскую, где держали нас три дня, пока подали эшелон. Когда нас вели возле вокзала, на почтамте стояла наша мама с младшим братом и сестрой. Их к нам не подпустили, и нас разлучили на три длинных года, а у нас и в мыслях не было, что долго не будем видеть родных и жить вдали от Родины. Погрузили в товарные вагоны, [мы] спали на соломе. Поставили ведро с водой и семечки. Семь дней везли нас на запад, и с каждым часом нас все больше отдаляло расстояние от родного дома, где остались полуживые и голодные родители, брат и сестра. Привезли нас в Польшу, город Люблин, собрали в лагерь, тысячи голодных,

измученных. Мы еще ночью страдали от клопов, которые нас заедали. Мы думали, что нас там и похоронят. Но однажды подали товарный эшелон, 10 вагонов, погрузили нас. Закрыли наглухо двери, и мы только могли видеть через щели, что было кругом нас.

Был июль 1942 г. Жара, воды не было, мы изнывали в наглухо закрытых вагонах, ждали ночи, чтоб хоть не умереть от жары. На третьи сутки все закричали: «Берлин, Берлин!». Подвезли к [нрзб.] вокзалу, стали открывать двери, выводить. Здесь нас передали местной полиции с собаками, которые нас повели дальше. Это был лагерь, где проходили мы карантин. Потом нам начали присваивать лагерные номера, у меня был 5111, а у сестры 5112. Садил на табуретку, вешали на шпагате фанеру с номерами, а потом фотографировали, потом подводили к столу и делали отпечатки пальцев. Через несколько дней к нам приехали хозяева (это была биржа труда) и начали нас разбирать. Погрузили в закрытый грузовик, я боялась, чтоб меня не разлучили с сестрой, но, слава богу, мы попали в один лагерь и в одну комнату, и [нас] послали работать в один цех. Работали на заводе «Лоренц»¹. Это был крупный радиозавод. Находился з[аво]д [в районе] Берлин-Темпельгоф.

Мы постепенно стали привыкать к своей скотской жизни, совершенно обессилели. Одежды нам никакой не давали, ходили [в том], что у нас было из дому. На ногах у нас были деревяшки, верх был из брезента, а зимой были ботинки, тоже из брезента, на шнурках. Когда нас вели по городу, все оглядывались, знали, что это шли «остарбайтера». Да нас узнавали везде, потому что на нашей одежде был нашит на левой стороне «ОСТ», с другой стороны лагерный номер, а на руке повязка — номер цеха, и так три года. Мы в цехе были меньше всех, и поэтому нам было очень трудно. Потому что старшие всегда издевались над младшими. Каждое утро был подъем в шесть утра, нас выгоняли на улицу в любую погоду и делали переключку. После переключки нас всех полицией вел на завод в цех. Мы попали в газовый и грязный [цех] № 13. Работали по 12 часов, с шести утра до шести вечера, и давали 200 граммов хлеба и тарелку супа. Когда приводили в барак, еще давали тарелку супа для того, чтоб хоть чем-то заполнить желудки. После работы нас гоняли работать на немецкие кухни чистить картошку. Три часа работали, за это давали тарелку супа, и так каждый день. Месяца три мы плакали за родными

¹ Фабрика «Лоренц» («Logenz»), заснована ще у XIX ст., займалася спочатку виготовленням обладнання для телеграфу, з 1923 — радіо, з 1957 — портативних радіоприймачів. Зараз перебуває у складі «Nokia-Graetz GmbH». У 1944 р. «Лоренц» охоплював 12 підприємств з більш ніж 24 000 працівників, виготовлялася майже виключно воєнна продукція (див. http://www.radiomuseum.org/dsp_hersteller_detail.cfm?company_id=13). Про роботу на цьому заводі див. також спогади Ю. А. Швайченко у: *Невштагане*. Усні історії остарбайтерів/Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Гринченко. — Харків: Видавничий дім «Райдер», 2004. — С. 176–186.

и домом, а потом смирились. Знали: пока не кончится война, никто нас не отпустит на родину. Потому, чтоб попасть работать на кухню, надо было после 12-часового рабочего дня за столом хорошо спеть песню про Стеньку Разина, только тогда твоему столу дадут твою порцию хлеба и супа и поведут работать, а там мы еще по кастрюлям искали, что не доели немцы. В консервных баночках мы выносили суп, чтоб хоть чем-нибудь еще подкрепиться перед сном.

Но самое страшное было еще впереди, когда открыли второй фронт, и началась бомбежка Берлина. Сотни самолетов налетали на этот большой и красивый город, который потом превратился в руины. И в один прекрасный день бомба попала на завод и наш лагерь. Кто остался жив — собрали в чем стояли, и повели на вокзал. Посадили в пригородный поезд и повезли под чешскую границу за 147 км, город Митвейда¹. Здесь мы жили в какой-то разбитой трикотажной фабрики, которая давно не работала. Работали на филиале завода «Лоренц». Потом поставили бараки прямо в поле. Не было ни еды, ни воды, был пруд, где мы купались, стирали, и оттуда брали воду для питья. Как мы не умерли от инфекции — до сих пор не могу понять. Опять гоняли на работу через весь город, но здесь были близкие села, и мы осенью ходили с сестрой Олей, моей сестрой, воровать картошку, брюкву и морковку. И еще Оля работала ночью, а днем ходила работать к бауру, чтоб ее порция хлеба и супа досталась мне. Только так мы выжили, а иначе мы были [бы] похоронены за тысячи к[ило]м[етров] от родного дома.

Освобождение пришло 3 мая 1945 г., освободили американцы, а потом, через две недели, пришли советские войска. Но не из легких был путь на Родину, в родной город и к своим родным. Ведь они не знали, живы мы или нет, три года они не получали от нас писем, и не знали, живы мы или нет. Мы пешком прошли пол-Германии, Чехословакии, где потом Альпы, и дошли до Праги, до Братиславы, где был советский лагерь. Была жара, транспорта не было. Только люди с большой силой воли могли все это пережить и выжить. Но мы не имели права опускать руки и падать духом. Три года мучить[ся] в застенках фашистского лагеря для несовершеннолетних, за проволокой и при охране немцев с собаками, и не дожить до возвращения на Родину?!... В Польше мы с Олей потерялись, а в Варшаве встретились в одном советском лагере, где был нам карантин, и был допрос КГБ, медкомиссия, и дали документы: допустить через границу. Ехали через Краков, где наш эшелон остановили, и проверяли документы. Когда наш вагон был отцеплен в Харькове, мы вышли на перрон харьковского вокзала, все еще напоминало, что здесь была война, и до хорошей жизни было еще далеко. Встречу с родными описать невозможно, это только нужно видеть, без слез здесь не обойтись. Переда

¹ Очевидно, йдеться про Миттвайда (Mittweida) — місто в крайсі Міттельсахсен, бецирку Хемніц (Chemnitz) (земля Саксонія).

нашим домом до позdney ночі не расхoдилиcь cocoдi. Нам не верилоcь, що кошмарная життя в 15—18 лет у меня и Оли oсталacь позади. Пусть никoгда ни вы, ни ваши дeти, ни ваши внуки не испытaют то, что пришлоcь пережити нашeму поколeнию.

Дроботова (Удовикова) Александра Николаевна

«Удивительный вопрос: почему мы носим «ОСТ»?..»

Решила написать кое-что из того, что еще не забыла, ведь прошло много лет [с тех пор], как меня забрали в Германию в 1942 г. Везли в товарных вагонах, битком набили — ни сесть, ни лечь. Кормили один раз в день: давали горсть семечек и все. Ехали девять дней. Привезли в Берлин, на завод «Фриц Вернер», и покормили голодных капустной похлебкой из зеленых листьев капусты, даже с червями. Выдали спецовки мужские: пиджак, брюки и колodки на ноги — 42-й размер, они спадали и натирали [мои] ноги 36-го размера. Поселили больше 200 человек в одном помещении с двухъярусными «кроватями». Спим ночью мы, как куры, лежим на верхотуре, и часто забываем, и сверху вниз летаем. На работу ходим под конвоем, завод был напротив общежития. Будили в 5 часов: «Ауфштейн». Работали с семи утра до семи вечера, в обед давали баланду из картофельных шкурок, а однажды налили в тарелки суп из муки с червями — никто не притронулся, хотя очень нас заставляли есть. Решила убежать, перелезла через забор с колючей проволокой, но убежать не получилось, поймал полицей и отправил в штрафной лагерь на два месяца, а оттуда снова в этот лагерь. Построили нам бараки деревянные, переселили из большого дома.

Однажды, когда я работала на ночной смене, пришли с работы — а наши бараки разбомбили американцы, и я снова ушла оттуда, и хотела работать у хозяина (от нас недалеко работали русские на огороде). Но меня их хозяин сдал в гестапо, а оттуда в тюрьму на Александерплац. В тюрьме пробыла две недели, и отправили в штрафной лагерь в г. Брауншвейг, он находился в лесу. А везли меня в этот лагерь поездом в одиночном вагоне с решетками. На работу возили на машине. Таскали неподъемные булжники, сил никаких нет, а над тобой стоит полицей и не дает отдохнуть. Ночью будили в 4 часа, в любую погоду, даже в дождь — переключка по номерам, а потом на работу. Однажды под проливным дождем во время переключки мне стало плохо, и я упала, отнесли в изолятор — высокая температура, меня всю трясло; дома у меня была малярия, наверное, и там повторилась. Там я пролежала две недели с высокой температурой, потом меня поставили на кухню чистить картошку для немцев, а нам баланду из шкурок. Вскоре кончился мой срок, и меня уже в тот лагерь не отправили, а совсем в другой — на окраине

Берлина. Но везде режим для нас один, нас немцы не любили и называли «русскими свиньями». Помню такой стишок:

Ох маменька моя родная¹,
Зачем на свет ты родила,
Судьбой несчастной наградила,
В страну культуры отдала.
В стране культуры презирают,
Нигде прохода не дают,
И нами тюрьмы наполняют
И русских свиньями зовут.

А еще такой стишок (мы там носили знак «OST»):

Удивительный вопрос:
Почему мы носим «OST»?²
Потому что без «OST»а — ни туда и ни сюда.
Раз по улице я шла, не одела я «OST»а,
Тут подходит полицай и говорит: «За мной шагай»,
Я ответа не нашла и в полицию пошла.
А в полиции не мед —
Там полицай дубиной бьет.

Когда пришли наши, освободили нас из лагеря 22 апреля под Берлином, то мы разбежались кто куда, а некоторые остались и ждали, когда их вывезут. Я с одной подрутой пошла пешком напротив фронта по дороге. Оставались ночевать в чужих дворах, по дороге нас подвозили, когда шла наша [советских войск] машина. Кое-как, и на лошадях, мы добрались до Польши, в Люблине был распределительный пункт, там нам выдали бумаги, по которым мы дома должны получить паспорт. Оттуда поездом до Харькова мы с подрутой приехали. Я уже не помню, какое это было число. В Люблине мы встретили День Победы, домой приехали первые. Жили мы недалеко друг от друга, и поэтому мы сначала зашли ко мне, в ту квартиру, где мы с мамой жили в войну (эта квартира была моей сестры, которую муж эвакуировал с детьми, а сам ушел на фронт). Когда я постучала, то вышла совсем чужая женщина и сказала, что

¹ Пісні, що були написані у німецькій неволі, часто містили запозичення з відомого ще на початку ХХ ст. так званого «тюремного фольклору». Складені оstarбайтерами у Німеччині та пристосовані до нових умов примусового поневолення, вони часто починалися, наприклад, словами: «Ах мала, мать моя родная,/Зачем меня ты родила,/Судьбой несчастной наградила/И синий OST носить дала?» (Див., напр.: Долматовский Е. Родина пришла за ними!//Комсомольская правда. — 1945. — № 33. — 9 февраля).

² Це один з варіантів переробки гумористичної пісеньки «Удивительный вопрос — почему я водовоз...» (музика І. Дунаєвського, слова В. Лебедева-Кумача) з найпопулярнішого довоєнного кінофільму «Волга-Волга». Одну з подібних переробок можна знайти також у збірці: *Сказки, песни, частушки, присловья Ленинградской области: Сборник/Запись, сост., обработка и прим. В. С. Бахтина. — Л.: Лениздат, 1982. — С. 278).*

моя мама умерла. Тогда мы с подружкой пошли к ней, и я там несколько дней жила, а потом пошла в свою квартиру, но ее разбомбило, и мне совсем негде жить, и родных нет. Я пошла к своей крестной, так она меня даже в комнату не пригласила. Оказывается, что по сталинскому указанию мы — враги народа, и кто нам окажет помощь — будет наказан. Я не знала, что мне делать и куда мне идти. Я ночевала в чужих разбитых домах, на работу нигде не принимают, да еще нужно паспорт получить и где-то приписаться. Сначала я пошла в милицию со своей бумажкой, которую дали для паспорта. Начальник на меня обрушился, кричал, что я на немцев работала, я думала, что он будет меня бить, но он дал бумагу, чтобы я все описала. Я получила клочок бумаги, которая была вместо паспорта на шесть месяцев. На работу устроиться трудно, да еще таких, как я, нигде не принимали, нужно было писать автобиографию. В общем, трудностей было много, кое-как работала где придется, жила тоже где придется. Вышла замуж — познакомили, прожила семь лет, нажила двух сыновей, и пришлось расстаться, так как он начал выпивать и драться, кроме водки, ему ничего не было нужно. И я с двумя детьми, без денег, без работы, и никого родных: брат погиб на фронте, сестра с детьми в другом городе, помочь никому, но кое-как жила с трудностями. Дети взрослые, имеют свои семьи, а я одна в четырех стенах со своими болячками. Мне 10 марта будет 85 лет. Возраст критический, пенсия минимальная. Я пошла на пенсию с зарплатой 74 р. 36 коп. Компенсацию за Германию я получила, но попользоваться ей не пришлось. Случилось так, что я эти деньги потеряла. Я чуть с ума не сошла. Но потом успокоила себя сама тем, что я еще живу, и, хотя тяжело, а некоторые вообще уже давно поумирали.

Вот я вам написала вкратце свою историю, не знаю, понравится ли? Много я забыла о своей германской жизни. Фотографий нет, кроме одной с номером, которую я вам посылаю.

С уважением,
Дроботова Александра Николаевна
<агрес>

Евдокимова (Белоус) Ксения Демьяновна

«...Письмо от оstarбайтера»

Пишу письмо от оstarбайтер[а]. Мой день рождения — 28 августа 1925 г. Моя девичья фамилия Белоус Ксения Демьяновна, а сейчас по мужу Евдокимова. По радио мы слышали, что выслать <...> фотографии и описать, где я работала в Германии.

*А. Н. Уговикова під час перебування в Німеччині.
1942 р.*

Вывезена насильно 11 мая 1943 г., [в] село Цюльпиген на с[ельско]х[озяйственные] работы, освобождена 3 апреля 1945 г. Основание: Ф. Р. 6440. — Оп. 1. — Д. 86464. Директор архива В. В. Резникова, архивист Л. Я. Евтушенко.

Роботала на всех работах: и в поле, и коров доила — было семь коров у хозяина. Хозяйство было очень большое, работал один поляк и я. Летом на поле пололи брюкву, они помногу сеяли, и так же все сеяли, было много земли. А зимой молотили, у хозяина была своя молотилка, пара лошадей. У них было двое детей — хлопцы маленькие: одному было 8, и 10 лет. Дети обижали, и я от них сбежала, и меня отправили к другому хозяину. Тоже, так же работала на с[ельско]х[озяйственных] работах. Но там мне неплохо было, я хоть не голодная была: что сами кушали, то и я кушала. А у первого хозяина — что отделит хозяйка, то и ела, семь коров доила, а сварить молочное — и пополам с водой. А молоко все сдавали в государство, а оттуда они получали масло, но все свиной помногу держали.

Нун что я могу еще писать? Сейчас я живу с мужем, муж у меня инвалид первой группы, перенес два инсульта и инфаркт, перенес операцию, два года как сделали в Харькове. Так и живем, получаем пенсию. Нас обслуживает собес. Деток у нас нет.

Жигилій (Дячек) Надія Федотівна¹

«Постраждали ми багато...»

Здрастуйте, Ірино Захарівно! Надсилаю документи. Мо', я не доживу, коли що дадуть [гроші], бо роки і болячки своє беруть, а уже 82 роки, а брали мене — не було й 18 років, та й 16 не було. Постраждали ми багато, та кому це болить? І били, і голодом морили, та багато вже і забулося. Вважаємось учасниками війни, а що [нрзб.] ніякої уваги. Я була в таборі, американці звільняли, і біля річки Рейн, годували п'ять місяців, а потім формували по вагонах, областям, і відправили додому. Строго було, вилізли з вагона. Коли давали гроші, то цей документ у собі відбирали, то я послала на Київ, то привезли додому. Чоловік² теж був у Німеччині, є троє дітей, але я за чоловіка нічого не отримала. Прем'єр³ з Харкова написав мені листа, що я не маю права отримати за нього [чоловіка] гроші, а діти [мають право]. Він помер у 1991 р., [народився] 1924 р.

¹ З надісланих довідок про Надію Федотівну: народилася 20 травня 1926 р. в с. Буйвалове Крелевецького району Сумської області; батько — Федот Прокопович Дячек, мати — Акулина Яківна Дячек.

² З надісланих документів: чоловік — Жигилій Володимир Онанович, одружився з Надією Федотівною 5 липня 1948 р.

³ Так у тексті.

Завада (Кравець) Ганна Прокопівна

«...Горювали на примусових роботах за межами Батьківщини»

Здрастуйте, шановні працівники Держпрому! Я дуже вдячна Вам за піклування про людей, які горювали на примусових роботах за межами Батьківщини у війну.

Я, Кравець Ганна Прокопівна, народилася 2/II-1924 р. у Полтавській області, Пирятинському районі, с. Б[ерезова] Рудка. У 1943 р. в травні місяці по мобілізації мене вивезли в м. Берлін: Шарлоттенбург¹, Зінгенфельде, Кіплерштрассе, табір 39, барак 2, кімната 52. Годували двічі на день. На роботу водили етапом на завод [у] Зіменсштадт². У 1944 р. четвертого вересня табір під час нальоту був розбитий, і мало залишилося в живих, хто куди розбіглись, і я потрапила до хазяїна [в] Зайгенерedorf [?]. Робила в полі і на лісоповалі. Звільнили воїни Червоної армії повезли до Брест-Литовського, там 9-го травня зустріли День Перемоги. Повернулася до рідного села Б[ерезова] Рудка, і в 1948 р. закінчила успішно технікум, агрозоотехнічний відділ. У 1948 р. була направлена на роботу зоотехніком до Старовірівського району колишнього. Важко було все відновлювати після війни, але добилає багато на користь держави. У 1950 р. через шлюб змінила прізвище: Завада Ганна Прокопівна, так проживаю <адреса>. Мала два сина: 1950 р. [народження] — чорнобилець, помер у 2003 р., Іван нар. 17/I-1952 р., помер 19/V-2006 р. Чоловік помер у 1975 р, я лишилась безрідна одна, явна каліка, перенесла інсульт, повзаю по хаті за допомогою відра — так нижче падати, піднімати мене нікому. Перенесла я 1932–1933 рр. Голодомору, і третій Берлін. Чесно я працювала на кишеню своєї держави. Пішла на пенсію у 57 років. Нарахували пенсії за 33 роки, 4 місяці і один день — всього 541 грн. 50 коп. Дуже важко опалювати земляне житло, платити за ком[унальні] послуги, людські послуги оплачую, бо нічого не могу робить: мазати, прати, посадити і т. д., аптека. <...>

Исаенко (Ломова) Марія Николаевна

Президенту Австрії

От Исаенко (Ломовой) Марии Николаевны, 14 октября 1926 г. рождения. Выполняю вашу просьбу и пишу воспоминания о том, как я находилась в 1942–1945 гг. в Австрии, в городе Кремсе.

¹ Очевидно, йдеться про Шарлоттенбург (Charlottenburg) — зараз частина Берліна, до 1920 — окреме місто близько Берліна.

² Зіменсштадт (Siemensstadt) — окрема місцевість (поселення, житловий район — Großsiedlung) у районі Берліна Шарлоттенбург.

В 1942 г.у я проживала на Україні, в Луганській області. В початку 1942 г. мене, як і багатьох людей [із] міста Парткомун, примусово вивезли на територію Австрії. Так як ми були молоді, то нам було цікаво і трохи лякливо їти далеко від рідних місць. Але всім хотілося подивитися, як живуть люди в інших країнах. Летом 1942 г. нас перевезли із міста Вєни в місто Крємс¹. Спочатку нас розділили на групи: в один табір визначили молодих людей, а в іншій нас, дівчаток. Нам дали перекладача, який пояснив нам, де ми будемо працювати, де будемо жити, розпорядок дня, чим будемо займатися в вихідний день. Жили ми в бараках, в кожній кімнаті по 22 людини. В бараку був комендант, який слідив за чистотою і порядком.

Вспомінаю такий випадок. Одного разу вночі, я лягла спати, слухаю, що в подушці у мене щось-то скребеться — це була маленька мишка. Я встала і стрибнула з ліжка, а бігти нікуди, всі сплять. Я села біля вікна і сиджу. Раптом заходить комендант і на поганому російській мові питає, чому я не сплю. Я як тільки могла, на руках і словами, стала пояснювати, чому мені не спиться. Тоді він перевернув мою постіль, вивів на вулицю і підпалює її. Потім приніс мені матрац, подушку, одяг, постіль всю нову. І так же суворо показав мені на ліжко. А вранці він з посмішкою цікавився, як мені спалося. Я відповіла йому, що добре.

Працювала я на литейно-прокатному заводі. В перший же день майстер пояснив мені, що працювати я буду на конвеєрі, де виходять залізні листи. Працювали ми по 8–10 годин, з перервою в 45 хвилин. Їли в їдальні, три рази в день. У нас було два вихідні дні — це суббота і неділя. За кожну тиждень роботи нам платили 5 марок 25 [пфеннігов]. Гроші видавалися на руки з розрахунковим листом, в якому було вказано, скільки мені нарахували, скільки утримували.

В суботу і неділю нам давали уволювальну. По п'ять людей ми ходили до місцевих жителів, які нас годували, деякі продавали нам картоплю і хліб. Жителі відносилися до нас з співчуттям і розумінням.

Іноді разом з перекладачем нас возили на екскурсію в Вєну. Більше враження справив на мене цей місто. До сих пор вгадую і думаю, що це було як в казці. Місто дуже красиве, світле, чисте. Вокзал мармуровий, паркетний підлога блищить до блиску. І чому-то всюди була чути музика. Вальс Штрауса. З тих часів у мене збереглися дві пластинки з музикою цього великого композитора. І кожен рік 9 травня я включаю і слухаю цю чудову музику. І, звичайно, вгадую свою юність.

На протязі всіх цих років, проведених в таборі, відношення до нас було тепле, людське. Ніяких знущань над нами не було.

В 1945 г. наш табір був звільнений американськими військами, потім нас передали нашим військам.

¹ Крємс (Krems, Krems an der Donau) — місто в землі Нижня Австрія (Niederösterreich).

Спустя много лет правительство вашей страны выплатило мне компенсацию за годы, проведенные в лагере. Большое спасибо.

С уважением, Исаенко М. Н.

Калашник Мария Ивановна

«...Все пережитое напоминает о себе»

Я, Калашник Мария Ивановна, 1923 г. рождения, проживаю: <адрес>.

В 1943 г. была насильно угнана в Германию (Берлин, Гюнейштрассе), где проработала два года, по 1945 год. Один год была у хозяйки работницей, ухаживала за психически больной хозяйкой, доставалось от нее — словами не передать.

В конце 1943 г. начали бомбить Америка и Англия. Дом моих хозяев разбомбили. Хозяева перебрались жить в больницу, я была с ними. Вскоре они уехали, а меня забрали в лагерь авиазавода, где я работала больше года. Условия были очень тяжелыми. Работали по 16—18 часов в сутки. Кормили брюквой и хлебом с опилками, в пределах ста грамм, так что вспомнить есть что, да и все пережитое напоминает [о себе].

В апреле 1945 г. советская армия нас освободила. После освобождения я еще работала на кухне, при военной прокуратуре. Домой писала письма, ответа не получала. В 1946 г. в Чопе нас вербовали на судоремонтный завод. Я работала в конторе в качестве учетчика до 1947 г.

В 1947 г. вернулась на Родину — Харьковская область, Волчанский район, село Волчанские хутора. Получила назначение на работу в колхоз им. Хрущева, проработала бухгалтером три года. Когда колхозы соединили, работала бухгалтером в колхозе им. Энгельса.

В 1948 г. вышла замуж, в 1951 родила сына. После выхода на работу работала в колхозе «Коммунист». В 1951 г. работала на разных работах. С 1959 г. — заведующая МТФ колхоза «Коммунист». В 1966 г. была награждена Орденом Ленина. В 1966 г. была избрана депутатом СССР. За свою работу имею пять медалей и семь похвальных грамот. Занесена в Книгу Славы района и области. Трудовой стаж — 45 лет. В настоящее время пенсионерка. Здоровья нет, ногами почти не хожу, глаза плохо видят, руки отнимаются, а всю домашнюю работу и себя обслуживать надо. Спасибо государству, что дает пенсию, хоть не думаешь, за что купить кусок хлеба. Спасибо всем и за все.

23.02.08. Поздравляю всех с праздником!

Кашавцева Екатерина Павловна

«В Германию меня забрали в 16 лет...»

Здравствуйте, наши помощники, спасибо вам, что вы беспокоитесь о нас, как мы живем, или как жили в Германии. Я, Кашавцева Екатерина

Павловна, 1926 г. рождения, живу в городе Чугуеве Харьковской области. Живу одна, был сын один, он умер в 1996 г. Правда, есть внук и внучка, но, сами знаете, как с нами, стариками, и они живут отдельно. Я живу сама в квартире, живу так, как все пенсионеры. Правда, плохо, что я еще не слышу, глухота четвертой степени, так что хорошего ничего нет. Ну, о болезнях писать не буду — если старушке 82 года. Ну, а теперь о Германии.

В Германию меня забрали в 16 лет, привезли в город Штеттин¹. Там нас выстроили, и вот подошел хозяин, отобрал нас 20 человек. Оказалось — нас на швейную фабрику «Форденфельде» [?], а жили мы в лагере «Вендорф». Это надо почти через [весь] город, ходили пешком, но нас провожал провожатый, сами не ходили. [Работали] с 8 утра до 5 вечера. Кормили один раз в сутки после работы: 200 гр хлеба и один литр похлебки. Работали на фабрике. Но когда бомбили Штеттин, разбомбили одного цветочника, и нас послали на его участок убирать. И вот я там заболела воспалением желез, и нарыв, опухло все лицо, и я даже есть не могла. Пришел за [одной] девчонкой провожатый, и увидел меня, и говорит, что он отвезет меня в больницу. И вот, я уже забыла, сколько я мучилась, только врач сказал, что резать он сейчас не будет — пусть еще больше нарвет. Потом прошло время, он все-таки разрешил, и они сами удивились, сколько гноя было — два литра! И тогда врач сказал: «Бедная ты девочка, как только ты терпела». Есть я ничего не ела, только водичку с трудом ложечкой заливала в рот, открою пальцами, открою. Вот и жила. Правда, врач сказал провожатому, чтобы мне готовили диету. Провожатый сходил к начальнику и сказал. Девчонки принесли суп из манки, но она была ни сладкая, ни соленая. Но я ее не могла есть. И вот после этой болезни я весила всего 45 кг. Но то место и сейчас видно. И после этого нас опять забрали на фабрику. Потом я уже забыла, как меня и с кем перевезли в Леса-Арнимсвальде², это недалеко от города Гольнов³, и работали мы там на разных работах. То был какой-то большой завод, но он [был], как мне кажется, под землей. И в 1945 г., в марте месяце нас освободила Красная Армия, и нас, несколько девчонок, взяли работать в военную комендатуру. Там я несколько месяцев проработала. А потом нас отправили домой. Нас за людей не считали: «А вы были в Германии...» [Нрзб.] работали, и меня послали в заготзерно, где я еще работала грузчиком. Но — можно, конечно, много писать, но и многое уже забыла. Извините, может, не так и не красиво написано. Вот пока и все.

*С уважением к Вам,
Екатерина Павловна Кашавцева*

¹ Штеттин (Stettin) — німецька назва польського міста Щецин (Szczecin) (Західнопоморське воєводство).

² Очевидно, йдеться про сучасний район міста Щецин Szczecin-Załom (до 1945 р. нім. назва — Stettin-Arnimswalde).

³ Очевидно, йдеться про Голєнув (польськ. Goleniów, нім. Gollnow) — повітове місто в Західнопоморському воєводстві Польщі, близько Щецина.

Куница Евдокия Филипповна

Автобиография

Я, Куница Евдокия Филипповна, родилась в 1926 г., 8 марта, в г. Краснокутск. Забрали в Немецчину в 1942 г., в июле месяце. Я была самая молодая среди своих сельчан. Увезли в Германию, в Восточную Пруссию, в рас-пределительный лагерь «Гутенгафен», и в город Гдыню¹ на работу земляную — расчищали горы, подготавливали место для лагерей и дорог, вывозили землю «вагонками» с утра до вечера. Такая была работа. Я заболела тифом, но выздоровела и пошла работать. Кормили очень плохо — шпинат и брюква, иногда давали колбаски ливерной кусочек, лишь бы не умер, а работать наравне со всеми, хоть я была очень молода. В лагере пробыли года полтора, а потом забрали нас к бауру. Там было большое хозяй-ство и поля. Кто где работал: пололи брюкву и шпинат. Я пропустила бурьян, и баур дал мне палки [т.е. побил], что я плакала два дня, так было больно и обидно. Вот такая была наша жизнь. И меня послали в конюш-ню к скоту, и я там работала, ухаживала за скотом. Тяжело было, но спокойно. Работал со мной пожилой поляк [из] этого села Ганны.

Куница Е. Ф. (праворуч)
під час перебування
в Німеччині. 1943 р.

Работали, пока нас вызволила Советская Армия в 1945 г. Это были танкисты, и они нам сказали, чтоб мы уезжали отсюда, подальше от фронта, и мы уехали в одно село. Там была большая ферма, и нас оста-вили, чтоб мы кормили скот и резали его, в то время забирали войскам мясо. И там мы проработали до 1946 г. 7 июля нас забрали на машины и увезли на вокзал, посадили на поезд, и уехала на свою Родину без ни-каких документов, нам никто не давал. И я пробыла в Красном Куте², и в 1950 г. я уехала в Харьков, где работала на фабрике до 1981 г. Пошла на пенсию, подошла старость, я одинока, начались болячки, а лечиться очень дорого, а жить надо, [жизнь] идет чередой. Заболела, перенесла операцию, позже сбила машина, не успела вычухаться из этой болезни — перенесла инфаркт миокарда, это болячка на всю жизнь, еще к этому добавила поломанную руку. Вот такая у меня жизнь. Родни, кроме пле-мянниц, нет, но они пенсионерки. Но пока проводят. Но помочь не смогут. Если я не смогу пойти купить, то они могут принести. Да, здоровый

¹ Гдыня (Gdynia) — місто в Поморському воєводстві Польщі.

² Красный Кут — районний центр Харківської області.

человек всем нужен, пока работала — была в почете, ветеран труда с почетными грамотами, а сейчас все развалилось, нет того места, где я работала, вот и все.

*Как смогла, так и написала.
Все, спасибо за заботу.*

Курилова (Лубенская) Анастасия Кирилловна

«...Стала несовершеннолетней узницей фашизма»

<...>.

Я, Курилова (Лубенская) Анастасия Кирилловна, родилась 21 марта 1924 г. в селе Замостье, Змиевского района, Харьковской области.

Принудительно вывезли меня в Германию в начале 1942 г., на фабрику в г. Рулла¹ Тюрингской области, чернорабочей, а в октябре 1945 г. вернули меня репатрированной на Родину, Советский Союз, в октябре 1945 г. После Второй мировой войны и я стала бывшей несовершеннолетней узницей фашизма.

Я за свою жизнь проработала 50 лет на разных работах, а в 2004 г. в Украине стала инвалидом общего заболевания I группы, а пенсию получила небольшую.

Со мной еще живут: муж — инвалид войны I группы, старший сын — инвалид II группы, а младший сын — 48 лет, живет недалеко от нас и в своей семье с сыном и внучкой. Они постоянно нас поддерживают, помогают в постоянном уходе, а я сама ходить не могу (нога).

Я еще хочу пожить хорошо, мы часто смотрим телевизор, слушаем радио. <...>.

Жду ответа, помогите нам!

До свидания.

*Писал мой сын, если можно, позвоните, наш телефон домаш. <...>
мобил. <...>*

Мамонтова Антонина Николаевна

«Я улыбалась, чтобы хозяева не обижали меня»

Я, Мамонтова Антонина Николаевна, проживала до войны 1941 — 1945 гг. [там, где] я родилась [в 1923 г.], в Курской области, Борисовского района, село Поставка. В 1941 г. начала работать в колхозе. Когда началась война, работала. Еще немцев не было. Когда пришел немец, работала. Скота не было, угнали. Мы на себе тащили боронки, сеяли до 1943 г. В 1943 г. вызвали в сельсовет, и меня направили в Германию. Я сильно волновалась, терялась,

¹ Рула (Ruhla) — місто в крайсі Вартбургкрайс (Wartburgkreis), земля Тюрінгія.

не знала, що делать, забувала все на свете. Мама говорила: «Чтобы тебя не взяли в Германию, когда придешь на комиссию, — мама сварила табак, — выпьешь там, и тебе будет плохо, и вернут тебя домой». Я попробовала дома выпить табак — как мне стало плохо! Я закричала: «Мама, я помираю». Когда мама меня провожала, я табак не взяла, потому что мне стало плохо. Мама меня провожала, сильно плакала. Я ее уговаривала: «Мама, не плачь». А мама говорит: «Кто меня будет успокаивать?...» Руководящий нами сказал, чтобы обязательно уехала. Привезли нас в район. Никто на комиссию нас не вызывал, сразу погрузили в грузовую машину к поезду.

Привезли нас в Харьков. Я даже не представляла, где я была. Нас там оформляли. Когда оформили, ребят насильно забрали в немецкую армию. Как они плакали, когда прощались с нами. Они не хотели ехать в немецкую армию. А нас погрузили в товарняк. Мчался поезд очень быстро. А мы кричали «Мама, мамочка!». Потом посадили на скорый поезд. Ехали поздним вечером в хвостовом вагоне. Сильно кричал молодой человек, стонал, потом стало не слышно. Наверно, скончался. Люди сказали, что он набрал продуктов много, [и] это кто-то поябедничал, что он партизан.

Привезли нас в Германию, поселили в концлагерь. Кушать нам давали раз в день по половнику фасоли. Мы целый день спали на голом полу. Были там целый месяц. Зашли в комнату, где издевались над нашими пленными. Печи стояли, в которых сжигали наших пленных, и стояли мешки с пеплом, и отправляли на удобрение¹. Мы посмотрели, нам жутко было. Потом нас отправили по хозяевам, отправили в город Вельс². Привезли нас в село Сипбахцель³. Встретили нас вдвоем с подругой [Галею Гусак] две хозяйки. Посмотрели на нас. Я улыбалась, чтобы хозяева не обижали меня. Подругу забрала одна хозяйка, а меня — другая.

Привела она к своему дому, открыла дверь, зашла в комнату, хаус. Была у нее девушка из Харькова. Чтобы я не боялась хозяев, Галя сидела возле меня. Дала хозяйка чувалы потату [картофеля], то Галя подсказывала, как звать хозяйку. На второй день показала мне домашний скот, чтобы я ухаживала. Очень рано вставали. Затем Галя ночью сбежала к другим хозяевам. В 1945 г. нас освободила Америка. Сразу пришли к хозяйке два американца, забрали одну корову. Хозяева испугались, я стояла, и хозяева возле меня. «Тоны, Тоны» — звали меня, чтобы ничего не было⁴. Потом нас привезли обратно от хозяйки в тот же самый концлагерь. Там я заболела — брюшной

¹ У Верхній Австрії близько Лінца знаходився концтабір Маутхаузен, а також були його філіали в інших місцях Австрії. Проте, наразі неможливо навести певні відомості про перебування оstarбайтерів при таборі.

² Вельс (Wels) — місто у Верхній Австрії (Oberösterreich).

³ Сіпбахцель (Sipbachzell) — село у крайці Вельс-Ланд (Wels-Land) у Верхній Австрії (Oberösterreich).

⁴ Господарі демонстрували своє прихильне ставлення до Антоніни, щоб військові не покарали їх, не виявляли агресію.

тиф. Забрали меня в военный госпиталь, пролежала один месяц. Потом вернули в лагерь. Ожидали поезд, когда придут за нами. Там мы работали, ремонтировали поезд.

Приехали домой [осенью 1945 г.], а мама пришла меня встречать. Зашла я в комнату, сестра была дома. Я спрашиваю: «Где брат Коля?». Сестра ответила, что его убили снарядом. «А младшая сестра, — говорит, — в Белгороде учится на врача, студенткой». Там я работала до 1950 г. Поступила швеей, заболела, расчихалась. Уехала обратно домой. Потом, прибывши в Харьков, устроилась на завод. Проработала 30 лет. Потом переоформилась на другой завод. В настоящее время нахожусь на заслуженном отдыхе, часто болею. В 2007 г. сделала операцию обоих глаз. Очень благодарна, что немецкая помощь помогла бесплатно сделать операцию. Правда, не сильно я вижу, но вижу. Благодарна своим врачам очень, весь персонал очень хорошо ухаживал. Спасибо Госпрому за взаимопонимание, и Киеву. Спасибо моей племяннице, что она меня отпратила и ходатайствовала.

Матвеева (Лейба) Лидия Павловна

«Хочу поделиться воспоминаниями...»

Я, Матвеева (Лейба) Лидия Павловна, 1937 г. рождения, проживаю по адресу: <...>

Хочу поделиться воспоминаниями о Великой Отечественной войне из своей жизни.

Когда началась Великая Отечественная война, я проживала в пос. Новая Водолага Харьковской области. Наш дом был расположен рядом с железнодорожным вокзалом, поэтому первые немецкие бомбы попали на нас — бомбили железнодорожный вокзал, зернохранилище. Прятались мы в погребе, со мной были две сестры (младшая и старшая), мама и бабушка, отец всю жизнь проработал на заводе им. Малышева (раньше он назывался ХПРЗ — Харьковский паровозоремонтный завод), а во время войны [отец] был эвакуирован на Урал вместе с предприятием. Я была маленькой, и хочу сейчас поделиться тем, что я тогда могла осмыслить и запомнить.

После очередных бомбежек наступила передышка. Первые немцы, которые вошли в наш дом, хотели нас расстрелять — мы были черненькие, кудрявые, нас приняли за евреев. Помню поставили нас к стенке: трое детей, маму и бабушку, а у нас была большая кукла, кто-то подарил, мы не понимали, что они задумали, хотя мама знала, они ее предупредили, что расстреляют. Но она не плакала, не просила, только, помню, обняла нас всех и попросила расстрелять всех сразу. Когда немец наставил на нас пистолет, мы испугались и заплакали. Сначала он выстрелил в куклу, но в это время забежал другой немец, что-то ему быстро сообщил, и они оба ушли. Так мы остались живы.

Шла война, пока бомбежек не было, немцы выгнали нас жить в сарайчик, а сами жили в нашем домике. Было тепло, снимают с себя одежду, на заборе повесят свои вещи, были с ними и лошади. Нас они не трогали, иногда даже давали буханку хлеба, куда-то они уходили, снова возвращались. И вот в конце июля 1943 г. — начале августа, уже перед освобождением Харькова (хотя мы об этом не знали), немцы ушли, а на наш поселок снова посыпались бомбы. Мы снова в погреб, но там было холодно, и мама на ночь принесла в ведре горячие древесные угли, чтобы нас согреть, а под утро увидела, что мы не просыпаемся, лежали неподвижно. Она испугалась, поняла, что мы угорели, вынесла нас к соседям, которых уже не было, все бросили и убежали кто куда. Там мы немного отошли, и только наступил вечер — мы ушли в с. Княжье, которое находилось в 10 км от нас (там мамина родина, ее родственники). Шли ночью пешком, нигде никого не встретили. Пришли ночью, а там по селу пошли слухи, что немцы отступают и выгоняют с собой людей. Как и все другие люди, мы поселились снова в погреб, ляду замаскировали плитами земли с травой. Но на второй или третий день немцы с собаками сразу всех нашли и гнали все село. Шли мы кучками, по бокам немцы. Если кто уставал, грозились застрелить. Наша бабушка хотела присесть на пенек, но немец закричал, мы вцепились за бабушку и потащили вперед. На ночь пригнали нас в церковь в с. Караван, но людей было много, все не помещались, а у моей сестры под коленом было большое пятно — лишай, мама попросилась в сарай, чтобы там полечить чем-то, ей разрешили, и мы переночевали в сарае. Говорили, что, уходя, немцы церковь подожгли.

Наутро всех — в товарный поезд, и увезли, моя мама еще прихватила козу, ей разрешили, и она нас кормила молоком. Куда ехали, никто не знал, ехали долго, где-то останавливались. Откроют эту тяжелую дверь, кинут на всех консервы, хлеб, и дальше поехали. Один из случаев запомнился навсегда: остановили поезд, вроде бы надолго, ведь шли бои, и разрешили подышать, но так как рядом было поле с помидорами, женщины накинулись собирать в подол хоть немного, а мою маму, только она наклонилась, немец ударил плетью по спине, этот след остался на спине на всю жизнь, так и умерла с полосой от плети.

Итак, ехали мы очень долго, не знаю сколько, но привезли нас на станцию, высадили из вагонов и погнали в концлагерь, потом мы узнали, что это был г. Гамбург в Германии. Сначала всех детей, стариков раздели наголо, и — в баню, так как у нас были вши. Пропуская в баню, нам на руках ставили печати, которые мы потом долго выгрызали. Но самое страшное то, что поливали нас то горячей, то холодной водой, и, помню, как-то нас крутили по кругу, на котором периодически открывался как бы люк, и часть людей проваливалась, потом люк закрывался, и снова по кругу. Мама нас просила держаться кучкой, не отвлекаться, чтобы умирать или выживать вместе. Так мы еще раз остались живы. Началась лагерная жизнь.

Так как у мамы было трое маленьких детей, ее на работу не гоняли, она убирала двор, помещения, а мы днями, если близко не было охраны

(ведь были и добрые немцы), стояли возле сетки забора, протягивали через сетку руки и просили у прохожих. Люди давали то конфетку, то булочку. Один день остался в моей памяти на всю жизнь. Шла женщина, вся в черном, как сейчас вижу ее: черная шляпка, черное длинное платье, я у нее попросила что-нибудь, она достала из сумки яблочко и дала мне в руку, но яблочко через сетку не прошло, я его уронила. Она достала еще несколько штук и кинула их через сетку, но я же не сообразила отойти подальше и поймать, и, естественно, их похватили другие дети. Я весь день проплакала, мне было обидно, ведь я их выпросила, а мне не досталось.

Много вспоминается случаев, помню, в лагере стояли в очереди за похлебкой, брали и нас, детей, чтобы раздатчик видел количество [членов] семьи. По-моему, у мамы в руках была миска, но немец налил неполную миску, мама попросила добавить: «вот мои «кинтеры»», но он не добавил. Мама обиделась и кинула миску на землю, и мы ушли голодные. Мама ждала вечера, думала, ее расстреляют, она нас не укладывала спать. Но и снова мы остались живы.

И, наконец, освобождение — пришла Красная Армия, нам открыли ворота, и — на вокзал, где по мере возможности нас погружали в товарные вагоны вместе с ранеными бойцами.

Доехали мы до Каменец-Подольского, а дальше разрушена линия, и нас расселили по домам. Мы попали к доброй старушке, у которой немцы угнали дочь в Германию. Там мы жили больше недели, к нам приезжали наши командиры на лошадях, проверяли, не спрятались где немцы. Потом снова в вагоны, и мы как-то быстро доехали домой. В Новую Водолагу приехали где-то к обеду, так как мы жили рядом с железнодорожной станцией, против нашего дома была будочка, где стрелочник переводил стрелки, и мостик из шпал. Когда мы переходили мостик, мама потеряла сознание и упала с этого мостика, оказывается, она увидела вместо дома груду пепла. Немцы подожгли дома через один, наш оказался сожженным. Стрелочник помог нам, некоторые люди вернулись в свои дома, которые уцелели, и мы жили у соседки. Себе строили домик своими силами из самана: прямо на полянке месили босыми ногами глину с соломой, которая очень колола ноги, накладывали в ящички с перегородкой, переворачивали на солнышко — получались плиты. Из них мы построили сарайчик, обогревали круглый чугунок, куда клали дрова, а дым выходил через трубу в окне. Посеяли бурячок, нарежем кусочки и поджариваем на чугунке. Потом ходили на вокзал, где чистились от угля паровозы. Еще паровоз стоит, а мы сапками, горячее, нагребаяем кучку в ведро и домой в чугунок. О хлебе и не думали, уже позже ходили собирать колосочки, хотя нас гоняли объездчики, принесем стаканчик зерен, мама сварит в воде, поделит гущу по столовой ложке в консервные баночки, которые остались от немцев, остальное — водичка. Вот так и жили, когда вернулся папа, построили дом.

Немного о себе: проработала я учителем около 40 лет, из них — 33 года в одной школе-интернате г. Харькова. О том, что я была угнана в Герма-

нию, знали только дети, которым я рассказывала в ночное дежурство. Потом, когда нас признали несовершеннолетними узниками немецких концлагерей, приравнивали нас к участникам боевых действий. Конечно, многое уже не помню, но то, что помню, и сейчас стоит перед моими глазами.

С уважением — Матвеева Л. П.

Никифоренко Мария Антоновна

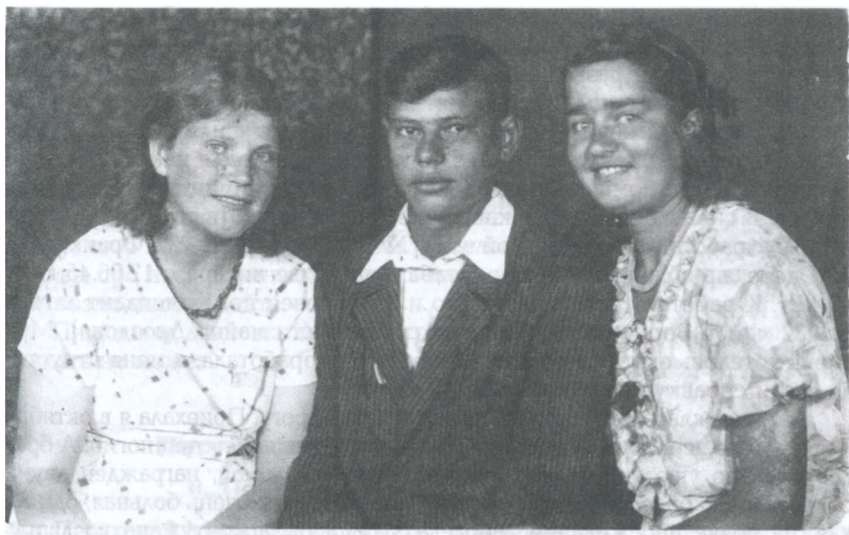
«Когда меня забрали, осталась мама одна...»

Я, Никифоренко Мария Антоновна, [родилась] в начале 1923 г. Была в Германии, забрали в 1942 г. Германия, Дюссельдорф обер Ратинген¹, у хозяина Кемана.

Работала на полях, огородных работах: косили и вязали, пололи картошку, бураки. Нас подгоняли: быстрее, быстрее.

Когда меня забрали, осталась мама одна, просила, плакала: отпустите. Они подгоняли палкой: иди-иди. Сколько слез вылила.

А сейчас живу одна, мне так тяжело, здоровья нет, больна инсультом, а сейчас плохо вижу. Прошу Вас очень, помогите мне. Пожалуйста, не откажите в моей просьбе. Мне 85 лет.

Нікіфоренко М. А. (праворуч) під час перебування в Німеччині. 26.04.1944 р.

¹ Ратинген (Ratingen) — містечко у крайсі Меттманн (Mettemann), за 12 км від Дюссельдорфа (Düsseldorf), земля Північний Райн—Вестфалія.

Отченаш Александра Тимофеевна

«Хочется верить, что фашизма больше не будет...»

Я, Отченаш Александра Тимофеевна, 1924 г. [рождения], проживаю: Харьковская область <адрес>. Жертва фашизма нацистов¹ во время войны и оккупации. По телевизору услышала, не знаю откуда, предложение описать, как [была] принудительно вывезена в фашистскую Германию и как вернулась домой.

Во время оккупации нас искали, находили, избивали и принудительно отправляли в Германию. Так и со мной было: избили и принудительно отправили в Германию. Везли нас товарным поездом, голодными. Привезли на распределитель в Германии в 1942 [или] 1943 г. Из распределителя развозили по всей Германии. Привезли меня и других в город Франкфурт-на-Одере. Поселили в деревянных бараках на этажах. Бараки были колючей проволокой обвиты, и кругом охранники. Водили под конвоем на завод. Водила женщина-эсесовка с плеткой. Если кто слово сказал — била плеткой по голове. Водила на завод и с завода, [работали] с 8:00 и до 20:00. О питании страшно вспоминать. Мы голодали, опухали, климат сырой, еле на ногах держались. И так до вступления нашей Красной армии в город. Когда бомбили, нас выпускали и следили. Завод разбомбили, мы пришли, нас собрали, [чтобы] отправлять в Западную Германию. Я и несколько человек рискнули, ушли в лес, или это «фельды». Нас встретили два разведчика, спросили, есть [ли] кто в городе. Но из города ушли все немцы, пустые дома. Разведчики пошли в город проверить, вернулись и повели нас в город, и следом вступили в город. Радости не было конца. Нас распределили по квартирах, дали нам пайки и попросили кое-где помочь на работе. Мне предложили в штабе в качестве писаря. В справке указано, с какого месяца по какой [в справке указаны данные: «работала при воинской части № 67922, лагерь № 232, Франкфурт-на-Одере, при Учетном Отделе штаба в качестве писаря с 12.06.45 г. по 09.45 г. К работе относилась честно и добросовестно. Комендант лагеря № 232 майор Борисенко; начальник справ. части майор Дроздов»]. Мне очень хотелось ехать на родину. Я немного проработала, и меня отпустили. Дали справку-характеристику.

Дали нам классный² поезд и продуктов на дорогу. Приехала я в октябре месяце, и не верилось, что я дома. Получили извещение: отец погиб. А брат добровольно ушел на фронт в 17 лет, вернулся домой, награжден двумя орденами. Но болел до самой смерти. Мне 83 года, я очень больная, одинокая, на почве переживаний заболела <...> Я была контужена во дворе. Малозрячая, правый глаз совсем не видит, еле пишу от волнения. Прикре-

¹ Так в тексте.

² Тобто не товарний, а пасажирський поїзд, який відрізнявся від інших своїм класом.

пили ко мне соцработника помогать. Убедительно прошу [извинить], что не складно, писать надо много. Я не поняла, откуда было сообщение. Пишу в г. Харьков, Госпром, фонд Взаимопонимания и примирения. Очень благодарна за беспокойство. Но здоровья нет жить дальше. Все на лекарствах.

Очень и очень благодарна за беспокойство.

Жертва фашизма нацистов [так в тексте].

Хочется верить, что фашизма больше не будет, хотя бы для моего поколения.

Отченаш А. Т.

Падий (Колесник) Анна Петровна

«...Работала целый световой день...»

Я, Падий (девичья фамилия Колесник) Анна Петровна, родилась 23 сентября 1925 г. <...> В 1942 г., 19 июля, насильно утнали в Германию, погрузили в товарные вагоны до Харькова, а из Харькова на Брест, на Франкфурт-на-Майне — это распределительный пункт. С распределительного пункта повезли нас в город Кассель. В Касселе бараки, обнесенные колючей проволокой, охраняют немцы с собаками. В каждой комнате по 10 человек. Каждое утро под конвоем водили нас на работу на завод, военный завод назывался «Флюг-моторен»¹, там выпускали самолеты. Я работала на станке шлифовальном целый световой день. По окончании работы под конвоем приводили в лагерь, где раздавали баланду. Поели — и до утра. Утром снова на работу. Тогда, во время войны, это же война, начали бомбить завод. Нас загнали в подвалы, бункера. И так мы прожили до окончания войны. Кончилась война в 1945 г., в мае месяце, нас освободили американцы, и мы прожили до августа месяца, в августе американцы вывезли нас на советскую границу, и мы приехали домой. <...>

Я в настоящее время болею, перенесла инсульт, хожу с палочкой. Хочу, чтоб хоть немного помогли. Хотелось бы узнать, какая у вас цель, что вы про нас вспомнили. Нас осталось очень мало, подружки померли. По возможности дайте ответ.

Пишет под диктовку Анны Петровны соц. работник, так как она сама писать не может.

Петухова (Екимова) Мария Павловна

«...Полетели навстречу своей Родине»

От Петуховой Марии Павловны, год рождения 1923, 24 декабря, проживающей в г. Харьков <адрес>. Сообщаю Вам, что я действительно была утнана на принудительные работы в Германию в 1942 г., 24 августа, из

¹ Див. вище історію К. М. Вакуленко (Бондаренко).

села Мелиховка Староверовского района Харьковской области, в город Росток¹. Жила в лагере «Спортплатц», работала на заводе на Бляхерштрассе, рабочей. На работу нас водили строем, так же строем с работы. Когда разбомбили завод, меня перевели на другой — «Марине»². Там я тоже [была] рабочей, но вскоре разбомбили и этот завод, потом перевели на «верхштрассе»³ — на стройку. Строили бараки. Помню, как только построили первый барак, то сразу перевели несколько человек, там мы жили и продолжали строить.

Но это недолго длилось, ибо фронт приближался, и вот настал тот долгожданный день, когда нас освободили наши Красные войска, и мы ни одной минуты не ждали, сразу же полетели навстречу своей Родине. Шли, просились на попутные машины военные, нас брали, подвозили, а потом опять шли, в общем, кто как добирались до Одера, и там нас остановили, не было на чем нас переправлять, пока сделали понтонный мост. А мы сидели на выжженной чужой земле. «Это место, — нам говорили военные, — это то место, где Власов сдал свои войска в плен». И вот быстро сделали мост, и нас переправили на другой берег. Поместили в какой-то огромный барак, переписали нас, и на другой день нас распределили по несколько человек на квартиры. И стали нас посылать на разные работы. Как это место называлось — я не знаю. Работали, исполняли разные работы, стирали для наших военных, в подвалах перебирали картофель, лечили раненых лошадей. Это я проработала от мая 1945 г. до апреля 1946 г. у русских, но не знаю, то есть не помню, какая часть. И вот такой самый лучший день в моей жизни. Нас забрали на работу кого куда, меня взяли в подвале перебирать картофель. По окончании работы меня привез военный домой, а дома уже многих нет, [одна] женщина говорит, что нет никого, уже все уехали на родину. Я просила шофера: возьмите меня на вокзал. Он говорит, что уже поезда уехали, но я продолжала просить его, все-таки уговорила, и он меня отвез на вокзал. Когда мы подошли к поезду, то он еще стоял. Меня увидели девочки, которые меня знали, все кричат, зовут меня. Подали руки мне, подхватили и внесли меня в вагон, и тут же вскорости отправился товарный вагон, и так я уехала на родину. Родина-то родина, но я сама-одна, потому что я была забрана в Германию из детского дома, мне было неполных 18 лет. Меня взяли добрые люди, я у них прожила несколько месяцев, а потом уехала в город Харьков. Тут я работала воспитателем в детских яслях, и так я начала свою жизнь.

¹ Росток (Rostock) — найбільше місто в землі Мекленбург — Передня Померанія, розташоване на узбережжі Балтійського моря.

² Про роботу на цьому заводі див. також: *Остапенко В. С.* «Я чудом остался жив» // Мы победили смерть. Воспоминания харьковчан — бывших узников фашистских концлагерей / Ред. Э. Г. Альперин и др. — Львов: Кальварія, 2005. — С. 125–127.

³ Нім. Werkstraße — дорога на території підприємства.

Вкратце напишу о своей жизни. Жила я с родителями до 1933 г. В этом же году у меня умирает отец, мать, сестра и вторая сестра, которая только что родилась. В 1933 г. все умерли от голода, осталась я одна. Берет меня государство на воспитание. Учили меня, кормили, одевали, и так я жила, как вам уже известно из моего письма, до самого 1942 г., 24 августа, пока угнали в Германию. В Германии было очень плохо, кормили нас брюквой и хлеб давали черный, четвертушку в день. И обувь давали нам, деревянные колодки. Строем водили на работу и с работы, с собаками. Из-за частых дождей мы укрывались одеялами. Вели на работу очень рано, еще было темно. Я во время пребывания в Германии ни разу у бауэра не работала, а мне уплатили как за сельскую работу, хотя Германия написала, что «покажите документ вашему начальнику, мы вам верим, вашему описанию, где вы были, что делали, что вы многое помните, мы, дескать, не возражаем против выплаты компенсации [как работавшей на промышленном предприятии]». Мало того, что немцы признали, у меня еще свидетели были и есть, которые были вместе со мной. Разве это не доказательство?

Дорогие, кто будет читать это письмо, пожалуйста действуйте доказать правду. Я думаю, что с правдой жить нам станет гораздо легче. Это фото сделано на территории лагеря «Спортплац». Это мы прожили год, Нюсечка — моя подруга, вместе мы были.

М. П. Єкімова під час
перебування у таборі
«Спортплатц».
10.08.1943 р.

[Подпись на обороте фото:

*Нюрочка! Наша юность — словно поезд,
только разница одна:
Поезд мчится — возвратится,
Наша юность — никогда.
Цвети, цвети, Нюсечка,
Цвети — не унывай,
В какой стране ни будешь —
Про меня не забывай, я — про тебя, Нюсечка, никогда.
Юность — пора золотая,
В юности больше резвись,
Юности больше не будет, сколько за ней не гонись.
10/VIII-43 г.
Маруся Е., Нюся Ж.
Муся + Нюся — грузья.]*

Плетнева Татьяна Елисеевна

«По приезду домой считали нас врагами народа...»

Я — бывший оstarбайтер, Плетнева Татьяна Елисеевна. В Германию попала в начале войны. Работала в г. Эрфурт¹,

фирма Шубген,
завод Металлверк,
ул. Мельке-штрассе, 1,
начальник — Вайненгер,
мастер — Шмидт.

Работали по 12 часов за станком. На завод водили шеренгой с полицейским. Жили в лагере за колючей проволокой. Давали кусочек хлеба на всю неделю, но его почти все съедали сразу, и еще баланду. Был страшный голод.

По приезду домой считали нас врагами народа, на работу нигде не принимали.

В настоящее время пенсию получаю небольшую, т.к. ребенок родился у меня с ДЦП, и пришлось ухаживать за ним.

Пришлось перетерпеть очень много горя.

И большое спасибо, и низкий поклон Вам всем, кто об этом помнит, сочувствует и помогает.

С уважением, Плетнева Т. Е.

Плис Анна Петровна

«Вот такая жизнь-история»

Я, Плис (Теслицкая — девичья фамилия) Анна Петровна, 1922 г. рождения, в Германию была утнана осенью 1942 г., домой вернулась осенью 1945 г. в город Барвенково, из которого и увезли в Германию.

Было это так.

В январе 1942 г. Красная Армия освободила г. Барвенково, а я с другими девочками пошла работать в 147-й ППГ. В мае 1942 г. госпиталь эвакуировался в хутор Советский под Лозовой. Оттуда отправляли раненых на восток через Изюм. Но уже 30 июня нас окружили фашисты. Лежачих раненых пристрелили, а остальных вместе с медперсоналом погнали на Харьков.

Когда проходили мимо прошлогодней кукурузы, удалось нырнуть в кукурузные стебли, ударить из плена. Добрались и до Барвенково с сестрой. Но побыть дома довелось всего два часа. Забрал нас полицай Убийвовк

¹ Эрфурт (Erfurt) — адміністративний центр землі Тюрінгія.

в комендатуру немецкую. Били, гоняли отмечаться через каждый час, спрашивали, где остальные медработники. И — Германия. Сразу привезли в распределительный пункт, дали возможность выбрать одну из разноцветных фишек. Я выбрала голубую, и отвезли всех с фишками этого цвета в лагерь «Шутценлатц», около города Геттингена¹. Там всех рабынь еще раз перетасовали: кого на фабрики, кого в поле, кого к домохозяйкам.

Я «понравилась»² фрау Кунце. Так я стала рабой — нянькой ее трех отпрысков шести, четырех и двух лет. Подъем, завтрак, прогулка. На прогулку одеть. Одну, только выведу — а тут дождь, завожу, раздену; снова солнце — снова одевай. И так задержгашься из-за капризов детей, что прибила б. Кроме того, стирка детской одежды, уборка комнат. В 12 спать — уже падаешь, в шесть утра подъем.

Кормили по карточкам, впроголодь. Отпуск давала фрау в воскресенье на два часа: с трех до пяти. Опоздаешь — на следующее воскресенье не отпустит. Одним словом — рабыня.

Но настоящая каторга началась, когда забрали на фронт и малолетних немчиков. Почти всех оstarбайтеров забрали на заводы.

Я попала на завод «Шпиндель и Ное». Там нас было восемь девочек. Точили линзы. Надсмотрщиком над нами старый Фриц. Если сделаешь малейшую неточность — бьет резиновым прутиком по рукам. К вечеру пальцы распухают, а после работы по два часа держишь пальцы под холодной струей [воды].

Работали на первом этаже. Жили, то есть ели и спали, в закрытом помещении. Целую неделю нас никуда не выпускали. В воскресенье выпускали на прогулку на 2–3 часа во двор завода, и снова в подвал.

Утром «чай» и граммов 200 хлеба с 10-ю граммами маргарина, в обед и вечером баланда — одна вода.

Помогли нам выжить один старый немец и девушка. Они тоже работали на том заводе с другими старыми немцами на втором этаже. Их в обед кормили супом с макаронами. Но они весь не съедали. Так девушка сливала остатки в бидончик, вроде для собак. Она приходила из села. Тайком приносила нам в подвал, мы с жадностью съедали, разделив на равные части.

Освободили нас американцы, в основном солдаты-негры.

Сначала поместили всех, кто где ни был, в лагерь какой-то с такими бараками, как в Шутценлатце, но только в другом месте. Там мы жили

¹ Шутценлатц (Schützenplatz) — табір для оstarбайтерів у Геттінгені. Був побудований у жовтні 1942 р. для проживання робітників воєнних підприємств, об'єднаних під назвою «Küchenvereinigung e.V.». Був поділений на жіночу та чоловічу половини, нахолоував близько 20 дерев'яних бараків. 1 січня 1945 р. зазнав нищівного бомбардування, під час якого загинула 41 робітниця. <http://www.zwangsarbeit-ingoettingen.de/texte/schuetzenplatz.htm>

² В оригіналі — підкреслення хвилясте, лапки наші.

около месяца. Кормились тем, что доставали на брошенных немцами складах и усадьбах. Гражданские немцы, особенно те, что побогаче, куда-то удрали.

Помню, мы с ребятами нашли рис, несколько мешков перетянули в лагерь, варили кашу. Там за нами никто не наблюдал.

Потом американцы перевезли всех в Магдебург. Там жили некоторое время на американской стороне. Некоторые американцы подъезжали на машинах и агитировали ехать в Америку. А однажды завезли в какое-то село, закрыли в домах, не выпускали, еду туда привозили. Одним словом, как потом мы узнали, что не хотели нас передавать на русскую сторону.

Однажды проезжали командиры Красной Армии на машине. В одном доме удалось выбить двери и сообщить, где мы, и нас потом перевели на русскую сторону.

Потом я уже под Берлином заболела тифом, лечили в госпитале. И домой приехала аж осенью.

Так хотелось домой на Родину. А на Родине начали проверки, недоверия. Может, и правильно убегали с немцами и добровольно полицаи и всякие прислужники немецкие.

Проверяли долго, собирали всякие сведения, кто есть кто, как попал в Германию. Один следователь собрал все, что надо, написал справку, все спокойно, с уважением.

А тут пришел другой, стал кричать, обзывать грязными словами. Я расплакалась, а потом и сама стала на него кричать, доказывать, что он не прав. И такое приходилось переносить на Родине — недоверие.

Потом пошла работать в школу учителем и поступила заочно учиться. Я перед войной год проучилась в институте. Трудно было, но кому легко было после войны.

Домой вернулась, а хату немцы спалили, как отступали. Дома две сестры живут у двоюродной сестры. Мать у нас до войны померла, а отца мобилизовали на сборку ящиков для патронов. Он был уже непризывного возраста. В 1946 г. приехал и отец домой. По бревнышку, по колышку собрали на мазанку-халупенку. К осени 1947 г. поселились в нее — радости было! Ибо пока строились, жили в землянке. Подросли и сестры. Одна работала сварщиком, младшая училась. Училась и я заочно, окончила институт аж в 1956 г.

Замуж вышла в 1954 г. Родила дочь, вырастили с мужем. Муж рано умер, с войны вернулся с одной почкой, раненый. Сейчас, конечно, на пенсии. Живу в семье дочери, немного присматриваю за правнуком. Внуков вынянчила. Вот такая жизнь-история.

Анна Плис

Севастьянова Мария Георгиевна

Председателю «УНФ
взаимопонимания и примирения»
господину Лушникову И.Н.
гражданки Юрковой Тамары Митрофановны,
проживающей <...>
паспорт <...>
пенс[ионное] удост[оверение] <...>

Заявление

Прошу рассмотреть для выплаты мне помощи как дочери Ostarbeitera — Севастьяновой Марии Георгиевны (ее документы находятся в представительстве УНФ г. Харькова). История моего рождения записана со слов мамы в нижеследующем:

«Я, Севастьянова Мария Георгиевна, использовалась на работах в немецком госпитале г. Ярочин, Польша¹. Госпиталь был предназначен для лечения раненых немецких солдат, поступающих с фронта. В госпитале я работала прачкой, а в разрядку истопником, полойкой, мойщицей лабораторной посуды, но, в основном, прачкой. Когда приходилось работать совместно с мужчинами [советскими военнопленными], один из пленных старался мне всегда помочь в работе и на особо тяжелых участках. Постепенно завязались дружеские отношения. Однажды, совершенно неожиданно, при необычных обстоятельствах, в одно мгновение, состоялось единственное наше сближение, и последнее. Один раз и на всю жизнь. Когда я была освобождена советскими войсками в январе 1945 г., срок беременности составлял 7 месяцев. В феврале 1945 г., после «фильтрации», я вернулась в СССР, домой, а 15 марта 1945 г. у меня родилась дочь. Наши пути с Митрофаном, так звали пленного, разошлись навсегда при освобождении, и нам друг о друге не пришлось больше никогда и ничего знать. Никаких сведений о его жизни мне не было известно. Он был единственным мужчиной в моей судьбе. В свидетельстве о рождении дочери, Севастьяновой Тамары Митрофановны, в графе «отец» всегда значился оскорбительный прочерк. Замужем я так и не была, т.к. в 37 лет от пережитого напряженного страха, физического и психологического истощения у меня навсегда прекратилась функция деторождения. Развал личной жизни был окончательный. Дочь я воспитывала сама, посвятила ей всю свою оставшуюся жизнь. Она успешно окончила 11 классов, затем работа на заводе, и вечернее [отделение] Машиностроительного техникума. На протяжении всего 34-летнего трудового пути она повышала свою квалификацию при ХПИ им. Ленина. Работала инженером-конструктором в проектных

¹ Ярочин (Jarocin) — місто біля Познані (Великопольське воєводство).

организациях города Харькова: «Укрниихиммаше», «Вниителэлектромаше», на велозаводе. Всегда отмечали ее за трудолюбие и добросовестность. С переходом Украины на путь рыночной экономики успешно окончила Госуд[арственный] институт повышения квалификации, получив второе образование и новую специальность бухгалтера-экономиста. Работала 1,5 года в новом качестве на фирме производства автоматических устройств. Сейчас на пенсии. Имеем все документы, подтверждающие вышесказанное.

Так мы с моей дочерью, теперь Юрковой Тамарой Митрофановной, и живем, помогая, оберегая и поддерживая друг друга. Мне сейчас 83 года, ей 55 лет. Она замужем. Имеет двух сыновей и внука. Считаю ее такой же пострадавшей, как и себя, и заслуживающей помощи, как ребенок, неотъемлемый от моей трагической судьбы. Ее появление на свет оказалось радостью для меня и полезностью для общества».

Прилагаю следующие документы <...>

<подпись>

Скотникова (Бондаренко) Роза Григорьевна

**«Но все прошедшее осталось с нами,
его нельзя никак забыть»**

Уважаемые женщины, что работают в отделе Взаимопонимания. Я по телефону слышала о том, что Вы просите, чтобы люди, которые были в Германии, написали Вам о воспоминаниях тех дней, что мы прожили в тех условиях, которые никогда не забываются, и мы всегда будем помнить о них.

Немного о себе. Я, Бондаренко Роза Григорьевна, родилась 28 мая 1925 г. Была вывезена в Германию 23 апреля 1942 г. Посылаю Вам свои воспоминания не в прозе, а в сложенных стихах. Может, они будут непонятны Вам, но я много пишу так своим друзьям и тем, кто был со мной вывезен в Германию. Многих уже нет в живых, но я вот осталась одна. О тех, кто жил рядом со мной. Это Елисеева Антонина Ивановна и Шевченко Валентина Федоровна. С этими я была в лагере в городке Кальбе-Заале¹, работала на химической фабрике. Жили в бараках, на территории этой фабрики был лагерь. В лагере были из Харькова, из Киева, а также из Киевской области. Были смоленские (это семейные), их гнал немец, когда отступал, они поступили к нам в лагерь в 1943 г. осенью. Хотела бы знать, живы ли те, что из Харькова: Назаренко Миля, Белоусова Галя, Гапоновы Зоя и Зина, Мимустина Зинаида, Глущенко Клавдия?

Вот то, что о них я помню и написала. Если будет из всего, что я написала, что-то приемлемо, то я буду рада.

Я не писала подробности нашей жизни, за что мы получали штрафы. За это понес наказание наш Александров Аркадий Александрович, кото-

¹ Кальбе на р. Заале (Calbe/Saale) — місто у Зальцландкрайсі, земля Саксонія-Ангальт, розташоване за 25 км від Магдебурга.

рого судила тройка, я и еще Валя и Зоя ездили в Киев на суд как свидетели в 1950 г. Он был надзиратель над нами, его сын был переводчиком. Ему дали 25 лет, а сын даже был как свидетель.

*С уважением к Вам,
Скотникова*

Р. S. В моей жизни очень много горя: умер муж, умер сын, умерла невестка, и внучка погибла на транспорте. Это старшего сына. Вот старший сын живет со мной. Мой адрес <...>

Воспоминание о Германии

Мне было 16 лет, когда меня забрали
И вывезли товарным поездом туда.
Душа моя горе с детства познала,
Ведь сиротою была я.
Впереди неизвестность ожидала,
И было страшно мне тогда.
И в майский день 1942 г.
Попали мы туда.
Где нас тяжелая работа ждала,
Суровая судьба нас ожидала
Изголодавшие в войну,
Вонючей похлебке мы рады,
Не зная, что ожидает
Нас впереди.
Не испытали жизни мы,
И на судьбу мы не роптали,
И ожидали то, чего не знали,
Все еще было впереди.
Страна моя, Родина моя,
Где Война вихрем бушевала,
Где смертью храбрых падали бойцы,
Мои ровесники, а я страдала,
Ничем помочь им не могла.
Что ожидало нас, всех возрастов людей,
Которых забросила судьба,
Где жизнь во страхе протекала,
Но время шло, оно на месте не стояло,
Шла Война, о ней мы помнили,
И каждый день вспоминали.

Шел 43-й год

Под звуки лагерного свистка
Нас подымали, на перекличку шли,
Где нас считали и на работу отправляли,
А как хотелось кушать нам.

10-часовий рабочий день долго продолжался,
150 грамм хлеба и пол-литра похлебки
Давали нам, но мы не умирали.
Нас было 26 в бараке том.
Девчонки, женщины из разных городов.
Двухъярусные нары, соломенный матрас,
Полно клопов — нас не смущало.
Нам нужно выжить, и мы страдали,
Несладко было нам.
Но мы терпели, надеялись, вот придет конец.
Но до конца было много еще дней.
Страдания наши, наложенные «штрафом»,
Нас не пугали. Чтоб быть живым и выжить нам,
Мученья эти мы терпели.

Шел 44-й год

Война шла где-то рядом.
Мы видели, но мы молчали.
Ведь жалко было тех людей, что были рядом с нами.
Немцы — они были старики,
Всю молодость Война забрала,
Вести от стариков мы получали,
Что войне конец близок.

Шел 45-й год

Все конца мы ожидали,
Мы верили, но бомбежки
И здесь нас доставали.
От бомб, что падали,
Мы не пострадали,
И счастье было в том,
Что живы были мы.
Пришла весна, повеяло теплом,
И что-то роковое ждало нас.
Апрель был месяц,
Последний месяц
Наших надежд.
Гремело все вокруг,
Земля качалась под ногами,
Нас выгнали из лагерей,
И вместе всех собрали.
Хотели потравить,
Но не успели.
Союзные войска вовремя пришли
И нас от гибели спасли.
Конец войны был где-то рядом,
И в майский день 45-го года
Пришел конец войны.

Все друг друга поздравляли,
Обнимали, плакали, что живы
Остались мы.
Освободили нас и в лагерь
Снова отправили.

*Лагерь в городке Кальбе/Заале
Химическая фабрика
Бондаренко Роза Григорьевна*

Воспоминания

Друзья, подруги, дорогие, я помню вас.
А вы, наверно, позабыли,
Как мы когда-то
Встречали наши дни рожденья на чужбине,
Вспоминая Родину свою, и все мечтали
О возвращении домой,
Все это уже в прошлом.
Я знаю, вас осталось так немного,
Ведь многие покоятся на свете ином.
Прошедшее стоит передо мною,
И вспоминаю вас я иногда,
Не забывая то, что было с нами.
Мне уж много лет,
Возврата к прошлому нет,
Одни лишь горькие воспоминанья
Остались в душе моей.
Как хочется увидеть вас,
Поговорить и пообщаться с вами
О тех прошедших днях,
Что происходило с нами.
Прошли наши годы молодые,
И стали мы старухами седыми,
Но все прошедшее осталось с нами,
Его нельзя никак забыть.

Сохранич (Шемигон) Клавдия Ивановна

Воспоминания остарбайте[ра]

Мне тогда было неполных 16 лет. Город Змиев Харьковской области, поселок был Замостье. В 1942 г., в июне, пришел отец моих подруг, он был старостой. Принес повестку: явиться к 9 утра в школу с вещами. Когда я пришла, мне сказали, что «поедете под Киев на прополку бураков». Когда мы приехали в г. Харьков на биржу, было очень много народу. Из нашего района были девочки, я их очень держалась, чтоб быть вместе, были

Під час перебування на фабриці Шмідта в м. Рула. У першому ряду справа наліво: перша — Шемигон К. І., третя — Лубенська Н., далі — Майборода С., Омельченко І., Майборода Н.

слезы, крики и все возможное. К вечеру нас построили с охраной и отправили на вокзал. Там нас погрузили в товарные вагоны, которые были переполнены, негде было стать. Кто как — к стенке прислонился, кто на пол садился, и т. д. Вагон был с одним окошком, и то под решеткой, открывали вагон только на остановках, и то редко. Мы ждали, что едем до Киева, но солдаты сказали: едете на работу в Германию. Так мы двигались. На границах по дороге нас отправляли в бани, чтоб не везли грязь.

Приехали в большой город на угольный склад, дышать было нечем от раскаленного угля. Там нас распределили. В дороге нас кормили: какая-то баланда и сухарик. Нас отвезли в город Сеебок, но мы там не видели города, был лес и большая новая фабрика в несколько этажей. И несколько рядов бараков на два входа, отгороженных колючей проволокой: на одну сторону болгары, сербы и другие, а по другую сторону — украинцы. На этой фабрике мы пробыли мало, и нас строем отправили на другую — фабрику Шмидта, в город Ругла, район Эйзенаха¹, обл. Эрфурт². Это был небольшой город, в яру, по одну сторону гора, и лес по другую — бежать некуда. Фабрик и заводов было много. Бараков было много, но не очень длинных. Было много военнопленных, итальянцев и других, работали

¹ Айзенах (Eisenach) — місто в землі Тюрингія.

² Очевидно, йдеться про м. Рула (Ruhla) — місто в крайсі Вартбургкрайс (Wartburg-kreis), земля Тюрингія.

в шахтах и под землей. Фабрика Шмидта была неновая, закопченная. Мы работали день или ночь, водили на работу с охраной и с собаками. Работали в паяльном цехе, запаивала какие-то части к снарядам. В цехе стоял тяжелый воздух, дышать нечем, рабочих-немцев в цехе не было, только один подходил и смотрел, как работаем. Кормили брюквой в основном, и 1 кг — буханки на неделю, давали на двоих. Жизнь ухудшалась, связи с Харьковской областью прекратились. Мы знали, что наши войска двигаются вперед. Мы знали, что эта часть снаряда, которую мы делаем, убивает наших отцов, братьев и сестер. Если ты не можешь выходить на работу и остаешься в лагере, то тебя ждет крематорий, там, где дымится день и ночь высокая труба. В нашем лагере была мама с дочкой Женей, мама ее не могла два дня выйти на работу, так ее увезли без возврата. Как мы плакали, [потому] что это ждет нас, каждого. Так это и повторялось. Это страшно все вспоминать. Как дальше быть?

Наш старший над лагерем умер, очень был злой, он был раненый, и его сын пришел с фронта, из-под Сталинграда, без ноги. Мы с подругой Шурой Майбородой решили убежать из лагеря. У меня сердце стало болеть — в цехе одна копоть, у подруги [проблемы] с легкими. В начале 1944 г., в апреле, мы потихоньку вышли из лагеря в чем стояли. Поехали в город Эйзенах, там взяли билеты на Эрфурт. Когда мы ночью приехали в город, была страшная бомбежка, город горел. Нам встретились Петро и Иосиф, они были с Западной Украины и передвигались по Германии свободно. Они нам взяли билеты на город Санкергаус¹, мы об этом городе слышали. Дали карточки на хлеб. Так после отбоя мы поехали в город Санкергаус. Когда приехали, мы не знали, как дальше быть. Солдат, полицей, вокзал, шум, грохот, все о войне. Дальше ехать к фронту сложно, билет не могли взять. Так мы решили пойти на биржу в этом городе. Мы поняли, что им не до нас. Когда мы пришли на биржу, там принимал поляк. Мы ему все рассказали, что работали у немецких солдат на кухне во Львове, они взяли нас с собой, а когда приехали в город Эрфурт, то была бомбежка, и они нас бросили. Поверил он нам или нет, но все записывал, фамилии мы ему сказали другие: Закревская Анна и сестра Закревская Марусия. На бирже была большая очередь. Поляк очень долго нас спрашивал и решил: «Ждите в коридоре, я вас определю к хозяевам в деревню Гольдсштейн». Через пять часов за нами приехала на телеге полячка. Подругу мою Марусю отправили к одной хозяйке. Работа была тяжелая, доить много коров, кормить свиней, а потом в поле, руки у нее постоянно болели. Я работала у другой хозяйки. Мне приходилось утром вставать и носить в четыре больших котла воду, ведра были деревянные, и носить [можно было] только по два ведра. Это очень тяжело поднимать и выливать в котел. Затем под котлами разводила [огонь] и нагревала. После этого — мыть полы в доме, посуду, и — в поле. Но как ни тяжело — мы на свежем воздухе, и не делаем снаряды, которые убивают

¹ Очевидно, йдеться про місто Зангерхаузен (Sangerhausen) — місто, адміністративний центр крайсу Mansfeld-Südharz, земля Саксонія-Ангальт.

наших. Но жизнь в деревне тоже нелегкая. Когда проходил по деревне полицейский, или во двор к хозяйке, то ноги подкашивались, и каждый раз я думала: это идет за мной, и каждый раз в голове было: нас ждет крематорий, концлагерь или электрический стул, это над нашим народом проводилось. Так мы прожили в страхе. Так мы прожили во страхе все три года.

Нас освободили в деревне Гольдсштейн американские войска в 1945 г., 13 апреля. Спустя несколько дней ни одного невольника не было, все сбежали кто куда. И мы с подружкой решили идти в город Эйсleben¹, это было километров семь. Мы пришли, нас зарегистрировали по нашей родной фамилии и имени. Народу было тысячи, и каждый старался быстрее возвратиться домой. Но был порядок, объявляли, куда и какой народ будут отправлять. Сколько мы были на бирже этих лагерей [т. е. на сборном пункте] — не помню, не то 10, не то 15 дней. Тогда отправляли на машине до границы, встреча с нашими войсками на речке Эльба. Передавали нас очень строго: записывали точную фамилию и откуда. Это сколько было радости, до слез. Когда нас приняли, то погрузили на машины и от границы отвезли километров 10. Затем мы шли пешком, потихоньку двигались большие колонны, были привалы в лесах, в посадках, где были воинские части, то нас кормили. Но мы очень были рады, что нас освободили, мы все понимали, сколько крови наш народ пролил, сколько погибло нашего народа. Когда мы приехали домой, и я узнала, что мой отец погиб в 1943 г., я очень плакала, теряла сознание [из-за того], что это снаряды, что мы делали, они убили моего отца, дядю, брата и многих моих близких. Затем пошла другая жизнь: если ты был в Германии — то на работу посылали, на стройку, паспорт не давали определенное время, считали нас по-разному — как изменников и т. д. Они же знали, что мы ехали принудительно. Мы были несовершеннолетние. Так и приходилось в городе Харькове разбирать завалы, участвовать в стройке Южного вокзала и других домов. Работали по 10 часов. Но знала, что наш народ освободился от черной чумы, от рабства, что мы видели в той далекой Германии. Я так осталась страдать больным сердцем.

Вот такие мои воспоминания.

Шемигон Клавдия Ивановна (сейчас Сохранич К. И.)

15 марта 2008 г.

Старих (Гриценко) Марія Данилівна

«Дитинство в голоді, юність в голоді і в неволі...»

Добрий день!

Пише Вам Старих Марія Данилівна (дівоче [прізвище] Гриценко), 1926 р. народження. Вивезли мене в Німеччину в 1942 р., у червні місяці. Було мені 16 років. Везли нас в телячих вагонах закритих. Їли те, що з дому взяли

¹ Айслебен (Eisleben) — місто в крайці Mansfeld-Südharz, земля Саксонія-Ангальт.

з собою. Коли привезли в Німеччину, пройшла три табори, поки потрапила в місто Нюрнберг¹. Робила я на фірмі «Норіс». В 1943 р., восьмого березня, місто сильно бомбили, і фірма, де я робила, згоріла. Нас, робочих, перевели до іншої фірми. Тільки вона знаходилась під землею. Там я проробила до кінця війни. Звільнили нас американці 19 квітня 1945 р.

Робили під землею, з 7 ранку до 7 вечора, по 12 годин. Ідеш на роботу — темно, і з роботи — вже темно, так більше ніж півроку світу божого не бачили. Водили нас на роботу та з роботи німці строєм.

Жили в таборі². Табір був великий — дерев'яні бараки, називався табір «Русен Візе». Зімою холодно, все ганчір'я на себе постягуєш [понадягаєш], щоб хоч трохи зігрітися. А за їду і балакати нічого. Отримаєш баланду, а на дні миски пісок. З осені 1944 р. місто Нюрнберг стали дуже бомбити, бомбили більше вночі. А з весни 1945 р. і вдень, [і] вночі. Лежиш, трусишся — чи виживеш? А вдень на роботі сидиш за станком, а земля труситься від бомбощки, не знаєш, чи живий вийдеш із цього тунелю. Місто все було розбомблене, а 19 квітня 1945 р. нас звільнили американці.

Підгодували нас трохи, а потім вивезли до якогось воєнного містечка, туди звозили остарбайтерів. Там нас тримали більше місяця. Годували непогано, а потім вивезли і передали нашим військам у перевалочний табір.

І тут почалося: годували, як зрадників батьківщини. Табір великий, обгороджений колючим дротом. Нас, остарбайтерів, мабуть, звозили з усієї Німеччини. Жили під відкритим небом. Середина літа. Спали на голій землі, стягували усе, і ганчірки, дошки, що залишалися після вивезених остарбайтерів. Потім нас, чоловік 80, посадили в машини і вивезли. Привезли десь у Західну Польщу. Село, куди нас привезли, було пусте, людей не було, і в інших селах теж. Червоноармійці казали, що тут жили німці, і їх виселили. [Ми] косили, в'язали, молотили; командували нами червоноармійці. Коли закінчилося збирання врожаю, нас посадили на машини і привезли до невеликої залізничної станції, висадили і куска хліба не дали на дорогу. Коло цієї станції проходили ешелони з солдатами, ми просилися, і нас підбирали. Так я добралася до батьків у Полтавську область, місто Семенівка Семенівського району. Звідки й виїхала з Батьківщини під час війни.

Тут — я повинна в триденний строк з'явитися до міліції. Майже три місяці мені треба було ходити до міліції на допити. Все допитували, як забрали в Німеччину, в якому місті робила, що робила. Потім дали довідку за місцем проживання замість паспорта.

Там, де мої батьки жили, був цукровий завод «Весело-Подольнянський», і я пішла найматися на роботу. Начальник відділу кадрів, єврейка, прямо сказала: «Мы изменников Родины не берем на работу», навіть вантажником на кагати бурячні не взяли. А сама [начальник] із сім'єю за Уралом всю війну прожила. Не бачила, що таке війна, як бомблять, як на вулицях

¹ Нюрнберг (Nürnberg) — місто в землі Баварія.

² В оригіналі тут і далі — лагерь.

трупи валяються. І яка я зрадниця, коли тільки закінчила школу? 22 червня 1941 р. почалась війна, а 20 липня 1941 р. уже німці були в Дніпродзержинську. Мені 82-й рік: дитинство пройшло в голоді, бо в 1933 році, в колективізацію, батьків розкулачили, все вивезли. Брату було 2 роки — з голоду помер, а ми: два брати старші — одному було 12 років, другому 10 років, а мені 7-й — дистрофіками були, шкіра та кості були, заново ходити вчилися. Покійниця, мама наша... посіяне було озиме жито. Коли стали зерна тугенькі, так вона вночі ходила колоски зрізала, окропом обдавала, робила щось подібне до киселю, цідила, так нас від смерті рятувала. А прийшла війна, забрали братів на війну: один 1921 р. народження, другий 1923 р. Тільки в 1943 р., як німці відступили, прийшли похоронки. Отакі пройшло життя. Дитинство в голоді, юність в голоді і в неволі, а старість в болячках, а лікуватися, як кажуть, «дорого».

*Такі доживаю віку!
До побачення.*

Стасенко Лидия Василь[е]вна

«Жили в лагере...»

Я, Стасенко Лидия Васильевна, родилась 30 апреля 1927 г. в селе Старый Мерчик Богодуховского района. 14 июня 1943 г. была угнана в Германию, ночью, облавой. Там я работала на фабрике «Кизерлинг», город Оликс, фрезеровщицей. Жили в лагере, бараках деревянных, спали на деревянных нарах. Матрацы и подушки были набиты стружкой, ходили на работу в спецкостюмах и деревянных колодках — так называемых шугах. Кормили почти [только] брюквой, кольраби, шпинатом. Хлеб, и давали на неделю такую булочку, как у нас сейчас сайки, а в субботу дополнительно такую булочку на трех человек.

Освободили нас американцы 15 апреля 1945 г., и вернулась домой в сентябре 1945 г.

Стойко (Мироненко) Ганна Федорівна

«На фабриці працювала токарем...»

Я, Стойко Ганна Федорівна, <телефон>. Дівоче прізвище — Мироненко Ганна Федорівна. Народилася у Новій Водолазі Харківської області 4 лютого 1925 р. Була примусово вивезена до Німеччини в місто Аугсбург¹, на фабрику воєнну «Келлер»², власник фабрики — пан Кнапик. На фа-

¹ Аугсбург (Augsburg) — місто в Баварії.

² Сучасна назва підприємства — «Keller und Knappich Augsburg» («KUKA Roboter GmbH»). Підприємство було засноване ще у XIX ст. і виготовляло системи освітлення

бриці працювала токарем, потім фрезеровщиком. Проживала в таборі в бараках. На роботу і з роботи водили під конвоем — поліцей. 28 квітня 1945 р. була звільнена американцями, які передали нас Радянським вій[сь]кам, де пройшли перевірку, після чого були направлені за місцем проживання. Весь час після звільнення проживаю в <адреса>, прописана по вулиці <...>, в чім і розписуюсь 14/2 лютого. Телефон мій <...>.

Потребую допомоги.

Стойко Г. Ф.

Я самотня, чоловік помер.

Дітей нема і не було.

Прошу не відмовити в моєму проханні.

Стойко Ганна Федорівна

Таратутина Лариса Валентиновна

**«Сколько было радости и слез,
когда закончилась война...»**

Я, Таратутина Лариса Валентиновна, родилась в г. Харькове 6 октября 1924 г. Нас угнали в Германию в город Бремен на шерстяную фабрику. Жили мы на фабрике в одном цеху. Наша жизнь была очень сложная, ужасная. Нам сразу отпечатали наши пальцы всем¹, и дали нам номера и «ОСТ», чтобы мы пришли на всю нашу одежду, и ходили на работу в ней, это в нашей всей одежде, какая у нас была только. Спали мы на нарах, выдали нам брезентовые мешки спать, и больше ничего. Дали нам брюки и куртки, и так мы приспособливались, спали. В этом цеху окна были на потолке, и тут же был туалет, был маленький дворик при цеху. Выходные дни — был один день, нас выпускали на час погулять, дворик был обнесен в три ряда колючей проволокой. Нас проверяли два раза в день, считали нас по нашим номерам эсесовцы с собакой. Это была наша проверка. Утром давали хлеб граммов 200, в обед миска супа из брюквы, и вечером миска супу из брюквы — вода, никакой крупинки не было. Ходили мы — держались друг за друга, не было у нас сил ходить. Нас разводил всех по цехам, кто где работал, эсесовец. Так мы и выживали кое-как.

Уже ближе к концу войны к нам в цех упала бомба (где мы жили, было убежище), и нас много погибло, но я как-то осталась в живых, но вся была поцарапанная, вся в пыли, испуганная. Как-то нас собрали, [тех], кто остался в живых, и повели в какие-то бараки, была большая охрана [из] эсесовцев. И в скором времени окончилась война, открыли железные

вулиць та побутові прилади. З 1936 р. — займався виготовленням обладнання для контактної зварювання, а також металеві контейнери. Під час Другої світової війни було мілітаризоване.

¹ Тобто взяли відбитки пальців.

двери и сказали: «Идите, вас будут отправлять домой». Сколько было радости и слез, когда закончилась война, наши мучения закончились.

Всего не рассказать и не описать, сколько мы перенесли горя и страдания, все это пережили. Много я позабывала всяких страстей. Большое вам всем, кто заботится о нас, спасибо, спасибо, спасибо большое.

Титар (Тригуб) Надія Минівна

«Тяжко, тяжело згадувати все те, де пройшла наша молодість»

Я, Титар Надія Минівна (дівоче прізвище Тригуб), народилася у 1925 р., в Київській області, Дубичанському районі, с. Лебедівка. У 1934 р. моїх батьків переселили до Харківської області, Коломацький район, с[мт] Коломак, де проживаю і зараз. У 1942 р., в квітні місяці, мене утнали в Німеччину. Погрузили в товарні вагони, під охороною солдатів привезли на пересильний пункт, не пам'ятаю точно, Кутенгаун чи Данціг¹, де всім відрізали коси. Потім привезли на якусь станцію (я не пам'ятаю назви), висадили з вагонів. До нас підійшли баури і стали нас вибирати, яка кому подобається. Я була між ними наймолодша. Тому мене всі залишали, я стала плакати. Тоді до мене підійшов один уже старий баур, що знав говорити по-польськи. І сказав: «Чого ти плачеш?». Я кажу: «Я плачу, що залишаюсь сама». Він каже: «Не плач, я тебе візьму. Я бачу, що ти добра, бо плачеш».

Привіз мене додому. Показав усю роботу, яку я повинна була робити. Це була дуже тяжка робота на мої роки. Вставати о 4-й годині ранку, подоїти вісім корів, напоїти вісім телят, погодувати свиней, наготувати свиням (зварити дві цеб[ерки] картоплі), це все до сніданку, а потім ідеш на поле полоти, в'язати збіжжя в жнива, ну взагалі всі роботи, які були по ходу. Це все до обіду, а у обід всю роботу вправиш і знову, після обіду теж робота до вечора. Годували погано: хліба 200 гр вранці і чорна кава — це сніданок, а обід — картопля, бруква.

Мені було дуже тяжко, коли стала доїти корови, попухли руки, так що я два тижні нічого не могла взяти в руки, а треба було все одно робити. За роботу нічого не платили. Ходити не було в чому, на ноги надівала дерев'яні клумпи, якими оббивала до крові ноги. Спала в комірчині, яка не опалювалась. Вихідних ніколи не давали. Треба було все перепрати у вихідні. І так з чотирьох годин ранку до 11-ти годин вечора я працювала в баура до березня місяця 1945 р. Після цього мене (коли баури евакуювались) здали в табір, який збирав усіх нас і відправляв далі від фронту. Гнали нас до Балтійського моря, де хотіли вивезти десь. Загнали на півострів Хіля, що на Балтиці. Але нас не встигли вивезти, бо наші розбомбили пароход, ми розбіглися по лісі і ховались, голодні, їли гнилу рибу після бомбардування.

¹ Данциг (Danzig) — німецька назва польського міста Гданськ (Gdańsk), що розташоване в Поморському воєводстві. В оригіналі — Данцік.

1945 р., 11 травня нас визволили наші. Тяжко, тяжко згадувати все те, де пройшла наша молодість. Нехай Бог ніколи не дає таке пережити нашим дітям і внукам.

*З повагою до Вас, Н. Тутар
Вибачте, що погано пишу, вже погано бачу.*

Трущенко (Шевцова) Раиса Ивановна

«Меня взяла хозяйка домработницей...»

Я, Трущенко (девичья [фамилия] Шевцова) Раиса Ивановна, 18/V-1925 г. рождения, уроженка с. Петровское Балаклейского района Харьковской области.

До 1933 г. жила в г. Изюме Харьковской области. В 1933 г. пошла в школу, но не окончила — началась война. До 1942 г. Изюм был занят нашими войсками, затем были бомбежки, и заняли немцы. В мае 1942 г. была очень большая бомбежка, около двух недель, направление Изюм — Барвенково, и я была слегка ранена за ухом в голову и в ногу. Мне оказал помощь фельдшер Паторжицкий, наш местный. Но, несмотря на мое ранение, комиссия немецкая признала меня здоровой, и в августе 1942 г. я получила повестку явиться на такое-то число, прибыть на ж[елезно] д[орожный] вокзал для отправки в Германию, с продуктами на три дня. Меня в сентябре 1942 г. провожали мама и сестра, а брату было три года. Идем мы троим и думаем, куда идем, и что будет завтра, и, потом, не знаем, будем ли мы живы. А мама мне говорит: «Ты, Рая, слушайся, а то это немцы — наши враги, пуля в лоб, и все». Пришли на ж[елезно] д[орожный] вокзал, стоит товарняк, немцы с автоматами и собаками. Грузят в товарные вагоны: ребят в одни вагоны, а девочек в другие. Плач, крики матерей, девочек и ребят, кто упирается [из] матерей — тут же стреляют, матери плачут над убитыми. Их отгоняют охранники. Это просто ужасная обстановка. Поезд тронулся, матери бегут по рельсам.

Через месяц получают письмо от Раи. Ехали — были и бомбежки, и ночью ехали, и днем. Нам было по 14–15–16 лет, оторваны от дома, везут в чужую страну. Я ехала из дому с подружкой по переулку Олей Курочкиной. Во Франкфурте нас разделили, меня взяла хозяйка домработницей, а Оля попала на завод. У хозяйки я жила отдельно в летней кухне, не с хозяевами. Семья была из четырех человек: муж, жена и двое детей. С ними общаться было трудно, язык я не знала, хозяйка объясняла на руках, бывало, не пойму — так она меня тряпкой била. [Я] убирала, стирала, полола грядки, как показывал хозяин. В воскресенье хозяева отдыхали, а меня заставляли готовить кушать.

Хозяйка дала мне свое старое платье, смотрела мне в голову, нет ли у меня вшей, лечила мою рану, чтобы не заразиться. Одежда была старая, а куда деваться. Через месяц я стала ходить с хозяйкой за костями на завод два раза, а потом стала ходить сама. У них была большая немецкая овчарка.

Это был город Тегель, пригород Берлина. Крутом были чужие немцы. Кормила меня хозяйка плохо. Собаку лучше кормила, чем меня. Но другим девочкам на работе было еще хуже. Я стала приносить девочкам то хлеба кусочки, то еще что-нибудь. Кормили на заводе — баланда с брюквой. Немцы на заводе поглядывали и по-своему разговаривали, и, видимо, сказали моим хозяевам. Потом моя хозяйка стала меня осматривать и стала забирать кусочки хлеба и говорить: «Что ты, голодная?». Я молчала.

Затем меня хозяйка отправила на какой-то завод (у нее я пробыла где-то около года). [Согласно справки, Раиса Шевцова с 27.01.1944 работала в Берлин-Виттенау (около Берлин-Тегеля) на фирме «Алькетт» (ООО «Альтмеркише Кеттенверке»)]. Потом стали часто бомбить русские. Хозяева убежали в бункер, а меня оставляли дома. Крутом рвались бомбы, снаряды, налеты самолетов, страшно. Я тоже стала убежать в бункер. *В одну из бомбежек мы в бункере встретили русскую разведку из трех человек. Это были русские солдаты, они нам приказали, чтобы мы их не выдали. Одна из русских девчат стала бежать за ними, они ей машут: назад! Бомбежка, освещают прожектора, лежат, затем бегут солдаты, а она за ними. Очень было опасно. Рискованно, но она (Настя, так звали девушку) и прибежала в разведроту¹.* А я пришла к хозяевам, стала открывать калитку, она автоматически закрывалась. А она не открывается. Хозяин был дома, затем он мне открыл и стал бить меня по лицу за то, что я ушла в бункер, надо было быть дома.

Не помню, кто нас освободил, шли жуткие бои около Берлина. Я спросила русских солдат, как добраться до вокзала. Очень тяжело добиралась до Харькова. В Змиеве на нас напали какие-то воры, порезали сумку. Вот так я и добралась до Изюма. Вышла замуж, родила двух дочерей, они живут в России. Муж умер в 1975 г. Я сейчас проживаю одна, за мной ухаживает моя соседка и сестра. Мне уже 83 года, больная, очень много разных болячек, плохо вижу. Получаю пенсию за мужа. Хочу, чтоб и моя история попала в книгу. Пишу очень кратко, уже и не помню многое. <адрес>

Трущенко Р. И.

Федотова (Котова) Евдокия Сергеевна

«Вставала рано я и ложилась поздно...»

[Я], Котова Евдокия Сергеевна, была вывезена по мобилизации в Германию 8 июля 1942 г., в город Иоганесбург. Освобождена была 16 января 1945 г. Работала у хозяина. У него было много земли, и звали его Крюгер. У него было четыре сына. Работы было много, и скотины было много. Вставала рано я и ложилась поздно, но по харчам не обижали. Но все равно домой хотелось скорее.

¹ Виділений фрагмент, очевидно, відноситься до пізнішого періоду, коли Р. Шевцова вже перебувала в таборі фірми «Алькетт».

А сейчас нахожусь дома, [я], Федотова Евдокия Сергеевна, имею двоих детей, и [есть] внуки и правнуки. Работала в колхозе, и на Плиточном заводе прессовщицей. И уже старость подошла, и заболела, была операция, и не одна, желчь удалили и грыжу. И сейчас глаза плохо смотрят, и ноги не слушаются, ходить не хотят. И руки тоже болят, простите, что плохо написала, я здоровье в Германии оставила.

Федотова Е. С.

Фортус Светлана Абрамовна

Биография

Я, Фортус Светлана Абрамовна, родилась в г. Харькове. Моя дата рождения 21 января 1937 г. Моя мама — Шевченко Антонина Алексеевна, 1910 г. [рождения].

Когда началась Великая Отечественная война, я с мамой была вывезена из г. Харькова в Германию. Я и мама были отправлены в немецкий лагерь, где ее заставили работать. Я была возле лагеря без присмотра. Недалеко от лагеря находился лес. Возле леса были землянки. Ночью был налет, и лагерь сгорел. Я с мамой не спала, и мы выбежали, не чувствуя ног. Бросали на землю зажигалки, освещали дорогу прожекторы. Я с мамой падала на землю, прижимаясь телом к земле. Мы побежали к землянке, и так мы были спасены.

Когда рассвело, возле нашей землянки стояли американцы и очень дружно и вежливо что-то говорили по-американски нам. Война закончилась, я с мамой пешком дошли до реки Эльбы. Так закончилось мое детство, и я с мамой вернулась в г. Харьков. Я пошла в школу. И так закончилась моя биография.

Харченко (Сальтік) Ніна Остапівна

«...Про давно минулий наш молодіжний "рай"»

Добрий день, шановні працівники Держпрому!

На Ваше прохання (звернення до народу) оstarбайтер[ам] надіслати до Вас спогади про давно минулий наш молодіжний «рай», який досі дається взнаки, особливо у здоров'ї, а пенсії недостатньо так прожити і оплатити квартплати, а тут ще потрібні й ліки, на які вже не вистачає пенсії.

Я, Ніна Остапівна Харченко (дівоче прізвище Сальтік), народилася в селі Ново і ванівка Лозівського району Харківської області. Навчалася з сестрою Надією (ми близнята) в Лозівським робфаці [робітничим факультеті], кінчали в 1941 р. Випускний був під звуки фашистських літаків і шаленого бомбардування. Наше село недалеко від Лозової, тому в радіусі 40 км забрав фашист старих і малих, вузлова станція у нас у Лозовій,

тому фашистові дуже повезло. Писати можна цілу біблію¹, але що це дасть? Лиш цим людям² туту на серце та біль. Дуже часто у нас брали людей до Німеччини: як тиждень почався — забрали, на другий тиждень новий список уже не було з чого вибирати.

У перший набір ми з сестрою двоюрідною Марусею взяли солі і кропиви на комісію, яку проходили в місті Харкові (докладно описувати не буду, бо можна біблію скласти). Я з Марусею пошкрябала руки, натерли сіллю і побили кропивою. Це був страх — руки пухлі, і кров тече, але лікарі були місцеві (харків'янки), дивилися на нас. Як не було, але ж дали довідки [про звільнення від мобілізації] нам на перший тиждень (олівцем написали), і сказали нам: «А там, дівчата, як хочете» (в той час були хороші наші люди). По приїзді в Лозову ми пішли до хазяйки, де ми з рідною сестрою були на квартирі. Олівцем написане все зітерли і написали таких хвороб, що до 1943 р. рятувалися.

Другий набір. Привезли нас на воєнбуд, перед комісією я напилася вареної юшки з тютюну — Боже, рвала і світу не бачила, і качалася по тій цементній долівці, але ж перемогла — додому.

Третій набір. Вели до воєнбуду в шерензі, і я дійшла до півдороги, вийшла з лави давай бігти назад, аж у очах жовтіло, і у Лозовій у тітки знайомої прожила тиждень. За тим пішла додому.

Четвертий набір — на комісії мені подруга по партії сказала: «У мене є трішки каусника³, тільки тобі і мені», але я візьми і натерла коліна і вище колін тим каусником, і на комісії мене комісують, але ж біля столу, чоловік через чотири, я вийшла надвір, а тут де не візьмись німець височенний з кокардою, нас усіх від столу [геть]і кричить: «Німецький доктор — гут, гут — вилікує», і нас усіх за плечі і до ешелона (товарняк), і повантажили. Ввечері ми виїхали, доїхали до Перемишля, нас вивантажили. Комісія знову, тільки рани, «гут», перестали пекти, і я знову каусником — натерла груди. Але мене направляють на четвертий поверх, де такі самі, які я. Були широкі двері перед коридором, нас закривали, щоб ми не повтікали. Мене відвідували мої дівчата (з нашого села), і поляк, який нас замикав, пообіцяв дівчатам мене випустити, але ж коли прийшов строк їхати до Німеччини, він мене не випустив, каже: «Не можна».

Наступного ранку я встала дуже рано, всі спали, вийшла я у коридор, був довгий. Коли ж прийшли Катерина і Галя до мене і кажуть: «Нас о 10-й годині ранку будуть везти до Німеччини, як бути?» Я відповіла їм: «Зараз буде». І відійшла в кінець коридору, і бігла з такою швидкістю, що двері (були фільонками), і як ударила ногою, і фільонки тріснули. Я худенька була, ускочила в ті фільонки і опинилася на ступнях. Катерина зняла з себе жакет, накинула на мене, взяли мене в середину, і ми

¹ Тобто багато.

² Тобто колишнім оstarбайтерам.

³ Очевидно, каустичної соди.

зійшли в барак (це було воєнне містечко). У бараці я швиденько переодяглася, вже не додому думка, а хоча би в прерію, аби зі своїми людьми. О 10-й годині ми виїхали на Мюнхен¹ (пробачте за почерк, не можу ручку втримати, відбирає три пальці). В Мюнхені комісія, і нам сказали: вам до баурів. Працювала в хазіяїна, доїла 17 корів, їх же я і годувала, напувала. Подою рано — ідем косити сіно, після обіду готове звозимо, а сире сохло. Полола огорог, в'язала снопи, ходила до людей на молотарку молотити зерно, у лісі дрова пиляла, і рубали на паливо. Працювати було дуже важко, але ж нічого не зробиш. Ти однаково аузленд² безпомічний, і пожалітися нікому було.

Мене рятувало одне — це німецька мова. Я чомусь її так любила, коли вчилася. Як наче Бог підказав, що вона мені знадобиться. І спасибі Сталіну і пухом йому земля, що за навчання не брав грошей, а ще й стипендію нам давав і забрав нас з тієї *Германії проклятої*. Залишилася пам'ять, одні хвороби, там болить і там, а там пече. Кінчаю, можна писати і писати, та вже не пишеться, рука отерпла, три пальці не мої, ручку не вдержу. Так що за почерк вибачте мені. До побачення. Що цікавить — пишіть мені, з охотою відповім.

*З повагою до вас,
4.03.2008,
Ніна Харченко*

Черепаша Володимир Дмитрович

«Дуже було трудно, страшно згадати»

Я проживаю в селі Артюхівка Зміївського району Харківської області <адреса>. Я [жив] у таборі, працював в місті Штеттін приблизно півтора роки на залізниці. Приблизно півтора роки — острів Узедом³ (острів смерті). Жили в бараках, поки союзники не розбомбили. Працював на залізниці. Взуття, одягу не було, їсти не було чого, голодували. Дуже було трудно, страшно згадати.

А зараз дуже хворію, ногами тільки переступаю. Пробачте за неграмотність.

Писав 5 березня 2008 р.

¹ Мюнхен (München) — адміністративний центр землі Баварія.

² Him. der Ausländer — іноземець.

³ Узедом (нім. Usedom, польськ. Uznam) — острів у Балтійському морі, перебуває у спільному володінні Польщі та Німеччини. Під час Другої світової війни тут був табір Свінемюнде поблизу секретної бази Пінемюнде, де виготовляли ракети Фау-1 і Фау-2. Тут у філіалі концтабору Заксенгаузен використовувалися на роботах в'язні концтабору та військовополонені.

Черкасова (Олейникова) Мария Прокофьевна

«Отправили в Германию, никто не знал, куда»

Я это пишу ночью 7 марта 2008 г., 3 часа ночи.

Я, Олейникова Мария Прокофьевна, родилась в 1923 г., 22 марта, на Сорок Святых, Сорок Мучеников, в Курской области, город Суджа, слобода Гончарова, ул. Зеленая. Родители — отец Прокофий, мать Екатерина Ивановна. 1933 год — в страшной памяти, был голод. Мне было 10 лет. 1941 год Война страшная¹. Мне было 18 лет. До войны я работала в колхозе и на производстве². Время было страшное для меня, так как немцы ходили искали, кого забрать в Германию. Прятались по погребам, по лесам, делали из себя старух, одевались в тряпки старые, и все-таки в 1942 г., не помню месяц, трех человек [забрали]. Пришли ночью, в 3 часа — я спала, забрали и увезли на вокзал Суджа. Трое суток в телятнике простояли под конвоем на станции, потом выстроили в шеренгу и начали отбирать молодых. Кто убегал — стреляли, деться некуда было. Отправили в Германию, никто не знал, куда. Вагоны закрывали на замок и [до] конца. 9 суток ехали, потом нас, не помню на каком вокзале, и забрали на двоих немцы. Когда мы ехали на тракторе, за нами бежали дети и кричали: «Русские свиньи грязные».

В Германии меня забрал немец и говорит: «Будешь работать у меня». Начались муки. Хозяин был очень злой, эта была деревня Кестен. Кушать давал отдельно, и все время кричал: «Быстрее жри!». Я стеснялась, а он убирал со стола. Хозя[ину] было 80 лет, был очень злой. Я решила убежать. Мне сказали куда, наши, русские, которые там уже жили. Я ушла, села на паром, 5 фен.³ заплатила за провоз в кассе, не давали русск[им] билет в город Бернкастель⁴. Я приехала, а хозяин уже там был. Обещал быть хорошим, но сказали: «Уже русская убежала от вас, эту мы заберем к другому хозяину». Через время приехала женщина и забрала в деревню Монцельфельд⁵. В 6 часов утра я уже управлялась с хозяйством: доила коров, чистила лошадей, отвозила навоз. Кормилась вместе за столом. Поселилась вместе с дочкой Марией в спальню. Власти узнали и запретили нам в одной спальне спать. Один раз хозяин слушал «Голос Америки», я тоже попросила поймать вол-

¹ Так у тексті.

² Тобто у промисловості.

³ Пфенігів.

⁴ Очевидно, йдеться про місто Бернкастель-Кюс (Bernkastel-Kues) у крайці Bernkastel-Wittlich, земля Райнланд-Пфальц (Rhineland-Palatinate).

⁵ Монцельфельд (Monzelfeld) — селище у крайці Bernkastel-Wittlich, розташоване на р. Мозель, земля Райнланд-Пфальц (Rhineland-Palatinate), за 2 км від Bernkastel-Kues.

ну нашу, стояла и плакала, когда услышала, что скоро война закончится. И поделилась с одной, а она хозяйину сказала, и меня хотели забрать в концлагерь, но хозяин боялся, что я скажу, что он мне разрешил, и защитил меня. Но у них по закону поступило заявление [распоряжение] запретить жить дальше. Забрала меня, приехала, третья хозяйка. Она работала со своей семьей на капиталистку, и я тоже на нее работала, но жила с этой бедной хозяйкой. У нее две дочери, и еще двое рабочих. Хозяйка третья была очень хорошая. Деревня — Нидермеерель. Богатая приезжала, привозила подарки к праздникам. Эта бедная хозяйка была очень жалостливая, и ей хотелось, чтобы закончилась скорее война. Я по национальности русск[а] я, немцы говорили: «Это Сталин», [а] украинцев любили.

В 1945 г., 8 марта, нас освободили американские войска. Сколько радости, сколько слез, а [сколько] горя ждало нас впереди. Отправили нас [во] Франкфурт-на-Одере, чтобы попали на родину. И тут нас ждали оскорбления, издевательства со стороны нашей власти. Мы были, работали у немцев. Мы были рабами у немцев, и у наших не нашли защиты, а я только слышала: «Была в Германии...». На работу не брали, женихи тоже боялись репатрируемых узников. И вот я, осужденная горькой судьбой, живу одна, со своей маленькой пенсией, без удобств, без должных [хоть] приблизительно условий. Если кто будет читать — от сердца пишу. Я не думала, что жизнь пройдет в муках, вся моя оставшаяся жизнь. Мне 85 лет 22 марта. А жизнь оставила меня в горе до конца моих дней. Есть что писать, много забыла, да трудно вспоминать о прошедших годах. И что это даст — уже жизнь прошла мимо.

Если будете читать, не думайте, что это все непра[вда], уже памяти изложить, прошлое Военное время очень страшное, верьте всему. Моими молитвами да хранит меня Господь Бог.

5 ч. 10 мин. утра
7.3.2008 г. <nignus>

Приходилось окопы рыть, траншеи.

<адрес, телефон>
Черкасова Мария Прокофьевна

Решила добавить. Когда освободили нас амер[иканцы], отправили до Франкфурта-на-Одере на лошадях, здесь пришлось трудно, т. к. продукты закончились, что давала хозяйка, а особенно о нас никто не заботился. А ребята, мужчины тоже шли просить у немцев помощи. Кто давал, а кто расправлялся силой. Американцы давали продукты, но наши пленные делили по расчету — кто нравился (их кто-то избрал распределять, и [поэтому] не все получали). Пишу и плачу, что и сейчас в муках, одинокая, здоровья нет, и денег тоже, 200–300 грн за газ отопительный в месяц — и холодно. На взятки денег нет, лечиться нужно. Неужели власть не знает, что мы отживаем, они обеспечены, а мы не нужны никому. После войны восстанавливали разруху, работали без выходных. А теперь скажешь, сколько [тебе] лет — и ненавидят. <...>

В 1944 г. в деревню Монцельфельд, где я жила у хозяев, приехал военный СС, из наших, забыла откуда, тоже Курской области. Я сказала, что я против власти немецкой — хотел меня расстрелять, но их срочно отозвали на прорыв фронта, и он передал хозяйке. Хотел меня убить, но — не судьба. Вот и вспоминаю о всех муках. Простите за все.

Православная святая церковь помогает мне избавиться от скорбей и мук жизненных.

Очень много забыла рассказать, больше можно, а писать неграмотно неудобно.

11.3.2008 <погнись>

Черненькая Марфа Михайловна

«Вот такая моя фотография и автобиография»

Здравствуйте, добрые люди. Я услышала по радио, чтоб остарбайтерам написать письмо, где работала. Работала на железной дороге, подбивала шпалы после бомбежки. А фото¹ — какие там фото, и кто бы нас фотографировал? Фото вот такое. С нами работал мастер, он был черный, и мы его звали цыганом, и еще мужчина — он какой-то был больной, и он попал под поезд и погиб, он был местный. Вот такое фото. Когда работали, конечно, были голодны. Но мы ходили после работы и просили у людей кусочек хлеба, и нам давали люди добрые, а потом, когда кончилась война — а там был хлебный завод — мы туда ходили, и нам давали по буханочке хлеба. А когда освободили нас, нас сразу вывезли оттуда, потому что немцы — те же солдаты — разбегались кто куда, чтобы не попасть к нашим войскам².

Когда приехала домой, отдохнула немножко, и пошла на работу, но не оформлена была. Тогда поехала в Харьков и устроилась на Тиняковку, фабрику³. Там проработала тоже немало. Потом устроилась в Харьк[овский] ф[изико-]т[ехнический] инст[итут], и проработала до пенсии. Живу сейчас с сыном. Сын — второй группы инвалид, был в армии, и там его, наверное, избили, или, может, повлияло то, что был на службе на локах, но на него что-то повлияло, и он стал инвалидом. Но еще работал, тоже в институте, и еще занимался в ХИРЭ <...> А муж был участником войны, боевых действий, тоже был инвалид второй группы, но его уже восемь лет как нету, и мы живем с сыном. А мне сейчас 83 года. Вот такая моя фотография и автобиография. Мой адрес <...>

Черненькая Марфа Михайловна

Извините, у меня катаракта правого глаза, так что я плохо вижу.

¹ В оголошенні на радіо звучало прохання надіслати разом зі спогадами за можливості також фото.

² Очевидно, йдеться про те, що було небезпечно залишалися на території, де «порозбігалися» військові злочинці та взагалі рештки озброєних загонів.

³ Тобто на Харківську швейну фабрику ім. Ю. Д. Тинякова.

Чижигов Владимир Андреевич**В фонд «Взаимопонимание и примирение»**

В фонд «Взаимопонимание
и примирение» г. Харькова
Чижигова Владимира Андреевича,
Прож.[ивающего по адресу] <...>,
Рожд[ения] 1926 г., 6 мая.

Я, Чижигов В. А., был угнан в Германию в 1942 г. 27 апреля. После распределителя в г. Бранденбург группу 30–40 человек отправили в г. Берлин в лагерь на Ройдерштрассе, который принадлежал фирме «Кнонр-Бремзе»¹. Нас же направили на работу на фабрику в Берлин-Лихтенберг «Нордойче Кугеллагерь-фабрик»², которая находилась на Риттерштрассе, 44–46. Через год нас перевели в другой лагерь на Зи[г]фридштрассе. На фабрике я работал на токарном станке. Наладчиками у нас были Фриц, лет 50–55, и Эрн, 30–35 лет. Руководил участком мастер Люк. Мы, малолетки, работали по 8 часов, а старшие на больших автоматах по 12 часов. В нашем ряду было 6 станков, на которых мы обрабатывали детали для шарикоподшипников. Справа находился конвейер, на который мы выставляли готовую продукцию. По другую сторону конвейера располагались четыре фрезерных станка и большие станки-автоматы, на которых работали старшие товарищи. В нашем ряду рядом со мной работали: Кикоть Анатолий, Глазков, Фесенко, Зоря, Батычко, Коньков и др[угие].

На фабрике работали люди из Донецкой обл[асти], и часть из Таганрога. Я был из Мариуполя Дон[ецкой] обл[асти].

Все мы жили в одном бараке и спали на деревянных двухъярусных нарах. Водили нас на работу строем старики, которые нас постоянно пересчитывали. Работали мы в две смены, шесть дней в неделю. В воскресенье не работали. Для питания нам на каждую неделю выдавались талоны, по три на день. Завтрак — хлеб-эрзац, чай. Обед, ужин. Конечно, мы постоянно чувствовали себя голодными и никогда не наедались. Зарплату нам выдавали еженедельно, каждую пятницу по 7–8 марок, на которые можно было купить две пайки хлеба по 250–300 граммов.

Общались мы с немцами через переводчика. Был у нас такой старичок из белоземigrants. Позже могли обходиться сами. Приходя на работу, отбивали штамп прихода на работу, и при уходе [тоже отбивали] время.

¹ «Knorr-Bremse AG» — підприємство з виробництва устаткування для транспорту, зокрема, залізничного.

² «Norddeutsche Kugellagerfabrik GmbH» — підприємство, засноване у 1938–1939 рр., після війни, зокрема, з нього утворилося підприємство «Wälzlagerfabrik «Josef Orlopp».

На личной карточке была фамилия, имя, отчество и рабочий номер. У меня он был — 1103.

После освобождения в мае месяце сразу был призван в армию, в которой прослужил долгих пять с половиной лет. Итог: три года в Германии и 5,5 лет в армии — восемь с половиной лет вычеркнуты из нормальной жизни. Вернулся домой лишь в 1950 г.

20.08.2002 г.

<подпись>

Чумак (Трусенко) Елена Семеновна

«Но и дома нас не очень жаловали»

Я, Трусенко (Чумак) Елена Семеновна, родилась 1 июня 1924 г. в городе Богодухов <...>. В шесть лет пошла в школу, и в тринадцать окончила семь классов. Пошла в колхоз и в следующем году стала звеньевой («пятисотницей»). В 1941 г. — начало войны, нас, молодежь, отправили на окопы на станцию Огульцы, в село Мерчик. Работа была недетская: землю носили

носилками. Жили в курнях, сами делали, кто как мог, в морозы ноги приморозили. Аж однажды прилетел самолет и разбомбил станцию, и по окопам стрелял. Мы разбежались по домам. А вскоре пришли немцы, нас, молодежь, гоняли на железную дорогу откидывать снег, а весной пахали землю — шесть девочек в упряжке, а мальчик за плугом.

Когда кончили пахать, в одну прекрасную ночь нас с улицы всех, молодежь, собрали в будку машины и повезли в Богодухов, сделали лагерь, обвели колючим проводом, и держали нас двое суток, покуда дали телячий вагон. И нас полицаи с собаками отсчитывали по 70 человек и бросали в вагон, никого не подпускали, а я все три года слышала, как кричала моя мамочка. Потом в Харькове были на сортировке, издевались над нами: раздевали наголо и водили по всем кабинетам. И, наконец, посадили в вагоны и поехали в Германию, ехали 17 дней, по дороге нас высаживали и продавали несколько раз.

Зліва направо: Муся Степаненко,
Олена Трусенко, Дуся під час
перебування в м. Рулла. 20.06.1943 р

Наконец, привезли в город Рулла (Тюрингия)¹. Там были бараки, и много уже было пленных. Нас просчитали и выдали номера, мой номер 872. Они обращались только к номеру, имена не нужны. Сразу повели на работу, когда-то была знаменитая «Часовая фабрика», а нас поставили за большие токарные станки, а мы боялись подойти к ним. Одна деталь делается — столько ручек, да и все крутится. Сразу одна девочка наклонилась, и косу вкрутило в вал, и голову передавило. Работали мы с семи вечера до восьми часов утра, а днем работали немцы раненые. Кормили — бюква и черная редька в больших бочках квашенная. Девочки на кухне когда варили, одевали противогазы. Много не выдержали, умерли. В нашей комнате умерла Настуня Кисиль, ей было 12 лет, потом Давиденко Поля, ей было 17 лет. Потом умерла Маруся Степаненко, она меня попросила, чтобы я передала родным, но я их не нашла.

Нас освобождали американцы. Освободили и уши, а мы никому не нужны, кормить некому. Потом узнали мальчики, привезли нам зарезанную корову и муки, повара готовили, кто ближе — похватали, наелись, а утром были трупы. Потом приехал врач-поляк, сказал: «Никакого мяса, манка и молоко». И так мы быстро все поправились.

Затем нам сказали отправлять[ся] на табачные плантации. Мальчики украли студебеккер, и мы, сколько влезли, переехали в город Галле в лагерь, а там нас готовили на японский фронт. Переодели, противогаз и санитарная сумка, не помню, по сколько нас, девочек, в крытые машины, и только проехали Перемышль, в лесах на нас напали бандеренцы². И разбили, сколько было раненых, мы потом их возили в Дрезден. А потом нас обратно забросили в лагерь. А мы удирали, кто как мог. Домой добирались на крышах вагонов.

Дівчата з однієї кімнати, під час перебування в м. Рулла. 21.06.1943 р.

¹ Рула (Ruhla) — місто в крайсі Вартбурккрайс (Wartburgkreis), земля Тюрингія.

² Так у тексті.

Но и дома нас не очень жаловали. Меня в колхоз председатель не взял. Говорил: «Может, ты шпион». Но я пошла — в Богодухове был госпиталь при больнице, там было еще много раненых. Потом в 1947 г. был голод, родители были пухлые, и я бросила [работать], поехали с нашей улицы девочки и мальчики в Западную [Украину], город Стрий. Работали у хозяина, зарабатывали картошку и зерно, а потом мешками таскали в вагоны, и на крыше, и где нас только не было. И так я восемь раз ездила. А однажды приехала, и приехал вербовщик на ХТЗ. Я ж токарь. Там тоже — смену отработай, а потом на стройку — так что мы строили с песнями. Вышла замуж, в 1948 г. родила дочку Аллочку. Тогда был месяц до родов и месяц после [декретный отпуск]. А потом я шла с Аллочкой, на проходной отдавала мужу. А потом ночью бегала кормить. И так в 8 месяцев она заболела (полиомелит). Я все бросила и уехала к родным, а муж завербовался [на работу]. И так я осталась сама. Но у меня есть доченька Алла и внучек дорогой Рома.

Сейчас я живу <агрес>

Шевченко Марія Трохимівна

«Спасибі Богу, що дав нам на все терпіння»

Я, Шевченко Марія Трохимівна, була забрана до Німеччини у 1942 р., у жовтні місяці. Вантажили нас на станції Близнюки Харківської області. Загнали нас у пультмани, закриті люки і двері, довели до Харкова, вивантажили і погнали в якісь будівлі, де почали проводити медогляд — хто годиться, хто ні. Ну, в мене були ноги хворі, але ніхто не звертав уваги. Якесь німецька зараза ходила, що гнили. Потім знову завантажили в вагони, на кожному вагоні телефоні вартувий. Ну, доїхали ми до Бреста, тут нам дали суп. Відкрили вагони, в туалет ходили коло дверей. І тут Старостін Костя зробив утечу, пішов, як наче на базар, що його ніхто не помітив. А нас повезли, закрили. Не пам'ятаю, в якому таборі, що зварили супи, у корита поналивали, і гонять нас: «Ідіть їжте, руські свині!». І над тим супом туман стояв, і ми сьорбали. Потім, теж не пам'ятаю, табір, сказали роздягатися, і в дезкамеру барахло, і голі ми йдемо з речами у якеś приміщення, куди викотили нашу одіж. Потім проходили комісією, давали якісь брязкальця, і німки — обкрутне, подивиться на стан, на очі, і причеплять оці брязкальця. А ми, хворі, ходили в санчастину, а нам сказали: «Ніхто вас додому везти не буде — краще вагон снарядив [відвезти]». Ну, і на електричку нас посадили, і привезли на станцію Регден¹. Там уже стояли криті машини, повантажилися, і солдат ззаду озброєний, і так ми приїхали до табору.

¹ Регден (Regden) — селище у крайсі Діпгольц (Diepholz), земля Нижня Саксонія.

Нас привезли 80 душ з Харківської області. Чуємо в таборі голоси українські дівчат, їх було з Вінниці 120 душ. Ну, повели нас у барак. Ми розмістилися, ну ті дівчата і кажуть нам: «Нас як привезли, ми не робили, відпочивали», ну, думаєм, і ми відпочинемо. Коли б не так. Як забігає офіцерня, як давай нас муцувать палками, так ми як обпечені вискочили, і по дорозі одягалися. Поставили нас по три душі, і стали рахувати, на різні роботи. І робили ми все, куди пошлють. А це була військова фабрика Муна. Працювали вантажниками, а сьорбали брукву, моркву, синю капусту, мундири [картоплю в мундирах], і то двічі на день, у неділю один раз, от і живи. І ще прийшлося й устриць поїсти. Ну, перший день ми не знали, що воно таке, а потім дівчата з кухні комусь сказали, і [ми] як зробили рев [ревіння, плач], і не їли цілий день, ну більше не давали. Потім іще робили нам рентгені давали укол у груди, а для чого — ми так і не взнали.

Ну, що можна сказати про німців? От у таборі одна поліцейська була хороша, а друга обзивалася і свинями, і дурними, як тільки хотіла. Ну, ми терпіли — хай буде й так. До бауерів потрапляли, [нас] брали з табору. Платили за нас 5 марок в арбайзан¹. Я б не сказала, що були погані. Сідали їсти разом з нами, іще й казали нам: «Поліція забороняє, щоб ми їли з вами». А вже то діти, люди. І приходимо на 8 годину снідять, о 9-й годині кава, бутерброди, о 12-й годині обід, о 4-й годині кава і бутерброд, і йдемо додому вечеряти. Постіль — солом'яний матрац, подушка, ну, кожного місяця возили підодіяльник, простирадло, наволочку до Сульгена прати. Бараки були холодні, ну давали виварку вугілля, щотижня водили в баню купатися. Хліба давали — кирпичину одну на 3–4 дні, ну чи з тирсою, чи що, бо важкий. Маргарину сто грамів на тиждень, або ложку мармеладу, ну, отже, їж — не поправляйся. Ну Бог дав, що ми вижили.

Опишу один нещасний випадок. Робили наші дівчата на фабриці, і раптом ця фабрика вибухає, гинуть усі, хто там робив, і загинуло наших 18 дівчат, і 12 поранено, і два французи. Ну тож було встановлено 12 трун, і два французи у трунах. Ну, проводив мітинг якийсь високий чин, ну, потім повантажили в машини, і де їх відвезли, місце захоронення ми не знаємо. Ну, ми тиждень не робили, поки там прибрали, і ми трохи прийшли до тями. Ну а потім стали робить. Ну, часто були американські нальоти, і нас гнали до підвалу.

Ну все [так] ішло, поки дійшла ниточка до клубочка. Стали наші війська, і другі, американські — підходить до кінця, і ми відчули, що кінець війни. Нас стали виганяти — куди, що? Нас вишикували на дорогу, а тут завдяки літакам ми повтікали, покинули речі на підводах, а ми втекли в ліс. Ми, Поля Бердюк, Маруся Шаповал, Лисенко Марія і Шевченко Марія, ішли лісом, коли наздоганяє нас німець похилого віку і питає: «Де ви йдете?». Ми стали брехати, але не вийшло. А тут як хмарка і дощик, і тут стіг соломи, ми кулики [?] повитягали та позалазили. А він каже: «Я евакуйований, я заберу вас до себе», ну і поїхав він, а ми залишилися в соломі. Коли не пройшло

¹ Нім. Arbeitsamt — біржа праці.

й півгодини, їде він, і привозить нам бутерброди: «Нате, їжте, бо ви голодні», ну їх було нам не ковтнуть, сльози давили, в горлі камінь стояв. А він каже: «Я хоч і евакуйований, я заберу вас до себе». Ну, Маруся Шаповал знала одну жінку з Вітебська, і ми пішли до неї, і лежали під ліжком чотири дні. А в цієї жінки були невеликі двоє дітей, сиділи на ліжку. Їсти не було чого. Ця жінка заховала ще чотирьох хлопців, ну якийсь із них кашляв. От бауер ходив навколо свинарника і почув, і каже: «Надя, в тебе руські є?». Вона казала: «Немає», а потім каже: «Є чотири кузини мої». А він біжить, майстер, ну, каже: «Веди їх сюди». Вона прийшла: «Дівчата, вилазьте, сказав хазяїн». Ну, ми зайшли, а дрож колотить. Він до німок: «Дайте їм їсти». Посідали ми, їмо, а Надя баче, що нам нічого, каже: «Ще і хлопці є». Ну, і тим пацанам дала їсти. Потім віні каже: «Як ви зустрічали німецьких солдат з хлібом-сіллю», він змусив нас винести стіл за ворота, і поклали хліб, сіль. А потім змусили нас корів доїть. Ми подоїли, і через ліс, і в табір, а наші речі такі поїхали, не знаєм, де. Залишилися ми без нічого. А раді: через річку [хтось] кричить: «Німецькі солдати, здавайтеся, Німеччина капітулювала», і ми від Наді пішли до табору, де були речі. Поїхали, їсти нічого, ні німці, ніхто. Спасибі одному англійцеві-перекладачеві, так щось і принесе поїсти.

А потім під'їхали машини криті, і повезли нас до Нюрнберга. Тут було страшне [багато] військовополонених. Ну ми тут переночували — везуть до другого табору, ну тут-то було добре, годували. Але [були тут] не довго, чотири дні, і не знали, що вони готували нас на відправку на Батьківщину. Повезли нас назад до Ельби, тут побули добу, переходить Ельбу, по 100 душ поставили, і пішли в село Кліц, переночували, ведуть до табору. Там кажуть: «Пройдіть особняків і медогляд», пройшли, пустили в табір, а їсти ніхто ніде, і постійно голодні як бездомні собаки. А потім з цього табору на поїзд, пішли, у вагони пасажирські посідали, ну везли по Німеччині, а потім на Польщу. Ну, тут уже не те. Одчинили, паровоз угнули, а по нас почали стріляти. Ну, наші проводирі скомандували лягти долі. Супроводжували нас 7 людей військових, начальником був герой Радянського Союзу, забула прізвище. Ну, паровоз відбили, десь були війська, і ми поїхали далі. А як назад — то за їжу ніхто нічого [не згадував], як іще і не подошли до Бреста. Вивантажили, подали наші вагони, тут ми іще на руїнах посідали, повантажилися, і поїхали до Харкова. Тут наш начальник провів мітинг, ну забула де — чи на Основі, чи на Сортировці, в бур'янах. І — будьте здорові, добирайтеся як можете. Так що сьорбнули [горя] добре, як кажуть, життя прожити — не поле перейти.

А тепер мені пішов 87-й рік, каліка, не ходжу уже чотири роки, потрібен тільки догляд, болячок цілий букет, ліки дорогі, та і не дуже допомагають, лежу та сиджу. Онуки приносять їсти та пити. Нас було 14 душ

¹ Тобто співбесіду зі співробітниками особливого відділу. Управління особливими відділами — спеціальний підрозділ контррозвідки у складі НКВС СРСР, який у квітні 1943 р. був перетворений на Управління контррозвідки «СМЕРШ» і переданий у відання Народного комісаріату оборони.

у кімнаті [в Німеччині], ну нас залишилося живих 3, а 11 пішло на спочинок вічний. Спасибі Богу, що дав нам на все терпіння і здоров'я, що все пережили, і молимося Богу за спасіння наших душ.

Була я в таборі: фабрика Муна, село Регден, Діенгольцький район, Ганноверська область.

[Далі текст від когось із дітей:] хотілося б додати один цікавий випадок із життя моєї мами. А було це так. Коли німці окупували Близнюки, їх стали ставити на квартири до цивільного населення. Ось один із розквартированих солдат зайшов у хату до однієї жінки, став роздивлятися фотографії на стіні. Питає: «Матко, хто це?». Вона говорить: «Сини мої». «А де вони?» — питає німець. «В армії» — відповіла мати. «А це хто?» — «Донька». «А де вона?». «У вас у Німеччині десь». «А де саме?». «Та ось листівку надіслала з Німеччини» (їм дозволили написати додому листівки з Німеччини зі зворотною адресою). Той німець прочитав листівку і говорить матері цієї дівчини: «Матка, та це ж вона в моєму селі Регден живе. Готуй посылку, я ось піду у відпустку до себе додому і передам твоїй доньці посылку». І мати передала німцем вузлик сухарів. І уявіть собі, довів передав той вузлик сухарів. Так яка то була радість для всіх наших дівчат. Так що моя мама багато побачила і пережила і хорошого, і поганого. Це ще не всі її спогади про перебування в Німеччині. Їй просто вже важко згадувати про все це, болить голова потім. Вибачте, коли що не так, і за те, що вона пише не дуже грамотно та розбірково.

*До побачення.
Сім'я Шевченко
11.03.08 р.*

Яременко (Кузовлева) Пелагея Афанасьевна

«И подкатился к душе тот страх войны...»

[Письмо № 1]

Я, Яременко П[елагея] А[фанасьевна] ([урожденная] Кузовлева П. А.), была забрана в Германию из Брянской обл., Рогнединского р-на, деревни Пьянково в 1942 г. Нас вели под конвоем до товарной станции, там нас посадили в товарняк и повезли в Германию. Есть нам не давали ничего. Привезли нас в лагерь, он был очень страшный, называли его лагерь смерти. Это было в городе [нрзб.], там мы были недолго, приехал покупатель, выстроили нас, он выбирал себе рабочих. Отобрал нас 6 человек, и нас повезли. Привезли нас в город Эслинген¹, нас поселили в здание при фабрике.

¹ Эслинген (Esslingen am Neckar) — місто, адміністративний центр крайсу, земля Баден-Вюртемберг, розташоване за 14 км від Штутгарту. У цьому крайсі під час війни знаходився філіал концтабору Штуттоф (Натцвайлер) — Ехтердінген-Бернхаузен (Echterdingen-Bernhausen). Зараз Лайнфельден-Ехтердінген (Leinfelden-Echterdingen) — місто в крайсі Еслінген.

Там уже были люди, рабочие. Нас выкупали, переодели, показали кровати — они были двухэтажные. Мы стали спрашивать: «Что вы делаете, какую работу?» Одна женщина подошла и показывает, что ей оторвало руку: вот работа.

Потом нас повели на фабрику. Это было огромное здание, стояли большие машины, где пряли, еще что-то делали. Нас туда не водили. Потом пришел старенький немец и повел нас в другое здание, где нас учили прясть. Но это были нитки, не шерсть, они были как стекло, тело от них очень чесалось. Там мы стали работать, и до конца войны. Кормили — в мундирах картошка и синяя капуста, больше ничего. Работали с 6 [утра] до 6 вечера. Обедать не было, в обед давали чашку кофе. Он был очень горький, не сладкий.

В 1945 г. нас освободили американцы. Они собирали всех с лагерей и перевозили в казармы, где [до того] были эсесовцы. Кормили всех очень хорошо. Потом перевозили нас на русскую границу, и мы поехали до дому.

*Я, Яременко Пелагея Афанасьевна,
проживаю в городе Балаклея
Харьковской области <агрес>.*

[Письмо № 2]

Обращаюсь к Вам с просьбой объяснить мне подробно, почему я отношусь к детям войны, а не к узникам. Мне было 13 лет, когда нас забрали в Германию. Когда пошли новые тарифы в 2008 г., пенсии мне прибавили как детям войны. Я была в шоке. Мне сказали, что я не принадлежу к категории узников, а к детям войны. Мне стало очень больно, и подкапался к душе тот страх войны. Ведь нас привезли в лагерь смерти [нрзб.], их было два, еще был в Бухенвальде. Свозили всех: русские, украинцы, поляки, чехи и многие другие нации, с этих лагерей забирали в другие лагеря и в другие города. Меня забрали в Эслинген, где при фабрике был лагерь. Там был лагерь итальянцев, которые работали в каменоломне. Наш был лагерь, где были все русские, поляки, украинцы, эстонцы. Работали мы на фабрике, ходили под конвоем, на проходной нас обыскивали, и с работы нас вел конвой, приводили — и под замок. А вы меня сравниваете с детьми войны! Дети войны жили на родине с родными и близкими, спали сколько хотели и ели, видели ласку родных, а я работала по 12 часов и ела как собака: картошка в мундирах и синяя капуста, и давали все по счету: две карт[ошины] и хлеб с опилками. А мне хотелось спать, и видеть ласку матери, и *пригорнуться* к ней. Но к матери мне *пригорнуться* не пришлось. В 1943 г. я получила открытку с родины, где было написано, что моя мать умерла, и погибли два брата. И тогда я никогда не видела спокойной ночи. Когда кончилась война, я вернулась на роди-

ну, у меня никого не было и ничего, деревня была сожжена. Жили все в землянках. И пошла моя жизнь по мукам, и сейчас я живу так. С 1954 г. я инвалид, по жизни большую пенсию я не могла заработать, не позволяло здоровье. Но я тогда с мужем жила, у нас хватало, было двое детей, воспитывали, учили, отдавали замуж, имели внуков. Поменялось все и пошло все прахом. Муж заболел, лечить было не за что. Что было, все продала, но не спасла. Вот и живу сама, больная, недоедаю, потому что на эту пенсию, на 500 гр., не проживешь, налоги не под силу, лекарство дорогое. В больницу лежать идти не с чем, денег нет, никто ничего, все нужно нести, и постель, и деньги. И живу, прошу Бога, чтобы дал смерть, чтобы не лежать. Вот такая моя жизнь. Прошу дать ответ, пожалуйста.

Яременко

Розділ III. «ПРОЙШОВ ДОРОГОЮ СМЕРТІ...»: СВІДЧЕННЯ В'ЯЗНІВ КОНЦТАБОРІВ

Беленький Степан Игнатович

«Был в гетто, и в концлагере Бухенвальд и Дора»

Я, Беленький Степан Игнатович, 1920 г. рождения, родился в многодетной семье, в деревне Рыловичи Гомельской области. До 1930 г. пас лошадей. После 1930-го г. пас колхозных коров до 1935 г. В 1935-м г. пошел в Мозырь на мебельную фабрику, где проработал до армии. 9 мая 1940 г. пошел в армию. В 1940-м г. окончил полковую школу при 101-й дивизии. 23 июня 41-го г. вступил в бой, а 23 июля был в первый раз ранен в городе Ярцево Смоленской обл. После госпиталя попал в 240-й полк помкомвзвода разведки, потом командиром разведки. В феврале или марте месяце на озере Селигер был вторично легко ранен, и не хотел ехать в госпиталь, но заболел сыпным тифом. И когда везли в госпиталь, я был без сознания и упал с подводы. И пролежал 15—16 часов в снегу, и не был обморожен.

Потом явился в часть. В августе 1942 г. меня отправили сопровождать группу солдат в город Свердловск, и меня там задержали. Я просился, чтоб меня вернули в мою часть на фронт. Мне отказали, и я решил уйти самовольно. За это меня направили в штрафной батальон, и я этим был очень доволен, что могу защищать Родину. А этот батальон бросали на самые тяжелые участки... И все штрафники были офицеры — от младшего лейтенанта до майора. И действовали мы без всякой поддержки и прикрытия, в основном в потемках. Потому что на вооружении у нас были только винтовки, гранаты и бутылки с горючей смесью. И, по-моему, 17 или 18 ноября заскочили в окоп, и я уничтожил пулеметный расчет, и двух немцев взял в плен. Утром 18 или 19 ноября немцы перешли в контратаку при поддержке танков, и завязался бой. Я, тяжело раненый и контуженый, был брошен на поле боя. Так оказался в плену. Что стало впоследствии с батальоном, не знаю.

В плену, хотя я очень ослаб, но рана перестала гноиться. Потом немцы нас куда-то перегоняли. Но я очень плохо ходил. А по пути девушки из села чистили дорогу и на лошадях возили ветки, а мы обставляли дорогу от снежных заносов. И когда продвигались, а конвой отвернулся, меня девушки зарыли в снег и показали, куда ночью идти. Я встал и пошел. Добравшись до села, постучался в хату. Женщина открыла и сказала: «Уходи отсюда, тут полно немцев. Сейчас и меня из-за тебя убьют».

А я прошу: «Дай чего-нибудь поесть — и я пойду». Она дала картошки и молока. Я только начал есть, как тут заходит полицай и говорит: «Партизан». Она упала на колени и начала его просить: «Не трогай его, может, и твой где-то так же скитається». А он меня ударил. Я упал. Он меня поднял и повел к немцу, и говорит: «партизан». Немец достал пистолет, и смотрит мне в глаза, и говорит: «Век, юда», а полицая что-то сказал. А тот меня и еще одного старика отправил в тюрьму в город Дядьково¹. Оттуда в лагерь военнопленных. А потом в гетто-шталаг 326, там содержались евреи, цыгане и партизаны. Оттуда увезли в концлагерь Бухенвальд². А оттуда в шахту Дора³, где немцы строили завод на глубине 620 м. Из шахты на поверхность нас вывозили один раз в месяц. Кто еще мог двигаться — обратно в шахту, а слабых в печь. Кормили нас один раз в день, в 7 часов вечера 0,5 л супа и 200 г хлеба, и до следующих семи часов вечера. Оттуда мог попасть только в печь.

А в апреле 1945 г. нас вывели на поверхность в 5—6 часов дня. И мы услышали стрельбу. Нас быстро солдаты с собаками погнали, а куда — [мы] не знали. В деревянных колодках бежать было невозможно. Нас гнали до полночи, потом загнали в какой-то большой котлован, и туда до рассвета бросали гранаты и стреляли. На рассвете выгнали, а раненых подобивали. Дорога, которой нас гнали, была устлана трупами концлагерников. А часов в 5—6 вечера мы увидели самолет (как наш У-2) и танковую колонну, которая шла нам наперерез. Немцы увидели танки, подходящие к нам, начали по нам стрелять. Мы упали. Американцы начали стрелять по немцам. Некоторых убили, а некоторых взяли в плен. Нас освободили возле села Гинсдорф⁴. Мы в этом селе постарались найти переобуться и поесть чего-нибудь. Ноги выше пальцев растерли до костей. Потом мы пошли в другое село. С подорожи я вернулся обратно и, переночевавши, захотел идти в то село, куда пошли друзья. И вдруг это село окружили американцы танками. Смотрю — это село горит. Я быстро побежал туда. В этом разбитом селе меня встретила девушка и говорит: «Где ты прятался, что остался живым? Ваших всех, кто пришел вчера вечером, немцы ночью расстреляли». И я тут нашел переодеться.

¹ Дятьково — районный центр Брянской области.

² Бухенвальд (Buchenwald) — концтабір, заснований у 1937 р. біля Ваймара (Weimar), земля Тюрінгія. Один з найбільших концтаборів, на який поряд із Дахау та Заксенгаузенем покладалося завдання підготовки кадрів СС для концтаборів. Мав більше 140 філій та зовнішніх робочих команд.

³ Дора (Дора-Миттельбау) (нім. Dora-Mittelbau) — філія концтабору Бухенвальд, заснована в серпні 1943 р. біля м. Нордгаузен (Nordhausen), земля Тюрінгія. В'язні в основному використовувалися на важких роботах — будівництві тунелю, на воєнному заводі «Mittelwerk».

⁴ Очевидно, йдеться про Гинсдорф (Hinsdorf) — селище в крайсі Ангальт-Біттерфельд (Anhalt-Bitterfeld), земля Саксонія-Ангальт.

И вдруг идет американская машина и собирает русских, поляков и везет на аэродром, и говорят: «Садитесь в самолет — Америка, Канада». Я убежал, перешел реку Одер и пришел к своим. У меня есть Родина.

Там прошел смешанную проверку и служил в армии. В декабре месяце 1945 г. демобилизовался и женился на девушке, с которой познакомился в горящем селе, и с ней уехали в Белоруссию. Там работал на стройке 1946—1947—1948 гг. В декабре 1948 г. меня вызвали в облвоенкомат. Я думал: возьмут в армию, и с утра до вечера не нашел того, кто меня вызывал. Вечером подошел ко мне подполковник и спросил: «Можно с тобой побеседовать?». Я сказал: «Пожалуйста», а он сказал: «Пойдем со мной». И заводит меня во двор далеко от военкомата. На проходной дежурный солдат нас пропустил. А он меня ведет на второй этаж, подводит к капитану и говорит: «Займись им». Капитан дает мне лист бумаги и говорит: «Пиши биографию. Как сдался в плен, в какой части служил у немцев. Где участвовал в бою против нас». Мой ответ: «Я в плен не сдавался и нигде не служил немцам. Я был брошен на поле боя как убитый, был подобран и попал в плен, а домой дали извещение, что я убит, но я был тяжело ранен и контужен, таким меня подобрали незнамо кто, но я оказался в плену. И был в гетто и в концлагере Бухенвальд и Дора. Это легко проверить, пишите в Бухенвальд». А он сказал: «В Бухенвальде архива нет, и ты там не был». Потом спросил, с каким заданием пришел от американцев и когда писал заявления во власовскую армию.

И так ровно 6 месяцев, с 9 часов вечера до 7 утра, без выходных, до двух часов ночи, смотрит газету и смотрит, как [ты] сидишь. Не подложил ли руки под ноги? Потому что со стула фанера была снята, а сидишь на палке так, чтоб специально врезалось в ноги. А после двух часов ночи начинают писать, чего им хочется, и требуют подписать. Мой ответ: «Этого не делал, не подпишу». И начинают применять силу. То ногой в подбородок, то в бок, то в спину. Потом берут пресс-папье и бьют сверху по голове, пока из носа пойдет кровь, и потеряешь сознание. Потом отдает меня своему помощнику, тот меня обмывает, и в 7 часов конвой забирает в камеру. В камере сидят против дверей, против глазка, и смотрят в глазок. Я должен только сидеть, не дай бог ляжешь — будешь битый. И такое издевательство длилось 6 месяцев. Последний допрос. Зашли несколько человек следователей и сказали: «Сегодня подпишешь все». А я сказал: «Подпишу все только то, что делал и говорю». Это был июнь месяц. И я пришел в сознание лежащим в воде и в крови в ватных брюках, фуфайке и в валенках. Переодеваться мне не давали. Смотрю — сидит начальник следственного отдела и у меня спрашивает: «Что, американцы дали задание убивать следователей?». Я ответил: «Никого не убивал, а честно защищал Родину. А считаешь меня преступником — пристрели. Что я не делал — не подпишу, как вам хочется. Я не преступник». И замолчал, ничего ему больше не ответил. Он вызвал конвой, и меня отнесли в камеру. Через несколько дней суд. Суд длился не более 5 минут. Потом этап, с Мозыря в Гомель, дальше — Комсомольск-на-Амуре. В Комсомольске посадили на самоходные баржи, и — в Николаевск-на-

Амуре. С Николаевска — в порт Пильтун парохомом. Там погрузили на открытые платформы и привезли в город Ока на Сахалине. Всем дали лопаты, пилы, топоры и погнали до нач. пункта 100 км от города Оки. Прибыли на назначенный пункт, порыли землянки. Потом начали строить железную дорогу там, где не ступала нога человека.

Я в земляных работах не участвовал, все время был на стройке. Пилил доски, точил шашки, шахматы, делал окна, двери. За шесть лет мы построили 280 км железной дороги. Потом меня вызвал начальник колонии и спросил: «За что тебя посадили?». Я ответил: «Не знаю, за что вы меня посадили». Он говорит: «Так не бывает. Ни за что не сажают». Мой ответ: «А я сижу ни за что». «Они тебя проверили, что у тебя такой большой срок, ходишь без конвоя и не делаешь никакого преступления?». Я сказал: «Красть не умею, убивать — никогда никого не убивал. Выгони меня за ворота — и я никуда не уйду». Он сказал: «Расскажи мне свою биографию, и в чем тебя обвиняли». Я ему рассказал все, и он сказал: «Мы постараемся тебя освободить». Я сказал: «Только без преследования. Если снова следствие — я брошусь на проволоку, чтоб меня застрелили». После этого месяцев через пять меня освободили.

Следователь — капитан Гашников Николай, и Осипович Михаил — мл[адший] лейтенант.

Бондура Микола Миронович

«Відправили до концтабору Нойсгаммме»

Я <...> житель Харківської області, Харківського району, село Високопілля <адреса>, Бондура Микола Миронович. Був вивезений до Німеччини примусово із Коломацького району 22 липня 1942 р. Знаходився у місті Росток, працював на суднобудівному заводі чорноробом-прибиральником. З 7 липня 1944 р. мене забрали в гестапо, де побили — 25 різок, і відправили до концтабору Ноїгамме¹, де знаходився в'язнем.

Не пам'ятаю, якого числа, приблизно у квітні місяці, повантажили нас, концтабірників² — у товарні вагони, і повезли в портове місто Любек. Там повантажили нас, в'язнів, на пароходи-кораблі. Один з них був великий, з двома трубами, на ньому було наче 12 тисяч, на другому три тисячі, і ще на одному дві тисячі невільників-концтабірників. Куди везли — ніхто нічого не знав. Годину везуть, а три дні стоять на воді — той великий посередині, а малі по боках. Одного разу, коли кораблі стояли, летіли три англійські літаки. Ті есесівці, фашисти, що нас охороняли, відкрили

¹ Концтабір Нойсгамме (Neuengamme) — був заснований у 1938 р. у районі Гамбурга Нойсгамме як філія Заксенхаузену, з 1940 р. став самостійним табором. Мав більше 90 філій. В'язні займалися будівництвом, у тому числі оборонних укріплень, працювали на воєнних заводах.

² В оригіналі тут і далі — концлагерців.

вогонь по літаках. Вони трохи пролетіли далі, зробили обороті летять, прямо на кораблі напрямок. А наш капітан, що управляв пароходом, пароход зірвав з якорів, із місця стоянки, і негайно викинув білий прапор, дав команду: всі камаради¹, що мають концтабірні костюми, всі на палубу, нагору. Таким чином наш корабель залишився неушкоджений, бомби пішли у воду — літак бомби зтяг. Коли ми повискакували, то побачили, як літак не скинув бомби на наш корабель, а зтяг далі від корабля. Таким чином і ми залишилися живі, три тисячі концтабірників-в'язнів. Капітан погнав корабля до англійців, місто Нойештадт, зайняте англійськими військами. Там я потрапив до лікарні, чи то госпіталю. Не знаю, скільки я пробув, приблизно місяць, а може, менше.

Привезли на сторону нашу, визволену нашими військами, місто Росток, на збірний пункт. Не пам'ятаю, скільки пробув на збірному пункті, і нас повезли додому. Додому я приїхав в серпні 1945 р.

Не ображайтеся, що написав погано, бо після операції з катаракти погано бачу.

Моя адреса: <...>

Бонгура Микола Миронович

Быкадоров Вадим Федорович

«Страшная зима в концлагере Нойенгамме»

Летом 1941 г., после 9-го класса, меня отправили на рытье противотанковых рвов. С приближением фронта меня с одной из групп ребят направили в Валки, где несколько дней обучали военному делу, но затем внезапно повели в сторону фронта без обмундирования и оружия. В это время наши части, и мы с ними, стали отходить в сторону Харькова. Под вечер вблизи Коротича остановились на ночлег. Утром нас окружили немецкие войска. Таким образом, я стал военнопленным, не будучи солдатом. Через день погнали в Холодногорскую тюрьму. Что стало дальше с в[оенно] п[ленными] и о холодногорском кладбище писала газета «Время». Я остался жив, хотя была ужасная дорога в Германию в лагерь в[оенно]/п[ленных] «Фаленпостель» (или «Фаленбостель»)², затем лагерь «Зельце». Бежал, был пойман, гестапо города Ганновер, тюрьмы, а затем страшная зима в концлагере Нойенгамме. Летом 1944 г. попал в Дору.

¹ Нім. Kamaraden — товариші.

² Йдеться про Фоллінбостель (Bad Fallingbostel) — місто, центр крайсу Зольтау-Фоллінбостель, земля Нижня Саксонія. Ще з 1934 р. тут був табір для військових навчань, з 1939 р. сюди стали привозити військовополонених з усіх завойованих країн Європи, які працювали у робочих командах на різних підприємствах. Основні табори тут (або шталагі (Stalag) — скорочене від нім. Stammlager) — XI B, XI C, XI D (Stalag 321), були також філії в інших містах (зокрема, XI D/357).

Гаинич (Ковальова) Людмила Віталіївна

«Цього не можна описати, цей жах можна лише побачити»

19 серпня 1942 р. Лозова, вокзал, гримить духовий оркестр, а разом з музикою чути ридання, плач. Це наші матері випроводжають нас до Німеччини «набиратися культури». Подали товарні вагони, і сотні молодих лозівчан, обливаючись слізьми, полізли до вагонів.

Німеччина. Місто Галле. Вишикували нас по п'ять, і стали нас набирати приїжджі заводчики, хазяї, володарі шахт, фабрик. Я потрапила до міста Магдебург, на завод «Юнкерс»¹, який виробляв літаки для фронту. Бараки, обнесені колючим дротом, вартовий, нікуди не випускали, лише на роботу та з роботи під вартою. Працювали позмінно по 12 годин. Мій начальник біля верстатів був хворобливий, але дуже добрий чоловік [на ім'я] Вальдемар. Він мене попереджав, щоб тримала язик за зубами — по сусідству з нашими верстатами працювали фашисти, і мене могли відправити до тюрми. Пройшло два тижні, у мій палець глибоко врізалася металева стружка. Потрібно було розрізати пучку пальця. І ось майстер повів мене до заводського медпункту, але там, дізнавшись, що я «руська», відмовились лікувати. Тоді майстер повів мене до лікарні за межі заводу, але і там, дізнавшись, що я *руська*, відмовили. Цей майстер цеху Фріц був теж хорошою людиною, і звелів мені не працювати і чекати, поки рана прорве. Наші хлопці, дізнавшись про мою біду, вирішили мене самі лікувати. Нагострили ніжик і різнули по пальцю. Звідти все вийшло, і той метал. На роботу ходила, але що могла робити однією рукою?

На стіні біля верстатів висіла велика карта СРСР, де німці щодня дивились, як швидко їхні війська просуваються в глибину нашої держави. Ось на карті рідна Лозова, ось траса Магдебург — Лозова, поряд залізниця, і раптом план: тікати, тікати, тікати додому, щоб не робити літаки проти своїх (а мій рідний брат Юра в десантних військах).

Втеча. Кінець серпня. Йшли вдень, вночі спали в лісі, а одну ніч цілу ніч їхали на товарному потязі, мабуть, зі зброєю для фронту, потяг рухався на схід. Німеччина позаду. Польща. Скоро кордон нашої держави. І раптом — поліцай. Затримали. І пішли тюрми: Швейнітц, Галле, Котбус, Магдебург, Віттенберг, і, нарешті, концтабір смерті — Освенцім².

¹ Фірма «Junkers Flugzeugwerke GmbH» була заснована у Магдебурзі у 1913 р., а в 1936 р. всі розрізнені підприємства об'єдналися у «Junkers Flugzeug und Motorenwerke AG».

² Освенцім (Аушвіц) (нім. Auschwitz, польськ. Oświęcim) — один з найбільших концтаборів, існував біля м. Освенцім, за 60 км від Кракова, з травня 1940 по січень 1945. Поділявся на Аушвіц-I (адміністративний центр), Аушвіц II (Бжезінка) — табір знищення, Аушвіц — III (Моновіц) — робочий табір.

Освенцім, Бухенвальд, Майданек — це три фабрики смерті¹.

Приїхали, йдемо довго містом, вийшли за місто і вдалині побачили місто бараків. Прийшли до воріт. Охайний невеликий барак, далі брама, далі весь табір обтягнутий дротом під напругою. Через кожні 100 метрів — вишка з вартовим. Раптом оркестр заграє марш, і метрів за 50 вийшли колони чоловіків, а по боках есесівці з собаками. Це наші військовополонені йдуть на роботу. Пізніше, коли ми трохи отямались, побачили, що ці люди виснажені, всі в побоях, синцях, чоловіків били, глумили як хотіли, цькували собаками.

Нарешті звернули увагу на нас. Нас було шестеро. Я, моя подруга Надя Шевченко зі Старих Валок, одна полька, і ще трое якоїсь іншої нації.

Повели нас до кам'яного бараку. Роздягли наголо. Постригли наголо, а потім якоюсь рідиною побризкали волосся під руками і на грішному тілі. Зараз мені 84 роки, а ніде жодної волосини такі не виросло. Потім повели в парильню. Парили, поки не почали втрачати свідомість. Потім вивели в цементний зал під крижаний душ. Вода була з таким шаленим тиском, що аж дим стелився. І ось на наші розпечені голови б'є цей шалений тиск води. А есесівець бігає з нагайкою, щоб не ухилилися, а щоб вода була в голову. І знову як почали падати непритомні — процедуру відмінили. Перевели в іншу кімнату. Там нам викололи номери на лівій руці. Мій табірний номер 26655, а у Наді 26654 чи 26656, вже забулося, адже пройшло 65 років. Принесли купу смугастого одягу, дерев'яні колоди (підощва дерев'яна, а зверху смужка брезенту).

Привели в барак. Вечір. Холодно, трясє лихоманка. Нам показали нари, драний матрац із тирси і тонку ковдру.

Раптом чуємо голос: «Дівчата, звідки ви і хто?». Сказали. У відповідь: «Ну вітаємо зі святом Великого Жовтня!». Так ми дізнались, що були в дорозі два з половиною місяці. Це було 3 листопада 1942 р.

І почалось наше табірне життя. Серед ночі підйом, строїтися і стояти до 10 ранку. Потім строєм, під музику йшли на роботу. Осушували болото. По груди стояли у воді, не дивлячись, яка погода. Взимку розбирали будинки, вивозили [нас] на поля хазяїв, де [ми] пололи, збирали врожай, косили сіно. А яке то було щастя, коли випадало йти на поле: там і буряка можна з'їсти потайки, і колосок розім'яти та з'їсти зернята. То було свято.

Нас на нарах було 6 чоловік. По черзі вночі ми ходили за здобиччю: неподалік від нашого бараку була есесівська їдальня. На смітник висипа-

¹ Варто відзначити, що у багатьох випадках історикам досить важко чітко розрізняти концентраційні табори та т. зв. «табори знищення», «табори смерті». До останніх традиційно відносять табори Белжець, Собібор, Треблінка, Хелмно. Водночас, побудовані значною мірою з метою саме знищення євреїв та циган, табори Майданек та Аушвіць поєднували риси концентраційних таборів та таборів смерті, і поступово протягом війни все більше займалися використанням рабської праці в'язнів різних націй, а не тільки знищенням.

ли лушпиння овочів, кістки. Приносили все, що було, і все це брудне, в піску, їли, щоб ніхто не бачив. А одного разу мені пощастило принести телячу лопатку. Яке це було щастя! Ми її гризли по черзі, гризли 4 дні. В обід нам привозили варену брукву, і так ця варена бруква всі майже три роки. Ввечері шматочок хліба з тирси і «кава» — це не кава, а якась зеленувата рідина, яку нам давали. Води в таборі не було. Півтора року люди не бачили води, і лише коли справи на фронті стали поганими, в таборі викопали величезну яму — каналу метрів 50, глибина метрів 3—4, і сказали, що це буде туалет. У кутках ями опустили труби, що не сягали дна на 1 метр, і по цих трубах текла вода. До цього туалету ніде не було. Кожний сидав там, де йому припече. Краї ями обвалювались, хто туди падав, той там залишався назавжди. Ми були такі брудні, що воші вже не могли утриматись на одязі, а ковдра була вся уतिकана вошами. Короста, дизентерія, інші хвороби косили людей. Та з нас, слов'ян, палили лише тих, хто вмирав, а ось про євреїв окрема оповідь.

Радянських євреїв в Освенцімі не було, їх знищували на нашій території¹. А ось євреїв з тих країн, що вони [нацисти] завоювали — звозили ешелонами. Широка шосейна дорога, по якій була прокладена одноколійна залізниця — вона до крематорію. Порядок був такий: зупиняється ешелон. Біля кожного вагона стоїть вартовий. Людям наказують шикуватись окремо: чоловіки і жінки з дітьми. Цінні речі брати з собою, решту скласти біля вагону, мовляв, тут варта, після бані прийдете і заберете, а зараз після дороги — митися. Звичайно, люди раді. Тиша, спокій. І повели. Велике приміщення, лавки від низу до стелі. Люди вмощуються. Зачиняються двері, включається газ із отворів, хвилина-друга — і всі мертві. А далі приїжджають вагонетки-камери, хлопці грузять трупи, і — в крематорій, а цим попелом нас змушували удобрювати поля фермерів. День і ніч горіли крематорії. А коли не було ешелону, то вивозували євреїв в таборі і палили. Це була жахлива картина. Та не диво. Це був табір смерті.

А в місті були двоповерхові цегляні будинки, огорожені міцними решітками. Там були лабораторії. Німецькі лікарі робили експерименти над людьми, з людей робили тварині навпаки. Пересаджували органи і т. д. Коли ми копали канали, то бачили, що йдуть чотири дівчини, несуть плетені корзини. Дуже чисто вдягнені в такий же смугастий одяг, білосенькі хусточки. І коли дійшли до нас, то охоронці, мабуть, були знайомі, бо обнялись і стали розмовляти, а дівчата зупинились і розповіли нам, що вони працюють в лікарні, йдуть збирати лікарські трави, і розповіли про всі жахи цієї лікарні.

Нам, дівчатам, в їжу сипали ліки, щоб не було місячних. А коли так, то нас било на рани. У когось під рукою, у когось на животі, а в мене під коліном. Ходити стало нестерпно. Я звернулась до нашої старшої по бараку,

¹ Тобто не було масової їх кількості, але були, наприклад, євреї-військовополонені чи колишні оstarбайтери.

і вона повела до «медпункту». Це був такий самий барак, з такими ж нарами, тільки посеред бараку була лежанка на весь барак. Вона служила столом, іноді протоплювалась, але сидати на неї суворо заборонялось. Нога розпухла, замість пальців — малесенькі рубчики, покриті нігтями. Температура 40 градусів. Ніхто нічого. Значить — смерть. Вночі привезли партію людей із Запоріжжя. Серед них хірург Любов Федорівна Голубева. Полька, пані Казя, яка знала про мене, доповіла Любові Федорівні, що помирає руська. Не гаючи часу, вони мене напівнесли до плити. Поклали на живіт, підкотили плаття, оголили до половини, і чую, як я підливаю чимось гарячим. Я нічого не чула, ні болю, ні як різали. Потім якимсь ганчір'ям мене витирали. Потім я почула біль біля п'ятки. У мене вигнило тіло від підколінка до п'ятки. Великою дртиною Любов Федорівна запихала туди паперові бинти, змочені марганцем. Та ось бинти скінчилися. Лікар у розпачі. Що робити?

Я зняла сорочку, порвали на бинти, закладали в рану. Та й це скінчилось. Рана закрилася. Пішло зараження крові, відкрився новий нарів у паху, дуже болючий. Коли лікарка різала — я плакала, несила було терпіти. Адже ніяких медикаментів не було, ото паперові бинти і марганець. Довго Любов Федорівна тримала мене в цьому бараку, а потім таки треба було мене виписувати.

Я день і ніч молилась Богу за Любов Федорівну, «Отче наш» я знала, бабуся навчила, а то сама придумувала молитви і просьби до Бога, щоб зберіг Любов Федорівну. Вона благополучно повернулася додому.

Одного разу, по осені, ми чистили буряки в одного фермера. Сіявся дощ, мерзли руки і ноги, а одне молоденьке дівча, років 15–16, плакало. Підійшов есесівець і питає по-польськи: «Чого плачеш?». А дівчинка каже: «Хочу додому, я замерзла». Охоронець наказує йти, вона не йде, він штовхав дівчинку в спину й наказує йти. Дівча пішло, а він вистрілив у спину, мовляв, «тікала додому».

Так у цьому жажливому становищі, де кожної хвилини можна потрапити в крематорій, наступив 1945 рік. Ось уже чути гарматні розриви, десь недалеко рвуться снаряди, гудуть літаки. О Боже! Це наші! Це йде воля! Ми обнімаємось, плачемо. Та де там! Лунає окрик: «Рускі, стройся!». Це було 18 січня 1945 р.

Нас вишикували по п'ять і повели вночі, ми думали — до крематорію, але повели полем, потім лісом, завели в якусь клуню з сіном, там перепочили і пішли далі. Станція. Товарний поїзд. Нас повели в перший вагон біля паровоза. Їхали сім діб, у вагоні два охоронці. На якісь зупинці були наші хлопці, вони там працювали. Вони були земляками, коли дізналися, хто ми і що ми голодні, принесли і дали мені коробку з-під черевиків, повну жита. Я вдіяла всіх по жменьці цим житом. Привезли нас до Бельзена¹ — теж концтабір, але без крематоріїв, без електроогорож. Серед лісу стоять не-

¹ Берген-Бельзен (Bergen-Belsen) — концтабір біля селища Берген крайсу Целле у Нижній Саксонії, існував з квітня 1943 по квітень 1945 рр.

великі бараки, якимось невпадало. Тиша. Ні постів, ні охорони, ні світла. Залишилися ми сам-на-сам. Нас було 50–60 чоловік. Нестерпно хочеться їсти, пити. Знайшли порожній барак, тут будемо спати. Потім пішли по лісі і знайшли «броткамеру», так званий хлібний барак, зачинений. Навалились усім скопом і перекинули барак на бік. А там хліб! Розмели і крихти позлизували. Пішли спати. Розбудили нас крик, свистки, метушня. Це прийшла обслуга. Виявилось, в цьому таборі були варшав'яни, за якусь непокору німцям їх сюди привезли¹, і тут вони самі по собі тихенько вмирили. Давали на день 200 грамів брукви і все. І ось явились ми. «Руська банда» — так нас охрестили. Дали нам три доби штрафу. Замкнули в бараку — і ні води, ні їсти. На четвертий день вивели, дали лопати і ломи і послали корчувати в лісі пеньки по півтора метри в діаметрі. У той день нам дали їсти по одному літру брукви. Так тривало два з половиною місяці.

15 квітня 1945 року! Тиша, нікого, все відчинено, охорони нема, кухня відчинена, в котлах бруква. Старші люди забороняли брати їжу — бо, може, вона отруєна. Такі було — хто не втримався, той поплатився або життям, або тяжкою хворобою.

Раптом чуємо гуркіт страшенний! Що це? Побігли по лісі в тому напрямку. Бачимо — їдуть танки, а на танках якісь люди в рудих костюмах і беретах. То був другий фронт, то були англійські війська, які йшли і займали міста без бою.

А потім приїхав Червоний хрест. Нас помили, переодягли і поселили в есесівському містечку. Нас місяць лікували, а годували таким, що ми й дома такого не бачили. А потім нас вивезли в німецьке село. Німців кудись вигнали, а нас поселили в їхніх домах. Кожного ранку приїздили три трактори з платформами: на одній — м'ясо, на другій — молочні продукти, на третій — хліб. Бері скільки хочеш, готуй, їж. Так пройшов місяць. Зібрали нас на збори і сказали, що ми будемо їхати додому, і що приїхали представники СРСР.

Приїждять наші офіцери, в погонах. А ми ж не знали, що нова форма, і подумали, що то білогвардійці, і нас знову кудись заберуть. Ми в плач, не віримо. Поки англійський перекладач приніс газети і показав фото, і все нам розповів.

Я не можу описати ті почуття радості, то треба було пережити.

Подали машини, криті брезентом, звалися «студебекер». Їдемо. Ось шлагбаум. Ось радянська зона, стоять вартові чи хто його знає хто, але наші. Ми зірвали брезент, плачемо, сміємось, руками махаємо, а вони нам: «А! Німецькі шлюхи, підстилки, мать вашу...» Та на руках і ногах показують матюки. Господи! Ми в крик! Коли це з нашої машини вийшов проводжаючий і доповів, що їдуть з концтабору смерті, тоді хлопці почали вибачатись і т. д. Але на душі досі залишилась образа.

¹ Йдеться про збройне повстання проти окупаційного нацистського режиму, що відбулося у Варшаві 1 серпня — 2 жовтня 1944 р.

А ще я пропустила, як німці віднімали дітей у матерів. Прийшов ешелон з Білорусії. В одному селі партизани повбивали німців. За це людей із навколишніх сіл із сім'ями повантажили в вагони і привезли в Освенцім. Були з малими дітьми, немовлятами, народжували. І ось одного дня приїхала крита машина, і всім білорусам з дітьми наказали вишикуватись. Почали відбирати дітей, вірніше — відривати від матерів.

Цього не можна описати, цей жах можна лише побачити.

У п'ятдесятих роках вийшов фільм «Последний этап»¹. Цей фільм зроблений з фотографій, бо все, що відбувалося в таборі, фотографувалося. Я досі пам'ятаю обличчя того есесівця, який фотографував усе. У цьому фільмі нема фальшу ні на копійку. Може, десь в архіві збереглась ця кінострічка, бо в Лозовій немає. А ще був фільм «У них есть Родина»². Це про повернення цих дітей на Батьківщину.

Люди добрі! Те, що я написала, — це лише 1/1000 доля того, що ми там пережили. Всього не опишеш. Це була б товста книга про те життя, про яке наші сучасні люди не мають ніякого уявлення, про звірства фашистів над нашим народом.

А скільки б я могла ще розповісти! Та я не хочу вас втомлювати. А пам'ятаю я все до подробиць.

Зараз я живу сама. Чоловік і син померли. Онуки, вірніше, правнуки прибігають лише тоді, як удома нічого їсти (батька нема), та грошей на школу.

Ще років 6–8 [тому] мене не забували, поздоровляли зі святами, а зараз забули всі. Лише школа, де я працювала все своє життя, запрошує на 8 Березня і День учителя. Маю чотири нагороди: «За доблестный труд», «За долголетний доблестный труд», «60 лет Победы над Германией», «Захиснику Вітчизни».

Моя адреса: <...>

Ганнич Людмила Віталіївна (дівоче прізвище — Ковальова)

А ще забула написати про працівників Освенціма, есесівців.

Коли наші війська були в 30 км від Освенціма, табір замінували і готувалися підірвати разом з людьми і документами. Не встигли. Людей і документи наші врятували. А вся обслуга втекла до нас до Бельзена. І коли англійці нас визволили, то вони змусили цих нелюдів вантажити трупи людей на машини голими руками, а трупів були набиті два бараки (ховати було нікому, і їх скидали у пусті бараки). За лісом викопали величезну

¹ «Ostatni etap» — польський фільм про концтабір Освенцім (режисер Ванда Якубовська), вперше показаний у 1948 р.

² «У них есть родина» — екранізація повісті С. Михалкова «Я хочу домой» (режисери А. Файнциммер, В. Легошин), вперше показана у 1949 р. Розповідає про долю дітей з СРСР, вивезених нацистами до Німеччини під час війни, і їхнє повернення додому.

братську могилу, і туди звозили трупи. А потім на тому місці поставили величезну стелу з бетону у вигляді дуги. Люди, що там поховані, були варшав'янами та нашими військовополоненими.

*На цьому кінчаю,
З повагою до Вас —
Ганнич*

Деркаченко (Городилова) Надежда Ивановна

Мои воспоминания

Сейчас мне 85-й год. Оглядываясь назад, вспоминая прожитые годы — прожила я долгую и трудную жизнь.

Я, Деркаченко Надежда Ивановна (урожденная Городилова), родилась 4 ноября 1923 г. в городе Харькове. День 4 ноября для меня — значимый день. В этот день венчались мои родители, а спустя 10 лет в этот день умер мой отец.

Эти девять лет счастливой, беззаботной жизни, наполненной детскими радостями, закончились для меня и моих родных — мамы и сестры. Моя мама, Клавдия Наумовна, была домохозяйкой, занималась нашим воспитанием. Мой отец, Иван Иванович, работал заместителем директора фабрики по изготовлению музыкальных инструментов. Дома у нас часто собирались музыканты, композиторы, так как папа был еще и настройщиком музыкальных инструментов. После его смерти в 1932 г. мама осталась одна с двумя малолетними детьми — мне девять лет, а сестре Лиде — семь. И, чтобы как-то прокормить нас, мама вынуждена была продавать вещи отца, память о котором ей была очень дорога. Так были проданы его любимые настенные швейцарские часы с боем и другие немало ценные вещи.

Жизнь без отца была трудной. Мама нужно было идти на работу, но устроиться на работу было трудно, и только благодаря ее знакомой, которая работала на заводе химвпрофпрепаратов, она устроилась работать фасовщицей на этом заводе. В 1933 г. начался голод. Мама получала на работе хлебные карточки. Ей как рабочей — на 400 граммов хлеба, а на нас с сестрой — по 200 граммов.

Однажды, помню, шла я с хлебного магазина (получила паек хлеба), стала складывать карточки, когда подбежал ко мне какой-то незнакомый мне мужчина, выхватил у меня хлеб и карточки — оставил нас на целый месяц без хлеба. Пришлось этот месяц покупать хлеб коммерческий по 5 рублей за буханку. Очередь за этим хлебом занимали с вечера, на руках писали черненьким карандашом номера, чтобы утром их озвучить. До утра эту очередь нужно было сохранить. Но конная милиция, объезжая ночью улицы и проспекты, запрещала людям находиться ночью на улице, поэтому приходилось всю ночь прятаться в бурьянах за церковной оградой, которая

была рядом с магазином. Утром вся очередь выстраивалась плотной шеренгой, а в магазин милиция заводила по 10 человек, не более, для поддержания порядка. По воле случая пришлось и нам примкнуть к этой очереди. Как-то прожили это трудное не только для нас, но и для всех людей время, а с 1935 г. хлеб продавали уже без карточек, но по спискам.

Все пережили. В 1939 г. появились гастрономы, в которых было изобилие продуктов, и жизнь потихоньку начала налаживаться. Казалось — только бы жить.

Но начались войны. В 1940 г. — карело-финская, а в 1941 г. — Великая Отечественная — страшная война для всего нашего народа. 24 октября 1941 г. немцы вступили и заняли г. Харьков. Начались расстрелы, вешание людей, угон на принудительные работы в Германию молодежи.

Домашние наши запасы закончились, и пришлось нам по очереди с сестрой ходить по селам на «менку». За зиму 1941 — 1942 гг. мы ходили 11 раз. А 15 декабря 1941 г. меня вызвали на биржу труда для регистрации. Отобрали у меня там паспорт и сказали, чтобы я явилась 4 апреля 1942 г. на Красную площадь (ныне пл. Свободы) с вещами для отправки в Германию¹.

В назначенное время и день нас собрали на Красной площади, всех призванных для отправки в Германию на принудительные работы. Свои вещи мы сложили на подводы и под конвоем, пешком, вышли из города Харькова. Первого мая мы дошли до станции Божедаровка (ныне Щорск) Днепропетровской области. Распределили нас по селам вдоль трассы Днепропетровск — Кривой Рог, которую мы должны были строить на участке от поселка «40-й» до поселка «Мало-Софиевка».

Работали от рассвета до заката. Грузили бутовый камень в каменном карьере и песок в песчаном карьере. Укладывали камень на дороге.

19 мая 1943 г. меня забрали в Германию из села Ерестово Днепропетровской области и отвезли на ст[анцию] Верховцево на пункт сбора. 20 мая подогнали состав, и нас сажали по 35 человек в каждый вагон. Единственное окошко было затянато колючей проволокой. И чем дальше от Родины, от родных мест — тем больше слез. Днем во время хода поезда дверь вагона держали открытой под охраной двух полицейских. На станциях дверь закрывали.

Первый остановочный пункт — город Перемышль. Здесь мы проходили комиссию два дня. Затем нас снова погрузили в товарные вагоны и отправили дальше на северо-запад Германии. Ехали мы долго, несколь-

¹ Очевидно, авторка помилково асоціює виклик до районного бургомістрату для реєстрації (перепис населення та його перереєстрація у Харкові почалися за постановою Харківської міської управи від 5 грудня 1941 р., див. *Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943 рр.)*. — Харків: Прапор, 2004. — С. 15) із заходами з мобілізації населення на роботу до Німеччини, які почалися лише з 1942 р.: реєстрації на біржі праці та повістки, що наказували з'явитися лише до Німеччини. Наказ коменданта Харкова про загальну трудову повинність був виданий 23 березня 1942 р. (див. *Скоробогатов А. В. Та ж праця*, с. 298).

ко дней, и приехали в город Пархим. Здесь была проведена тщательно медкомиссия на проверку заболевания туберкулезом. После медкомиссии нас снова посадили в вагоны, и 2 июня 1943 г. привезли в город Гамбург. Загнали в какой-то ангар, огороженный сеткой-рабицей, построили в шеренгу. В скором времени приехали «хозяева». Отобрали, кто был здоровее и сильней, а мы, 17 человек, остались.

За нами приехал грузовик, груженный листами железа. Привезли нас в город Бергедорф¹, что в 18 км от Гамбурга, на эмалировочный завод «Даниэль фон Шойнинг». На первом этаже этого завода находился эмалировочный цех, а на втором этаже делали корпуса для зажигательных бомб. Я работала на первом этаже у рабочих эмалировочного цеха — подсобной [рабочей]. Они эмалировали посуду, а я относила ее на стеллажи для сушки. Ничего плохого не могу сказать о рабочих. Они нам сочувствовали и помогали. Мастер у них был фашист, поэтому рабочие предупреждали нас, чтобы в его присутствии ничего не говорили.

Наш женский барак находился в глубине двора, а рядом, за сеткой-рабицей, находился мужской барак. После работы мы общались — обменивались новостями. По воскресеньям к нам в гости приходили девушки со свечной фабрики.

В понедельник, восьмого июня [1944 г.], я была дежурной по бараку утром, так как работала на второй смене. Убирая барак, я открыла маскировочные щиты с окон, и за поручнем у одного из окон я нашла листовку, свернутую вчетверо. Когда я ее развернула посмотреть, в барак вошла наша повариха — Мария Спица-Сизая. «Що це у тебе?» — спросила она. Я ей ответила: «Листовка». «Дай мені почитати». Я ей сказала: «Нет. Прочту при всех вечером, когда все соберутся». Так и было. Вечером, когда все пришли с работы, я ее прочла всем и положила под матрац своей кровати. Это видела Мария. А тот факт, что я потом сожгла листовку, она не видела, и на следующее утро она донесла на меня гестапо.

Днем меня вызывают с работы: «Иди, тебя ждет полиция». Когда я пошла к бараку, все девушки были за его пределом. Я вошла в барак. Там были два человека СС и их переводчик — Бауэр.

— Где листовка? — был первый вопрос.

— Ее нет, — ответила я.

— Не ври, — сказали они.

— Ищите, — ответила я.

Тогда они стали меня бить и забрали с собой в гестапо г. Бергедорфа. Здесь был проведен допрос и личная ставка с Марией Сизой. Вот здесь я и узнала, кто донес на меня. Она опять, при мне, повторила, что листовку я положила под матрац после того, как прочла всем ее содержание. Меня при ней сильно били, выбили зуб, но я не плакала от боли.

— Вот, коммунистка, еще не плачет!

¹ Бергедорф (Bergedorf) — з 1938 р. став районом міста Гамбурга.

И бросили меня в карцер («каменный мешок»). Там я просидела до вечера, а вечером из Гамбурга приехала машина, «черный ворон». Меня силой впихнули в машину, где уже сидели две девушки со свечной фабрики — Катя Святун и Ната Стрельцова, а с нашего лагеря — Захар Спесивцев. Он мне прошептал, чтобы я говорила, «что нашла листовку — и все. Это всех выдала Мария». Еще засветло нас привезли в гестапо г. Гамбурга, спустили в подвал. Здесь нас сфотографировали, сняли отпечатки пальцев и отвели в камеру на этаж. Когда меня там вели, немки говорили: «Это маленькая коммунистка». Там я пробыла три дня. Каждый день проводили допрос, спрашивали: «кто пишет?», и «кто передает листовки?». Но я стояла на своем.

13 июня 1944 г. меня отвезли в тюрьму г. Гамбурга («Фюзбитель»), посадили в камеру политзаключенных. Здесь сидели со мной полька за шпионаж в пользу Англии и югославская партизанка.

Вспоминаю, как однажды надсмотрщица взяла меня с собой раздавать солдатские носки по камерам-одиночкам для штопки. Здесь сидели политзаключенные долго, в основном немцы. И вот зашла я с коробкой носков в одну из камер. Это была камера, в которой сидела Роза Тельман, жена Тельмана. Когда я наклонилась к ней отдать носки, она шепнула мне: «Ты русская?». «Да» — ответила я. «А ты знаешь Тельмана?» — спросила она. «Да» — ответила я. «Я его жена» — ответила Роза Тельман. Так я с ней и познакомилась.

В тюрьме «Фюзбитель» я просидела до 26 октября 1944 г. Меня водили несколько раз на допросы, но толку не добились, хотя били и прижигали руку. На последнем допросе я сказала им: «Хоть сожгите — я ничего не знаю и никого не знаю». После этого допроса меня отвезли из города Гамбурга на суд в гестапо города Берлина. Со мной была и Роза Тельман. В Берлине я пробыла 4 дня. Присудили мне концлагерь Равенсбрюк¹. 31 октября меня вывезли в концлагерь.

В Равенсбрюк я прибыла 1 ноября 1944 г. Здесь была проведена так называемая «медкомиссия». Искали золото и гинеколог, и проктолог. Затем баня холодной водой и костюм с номером 80948. Отвели меня в 26-й блок. Работала я здесь на песчаном карьере. Но там я пробыла неделю. 14 ноября 1944 г. всех, кто прибыл последним транспортом, построили на плацу и отобрали 50 человек для работы на военном заводе от концлагеря Равенсбрюк в город Штраусберг². Там я работала подсобной рабочей. Носила ящики с пулями весом по 25 кг каждый. Охраняли нас немки-СС. Как-то зимой послала меня эсесовка мыть окна эфиром, от светомаски-

¹ Равенсбрюк (Ravensbrück) — жіночий концтабір, існував у 1939–1945 рр. біля селища Равенсбрюк, яке зараз є частиною району Фюрстенбург м. Гавель (Havel), земля Бранденбург.

² Штраусберг (Strausberg) — місто в крайсі Меркш-Одерланд (Märkisch-Oderland), земля Бранденбург, розташоване за 30 км від Берліна.

ровочной краски синего цвета, снаружи здания цеха завода, в котором я работала. Вот тогда я и отморозила себе руки эфиром. На этом заводе я проработала до 19 апреля 1945 г.

Однако уже приближался фронт, слышна была канонада и гром дальнобойных орудий наших войск. Был получен приказ перегнать нас в концлагерь Ораниенбург¹. 19 апреля 1945 г. в 14 часов нам приказали накрыться одеялами с головой и бежать в лес, так как над нами летели уже советские «ястребки», как мы их называли, «яки», и немцы не хотели, чтобы с самолета были видны концлагерники.

От города Штраусберга, где находился завод, до Берлина — 18 км. Мы шли всю ночь. Спали стоя, и около 8 часов утра 20 апреля пришли на окраину Берлина. Нас всех усадили на землю под охраной эсесовки, а другая эсесовка пошла узнавать обстановку у полицейского.

Вели нас в г. Ораниенбург, чтобы уничтожить в печах, но узнали, что г. Ораниенбург был занят уже американскими войсками. Нас повели через город Берлин на Юго-Запад Германии. По Берлину мы шли целый день, и к вечеру подошли на его окраину. Загнали нас в пустой лагерь, но охрана там была. В 4 часа утра нас подняли, построили по 4 человека в ряд у ворот. Подошел к нам вахтер и спросил: «Кто понимает немецкий язык?». Я сказала, что немного знаю. Тогда он сообщил, что нас поведут на расстрел, но без собак, и, если будет возможность бежать, то чтобы мы вернулись к нему назад — он обещал нас спрятать, т. е. спасти, потому что по улицам ходили немецкие ополченцы и убивали всех пленных и концлагерников.

Когда нас вели через молодой ельник, нам удалось бежать с несколькими девушками. Мы залегли в воронке от взрыва бомбы. По нам стреляли, но не стали преследовать, чтобы остальных не упустить. Нам пришлось долго лежать в земляной воронке, так как в лесу стояли немецкие танки с уже заведенными моторами, готовые к отходу. Выбрались мы из «засады», когда немецкие танки пошли в направлении Берлина.

Мы вернулись в лагерь, и немецкий вахтер нас спрятал в подвале, как и обещал. Потом он нам даже выдал справки о том, что мы узники концлагеря. Понятно, что он спасал прежде всего себя.

22 апреля 1945 г. в 11:00 утра советские амфибии и танки форсировали реку Шпрее и вышли на окраину Берлина. Мы были рады их появлению, бросились их обнимать, но они спешили вперед, на Берлин. Это была армия 1-го Белорусского фронта, которая нас освободила.

Потом нам предложили поработать в артиллерийской оружейной мастерской. Мы чистили оружие, смазывали и укладывали в ящики для отправки на Родину. Здесь мы и встретили Победу вместе с советскими солдатами за праздничным столом.

¹ Оранинбург (Oranienburg) — місто, центр крайсу Обергавель, земля Бранденбург. Тут знаходився концтабір Заксенгаузен.

15 мая нас отвезли на железнодорожную станцию, выдали справку за подписью начальника мастерской Юрченко о том, что мы работали в 209-й оружейной мастерской 9-го стрелкового полка. Все эти документы у меня забрали в КГБ на улице Чернышевской, 51, куда меня вызвали по возвращению в Харьков. Там меня продержали до тех пор, пока документально не было подтверждено мое пребывание в Германии и ему сопутствующий арест. Прежде чем мне выдали паспорт, мне пришлось пройти 700 км пешком туда и обратно в Божедаровку, откуда меня забрали в Германию, чтобы в НКВД Божедаровского района подтвердили справкой тот факт, что я насильно была угнана в Германию. Справку мне выдали, и я пешком по селам и шоссе возвратилась в Харьков, так как пассажирские поезда еще не ходили.

Биржа труда направила меня на работу санитаркой в 16-ю больницу, потом перевели меня в 4-ю поликлинику медстатистиком. В 1946 г. вышла замуж. В 1950 г. родилась дочь. Жизнь шла своим чередом. Работала еще и счетоводом в домоуправлении, какой-то промежуток времени сидела дома, занималась воспитанием дочери. Затем в 1965 г. поступила на работу в троллейбусное депо ХГТУ бухгалтером расчетного отдела. Ушла на пенсию в 1978 г. в должности старшего бухгалтера. Воспитала двух внуков. Сейчас на пенсии, перенесла инфаркт в 1994 г. Да и теперь сердце часто дает о себе знать.

Дай Бог, чтобы наши дети и внуки никогда не знали ужасов войны, бед и лишений, которые они несут, а жили долго и счастливо.

*С уважением,
Деркаченко Надежда Ивановна
14.03.2008 <подпись, телефон>*

Здельник Елена Александровна

«Арестована гестапо и отправлена в концлагерь Равенсбрюк»

22 июня 1941 г. началась война. Гитлер хотел завоевать Советский Союз. Харьков оккупировал в октябре 1941 г. В 1942 г. нас, молодежь, немцы стали угонять в рабство. Мне было 16 лет, и в июле месяце 1942 г. я была угнана в Германию. Работала на железной дороге в депо, чистили вагоны наружную сторону. Какой это тяжелый и грязный труд! К концу дня мы не узнавали друг друга, все тело болит, рук не подыметь. Кормили очень плохо. Утром 300 грамм хлеба, вечером черпак баланды из шпината, гоняешь ложкой по миске, может, картошка попалась, но не всегда улыбалось счастье. Обувки не было, нам дали деревянные колодки (в виде челнока), они большие, не сгибаются, водянки такие набьешь, они лопаются, кровь идет, завязать нечем, такая боль, за душу щиплет. По дороге на работу в электричке мы сестры не имели права (на работу нас возил полицай). А если были места свободные, сядешь — немцы зайдут в вагон,

подходит и говорит: «Ты, свинья русская, встань». Особенно молодые. А нам было 16—18 лет, каждый день сталкивались с жестокостью, ненавистью и злобой. Мы все это понимали, мы были враги № 1. И когда мы столкнулись с такой обстановкой, стало страшно, таким образом, у нас появилась ненависть, и результат: в июне 1944 г. была арестована гестапо и отправлена в концлагерь Равенсбрюк. Я знала, что мне грозит, и все равно делала зло. Лучше смерть, чем такая жизнь. Равенсбрюк — это концлагерь строгого режима, лагерь смерти. Ночью нас привезли черным вороном человек 30. Сразу, около центрального въезда, вся машина: санпропускник, газовые камеры, крематорий, виселица, плаха — все в одном строении. Нас обработали, сняли волосы, выдали полосатые платья, колодки, и — в карантинный блок, там мы находились две недели. 200 г хлеба и черпак баланды, на карантине все национальности, негде ни сесть, ни лечь. После карантина по блокам, нас, русских, в 30-й блок, чехи — 13, 14 блок, поляки в других, немцы в других. Блоки переполнены.

В 4 утра был подъем, в 5 мы выходили на аппель и строились в шеренги по 10 человек на небольшом расстоянии, чтобы не касались друг к дружке, в 6 приходила гестаповка и считала по рядам. Мы были без головного убора, полосатые платья, и майка-рубашка под платьями. Холодно, весь дрожишь, если достанешь бумаги — под платьем обворачивались, было немного теплее. Но если заметит авзерка¹, подзывает к себе и так избьет, что другой раз не захочешь тепла. В лучшем случае избьет, а то запишет лагерный номер, и — в штраф-блок. Это в тюрьме тюрма. Там давали 100 г хлеба, и вечером воду. Штраф-блок посылали на самые тяжелые работы — копать канавы. Штраф-блок на аппель не выходил. На аппель не выходил и 32 блок, там были политические заключенные, в основном немки, там же сидела и жена Тельмана с дочерью. Я была на 30 блоке и работала в бекляйдунге² — это вещевой склад, где привозили составы вещей со всех оккупированных стран. Потом меня перевели работать в бетриб³ — это ткацкая фабрика, где ткали полосатую ткань для узников. Там был цех, где ткали ручную, и цех машинный. Вот меня послали в гайцунг (кочегарка)⁴. Я за смену должна разгрузить 2 машины угля и опустить тачкой-шахтеркой в подвал к печам, другая девочка бросала уголь в печь и выбирала шлак. Очень тяжелый труд. Первая смена с 6 утра до 6 вечера, вторая смена с 6 вечера до 6 утра. Бетриб был отделен от главного лагеря небольшим деревянным забором, ворота были открыты, и мы свободно общались с узниками. На территории бетриба было 4 блока. Те, кто работали в бетрибе, не выдерживали такой нагрузки, падали — во-первых голодные, во-вторых, нелегкий труд, а в кочегарке совсем тяжело. Там мужчине тяжело, а женщинам не под силу. Но

¹ Авзерка — перекручене німецьке Aufseherin — наглядачка.

² Нім. Bekleidung — одяг.

³ Нім. Betrieb — підприємство, завод.

⁴ Нім. Heizung — опалення.

работали, многие умирали, умирали потому, что были голодные и изнуренные тяжелой работой. Мы были дистрофики — скелет, обтянутый пленкой, кожей нельзя назвать, ее у нас уже не было. Блоки не отапливались, от большой скученности людей мы согревались. И если кто заболел, мы скрывали от блоковой, чтобы не попасть в ревир — откуда редко кто выходил, в основном из ревира в крематорий, другого не дано. Каждый день заключенные возили тачками мертвых в крематорий, кто еще чуть дышит, в газовую камеру. Когда заходишь на территорию фабрики, бетриб с правой стороны в самом конце забора, с другой стороны был мужской концлагерь, как он назывался — не знаем¹. Мы с ними не общались и даже долгое время не знали, что он там есть. К забору мы близко никогда не подходили, там было опасно. Кругом колючая проволока и ток. Мужчины-заключенные работали в крематории. Душегубки, виселица, расстрел, плаха. А там смерть, кровь, жестокость. Женщины не могли там работать, можно легко сойти с ума. Был в Равенсбрюке блок [подопытных] кроликов, где немцы-фашисты экспериментировали на живых людях. Пересадка сердца, почек и другое, что им надо было. К этому блоку никто не подходил, он был отгорожен высоким забором, и стояли полицейки (полицайки из узниц), но они были хуже собак. Поэтому к этому блоку никто не подходил. К нам, узникам востока, относились с особой жестокостью и ненавистью. И не дай Бог попасть в ревир, оттуда другого выхода не было, кроме как в крематорий. Поэтому все узники, независимо от национальности, поддерживали друг друга. Побег из Равенсбрюка сделать было невозможно. За время моего пребывания в концлагере не было ни одного побега.

27 апреля 1945 г. нас ночью угоняли из лагеря, я и мои подруги спрятались в гайцунге, где я работала, кто в канализационных колодцах, кто в ревире, из ревира больных не угоняли, они были не ходячими, но нас осталось таких немного. И 30 апреля во второй половине дня зашли Советские войска в концлагерь. Увидев нас, узников, многие солдаты не сдержали слез, а мы плакали от радости. В октябре месяце, когда мы получили документ о пребывании в концлагере, первым эшелонам я уехала в Харьков. С какой радостью я ехала домой, а зашла во двор, увидела воронку, где стоял наш дом, мне соседи рассказали, что мои родные погибли и похоронены тут же во дворе, показали могилу. Вот уж по истине судьба-злодейка.

Поверьте мне, детей в концлагере Равенсбрюк не было².

Згельник Е. А.

¹ Навесні 1941 р. керівництво Равенсбрюку заснувало на його території невеликий чоловічий табір, підпорядкований основному табору.

² Діти в Равенсбрюку перебували переважно в окремих приміщеннях, і ув'язненим заборонялося спілкуватися з ними. Див. розділи «Діти в лагере», «Діти «красноармеек», «Блок матери и ребенка» та ін. в: *Мюллер Ш.* Слесарная команда Равенсбрюка: Воспоминания заключенной № 10787. Пер. с нем. — М.: Политиздат, 1985; а також розділи «Діти за колючей проволокою», «Спасайте детей!» в: *Женщины Равенсбрюка*. Пер. с нем. — М.: Изд-во ин. лит., 1960.

Лазуренко Василий Егорович

Воспоминание о концлагерях. Автобиография

[Я], Лазуренко Василий Егорович, родился в 1925 г., 20 ноября, [в] селе Чернеччина Краснокутского района Харьковской области. В 1933 г. пошел в школу в первый класс НСШ. В 1940 г. после окончания школы уехал в г. Харьков в училище ФЗУ при заводе им. Шевченко.

1941 год — начало войны. По разным причинам остался на оккупированной врагом Харьковщине, и в 1943 г. был угнан вглубь Германии на каторжные работы. После неудачного побега был посажен в застенки концлагерей фашизма. В 1945 г., 29 апреля, был освобожден из лагерей и вернулся к себе на родину. В 1949 г. вновь уехал в город Харьков подымать из руин войны город. В 1985 г. ушел на пенсию, но продолжал работать. В 1997 г. после 52 лет труда — нахожусь на заслуженном отдыхе с «букетом» увядших «цветов»...

1. Ночь длиной в два года

По разным причинам сорок первого [года], я остался на оккупированной немцами территории Харьковщины. После вступления врага на нашу землю вскоре начался массовый угон нашей молодежи вглубь Германии для разных работ. В 1943 г., в апреле, дошла очередь и до меня. Получаю повестку из участка полиции нашей деревни: явиться в указанное время и место для отправки на запад. В день отправки собралось очень много односельчан, которые пришли попрощаться с нами, а может быть, и в последний раз друг другу в глаза посмотреть. На этом сборище выступил староста деревни — «слуга» врага. Он поучал нас, молодых, как вести себя по приезду на место. А потом сказал: «Хто надумає тікати, для того куля в кармані є», и похлопал по карману галифе, из которого торчал большой револьвер, привязанный ремешком к брюкам, и добавил: «А сім'ю, яка залишилася вдома, всю відправимо до Німеччини, а хату заб'ю дошками хрест-навхрест, і баста». А потом поднял руку вверх и хриплым толстым басом проговорил: «Поїхали». Мгновенно нас, отъезжающих, полицаи оцепили в сколько, и погнали под ружьем, будто бы преступников повели на расстрел. В тот же день к вечеру нас погрузили в товарняк на Южном вокзале в Харькове. По окончании всей процедуры паровоз нашего состава дал свисток отъезда, и, медленно увеличивая скорость, нас повезли на чужую землю.

Конечный пункт был — Восточная Пруссия. По приезду я прочитал надпись на здании: «Арбайтзан». Это была биржа труда. Во дворе было много людей — это местные жители приехали к «арбайтзану» за дешевой рабсилой, привезенной с востока. Нас расхватали, будто воронье напало на падаль. Брали, кому сколько нужно человек. Я попал в трудовой лагерь по разработке торфа. Там была болотистая местность.

Около месяца спустя в нашем лагере была медкомиссия. Отобрали по состоянию здоровья на угольные шахты города Катовице (Польша). Для меня это была большая радость. Я еще из дому дал себе клятву: куда бы ни завезли, я буду делать побег. Я так я стал шахтером на новом жителстве. Польша совсем рядом с моей родиной. Я подобрал себе единомышленников по побегу — Ваню и Сашу. Мы втроем стали изучать для себя [местность], то есть разрабатывать план побега.

Начало июля — дни теплые, и был «подножный корм» — растения, фрукты. В один прекрасный день, воскресенье, вышли погулять по городу, ознакомились с местностью, с железнодорожной станцией.

В лагерь мы не вернулись.

Дождались темноты, когда была светомаскировка везде, ведь война. И в темноте пробрались к составу поезда, определили, что именно этот состав идет на восток — грабить наше добро. Не ошиблись. Перед утром мы выехали поездом. Но долго мы не могли ехать, нас одолевала жажда, да и голод. Пришлось ночью, на ходу прыгивать, и пошли пешком. Мы были в дороге 14 ночей, шли больше в ночное время, чтобы не быть заметными вражескому глазу. По бездорожью, в чужой стране, меж врагов, мы жили надеждой, которая нас воодушевляла, нашей целью. «Дойти до своих (а свои, то есть фронт, находился на Волге), взять в руки винтовки — и на врага». Очень много было риска, смелости, самоуверенности, мы были молоды, а серьезности маловато. Мы были схвачены врагом и отправлены в гестапо, в тюрьму. От гестапо мы получили то, на что они были щедры.

Мы не надеялись на такой поворот, не сговорились, как врать, если попадемся. На вопрос: «Кто мы, куда мы?». Следовательно перед нашими мордашками орал: «Щенки! Не дорастете до собак, постреляю!». И нас отправили из тюрьмы в неизвестный для нас лагерь. Когда привели нас в лагерь под конвоем, мы прошли лагерную обработку. Там, в лагере, узнали, что это был Аушвитц, знаменитый на весь мир своими злодеяниями. 2 августа 1943 г. я принял крещение и получил титул узника под № 134002 — Аушвитц. После Аушвитца меня отправили в лагерь Буна, этот лагерь входил в состав освенцимского концерна. В 1944 г. меня в большом транспорте перевозят в концлагерь Дахау¹, там я пробыл около месяца, и вновь увозят — во Францию, Лотарингию, в лагерь Урбис. Урбис был расположен в долине среди гор. Это был филиал концлагеря Навайлера². Небольшой по размеру, но с фашистской начинкой. Своего

¹ Дахау (Dachau) — один з найбільших концтаборів у Німеччині, існував у 1933–1945 рр., розташований у місті Дахау, земля Баварія.

² Йдеться про Натцвайлер (Штутгоф) (Natzweiler-Stuthof) — табір, що існував у 1941–1944 р., близько французького села Natzwiller, за 50 км від Страсбурга, єдиний концтабір на французькій території. Урбіс (Urbis) — зовнішня робоча команда концтабору.

крематория не было, а за трупами приезжали машинами. Если не хватало трупов для полной погрузки, спецмашины погружали «доходягами», живыми трупами, и по дороге их умерщвляли газом.

Предпоследний «мой» лагерь был под швейцарской границей. Название не могу вспомнить <...>. Но «трудоспособность» его никогда не забуду.

Ко всей нашей лагерной трагедии к нам в лагерь добавилась болезнь — тиф. Население местное подняло тревогу, и тифозные были вывезены в другой лагерь, в филиал от Дахау под названием Аллах¹. Внутри Аллаха было приготовлено место для тифозников. Отгородили два барака колючей проволокой, и был сделан изолятор. Мы слышали канонаду, то есть орудийные выстрелы, к нам надвигались войска американской армии. За несколько дней до прихода освободителей мы были брошены, нам никто не давал ни пищи, ни воды. На вышках охранники стояли до последнего часа, а поутру и охрана лагеря ушла.

В 10 часов утра к нам в лагерь зашли солдаты-американцы. Это было 29 апреля 1945 г. Итак, кто остался в живых, тот считает [этот день] вторым Днем рождения. Многие узники тушью сделали татуировку на своей груди: «Честь американской армии». Нет такого мерила, чтобы измерить ту радость тех, кто дожил до нее. Первую ночь после освобождения мало кто мог уснуть в лагере. До самого утра я мысленно прошел дистанцию от первого дня, когда утнали меня на чужбину, и до дня освобождения.

Прошло много лет с тех пор, с [времен существования] режима фашизма, а в душе моей не исчезает тяжесть «Я — узник». Тем ровесникам, которые вышли с дымом «на волю», я им обязан чем-то, а чем? Надо помнить о них и не забывать их, они бессмертны. Надо помнить добрых и не забывать злых.

2. Теперь я хочу охарактеризовать или выделить какой-то концлагерь

Какой лучше, или какой хуже. Я прошел восемь концлагерей: 1) Аушвитц, 2) Буна², 3) Дахау, 4) Урбис, 5) Никагера, 6) Никарельс, 7) безымянный, 8) Аллах. Нет, не могу — все они одинаковы, все они смертоносные, фашистские. Везде один и тот же режим, везде эсесы, даже собаки лагерные дрессированные, честные слуги своему хозяину — СС. Но разница есть. Название лагеря, или в каком государстве он расположен, или его размер... Если меня кто-то спросит: «Есть разница?» — я сдвину плечами или слезой отвечу, есть или нет.

Чем дальше мы, бывшие смертники, уходим от этого проклятого времени, тем ближе мы приходим к — забыть нельзя. Что самое страшное было там? Нет, не смерть — смерти даже, было, просили, чтобы избавиться от мучений, от пыток, голода, холода... Когда я переступил линию жизни

¹ Аллах (Allach) — філіал Дахау, знаходився за 10 км від головного табору.

² Буна, Буна-Моновиц — концтабір Аушвіц III.

и стал на линию смерти, я имею в виду проходную концентрационного лагеря Аушвиц, я с головой погрузился в какой-то омут. Я узнал вскоре, что это за лагерь — я не мог спокойно дышать. В то время, в ту минуту мог бы рвать на себе волосы, — но их не было уже, все осталось там, в пасти фашистского зверя, в его клыках. Первое, что я увидел, — гора трупов, готовили для отправки в крематорий. Меня отправили на карантин на 14 дней. На одной трехэтажной деревянной кровати помещали нас даже по восемь человек.

После карантина нас распределяли по рабочим командам в другие бараки. Мораль как будто отступила против карантина, но лагерная жизнь окутала паутиной и руки, и ноги. Мысль из головы не выходила: «Как я сюда попал? За что? Ведь я же не преступник, ничего еще не сделал ни хорошего, ни плохого. Не успел пожить свободно». Я увидел и узнал, кто такие «музульманы» в лагере. Это живой труп, одни кости, обтянутые кожей. Кандидат туда... на «свободу» дымом через трубу крематория. От лагерного питания молодые здоровые люди превращались в страшное зрелище. Очень часто в лагерях проходила «селекция» — отборка музульман на упокой.

Все узники данного блока выстраивались по 10 человек в шеренгу, перед шеренгой проходил блоковой шеф-эсесовец, каждый узник должен следить, то есть смотреть в глаза ему, а он жестом, пальцем показывает, выходить или нет из шеренги. Процедура всем ясна была — в газ-камеры. За малейшее нарушение лагерного порядка узник нес большое наказание. Рано утром в лагере, где были сирены, подъем после сна был с помощью «тревоги». А в тех лагерях, где не было сирены, подъем был палкой по нарам, и добавок звериным голосом «авштейн» — «подъем» кричал вышестоящий палач, слуга рейха. Утром давали «завтрак» — пол-литра кипятка, люди брали — хоть что-нибудь хотелось проглотить... Работали по 12 часов, туда же, на место работы, привозили суп-похлебку, 0,7 литра. У каждого узника были свои миски и ложки, но ложкой никто не ел — воду можно и выпить. Хлеб, 200–250 г, выдавали по блокам в штубе после работы в казарме. Вот и дали хлеб... На зиму выдавали теплую одежду — «мантиль»¹, типа халата от солнца, полосатую робу. Холод нас не меньше мучил, чем голод. Если бы предложил кто узнику: съешь суп или пойдешь погреешься в помещении теплом — не задумываясь, каждый [сказал бы]: пойду погреемся. Мы, узники, так были истощены, что, кажется, мы адаптированы были, что мы — не те люди, которые ходят на свободе. Если было такое время, что можно было помечтать, поговорить о прошлом, о доме, маме, то разговор был один: что бы я ел, или что я ел, когда был дома.

В одном небольшом лагере, в зимнее время, на левой ноге, на пятке, [у меня] оказался нарыв. Нельзя было деревяшку обувать, и стать нельзя, решил пойти на кранкенштубу — санчасть. Разрезали без замораживания, и на два дня дали больничный — листочек, написанный от руки.

¹ Him. Mantel — пальто.

Но по окончанию срока мне не полегчало, но я был «умный», перед числом поставил единицу, сам себе продлил больничный. На второй или третий, день после ухода всего лагеря на работу, нас, «умных», выстроили в шеренгу и проверили, а потом таких, как я, «долечивали» плетью и послали под конвоем в лес с пилами и топорами. Можно представить... долечился. <...>

Деликатес по-лагерному в Урбисе

На обед привозили гороховый суп — это была редкость. Выстроили как обачно, в один ряд-очередь. Миска у каждого своя. Получили, и каждый, отходя, присматривается — что это? Сверху плавало что-то непонятное. Оказалось, это были жучки, которые завелись от давности по две-три штучки в каждой горошине. Чтобы не пропадать добру, его, горох, отправили в лагерь. Там поедят. Никто не отказался, никто не побрегивал, все поели, и жучков.

Большинство узников побывали в двух, трех лагерях, и даже больше. В каждом лагере, в большом или в малом, из самих узников были и предатели, то есть покорные слуги лагерной знати. Есть поговорка: рыбака рыбака видит издалека. Фашисты насквозь видели такого подлеца, который им нужен, и за лишний черпак лагерной баланды им предлагали черную работу, давали большие права и кермо в руки. Такие подонки выслуживались честно перед своими хозяевами. Лагерные чины: форарбайтер, унтеркапо, капо, оберкапо и шрайбер¹. На левом рукаве лагерной полосатой шкуры они носили повязки, на которых был написан чин. Такой негодяй мог избить ни за что беззащитного узника, посмеяться над ним, поиздеваться, как взбредет в голову его. Но этим слугам тоже приходил печальный конец. В день освобождения лагерей они несли ответ перед озлобленными узниками, их узнавали, их находили, над ними устраивали самосуд. Самосуд не по закону, но по справедливости: что заслужил, то и получил сполна.

Лист із вічного безсмертя

У концтаборах смерті, у застінках тюремних,
Я випив там квартиру, фашистську отруту,
Повнісіньку з верхом,
До самого дна.
Политу сльозою і кров'ю людською,
Отрута смертельна була.
Пройшло те минуле, то не сон був уночі.
Закінчилися муки — згорів я в печі.
Не вийшов на волю, тільки вийшов мій дим.
І так я залишивсь навік молодим.

¹ Нім. Vorarbeiter — старший робітник, капо — управлінець з-поміж в'язнів, вищий за бригадира і нижчий за форарбайтера; нім. Schreiber — писар.

Мені хочеться жить — до війни як я жив.
Тоді був на волі, по землі рідній ходив.
Пам'ятаю дитинство своє босоного,
Шкільні роки, учнів, учителів,
Річку Ворсклу, воду чисту в ній.
Гаї зелені і діброви, чисте небо, все блакитне,
Літаки ворожі там не гули.
Тоді ще не було війни.
Ми не знали, що фашизм десь існував,
Що концтабори смерті для нас будував.
Якщо хто залишився живим,
І живеш ти сьогодні на волі —
То прийди ти до мене.
До чужої могили прийди — у мене своєї нема.
Над нею низенько схились, про минуле удвох поговорим,
Квіти-троянди на ній поклади, і своєю сльозою умийсь...
Потім стань на весь зріст, як колись в таборах
Проти смерті своєї віч-на-віч стояли,
Коли фюрер-есеси на апелі
У газові камери нас відбирали...
Не забудь про фашистів, щоб чорне коріння
І його насіння на землі нашій не залишилось нічого.
За всіх нас, безсмертних, що згоріли в печі,
І від імен всіх ще живих —
Поклянись!!!
Що ти не допустиш такого.

На всю оставшуюся жизнь мою я никогда не забуду о двух днях, о двух 29-х числах апреля, 1943 и 1945 гг. Один день — красного цвета, а другой — черного, политый слезой моей. 29 апреля 1943 г. я был угнан на чужую землю, на землю врага. Меня и других моих ровесников под ружьем отняли, выгнали нас с места, где мы родились, где мы жили, росли, учились, смеялись. Сколько было пролито слез за нас родителями, по нам плакала наша земля. Перед днем отправки, в последнюю ночь, мы молили Бога, чтобы продлил ночь, чтобы погулять, пообщаться в последний раз. Пели песни наши, и одна осталась в душе моей:

«А завтра рано, чуть светочек,
Заплачет вся моя семья,
Заплачут братья мои, сестры,
Заплачет мать моя родная,
Заплачет девушка моя...»

А наутро 29-го мы оставили все...

Когда я увидел в первый раз солдат немецких — что мне запомнилось?
На пряжках солдатского ремня была надпись, выдавленная в металле:

«Гот мит унс» — это означало «Бог с нами». Мог ли Бог поддерживать дьявола, который шел уничтожать весь мир на земле, все человечество? Нет, нет!!! <...>

На родину мы вернулись врагами народа. Во время войны Гитлер предложил, то есть ультиматум предъявил нашему правительству, чтобы наше государство помогало кормить своих людей, которые находились в лагерях и тюрьмах. Наш глава ответил: «Моих людей нет у вас — это изменники Родины и предатели». И точка.

Лисак Михайло Олексійович **«Перебував у концтаборі Унтерлюс...»**

Слава Україні!

Я, Михайло Олексійович Лисак, народився 6.12.1923 у с. Соломна Волочиського р[айо]ну Хмельницької області, в родині селянина.

У 1941 р. закінчив середню школу. 21 червня 1941 р. пройшов призову комісію, а 22 червня почалась війна. *Війна мене застала в селі Соломна*¹. 7–9 липня наше село опинилося в окупації [у] німців.

У 1942 р. після Пасхальних свят нас, молодь і старих, мобілізували на роботу в Німеччину. *Було вивезено близько 200 чоловік із села*. Погрузка у вагони була на станції Закуполи Кам'янець-Подільської обл[асті]. Везли до станції Перемишль, де [пройшли] санпропускник, і [нам] видали пайок хліба. Погрузили у вагони. У вагоні нас привітали два [нрзб.] німці: чорний одяг з черепами. «*Русские свини*» — ось наше перше враження від Німеччини. Привезли — ввечері темніло. Вишикували і повели пішки близько 0,5 км.

Нас помістили у великі будівлі з бетону і цегли, фарбовані зеленою фарбою, дах великий, засаджено соснами. Я там працював пару днів, після був вивезений у другий [табір]. *З травня місяця працював на хім-заводі м. Бомліц землі Ганновер*². У 1942 до січня 1943 р. нас водили з табору на роботу. Охорона табору здавала нас по розписці майстрам заводу з рук у руки. У 1943 р. ми ходили на роботу вільно, які інші робітники [інших націй], без охорони. У вільний час від роботи ми збиралися на дозвілля. Працювали по змінах. Були робочі картки, де відмічався прихід вихід з роботи. Години, хвилини і секунди! Все це підраховувалось і визначалася різниця в заробітку.

Багато писати і згадувати про перебування в Німеччині. Я опишу тільки одну подію, яка сталася зі мною. Влітку 1944 р. розпочав роботу ранком о 8-й годині в депо. Я травмував палець правої руки, в цеху [на] дали першу допомогу і відіслали до медпункту, 200 м від цеху. У медпункті

¹ Виділені курсивом фрагменти тут і далі додані нами до розповіді з листа № 2 М. О. Лисака.

² Бомліц (Bomlitz) — селище у крайсі Зольтау-Фолінбостель (Soltau-Fallingb., земля Нижня Саксонія).

перебинтували і направили у ревір, близько 500 метрів. У ревірі почекав близько 30 хв. Прийшла машина швидкої допомоги. Уже з хворими посадили мене в задню необладнану для пасажирів частину, і поїхали до міста Вальсроде. У лікарні здали в приймальню. Я пройшов реєстрацію, повели в операційну. Лікар помістив мене на стіл. Зафіксував ноги і руки ремнями, незаразив рану, приступив до операції. Під час операції спитав мене: «Болі, болі?» слов'янською мовою. Я відповів: «Йош» («мало»). Хворів один місяць. Як вийшов на роботу, майстер повідомив мені, щоб я пішов за адресою і отримав гроші, де я не мав ніяких клопотів у оформленні документів на отримання.

3 грудня 1944 р. перебував у концтаборі Унтерлюс¹, і до середини лютого 1945 р. Лютий місяць провів у бауера, до звільнення.

Повернувся на батьківщину в СРСР у 1945 р. Працював на шахтах Караганди 1-біс на [вело]одбійниках. [3] 1950 р. — шахта Ворошилова (Північна) <...>

Мельник Василь Павлович

«3 концтабору мало хто вертався»

Чехословаччина. Місто Трішнець, 1942 р. Привезли мене у червні місяці 1942 р., робив на заводі ливарному, де плавили металом, робота була тяжка, гаряча. Харчі були погані, одна була кормова для скотини бруква. Вигадвали на ноги капці, на руки шкіряні шкуратники. Хлопці не навчені, капці з них спали, з рук теж, бігали без капців по гарячих верстаках, були опіки².

...Усіх оstarбайтерів змусили писати листи додому. Хто що писав, а я свій мамі написав так. Були в нашому селі два поліцаї: Розумний Олексій Никонович, а другий Грибіниченко Давид — дуже окатий, великі очі, і дуже противний. Я мамці написав, що у нашій лагері товариші — як Давид. Багато цього всього на здогад, прямо писати не можна, що він поліцай. Про теплий одяг я не писав, щоб не висилали нічого. Тільки написав свій мамці і сестрі (1930 р. нар.) такі рядки:

«Жди меня и я вернусь,
Только очень жди, мама,
Ты сейчас далеко-далеко,
Между нами снега и снега,
До тебя мне дойти нелегко,
А до смерти — четыре шага.

Крематорія. Ваш син Василь Павлович, до побачення.

¹ Унтерлюс (Unterlüß) — селище в крайсі Целле, земля Нижня Саксонія. Тут розміщувалася філія концтабору Берген-Бельзен.

² Виділені курсивом фрагменти тут і далі додані нами до розповіді з листа № 2 В. П. Мельника.

Страйкували прямо у цеху, де робили. Привели охорону на завод, здали іншій охороні, посідали і сидимо учотирьох. Це ті, що робили в гарячому цеху, де плавили металом у доменних печах, грузили гарячий метал, який ще не охолов. Майстер питає: чого не робите? Відповідали, що ми голодні, нічого не їли. Каже майстер заводу: «А як дамо кушати, будете робити?». Відповідь дали, що будемо робить. Замість їжі прийшла поліція, забрали нас, повели нас у гестапо. Там нас добре побили, руки держали [увесь] час угору, руки терпи. Поліцай прикладом підбивав угору. Змусили робити. Домовилися зробити втечу. Привела нас охорона на завод проти 1 травня 1943 р., огробили зміну до першої ночі. Завод охоронявся, важко було тікати. На прохідну ми не йшли, там забиравала охорона і відводила до табору¹. А ми перелізли через п'ятиметрову кам'яну стіну, вкраз проти гестапівського німецького будинку. 1 травня 1943 р. зробили втечу із заводу втриьох, о першій ночі: я, Мельник Василь Павлович; Гузь Михайло Пилипович (з Валківського району); Полтавський Дмитро Федорович. Ішли ми вночі, вдень відпочивали в лісах, пройшли два тижні. Вдень було небезпечно — Гітлер платив по 15 гойчмарок тому, хто піймає чи заявить, що «незнайомець пішов». Пройшли ми чехословацько-польський кордон, що був до приходу німців-фашистів. 15 травня нас спіймали на одній залізничній станції. Зайшли до буфету поїсти, узяли по кружці чорного пива, не встигли випити пиво, як прийшли три поліцаї з автоматами. Повідривали гудзики від штанів, щоб тримали у руках. Забрали у нас дойчмарки, взяли собі пива поліцаї по дві кружки і випили. І повели у польську поліцію нас. У суботу закинули в підвал, а в понеділок відправили в тюрму Катовіц, а у вівторок у концтабір Освенцім, де мені присвоюють, таврують номер 121284. Два рази, вранці і ввечері, перевірка у таборі, повторювали по-німецькому вголос цей номер. Все записували, скільки брюк, сорочок навіть. Носову хусточку — це все записували у свою книгу. Запитував: для чого записували? Відповідь дали, що «відбудеш строк — і тобі все повернуть». З концтабору мало хто вертався.

На карантині відбув три тижні. Ходив я в дерев'яних кайданах, вироблених із грубого дерева, поляки називали їх буцями. Після карантину попав я [в] команду — [в] обоз, запрягались у величезного воза, тягали воза вистіьох в'язні², поробили з дроту шлейки, запрягались у воза. Вивозили пісок із кров'ю шодня, а свіжого завозили [туди], де була побудована стіна для розстрілу. По боках були вішалки [тобто шибениці] дві. Ця стіна була побудована біля карального блоку № 11, двохетажного будинку. Вішалка була з вмонтованою електрокнопкою.

Був наказ по всьому табору: як іде есесівець навпроти [тебе] — за 6 метрів повинен зняти картуз (міцен)³, і після його, есесівця, 6 метрів пройти струнко (есесівець — німець з пістолетом, озброєний).

¹ В оригіналі тут і далі — лагер.

² В оригіналі тут і далі — узніки.

³ Нім. Mütze — шапка.

1943 рік. Щосуботи заїжджали 2—3 вантажних автомашини, вибирали слабких в'язнів і відправляли до крематорію, що знаходився від нашого табору за 3 кілометри. Там були побудовані автоматичні печі, з під'їдом залізницею, де привозили людей з усіх країн, які були під Німеччиною. Людям говорили, що [везуть їх] подальше від фронту, люди забирали все добро з собою, золото, різне майно, продукти. Крематорій стрічав цей поїзд із охороною, обгороджений колючим дротом. Приймали людей, один вагон знищували, за тим інший вагон. Одяг — малювали на спині червоною фарбою Х, і відправляли по концтаборах, в'язням видавали. Продукти, які брали люди з дому, теж у табори відправляли. Галети, печиво, булочки, хліб, консерви. Все це на кухню. Варили суп — баланду, називали в'язні суп цей «хлібовка»¹. «Сьогодні будем жити, буде хлібовка». Димлять крематорії, людські душі вилітали у труби крематорію. 1943 р., який я відбув, то щодо харчів було непогано за рахунок крематорію.

У 1942—1943 рр. у кого [рідні знаходилися] на території, завойованій німцями, то змушували писати рідним, щоб надсилали посилкою теплий одяг, рукавиці, валянки, кожухи, шапки <...>, казали, що прогноз показує, що буде зима холодна. Все було зрозуміло, кому цей теплий одяг потрібний — для німецького фронту, німцям та німецьким фашистам; [ім] як на Україні, такі під Москвою, і в Ленінграді було холодно — і жарко — німцям. Бо в Німеччині таких морозів не було.

Люддей стрічали і випроводжали з роботи і на роботу з духовою музикою, був бардак [тобто бордель] на другому поверсі для німців. Обслуговували наші руські дівчата, взяті з концтаборів, їх було шість дівчат.

Як потрапили до концтабору в Освенцім, утрюх: Полтавський Дмитро, і Гузь Михайло, і я, то складали пісні:

1. Взяв я ложку та гірко заплакав,
Та про Україну згадав.
Все 12 часіков пробило,
А поліцай на обід ще не звав.
Борщ холодний — все одно помий,
А хліб — чорний як земля².
Ох доле моя, доле гіркая,
До чого ж мене довела.

2. Було врем'я дорогее — я з друзями пив-гуляв.
До чого я догулявся — що в концтабір я попав.
У концтаборі широкім, там не чути нічого,
Тільки чути — українці всі кайданами дзвенять,
Тільки видно — крематорії димлять,
Там усі нації горять.

¹ Очевидно, від слова «хліб».

² Хліб пекли з 75 % дерев'яної тирси і 25 % муки [прим. авт.].

3. З неба зіронька упала,
І розбилась на льоду.
Я в Германію потрапив
В 42-му году.

[У 1944 р. потрапив до концтабору Маутхаузен].

Отримували на п'ять днів продукти, видавали небагато жирів — 50 грамів, ковбаси чи маргарину, чи консерви — на двох одну баночку. Це для тих, хто робив під землею. Наприклад, я знаходився у 21-му блоку (бараку), водили з цього блоку 21 на роботу. Робив під землею, де вироблялась різна зброя, снаряди, міни, літаки «Мессершміт». <...> На роботі, де я робив, під землею будували і продовжували будувати цехи, завод. У кожного був спеціальний повітряний молоток, в тому числі і у мене, якими бурили під землею спресований пісок, за нами вслід бетонували готовий цех, ставили станки токарні.

Коли я бурив воздушним молотком, у мене стався обвал, утворилилась велика яма, то підбіг капо, дуже бив по голові. Я хватався за голову — падало рукам і голові, на голові була закипівши кров, смути були як рука завтовшки. Тоді записав номер, та подав коменданту табору, в таборі отримав 25 різок на станку — «козлові». ...У таборі був станок, називали «козел», для тих, хто завинив у таборі чи на роботі. У кожного капо (бригадир старший) був резиновий шланг, начинений дрібним камінням. Ці капо — тяж ув'язнені, вислужувалися перед німцями-фашистами. Викликають по номеру, як іде ввечері перевірка, в'язні стоять, дивляться, не відпускають їх, поки всіх номерів [винних] не покарають на станку. Найменше було 25 батогів, і до 75 батогів. Били два чоловіка. Станок: закладаєш у ящик, унизу зроблений, ноги — щоб не брикався, а спереду прив'язували руки та голову, спеціальний ремінь був. І щоб сам вголос рахував [кількість ударів]. Якщо збився в'язень з рахунку від болю, то починають знов, щоб рахував. Біг цих ударів жопа була чорна, як земля, кров закипівши. Хто попадався за другим чи за третім разом, ще жопа не відійшла, то як б'ють — то не так боляче... Це було в концтаборі Маутхаузені¹ в Австрії у 1944–1945 рр. <...>

Тоді я захворів: відкрилася рана на ступні правої ноги, то я був при таборі, при своїм блоці 21. Там був старшим капо, за національністю австрієць: високий, шия була довга, я його називав жирафою. І він організовував вбивства в'язнів. Капо, шрайбер-бухгалтер, і два пожежники на весь табір. На випадок пожежі була в туалеті бочка дерев'яна на 500 літрів води. Ця його, капова, бригада складалася з чотирьох чоловік. Після 20 годин вечора [вони] вистроювали у блоці в'язнів, робили вибірку (попадав і я три рази). Всіх ведуть на другу зміну на роботу до ранку, до п'ятої години ранку. Наш блок, 21-й, вважай, порожній. Тільки залишалися хворі до

¹ Маутгаузен (Mauthausen), з 1940 р. — Маутгаузен-Гузен (Mauthausen-Husen) — концтабір, заснований у 1938 р. біля Лінца, у Верхній Австрії.

30 – 40 чоловік. За першим разом вибрали дев'ять чоловік, за третім разом сімнадцять в'язнів для знищення. Убивали так. Вистроять, сам капо, і шрайбер-бухгалтер, який вів картотеку, облік в'язнів. Одних «ріхтс» — направо, інших «лінкс» — наліво. Хто попадав наліво, тим наказують роздягатися наголо при всіх інших. Мокрим віхтем труть по грудях і пишуть його номер, який присвоїли в таборі. Це робилось, поки живий. Тоді наказують іти до туалету, там його зустрічають два пожежники, голову тримають над дівкою. Один б'є сучкуватою качалкою, а другий за ноги — та в дівку з водою. І швидко кінчається людина. Це все робилось за пайок, який отримували на п'ять днів. Два-три бідони 40-літрових баланди бруквяного супу [на всіх], і цю баланду, суп, продавали, міняли на базарі, який був організований при таборі, то на маргарин, то на ковбасу, на шкарпетки. І так жирували чотири бандити.

Я «хвалюсь» в'язням на сусідніх койках, що робиться у нашім блоці 21-м, як хворих убивають, а вони мені запропонували іти на роботу: «Будем допомагати, під руки [водити] до роботи і з роботи, а на роботі знайдеш колодку дерев'яну, підмостиш під ногу хвору, і будеш накидати пісок на вагонетку». Добре виходило. Якби не одне «але». Ведуть до роботи і з роботи, 300 – 350 людей тягнемось, відстаємо від бригади, нас есесівці б'ють прикладами автоматів, травлять собаками, підганяють. «Більше не водитимете — через мене і вас б'ють». Подякував товаришам по койкам і *на четвертий раз* виходжу на табір, де організувався базар, подивитися, хто що продає: *той цигарку, той бичок цигарки*.

Зустрічаю свого земляка М<...>: на базарі носить миску баланди табірної, на що він міняв — не знаю, і не питав його. Спитався я М., як він сюди попав, він мені не відповів. Я знав, що він, М., записувався добровільно у німецьку армію. Тоді я ще запитав: «Чи не можна у тебе пересидіти у твоєму блоці, — кажу, — у нас убиває наш капо». Бачу, що він живе з начальством. М. не погодився, каже: «Щоб і мене?...». Прийшов я до свого блоку, якраз оголосив шрайбер шикуватися на перевірку [щоб виявити хворих і знищити]. Став я першим на очі вбивцям, *щоб не мучиться, хай убивають*. Стоїмо і стоїмо. Дивлюся: щось не так. Бігали, бігали ці чотири убивці, тоді наказують: на своїх койках не лягайте, а біля дверей, на цих койках. Подумав я: це будуть сонних брати по одному, топити в дівці. Коли — до ранку не сталося нічого, *благополучно*. Рано вранці прийшов комендант табору. *Наш капо підбіг до коменданта, покозиряв, сказав: «Хал-Гітлер». Комендант почав його питати, скільки чоловік померло своєю смертю, а скільки від чого загинуло. Забрали капо, і більше я [його] не бачив. І так я остався в живих. Минула неминуча смерть, уже в котрий раз*.

Мабуть, спас мене М., земляк. Бо М. був зі своїм капо, дружив із ним, і спав з ним, а капо був у нього іспанець, іспанці були хороші люди, чергували з вечора біля нашого блоку. І так я остався в живих за четвертим разом, і більше такого у нашому блоці не було. <...> Це все було в 1945 р., у березні місяці, в Австрії, концтабір Маутхау[зе]н.

[Коли] почався 1945 р., звідусіль звозили з концтаборів до Маутха[у] зена, до Гузена, і в інші табори, подали від лінії фронту. Тут будували в'язнями воєнні заводи, фабрики, де виробляли зброю, літаки «Мессершміт», все робили під землею. У блоках (бараках) повно було в'язнів, усяких націй: німці, іспанці, французи, бельгійці, поляки, чехи, всіх не перелічиш. Спали на одиночній койці по 5 чоловік, а то й шість, спали валятом. Ноги клали один одному на плечі, голова знаходилась у кожного між ногами. Кому не вистачало койок, то спали на голій підлозі, на землі. Треба було кому в туалет, то приходить з туалету — свого місця не найде. Харчувалися погано, ніде було взяти продуктів, скрізь підпирали радянські й американські війська. Почався голод по всіх таборах, величезний голод. Трупів у кожному таборі були великі купи. Нікому було вивозити і палити, бо один був крематорій, де палили, і не встигали.

Каменю в кожному таборі було багато. У кожного в'язня були ложки. Куди не глянь — сидить в'язень, заточує держак з ложки для вирізання з трупів м'якуша. А м'якуш був більше на сидницях (на жопі). Тоді наказ прийшов: здати ложки, щоб одрубати держак од ложок. Роздали ложки. Але голод своє вимагав, і вузький держачок загострювали і вирізали з трупів м'ясо. У таборі Гузен був сильний сморід. Щоб в'язні не мучились, то начальство знаходило вихід із цього. Забирали матраци, ковдри, відкривали на ніч вікна, то, хоч морозів великих не було, то до ранку були 500—700 чоловік мертвими. Задубівали. Коли стали очищати блок, скидати на кучу трупи, то один молодий італієць залишився живий, у кучі трупів одігрівся. Наприклад, у мене була вага 29 кг, а забирали з дому — 64 кг, було 17 років. Був виснажений, одна шкура та ребра, так що замерзнуть недовго. Це було в 1945 р.

Був наказ, чи без наказу, само заставляло есесівців так робити. Військовополонених вантажили на машини і вивозили на річку Дунай, яка знаходилась за 60 км від табору. Там замінували майданчик і зривали у море. У квітні місяці 1945 р. була велика охорона есесівців, охороняли наш табір. То ця охорона відчула, що їм буде крах, то вони завербували пенсіонерів у цьому місті Маутхаузен, перевдягли пенсіонерів у німецьку форму солдатську, поставили на вишки, на прохідну для охорони табору. А самі молоді есесівці переодяглися у німецький одяг і розбрелись по селах кругом табору. То коли американська розвідка перша зайшла в табір, а за ними у табір зайшла 121-ша протитанкова дивізія, то в рупор оголосили: всім зібратися на майданчик для проведення зібрання, і оголосили: «Озброюйтесь (склад зі зброєю есесівський був відчинений). Хто знає охоронців, які охороняли табір, усіх приводити сюди в табір». Багато було наловлено есесівців, передали їх в американську владу.

Я, наприклад, був звільнений 5 травня 1945 р. Залізниця була розбита, то оголосили: «Хто може йти пішки до станції Відень, будь ласка, відправляйтесь організовано». Давали американське начальство [як] супроводжуючого. А я ще місяць був при цім таборі, відгодовували. Харчі були

хороші, їх було багато, надавали [допомогу] медикаментами, лікували. На початку червня місяця 1945 р. завантажили на поїзд у вагони і відправили до міста Будапешта, в пересильний табір, там у таборі радянські солдати, комендатура, кожного перевіряли і видавали довідочку: по приїзді додому здати документ у своєму районі в міліцію. У липні 1945 р. працював у [олгос] пі на різних роботах до 1949 р. У 1950 р. пішов на курси шоферів за рахунок держави, робив шофером у ДБР — дорожньо-будівному районі, асфальтували дороги: Харків—Дніпропетровськ, Харків—Ростов—Київ.

[Наприкінці хочу сказати про мою маму]. Моя мати народилася 1878 р., померла 1977-го. [Під час окупації] німецька влада взяла на облік, поставила [у паспорті] німецьку-гітлерівську печатку і підпис: «Шеф німецький». А коли відступали німці, то наказ був палити усі будівлі. До [нашої] хати підійшов німець з автоматом і з палаючим смолоскипом, щоб палити хату. Хата була укрита соломою, то мати теж упала, цілувала землю і хрестилась, щоб не палив. То він не спалив — хороший трапився німець.

Моя мама день і ніч стояла на колінах перед іконами, які були на покуті. Молилась [за мене] і хрестилась, до ворожки ходила, ворожити всю правду [про мене]. Звали ворожку Мельник Поліна Яківна. [Вона казала:] «Дуже погано, але він живий». У 1945 р. пішла до ворожки ще поворожить, то та сказала: «Уже твій син у дорозі». З Австрії привезли на Будапешт, на пересильний пункт, у табір. У цім таборі тиждень перевіряли, допитували.

Никифоренко Виктор Игнатьевич

Воспоминания¹

Кому не интересно —
не читайте эту тетрадь,
но не уничтожайте ее.

В ней вся моя жизнь, моя судьба.

А так же некоторые наблюдения и выводы (личные).

В. И. Никифоренко

1990 г., пос. Бабаи

«У памяти человеческой, к сожалению, много врагов, медленно, но верно подтачивающих ее. В их числе неумолимое время, по зернышку выметающее из кладовых памяти многие интересные и поучительные факты из прожитой жизни. Новые события и новые впечатления порой невольно заставляют нас по-иному

¹ Ознайомитися з оригіналом спогадів можна не тільки в Архіві Східного інституту українознавства ім. Ковальських — крім того, набрані на комп'ютері спогади також зберігаються в Меморіалі колишнього концтабору Дахау (архів проекту «Книга пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау»), куди вони були передані харківською групою учасників проекту.

осмысливать пережитое, и тогда дела давно минувших дней начинают вдруг представляться нам несколько в ином, чем прежде, свете.

И. Х. Баграмян, дважды Герой Советского Союза, маршал Советского Союза

«Так начиналась война»

Чтобы яснее разобраться в дальнейших моих поступках и действиях, я начну свой рассказ с раннего детства. Родился я 8 мая 1926 года в селе Бабаи. Родители мои были рабочие, работали на предприятиях города Харькова. Где-то в 1929 г. отец получил в г. Харькове кооперативную квартиру, и наша семья переехала жить в город. Квартира наша, на те времена, считалась отличной, с балконом во двор и видом на площадь Дзержинского и зоологический сад. Я, в свободное время мог наблюдать в бинокль за жизнью и поведением зверей, а так же находил, на горизонте, и село Бабаи, с четвертого этажа нашего дома. Примечательно и то, что все военные парады хорошо просматривались из окна нашей квартиры. А демонстрации трудящихся города проходили у нас прямо под окнами. Материально наша семья была обеспечена хорошо. Так что я ни в какой мере даже не ощутил голодовку 1933 г. Рос я и учился в нормальных, хороших условиях, даже меня хотели сделать «музыкантом» и заставили посещать музыкальную школу. Но, к сожалению, с этого ничего не вышло из-за моей шалости. Мое детство было светлым периодом моей жизни. Я имел все: отличное питание и одежду, спортивный инвентарь (велосипед, коньки, лыжи, мячи). Я это пишу не из бахвальства, а для того, чтобы последующее мое повествование стало более ясным и понятным: когда я столкнулся с большими трудностями и лишениями, моя физическая, да и моральная закалка помогли мне преодолеть их. Я имел все, но меня сильно не баловали, и шалости мои отец наказывал строго. Просто говоря, «лупил» ремнем, и я часто обедал стоя, потому, что не имел возможности сидеть. Но он меня любил. Родители мои были очень общительные люди, имели очень много знакомых, да и родственниками Бог не обидел. Щедро отмечали все семейные и другие праздники. Чтобы охарактеризовать свою мать, у меня просто не хватит слов. Это была очень ласковая, добрая, внимательная и любящая женщина. И не только нас, она любила и была добра ко всем.

Подводя черту своему детству, можно сказать: я вырос в здоровой, сильной семье и получил все необходимое, чего другие мои ровесники получить не могли.

Но все это продлилось не долго. Первое величайшее горе свалилось на нашу семью в 1936 году. После какой-то неудачной операции померла наша мать. Мне было тогда 10 лет, моей сестре Гале — 12. Мы остались с отцом, ухаживали за нами наши бабушки — мать отца и мать матери.

В конце 1937 года нас постигла другая беда — был арестован отец. Сейчас о «тех» временах много пишут. Всю заботу о нас принял на себя его брат — наш дядя, хотя и раньше, на протяжении всего моего детства,

мы с сестрой остро ощущали его заботу и внимание. Он на время заменил нам как мог мать и отца. Но, как говорят в народе, судьба неумолима. Или еще точнее: «пришла беда — отворяй ворота».

Третья беда положила конец нашему детству, достатку и в корне изменила всю нашу дальнейшую жизнь.

В 1938 г. не стало нашего дяди Романа, брата отца, который нам во всем помогал материально. И мы с сестрой остались совсем одни на этом широком белом свете. Еще счастье наше, что нас не вышвырнули из нашей квартиры, как некоторых в то время. Сейчас люди стали понимать несправедливость и жестокость тех лет. А в те далекие времена было совсем другое отношение к «врагам народа». А я волею судьбы оказался сыном «врага народа». Но с момента, когда в нашу квартиру вошел «энкаведист» и по сегодняшний день я не верил и не верю в вину своего отца. Он остался в моей памяти скромным, любящим отцом, а как гражданин — честным, порядочным коммунистом. Я не хочу подробно писать об отце, маме, дяде и мамехе (а она тоже немного существовала), потому что не о них пойдет речь. Я коротко описал свое детство, чтобы после не возвращаться к нему, когда речь пойдет о том, как я выворачивался из очень трудных ситуаций, почему у меня хватило физических и моральных сил одолеть такие трудности и лишения, которые не смогли одолеть другие подростки и взрослые мужчины. Меня жизнь «поколыхала» от души, но я на нее не в обиде. Она сделала меня крепким, выносливым, морально и физически. Научила терпеть, переносить невзгоды, трудности. Научила думать и предвидеть, защищаться, а если надо — и нападать. Итак, в тот год мне было 12 лет, я учился в 4-м классе, моя сестра в 6-м. Жизнь продолжалась, и нам как-то нужно было жить. Мы жили и продолжали учиться. Пионером я был, но в комсомол мне был путь закрыт. Я оказался без вины виноватым.

Почему-то я мечтал о танковом училище еще со школьной скамьи. Но теперь мне пришлось кое-что «пересмотреть». Остановился на техникуме гражданского морского флота. Я узнал, что есть такой в городе Николаеве, который готовил штурманов торговых кораблей дальнего плавания. Это уже было, когда я закончил седьмой класс. Но тут в конце сорокового года вышел указ об образовании ремесленных и железнодорожных училищ. Ремесленные училища готовили специалистов для промышленности и для речного и морского флота. Тут я призадумался. В техникуме учиться 4 года, в училище два года. Учитывая свое материальное положение и вообще положение в обществе, я решил пойти в «ремесло». Собрал нужные справки, сдал в приемную комиссию, прошел медкомиссию и был зачислен в 10-е ремесленное училище при заводе им. Шевченко. Когда я изъявил желание на учебу в морском профиле, то мне ответили, что такие училища есть только в портовых городах.

Огорчался, но порой жизнь суровая диктует свои права. Так я стал учиться на слесаря-инструментальщика. Не буду описывать подробности, хотя и там, учитывая мой характер, были и смешные и поучительные ис-

тории. Не проучился я там и года, как 22 июня 1941 г. началась война. Война меня всколыхнула очень сильно. Вроде бы я должен быть в обиде на власть, но я ясно помню, что никакой обиды у меня не было ни на кого. Вот почему я пошел в военкомат проситься добровольцем на фронт. Но мне не хватило 2 года. Но при нескольких попытках меня выдворили с военкомата «под зад коленкой». Пришлось продолжать учебу в училище. А фронт уже подошел к Днепру. Тогда я стал приставать к председателю пос. совета (твоему дедушке)¹, чтобы он записал меня в истребительный батальон (такой батальон существовал на бумаге). Он меня записал, но ловить диверсантов не пришлось. Чтобы от меня как-то отвязаться, он дал мне справку, чтобы мне в воинской части, которая стояла в Покотилевском лесу, выдали для эвакуации пару лошадей и бричку. Я все это получил и на некоторое время успокоился.

А фронт уже подходил к Харькову. Эвакуация предприятий шла полным ходом. И вот родственники меня послали привезти из села Староверовка мою тетю. Она была и нашим опекуном, иначе после ареста отца нас с сестрой отдали бы в спец. детдом. Твоя бабушка, мама, тетя Аня и моя сестра эвакуировались и поджидали дедушку под Купянском, в Двуречной. А тетя, Аграфена Марковна, по которую я поехал, учительствовала в с. Староверовка. Муж ее в начале войны ушел добровольцем на фронт. Когда я приехал в Староверовку, там была страшная паника.

Кто-то пустил слух, что от Краснограда прорвались немцы. Все местное начальство, учителя бросилось бежать к реке Донец, на переправы, кто на чем мог. Так что я застал в квартире, где жила тетя, только разбросанные книги и кое-какие вещи, и вернулся назад. Но по приезду домой обнаружил, что и твой дедушка на лошадях уехал на эвакуацию. Я считаю, что в то время я допустил свою первую крупную ошибку, которая изменила всю мою дальнейшую жизнь. И несколько раз чуть не стоила самой жизни. Если честно признаться, то мне не очень хотелось эвакуироваться с училищем куда-то на восток. Ведь тогда в народе была уверенность, что вот-вот немцев остановят и погонят до самого Берлина. А мне хотелось повоевать. Но если бы кто-то из родственников мне сказал, что мое место пока на заводе, я бы уехал. А то они выразили надежду, что я останусь с ними, так как они женщины, а я все-таки вроде мужчина. Но я никого не обвиняю ни в чем. Считаю это большой ошибкой № 1.

Итак, 25 октября 1941 г. в Харьков вошли фашисты. И началась длинная, страшная оккупация. Первое время было как-то жутко и страшно. Но хотя бы было что есть.

Но вот фронтовые части ушли дальше, в селе остались только полиция. Наши скудные запасы продуктов (кроме картошки) подошли к концу. Надо было думать, как жить дальше. Началась «менка». Что это такое,

¹ Спوغади автор першопочатково адресував своєму племінникові, звідси й «твій дідусь».

я коротко объясню. До войны в сельской местности продуктов питания было больше, чем в городе. Надо учесть и то, что в селе у каждого было приусадебное хозяйство. При отступлении наших воинских частей не весь скот и зерно были вывезены на восток. Вот сельское население и запасалось всем, что было на их территории. Но у них была потребность в одежде, обуви, посуде и др. вещах, которые были у горожан и жителей рабочих пригородных поселков. И вот вереницы городских жителей «хлынули» на село менять всякие вещи на хлеб, картошку, постное масло, макуху и т. д. В этот поток пришлось влиться и мне. Сначала меняли не далеко — 50–100 км. Позже приходилось забираться все дальше, в Полтавскую, Днепропетровскую области. В конечном счете, я «доменился до ручки». Променял одежду отца, пришло время — я променял и форму ремесленного училища. Не буду описывать подробности жизни при оккупации. Было очень трудно. Мои тети думали только о себе и своих детях. Это вполне закономерно. Я никого не интересовал, кроме бабушки, но у нее возможности были сильно ограничены. И опять я остался наедине сам с собой. Давались мне «полезные советы» поступить в полицию и там получать поек с немецких рук. Или пойти попросить, чтобы меня приняли в формирование «казачков». Даже было дано мне предложение пойти зарегистрироваться в городскую управу, где регистрировали детей и родственников репрессированных, раскулаченных и всех, кто хочет отомстить советской власти. А после их посылали в школы, где готовили шпионов, диверсантов и карателей. Но все это было не по мне. Я продолжал ходить менять, а то и просто подрабатывать по селам, таская летом тачку, а зимой сани. Были разные случаи, попадал в разные переделки, дважды немцы чуть не подстрелили, но пока обходилось.

И вот в 1942 г., где-то в июне, получил повестку из управы явиться с документами и вещами. Было известно, что немцы сначала предлагали добровольно ехать в Германию на работу. Но таких оказались единицы. Они стали посылать повестки и одновременно устраивать облавы. Ввели строгий режим по всей по всей территории, без пропусков ни шагу. В каждом селе или хуторе надо было в первую очередь идти к старосте или в полицию. Все лица, не имеющие пропусков, арестовывались полицией и передавались немецким властям. Пропуска выдавала местная управа за взятки, и то лицам пожилого возраста. Молодым туда потыкаться нельзя, сразу брали под стражу и отправляли в Германию. Настало время, когда без пропуска далеко не пойдешь, а поблизости ничего не достанешь. Пришло время скрываться от немцев и полицеев. У кого были порядочные родители — те так и поступали. Но у меня в то время никакой надежды и поддержки не было. Мне пришлось явиться в сельскую управу с метрической выпиской и со свидетельством об окончании 7 классов НСШ. Но оказалось, что я не один, а собралось много молодежи из с. Бабаи. И вот нас полицаи отконвоировали в Харьков. Там, в районе Южного вокзала, в помещении техучилища был сборный пункт. Он охранялся слабо, можно было убежать, но куда? За 2 дня собрали много молодежи. Хватило на

целый железнодорожный состав. Погрузили нас в вагоны, и — прощай, Харьков. Для охраны в каждый вагон выделили по 6 немцев — солдат, вооруженных автоматами, едущих в Германию в отпуск.

И вот мы уже в пути. Дорогой убежать тоже можно было, но куда? Да и хождение по оккупированной территории в 1942 г. без пропуска было очень сложным, почти невозможным делом. В Польше нам сделали дезинфекцию, облили какой-то вонючей жидкостью и обсыпали порошком, повезли дальше.

Привезли нас в гор. Штеттин, это в северо-восточной части Германии. Загнали нас в огромный лагерь. Такого лагеря (по размерам) я ни до, ни после не видел. На другой день явились «покупатели», стали отбирать рабов на заводы, фабрики и шахты. Вот тогда я вспомнил те книги, где была описана торговля рабами. Каждый «покупатель» старался выбрать «товар» лучше и крепче. И вот там прошел слух, что больных, кривых, слабых отправят обратно в Россию. Я, конечно, в такие слухи не верил. Но у меня уже зародилось какое-то внутреннее сопротивление и злоба. И вот я и два моих товарища — соседа тоже из Бабаев, стали прятаться за бараками в бурьяне. А бурьян там рос в рост человека. И вот прошло несколько дней. И со всего эшелона невольников нас осталось человек 70. И вот нас опять грузят в вагоны и везут на восток. Но не долго. Выгрузили в г. Штольп¹ и погнали на биржу труда. Охранники решили, что мы никуда не денемся, и пошли пить пиво в кафе. И тут у меня нервы не выдержали. У меня не было определенного плана. Даже не подумал хорошо, какой длинный путь надо пройти только до нашей границы. Голову давила одна мысль: если не убежим, то здесь обязательно погибнем. Толкнул в бок одного товарища, другого и пошел. Смотрю — они «чешут» за мной. Отошли немного и натолкнулись на немецкого полица. Он оказался добряком, то ли выпивши немножко, то ли просто в хорошем настроении. Но помотал своей резиновой дубинкой у нас перед носом и отпустил. Наверное, решил, что мы возвращались с работы. Ну мы выскочили, как зайцы, из этого города и в близлежащую посадку. Там мы просидели дотемна, определили приблизительно направление и двинулись на восток. Так мы прошли две ночи, на ходу набивая свои карманы морковью и брюквой, попадавшей на полях. Подошли к широкой реке (думаю, что это была река Одер). Прикинули в уме свои возможности и решили, что переплыть мы ее не сможем, а лодок поблизости не было.

И вот мы первый раз призадумались, как поступить дальше. Пришли к такому выводу: идти днем через мост — нас схватят, идти ночью на мост — еще хуже, там может быть патруль. Решили перейти злополучный

¹ Штольп (Stolp) — німецька назва польського міста Ślupsk Померанського воєводства Польщі. Після Першої світової війни місто Штольп було у складі Німеччини прямо на кордоні з Польщею, яка висувала претензії на це місто, але вони були відкинуті під час створення Версальських угод. Під час Другої світової війни тут був створений робочий табір, який згодом став філією концтабору Штуттоф. По війні місто увійшло до складу Польщі.

мост в сумерки. Сонце спряталось за горизонт, мы вышли на дорогу, вошли в село и движемся к мосту. Уже мост был перед нами, повстречались нам подростки-немчата (гитлерюгенд) с кинжальчиками на ремнях. Что-то стали нам говорить и хватать за руки и за плечи. Мы от них отмахнулись, и скорее на мост. Они забежали в какой-то дом, и через пару минут за нами гонятся два здоровяка, с фашистскими значками на лацканах пиджаков, и те самые немчата. Но тут уже не убежишь, разве прыгать в воду. И вот нас повели обратно в деревню. Завели в какой-то двор, вроде пожарки, и закрыли в чулан размером 1.5×1.5 м без окон. И вот мы уже в чулане. Когда немного прошел испуг и «дрожь в коленках», стали думать о дальнейшей нашей судьбе. Нам было уже хорошо известно, что немцы за неповиновение, особенно за побег, строго наказывали, вплоть до расстрела или повешения.

У нас было время до утра выработать условия нашего дальнейшего поведения. Давать ответы надо согласованно, чтоб не запутаться и не навредить себе в дальнейшем. Мои «попутчики» ничего толкового предложить не могли. Условия их предвоенной жизни в семьях не могли помочь им в решении данного вопроса. Это были простые сельские подростки, которых жизнь еще не «поколыхала» по-настоящему. Война и оккупация еще не сделала их хитрыми и изворотливыми людьми. Они просто растерялись и сильно испугались, и вот как выйти из этого положения — не имели никакого представления. Долго думал и я, мне тоже это было впервые. Но все же я пришел к выводу, что честно признаваться во всем нам нельзя. Мы не дома перед отцом с матерью, которые поругают или отлупят ремнем и простят. Перебирали разные варианты и остановились на одном, самом безобидном, но возможном в нашем положении. Наш вариант у любого человека вызовет насмешку, но не полное отрицание. И если всем нам говорить только это, авось и повезет. Мы знали, что бить нас будут, и бить крепко, немцы на это мастера. Будет больно, хоть говори правду, хоть ври. От этого боль не уменьшится. Но мы, делая это, в какой-то степени снимаем с себя вину и даем сами себе надежду. Так как ничего лучше и умнее мы не могли придумать, то остановились на этом варианте. Договорились говорить так: нас везли из Харькова на работу в Германию. На какой-то станции (уже в Германии, мы прочитать не могли) нас охрана послала по воду. Мы с посудой отошли от эшелона к колонке, а состав отправился, мы отстали. Очень просто и очень наивно. Но эта простота и наивность, если нам повезет, и будут в нашу пользу. Немцы будут (должны) проверять хоть поверхностно наши показания. И кое-что в наших показаниях подтвердится. Остальное зависит от нас и от нашего терпения. Но Боже сохрани сказать лишнее слово. В этом я убеждал моих попутчиков. На какой станции это случилось — мы немецкого языка не знаем, и прочесть не могли. Мы пытались обращаться к немцам, они нас не понимали. Что нам оставалось делать? Мы вышли на дорогу и пошли «куда глаза глядят», пока кто нас остановит. Вот нас и остановили в какой-то деревне. У нас в карманах какие-то карточки с указанием номера эшелона или чего-то другого.

Эшелон в самом деле проходил где-то здесь несколько дней назад. Людей с него уже поразбирали в разных местах, и установить что-нибудь вряд ли удастся. В нашу пользу было и то, что нас задержали не в поле или в лесу, а в деревне, шли по дороге — беглецы так не поступают. Вот все так мы и решили выкладывать на допросе. Главное — ничего не сказать лишнего, и вытерпеть побои. Вот с такими мечтами и просидели ночь в чулане. Чуть свет нас вывели из него и посадили в кузов грузовика, груженного бидонами с молоком. Машина тронулась, а следом полицей на мотоцикле. И вот через 2—3 часа впереди показался город. Когда грузовик въехал на окраину города, то что-то подозрительно знакомое показалось нам. А нас высадили, и полицей заставил нас бежать впереди мотоцикла по улицам. Мы постепенно убедились, что это тот город, из которого мы бежали. Было еще рано, и мы скоро добежали до цели. Это было довольно большое строение, обнесенное высокой кирпичной стеной. Как оказалось, это была просто городская тюрьма. Сопровождающий нас полицей сдал нас по всем правилам и уехал. Начались обычные тюремные процедуры: баня, стрижка, дезинфекция. Завели на нас карточки, переодели в полосатую робу и отвели в камеру. Хочу немного рассказать о той тюрьме. В Германии разные были тюрьмы и разные лагеря. И после войны кое-кто из писателей, по незнанию или умышленно, все валили в одну кучу — каторга, концлагеря. А все эти застенки сильно отличались друг от друга. По своему режиму, условиям они предназначались для разных людей в зависимости от национальности, проступка и конечной цели. Были еще тюрьмы и лагеря для гражданских и военных, но большинство из них предназначалось для уничтожения людей. Тюрьма, куда мы попали, сразу «давила» «чистотой». Полы в камерах и коридорах крашенные, горят «огнем». Двухъярусные койки заправлены идеально, без единой складочки. Даже «параша» в углу начищена, как зеркало. Одежда состояла из рубашки (до колен), куртки, брюк полосатых и деревянных выдолбленных колодок вместо ботинок. Все перечисленное должно находиться в идеальном порядке, иначе страшно избивают чем попало — плетью, палками, кулаками, ногами. На ночь в коридоре аккуратно складывается одежда и обувь. Заключенные в камерах находятся в одних рубашках. С 5 утра и до 10 вечера работа во дворе тюрьмы. Работы была, на первый взгляд, простая — распиливать пилой (2 человека) метровые бревна и колоть. Но темп был ускоренный, без остановок и без отдыха. С утра до обеда, с обеда до вечера. Постоять, разогнуть спину было строго запрещено. Надсмотрщики били за малейшее промедление. Поколотые дрова увозили на больших прицепах. И все это тоже в темпе бегом. Развозили дрова жителям города, семьям солдат и офицеров. В общем, мы полностью окунулись в тюремную жизнь.

А ночью стали водить на допрос. Допрос производил по одному, а после делал и групповые. Первый удар в челюсть я получил за то, что я из Харькова. Видно, Харьков сидел в печенках тому следователю. Начали задавать всякие каверзные вопросы, ловить на слове, путать. И одновременно били чем попало и куда попало. Но больше били кулаками, ногами

и плетью. Вот так и потянулось время, забыли мы числа и дни недели. Но на допросах твердили то, что договорились раньше. Так прошел месяц, а может чуть больше. И вот где-то перед обедом вызывают нас в канцелярию тюрьмы. Там через переводчика нам сообщают, что мы освобождаемся, так как наши показания подтвердились. Нас, освобожденных (человек 6—7) ведут по городу. Когда привели на площадь, я узнал то место, откуда мы бежали. Перед нами была та же биржа труда (арбайтзам). Завели в помещение и приказали сесть на скамейки вдоль стены. Через некоторое время стали заходить «покупатели». Вместе с нами там находилось еще десятка полтора польских девушек и парней. И вот начался торг. Наши будущие хозяева проверили наши мускулы и зубы, и подводили к окну оформлять документы. Здесь нам пришлось расстаться. Младшего товарища взяла какая-то немка, а моего родственника — какой-то почтовый чиновник. Меня выбрал старый, очень толстый немец, похож он был на Черчилля, т.к. курил сигару и был в цилиндре. Он через переводчика мне объяснил, что купил меня на 30 лет, вплоть до 1972 года. Восточным рабочим можно было ходить только по мостовой. В трамвае и электричке стоять в тамбуре. Привез он меня в деревню, километров 30 от города Штольп. По дороге с вокзала в деревню в меня бросали камнями и плевали малолетние немчата. Но для меня все это было уже чепуха, я был рад, что вырвались «на волю», значит, нам повезло, немцы нам поверили. Номер поезда, указанный в наших карточках, проходил по этой магистрали, но сигнала о побеге в тот период не поступало. Вообще нам крупно повезло. Когда мой хозяин привел меня к себе домой, я понял, что попал к зажиточному крестьянину (бауэру). Это оказался старый хозяин, а вел хозяйство его сын, тоже в летах. Семья состояла из старика и старухи, молодого хозяина и его жены, их замужней 18-летней дочери и 14-летнего сына. В хозяйстве было 2 лошади, 4 коровы, десяток свиней и много кур. Сели обедать, мне отвели место в коридоре (раньше там жил их сын), приличная комнатка. Стол, стул, полка с книгами, кровать с периной. Покорный человек жил бы да бога хвалил, что попал не в шахту или на большой завод. После обеда молодой хозяин захотел со мной поговорить и повел меня в лагерь военнопленных поляков, которые находились в этой деревне с 1939 г. Поляки обрадовались «свежему человеку», засыпали меня вопросами о положении на восточном фронте. Ведь все здравомыслящие люди, особенно после победы под Москвой, ждали освобождения только с востока. Я рассказал, что знал и что слышал, а вдобавок, чтоб поднять им настроение, рассказал, что в СССР формируются польские части. Они сильно порадовались, повеселели, и только после этого стали переводить мне вопросы моего хозяина. Он интересовался, могу ли я косить косой, взять снопы, запрягать лошадей, доить коров, ухаживать, чистить скотину. Я ответил, что ничего этого я не могу, т.к. дома я был студентом, и умею только читать и писать. Он сначала растерялся, а потом начал ругать своего отца, что выбрал плохого работника. Но так как передо мной от них

сбежали француз-работник и парень с Западной Украины, то им надо было довольствоваться таким, как я. Вернувшись домой, хозяин мне объяснил, что я должен вставать в 5 часов и вычистить навоз у скотины. А чтобы я не проспал, поставил мне на стол будильник. Встал я еще затеменно и принялся за работу. А когда стало светать, сделал беглый осмотр усадьбы. Я сразу понял, что здесь с голоду не помрешь. За домом обнаружился фруктовый сад, улья. В сарае мед в бидонах, в подвале печеный хлеб, на чердаке в копилке ветчина и копченое сало. В курятнике уйма яиц. Но я запомнил советы поляков: пока ни до чего не дотрагиваться, т.к. хозяин может проверить мою честность. Еще предупредили меня быть подальше от молодых немок. В этой деревне уже двух батраков вздернули за связь с арийками. А немок постригли и на год отправили в трудовой лагерь. Тогда был еще такой закон. От доения коров они меня тоже отговорили, и я отказался, за что получил от старика палкой по плечам. Позже я понял, что неправильно себя вел, но в то время у меня столько скопилось зла и ненависти к ним, что я иначе не мог, а посоветоваться было не с кем. Не буду описывать все подробности моей жизни, было всякое, смешное и грустное. Лучше сделаю вывод — надо было сильно дурака не валить, а помаленьку вживаться. Осмотреться, какое-то время переждать. Но ведь так я стал рассуждать позже. А тогда у меня кипело зло и ненависть к немцам, а патриотизма и порядочности было больше, чем надо.

Познакомился я с одним пареньком, тоже батраком из Брест-Литовской области, он тоже только приехал из дома. Он рассказал, что в их лесном крае начали организовываться партизаны — не успевшие отступить пограничники, партийные и советские работники. И так мне растеребил душу, что я уже спокойно не мог ни думать, ни работать. Если бы не он, я бы не стал тачать горячку. А то у меня возникла мысль снова бежать, но не домой в Бабаи, а к нему в Брест. И вот я начал его агитировать бежать. Он был мне нужен по двум причинам. С территории Германии я выйду сам, а он меня будет вести по Польше. Ведь пройти ее нужно с запада на восток. А поляки очень плохо относились к русским. Всех русских вылавливали и отдавали немцам за 30 марок за человека. Потом, если бы мы дошли, то я бы пожил у него, пока связался бы с партизанами. Без него мне нельзя было и срываться. Он долго не соглашался, боялся, но я его таки уговорил. И вот в воскресный день хозяева куда-то ушли, и мы сорвались и взяли курс на восток. Хочу заметить, сто мы находились в северо-восточной части Германии, территория эта после войны отошла Польше. Так что до польской границы было не так уже и далеко. Шли ночами, днем прятались в лесу или кустарниках. Два раза чуть не попались. Первый раз в темноте набрали прямо на пункт воздушного наблюдения. Но благодаря тому, что на вышке кто-то стал прикуривать, мы это заметили. Отползли назад и обошли стороной. Второй раз ночью в лесу, выходя на поляну, обнаружили военно-артиллерийский лагерь. Перед нами на поляне стояли палатки и пушки, а по дорожке ходил часовой. Но и на

этот раз нам повезло, за шумом листьев он не услышал наших шагов, да и мы, прежде чем выйти на открытое место, осторожно выглянули, и сразу «дали задний ход». Кроме того, мы на каждом шагу подвергались опасности. Ведь в Германии как нигде была организована слежка, доносы, оповещение. В каждом доме, пусть это хутор или дом лесника, был телефон. А приказы гласили, что при малейшем подозрении или появлении посторонних людей, сразу сообщать в полицию, а там дежурят круглосуточно. Но пока нам сопутствовала удача, и мы шли в сторону восхода солнца. Я уже писал, что по глупости «стачал» горячку со вторым побегом. Если бы тщательно подготовиться, то, возможно, он бы и удался. Обязательно надо было обзавестись картами и компасом. А так мы был вроде слепых котят. Если бы по карте проследить наш путь, то [было бы видно], сколько лишних километров мы прошли и сколько лишней опасности мы подвергались, точно не зная направления и маршрута. Но это стало ясно с высоты прожитых лет, а тогда мы упрямо продвигались на восток. И вот уже, не помню, сколько ночей мы прошли, остановились на дневку в густом орешнике, на берегу озера. На зорьке задремали, свернувшись «калачиками». И вот нас разбудили детские голоса, говорящие по-польски. Это пришли дети из ближайшей деревни купаться в озере. В каком месте мы пересекли границу Германии и Польши, в темноте не заметили. И так мы немножко прибодрились. Если по Германии мы пробирались только ночами, то сейчас по глухим местам, с опаской и большой осторожностью, мы могли идти и днем. Теперь мой новый товарищ Николай становился проводником, так как польский язык он знал, как свой родной украинский. Дома он учился в школе на польском языке. Замечу, что поляки, ненавидя все нации, особо ненавидели советских.

Теперь мы шли не только ночью, но и днем, кое-где заходя на удаленные от дорог хутора. Мой новый товарищ, выдавая себя за поляка, а меня за глухонемого родственника, доставал кое-что из продуктов и узнавал более безопасные пути следования.

У нас уже появилась почти уверенность, что мы доберемся до Бреста. Но вот как-то, уже в сумерках, мы подошли к маленькому полустанку. На путях, в нашу сторону, стоял ж.д. состав. И нам пришла в голову «пагубная» мысль. Если нам подъехать поездом час-полтора, то покроем расстояние почти в 50–60 км, а это нам топать почти две ночи. Решили в вагоны не залазить, а сесть на тормозную площадку (она имела боковые двери), немного подъехать и соскочить на ходу, когда увидим опасность. Вот в этом составе мы и «сгорели». Когда поезд тронулся, мы вскочили на площадку и были рады, что быстро передвигаемся в нужную нам сторону. Двери прикрыли, чтобы на разъездах дежурные нас не заметили. Но и мы поздно заметили опасность, когда из-за поворота состав выскочил на большую товарную станцию. Прыгать было поздно, пришлось затаиться и ждать. И надо же было такому случиться, поезд расцепили как раз возле нашей площадки. Еще поляк-сцепщик прокричал: «Брест —

Брест». Мы поняли, что первая половина состава поедет на Брест, а та, в которой остались мы, пойдет под разгрузку на этой станции. Здесь пришлось нам призадуматься, как быть и что делать дальше. Так как время было за полночь, на станции движение стало утихать. Вторая половина состава, которую отцепили, находилась от нас метрах в 30—40. Мы огляделись кругом, вроде никого поблизости нет. Сползли с тормозной площадки и по-пластунски по шпалам двинулись ко второй половине состава. Как на грех, последние два вагона были без площадок, на третьем вагоне оказалась площадка, и то на высоте. Сама будка возвышалась над крышей вагона где-то на полметра. Но выбирать нам было уже не из чего, осторожно забрались в нее и затаились. Некоторое время было тихо, но потом послышался топот с обеих сторон. Мы поняли, что нас обнаружили, то ли ж/д охрана, то ли обслуживающий персонал. Для нас то и другое означало конец нашего пути. За кого нас приняли, мы не знали, за воров или за диверсантов. Вооруженные винтовками немцы и поляки стянули нас с площадки и начали избивать прикладами, ногами, чем попало. Когда немного приморились, поволокли нас в дежурное помещение показать начальству. Утром приехало немецкое начальство, и начался настоящий допрос. Если первый раз мы скрывали свой побег, то сейчас мы пытались убедить, что мы просто беглецы. Если бы они обвинили нас в грабеже грузов — это петля. А допросы в сопровождении пинков и подзатыльников были такие: «Кто мы такие, кто нас послал, с какой целью, связи, явки, пароли?». Если нас примут за партизан, тоже петля. Вот нам и оставалось показать, что мы бежали домой к папе и маме. Хотя мы хорошо знали, что за простой побег и небольшой саботаж — концлагерь навечно. Но у нас уже выхода не было, надо ждать любого конца. Сколько времени нас там обрабатывали — я не помню. Перевели в городское гестапо, находились в подвале, когда день, когда ночь — не поймешь. Но вот нас выволокли из подвала и втокнули в тюремную машину, и куда-то повезли. Как стало известно позже, нас везли в концлагерь Штутгоф (по-польски Штутово). Концлагерь Штутгоф был построен в лесу, примерно 40 км от Гданьска, в 120 км севернее от города Торн (Торунь), где нас сняли с поезда. С точки зрения эсесовцев, заболоченный участок, окруженный со всех сторон реками и озерами, вдали от людских глаз, был весьма подходящим местом для концлагеря. За 12 лет своего «господства» гитлеровцы согнали в многочисленные концлагеря 18 млн. человек со всех стан Европы. 11 млн не суждено было вернуться на свободу. Они были уничтожены газом, повешены, расстреляны или умерли от побоев, издевательств, эпидемий и голода. Общее число узников, прошедших через Штутгоф, и число погибших здесь, установить трудно. В конце января 1945 г. последний зарегистрированный номер был 110 тыс. Но поскольку в последние месяцы многие узники, особенно советские граждане и евреи, номеров не получали, то общее число заключенных превышает официальные цифры на 10 тыс.

человек. На судебном процессе в Польше осенью 1946 г было установлено, что в Штуттофе уничтожено не менее 85—90 тыс. заключенных. Когда нас вышвырнули из машины, на площадке перед лагерной баней находилось человек 40—50 заключенных, прибывших раньше нас. Эсесовцы нас построили и заставили раздеться донага. Потом загнали в баню, постригли под машинку и пробрили полосу на голове от затылка до лба. Затем загнали пинками и плетями под душ и начали попеременно включать то холодную воду, то кипяток. Кто не выдерживал и выскакивал из-под кипятка, на того спускали с поводков овчарок и прикладами загоняли обратно под «душ». Получив удовольствие от этого зрелища, нас выгнали всех на улицу. Здесь поляки-писари заводили на каждого карточку и выдавали лагерный номер и «винкель» (цветной треугольник). Всем русским, советским выдавали треугольник красного цвета с буквой «R». Нас приравнивали в политзаключенным. Уголовникам и бандитам давали зеленый треугольник, саботажникам — черный. Все цыгане носили черные треугольники. Евреи — желтую шестигранную звезду. Каждому бросили рваную рубашку, куртку, брюки и бескозырку полосатого цвета. Выстоив нас по пять человек в ряд, подровняв кулаками и прикладами, перед нами выступил гауптштурмфюрер Маер (мы позже хорошо «познакомились»). Прежде всего, он показал на трубу крематория, из которой день и ночь валил черный, жирный дым. Он спросил, знаем ли мы, где находимся. И сам же ответил: «Вы находитесь в концлагере Штуттоф — это значит, что в находитесь не в трудовом лагере, а в лагере уничтожения. Из этого лагеря есть только один выход — через трубу крематория. Запомните это», — и опять показал на трубу, из которой валил жирный, черный дым и пахло паленым мясом. После этой речи каждый из нас получил по 25 ударов плетью в качестве того, что мы приняты в лагерь¹.

На утро нас погнали на работу засыпать болото и готовить место под новый лагерь. Тачками и вагонетками возили песок, стоя по колено в жиже. Надсмотрщики и «капо» из немцев-бандитов и поляков издевались и били беспощадно, порой без всякого повода. Пришлось побыстрее изучать «лагерную науку». Надо, не вертя головой, видеть все вокруг. Называлось это «работать глазами». Надо не становиться с краю, впереди или в конце колонны. При проверках стоять тихо, не двигаться и не переставать работать глазами. Что бы не попадалось на дороге (картофель, бурак, окурки) не наклоняться, не поднимать. Не успеешь разогнуться — проломают череп или перебьют прикладом позвоночник. С первого дня началась борьба за выживание, надеялся на свою выносливость и судьбу. Советские граждане были в лагере на особом режиме. Первые русские в Штуттофе — 40 чел. моряков с советских торговых кораблей стоявших в порту Гдыня 22 июня 1941 г. Количество советских стало быстро расти с 1942 г. В начале 1943 г. с группой других в лагерь был привезен избитый

¹ Епізод прибуття нових в'язнів до табору та спілкування з Майєром див. у: *Нильсен М.* Рапорт из Штуттофа. Пер. с датского. — М.: Прогресс, 1966. — С. 52—55.

до полусмерти узник в морской форме. Это был А. А. Качарава — капитан ледокола «Сибиряков». Помимо того, что видел своими глазами, хочу процитировать отрывки из книги одного замечательного человека, который попал в Штуттоф на год позже меня, в октябре 1943 г. Это автор книги «Рапорт из Штуттофа», датчанин Мартин Нильсен, умерший в 1962 г, ветеран Компартии Дании. С первых дней становления советской власти и до конца жизни, Нильсен оставался преданным другом Советского Союза <...>¹.

Выдержки из книги датского коммуниста, попавшего в концлагерь Штуттоф, я привел не случайно. И не потому, что сам мало видел или мало перенес этих ужасов и мучений. Я внимательно прочел эту дорожку для меня книгу, найдя в ней много того, что перенес сам, увидел в ней много знакомых мне людей, как между заключенными, так и с числа палачей, надсмотрщиков, лагерных врачей-извергов и эсесовцев. Перед моими глазами прошли все те факты, случаи и весь тот страшный «механизм» уничтожения людей. Но вспоминая и анализируя прошлое, я боялся одного. Как бы односторонне, предвзято не получилось мое воспоминание о том времени. Ведь я не скрываю, что немцев считаю извергами — фашистами и ненавижу всем своим существом. Почти в такой же степени я ненавижу поляков, с которыми мне приходилось встречаться. Они страшно ненавидели русских и все советское. Но большинство из них знало, что немцы их уничтожают, как и всех русских, чехов и югославов. И все равно они часто шли рука об руку с немцами, старались сотрудничать с ними. А русских ненавидели, и в то же время знали, что освобождение принесут им только русские и никто. Так вот, чтобы у меня не получилось ошибки в определении того времени и тех событий, я обратился к книге «Рапорт из Штуттофа» коммуниста-интернационалиста Нильсена. Он в то время был взрослый опытный человек, способный более справедливо и правдиво оценить события в лагере и в мире и точно указать, кто есть кто. А я в то время, хотя и прожил трудное детство и был много опытнее и выносливее своих одногодков, но мне в то время было только 16 лет. Самым сильным фактором против русских были колхозы. Поляки и не стремились разобратся, что это такое. Но по всему было видно, что большинство из них предпочитали немецкую оккупацию советским колхозам. И в тупой своей ненависти всю свою злобу выливали на русских. И вот я чисто случайно попал в маленькую команду, которая работала у немецкого бауэра (хозяина), в окрестностях лагеря. Нас было 10 человек — девять поляков и я. Нас выводили за главные ворота лагеря, где нас ожидал этот бауэр с повозкой, и в сопровождении двух эсесовцев везли в хозяйство этого немца. На дворе стояла уже холодная, сырая, поздняя осень, дул сильный ветер с Балтийского моря.

¹ Далі автор цитує уривки книги Нільсена із загальними відомостями про табір та про знущання над російськими військовополоненими: Нильсен М. Рапорт из Штуттофа... — С. 80–81, 116–119.

Мы, полураздетые и босые, должны были копать картофель, бурак, морковь и брюкву. Работа не сильно тяжелая, полегче, чем в карьере или на болоте, но нам было все равно тяжело, т.к. силы наши были на исходе. Вдобавок мы сильно мерзли на холодном ветру. В обед нам давали тазик вареного картофеля и ведро перегона из молока. Вечером миску баланды из отрубей и по кусочку хлеба. Но можно было принести в лагерь за паухой кусок брюквы или морковь, а то и полдесятка картофелин, а вечером выменять пару сигарет или щепотку табака. Но я пробыл в этой команде всего 2—3 дня. Мои поляки по команде решили, что русскому это не положено. А поляки в Штуттофе занимали все руководящие посты, которые оставались от немцев. Но они поступили со мной самым подлым образом. Если бы они меня предупредили, я бы не стал спорить. Я же знал, что это было бесполезно, ушел бы сам. Но они поставили впереди поляка, а я стал одиннадцатым, но так как я стоял в затылок последним, я этого не знал. И вот когда рапортфюрер-эсесовец стал проверять и обнаружил одного русского лишнего, то пришел в неопишемую ярость. Он стал меня избивать, сначала кулаками, а когда я упал, стал бить и топтать сапогами. Я «отключился», потерял сознание. По лагерным понятиям — это был конец. Команды ушли на работу, на плацу, как обычно, остались лежать побитые и покалеченные заключенные, кому в это утро не повезло. Обычно с телегой подъезжала команда уборщиков, складывала всех на телегу, догружала теми, что умерли или были убиты ночью в бараках, и везли в крематорий. Но моей судьбе был не угоден такой конец. Мне после рассказали. Когда явились уборщики с телегой и стали стаскивать трупы и полутрупы на дорожке ведущей через лагерь, показался офицер-эсесовец с лагерной администрацией. Он оказался в хорошем настроении. А я лежал как раз на его пути. Говорили, он подошел, перевернул меня ногой на спину, потом позвал к себе уборщиков трупов и приказал оттянуть меня в лагерный ревер (санчасть). Те немедленно выполнили его приказание. И получилось, что я один из первых русских, которые попали в ревер. Туда русских брали с большой неохотой. Очнулся я, когда меня щетками мыли санитары в какой-то бадье. И они мне рассказали, что произошло со мной на лагерном плацу. Такое в лагере бывало редко, чаще бывало наоборот. В лагерном ревере положили меня на нары и оставили в покое. Лагерные врачи и санитары не могли понять, почему офицер-эсесовец дал такое распоряжение. Возможно, он через минуту и забыл об этом, но персонал лазарета этого забыть не мог, так как такое в лагере происходило очень редко. Все знали «чужачества» эсесовцев — а вдруг он вспомнит об этом русском и захочет посмотреть на него еще раз? И эта боязнь сохранила мне жизнь. Так как там тоже старались как можно больше отправить в крематорий. <...>¹

¹ Тут автор спогадів знову вибірково цитує М. Нильсена про жахливі умови утримання у табірному ревері: Нильсен М. Рапорт из Штуттофа... — С. 141—166.

Итак, я пролежал в ревире довольно долго, и меня не доби́ли лишь потому, что попал я сюда по указанию офицера-эсесовца. И вот первый раз за все существование лагеря стали набирать транспорт (этап) в какой-то другой концлагерь. Поляки «пронюхали», что транспорт пойдет в концлагерь «Даха». Что это такое, никто не знал, но каждый котел попасть хоть куда, лишь бы вырваться из Штуттгофа. Но я в этот транспорт не попал. Уже позже я узнал, что этот транспорт пошел в концлагерь Дахау. Почти голых заключенных забросили в товарные вагоны, где перед этим возили скот. Так как на дворе уже были морозы, то в вагонах на полу был толстый слой льда и навоза. Заключенных везли довольно долго, и когда привезли в Дахау, то с транспорта осталось чуть живых около двадцати заключенных. Остальные — кто умер, а кто просто замерз в дороге. В то время мы не знали о таком конце этого транспорта, и я по-прежнему сильно жалел, что не попал в него. Через некоторое время, где-то в конце декабря 1942 г., стали набирать другой транспорт. Выбирали самых слабых из рабочих команд, а остальных добирали в ревире. Как обычно, всех больных выволакивали из барака, и кого поставили, кого положили под стенкой. Эсесовец, проходя мимо нашей шеренги, показывал то на одного, то на другого заключенного. Капо и санитары отволакивали их в сторону. После оказалось, что отобрали больше, чем нужно. И рапортфюрер объявил, чтобы заключенные 1924 — 1925 — 1926 гг. рождения вернулись обратно в строй ревира. Некоторые вышли, я сам идти не мог, а просить, чтобы меня оттянули обратно, не захотел. Решил, что год рождения на лбу не написан, учетной карточки у них в руках не видно, а остаться здесь — значит погибнуть. И остался сидеть на снегу. Нас побросали в телеги и поволокли к ж. д. составу. Здесь стоит заметить, что комендант концлагеря Дахау имел воинское звание выше, чем комендант Штуттгофа. И, когда в первом транспорте из Штуттгофа привезли одни трупы, то он ему сообщил, что своих не успевает жечь, и задал ему соответствующий нагоняй. Перед тем, как забросить нас в вагоны (а это делалось именно так), в каждый вагон бросили по тюку стружек, а нам дали по рваному одеялу и по полбуханки хлеба. Везли нас быстрее, дорогой два раза давали в бумажных чашечках жидкого теплого супа. Через 5–6 дней мы были в Дахау.

Вот что пишет Нильсен в книге «Рапорт из Штуттгофа»: «Обитателей концлагеря Дахау было трудно чем-нибудь удивить. И все-таки даже в Дахау с ужасом говорили об этапах из Штуттгофа, когда в каждом жел. дорожном вагоне находили лишь по несколько живых заключенных, а все остальные погибли от истощения. В декабре 1943 г. в Дахау прибыл сравнительно «благополучный» штуттгофский этап. Выносить из вагонов на носилках пришлось не более четверти вновь прибывших. Но примечательно было другое. У нескольких десятков человек были прострелены левые руки, у кого в плече, у кого в локте. Оказалось, что при последней переключке в лагере, эсесовец остался недоволен равнением и «подровнял»

строй из автомата». Хочу последний раз привести отрывок из дорогой мне и правдивой книги: «Штуттоф был своего рода «периферией, провинцией». Здесь не было таких огромных газовых камер, и крематориев, как в Освенциме и Майданеке, через печи которых прошло четыре миллиона триста восемьдесят тысяч человек, не было печально знаменитых маутхаузенских или флосенбургских каменоломен или гигантских «опытных станций», как в Дахау. Это самый «рядовой», самый «обычный» лагерь, пожалуй, самый маленький по размерам. Но, что значат слова «обычный концлагерь», станет понятным, если мы сравним такие цифры: в Заксенхаузене, основанном на 4 года раньше Штуттофа, и вмещавшем примерно в 40 раз больше заключенных, погибло 100 тысяч человек, в Штуттофе — 90 тысяч»¹.

Понятие «концлагерь» потеряло в нашей литературе свои границы. Нередко этим словом называют любой лагерь гитлеровского государства: для военнопленных, рабочих, штрафной, пересыльный, сборный и т. д.

Dachau

«Arbeit macht frei»² (Труд делает свободным)

<...> Я сделал небольшое отклонение от своего рассказа для того, чтобы тот, кто будет читать эту тетрадь, мог представить, в какой лагерь я попал после Штуттофа. Те заключенные, которые не погибли дорогой при транспортировке и побывали в других лагерях (Штуттофе, Маутхаузене и др.), имели лагерный «опыт» и закалку, те легче «вживались» в Дахау, чем те, что попали с «воли» (гражданских лагерей или военнопленных шталагов). Немного останавлиюсь на том, что именно надо было знать и как себя вести в концлагере³. Главное — научиться «работать глазами», это значит побольше видеть вокруг себя, но не крутить головой и не оглядываться. Не обращать на себя внимания и ни на что не жаловаться. При любом построении стараться попасть «в середину», не стоять ни в первом, ни в последнем ряду. Не идти за «добавкой» если даже предлагают, не вылизывать бачки из-под баланды и не приближаться к местам, где сваливают мусор. Там обязательно подстерегают лагерные полицаи и эсесовцы. Поиздеваться над неосторожными «доходягами» — это для них было любимое развлечение. Надо было постоянно бороться с собственным малодушием, с тоской по дому. Нельзя было думать просто о доме, надо было думать о дне возвращения домой. Нельзя было думать просто о войне, надо думать о победе. Надо было верить в это, что мы победим и вернемся домой. Только не думать, когда это будет.

¹ Нильсен М. Рапорт из Штуттофа... — С. 141 — 166.

² «Arbeit macht frei» — фраза, написана на брамі концтабору Дахау.

³ Подані автором нижче на двох абзацах рекомендації та міркування частково перегукуються з текстом наступної книги: *Любо ван Экхаут*. Это было в Дахау/Перс фламандского. Роман. — Москва: Прогресс, 1976. — С. 114, 130.

Боже сохрани намечать срок. Я знал таких, которые намечали сроки. И когда сроки проходили, они быстро умирали. Надо научиться смотреть на покойников. Это очень трудно, но это важно. Тот, кто боится смотреть на мертвецов, сам долго не протянет, сам помрет. Эти и многие другие «знания» мы, прибывшие из Штуттгофа в Дахау вторым транспортом, уже имели.

И вот наш транспорт прибыл в концлагерь Дахау. Хотя мы находились в пути меньше времени, чем те, что были в первом транспорте, все равно почти половина заключенных погибли дорогой. Ведь отбирали самых слабых и больных, а везли в декабре месяце по морозу. Я уже описывал, как в Дахау «встречали» транспорты. Подгонят к вагонам «мор-экспресс», грузят трупы и тех, что совсем не могут передвигаться, даже с помощью товарищей, и везут прямо к крематорию. Тех, кто с трудом передвигается, поддерживая друг друга, избивают чем попало, гонят в баню. Там такая же процедура со стрижкой и дезинфекцией, а потом кипяток и ледяная вода. Окна с обеих сторон открыты, гуляет сквозняк. После «мытья» выгоняют пинками и ударами на улицу, чтоб просохли. Заключенные простоят час, другой голые и босые, а потом выдадут рваные куртки, рубахи, брюки, правда, продезинфицированные. После «мытья» оставались наши товарищи лежать в бане, там, где «просушивались», тоже оставались лежать, и когда гнали на карантинный 23-й блок, по дороге падали под ударами и оставались лежать, в кого кончались силы переносить нечеловеческие издевательства. Но некоторые, и я в том числе, добрались до карантинного блока. Нас загнали во вторую штубу и разрешили залезть на трехъярусные койки по два человека на одно место. Так как эсесовцы решили, что свежий воздух — лучшее лекарство, то днем нас выгоняли на улицу дышать воздухом, а ночью открывали окна в бараке с двух сторон, и сквозняк лечил нас, доходяг. Каждое утро в умывальнике, а вечером в углу двора лежал штабель мертвецов. Так что команде «мор-экспресс» работа была всегда — возить трупы в крематорий. Еще все время, днем и ночью, мы голодали. Нас преследовал страх и голод ежедневно, ежечасно, ежеминутно. Мы уже знали, что думать и говорить о еде нельзя, иначе голод вдвойне преследовал нас. Но все равно находились между нами такие, что молчать не могли. И разговоры о хлебе, борще, галушках и проч. доводили нас до полного отупения. Голод... описать, что это такое так же трудно, как трудно передать словами, что такое вши. Голод — это не ощущение, это состояние. Это болезнь, от которой умирали. Голод ощущался не только в желудке, мы чувствовали его во всем теле и в мозгу. Так как голод лишал человека способности здраво мыслить. Приходилось постоянно бороться с апатией, которая здесь, в лагере, была смертельно опасной. Голод ощущался в ногах, которые спотыкались на каждом шагу, в цвете кожи, которая стала серой и подолгу не заживала, если на ней появлялась рана. Голова кружилась, и руки висели как плети. Иногда приходили мысли о смерти как о спасении. И это тоже было страшно, ибо смерть на каждом шагу подстерегала нас.

А когда ветер дул со стороны крематория, то дышать становилось еще тяжелее. Так как тошнотворный ядовитый запах сковывал. Он пронизывал человека насквозь и оставался внутри. Оставался навсегда. От него не избавиться и через десять, и через двадцать лет. Он всю жизнь будет тревожить твой сон. Это трудно передать словами, а еще труднее понять. Чтобы понять, надо пройти через все это, надо испытать это на себе.

Нас не гоняли на работу, мы находились на «карантине», а немцы называли наш 23-й блок (барак) «инвалидным». Но всякого рода издевательства и побои переносили, как и все, жившие в других бараках. Рядом находился тифозный блок. В тифозных блоках люди подолгу не болели, они были так истощены, что уже не оставалось сил болеть. Окна блока были открыты с обеих сторон, лечили свежим воздухом и сквозняком. Если кто-то простужался, то утром он уже не мог встать и умирал. В тифозных блоках люди выдерживали не более трех месяцев. Надо учесть, что не все находящиеся там были больны тифом. А лагерный закон гласил: долго болеть никто не имеет права. Либо жизнь, либо смерть, третьего не дано. И так, с горем пополам, мы дожили до весны 1943 г.

В это время Германия понесла крупные потери на восточном фронте. Сначала под Москвой, а позже под Сталинградом. Немцы стали «подчищать» свой тыл и пополнять свои потери в войсках. Молодых эсесовцев с охраны лагерей отправили на фронт, а пожилых ставили на охрану. Такое же положение сложилось в промышленности и в сельском хозяйстве. Молодых немцев, рабочих и крестьян, одели в военные мундиры и отправили на Восточный фронт. Пришлось им переменить отношение и к заключенным концлагерей. Фашистская верхушка пришла к выводу, что просто уничтожать заключенных стало нецелесообразно, лучше их уничтожать трудом. Свое сельское хозяйство стали укомплектовывать угнанными из Советского Союза молодыми рабами и рабынями, а для промышленности стали использовать труд заключенных, так как на заводах и шахтах заключенных легче охранять. Поэтому было принято решение и создано специальное ведомство, во главе которого 21 марта 1942 г. был назначен гауляйтер Тюрингии Ф. Заукель. Получив широкие полномочия, опираясь на гестапо, СС, СД, Заукель организовал систему набора и использования иностранных рабочих, чтобы высвободить максимум немецких рабочих для фронта и одновременно поддерживать на должном уровне военное производство и сельское хозяйство Германии. Только за 1942 г. было вывезено 3300 тыс. иностранных рабочих. Лично Гитлер предложил вывезти в Германию для работы в качестве домашней прислуги 400—500 тыс. «молодых и здоровых украинских девушек» с таким расчетом, чтобы затем онемечить их. Он утверждал при этом, будто украинцы это те же самые древние германцы и с их онемечиванием за 100 лет число немцев можно довести до 250 млн. Угон молодежи в Германию носил самый жестокий характер. Сам Заукель заявил, что из шести миллионов иностранных рабочих, которые прибыли в Германию,

даже 200 тыс. не прибыли добровольно. Следовательно, когда узники концлагерей стали использоваться, как рабочая сила.

К весне 1943 г., как ни удивительно, мы «отлежались» и относительно «окрепли». Эсесовцы решили, что из нас можно создать инвалидную команду «Gurtweberei»¹. Отобранных доходят, и меня в том числе, перевели в блок 25, и сделали его рабочим блоком. Здесь я подружился с одним умным, скромным и порядочным человеком². Поступили мы в концлагерь Дахау в одно время, только из разных лагерей. Наши номера были близки: у меня 40459, у него 40939, но подружались мы в одной команде. Наша работа заключалась в том, чтобы сидя ткать ручки для всяких ящиков для отходов. Работающим заключенным давали «броцайт»³, это тоненький кусочек хлеба и малюсенький кусочек маргарина или ливерной колбасы. Ровно в 9 ч. утра перерыв на 15 мин. Летнее тепло, дополнительный кусочек хлеба тверже поставили на ноги, особенно тех, кто прошел через лагерь пострашнее. В этой команде мы проработали до конца весны. Где-то в июне меня отобрали на транспорт, отходящий в филиал Фридрихсгафен⁴. Мой друг туда попал немного раньше меня. В этом новом лагере тоже можно было приладиться прожить, т.к. немцам остро понадобилась рабочая сила. Они уже пожалели, что в начале войны, располагая на скорую свою победу, уничтожили сотни тысяч здоровых мужчин. Мы работали на стройке. Для русских, как обычно, самая грязная, тяжелая работа. Строительство военного завода вела фирма «Ростан». В то время уже союзники сильно бомбили Германию. И вот, пока велась стройка, самолеты пролетали мимо нас. Когда [она] подошла к концу и в цехах установили оборудование — произвели такую бомбежку, что изо всего, что мы сделали, осталась груда щебня и покрашенного металла.

Досталось и лагерям, которые находились поблизости, их сожгли «зажигалками». Были жертвы и среди заключенных. После этой бомбежки нас перевезли в другой филиал — Сульгау⁵. Здесь работали на заводе «Бауц», тоже находили для нас изнурительную работу. В этом лагере мы пробыли до начала 1945 г. Фронт союзников стал подходить поближе, и нас где-то в марте — апреле [на полях дописано: 8 апреля вернулись в Дахау] месяце

¹ Від нім. Gurt — ремінь, лента та Weberei — ткацька фабрика, тобто йдеться про команду, що займалася тканням, або плетінням.

² На жаль, встановити ім'я приятеля В. Г. Никифороценка нам не вдалося.

³ Нім. Brotzeit — полудень.

⁴ Фрідріхсгафен (Friedrichshafen) — місто в крайсі Бодензее (Bodensee), земля Баден-Вюртемберг. Філіал концтабору Дахау знаходився тут із червня 1943 р. до вересня 1944 р. на території фірми «Zeppelin-Werft». В результаті нищівних бомбардувань, метою яких було зруйнувати підприємства з виробництва ракет «Фау-2», табір припинив існування.

⁵ Йдеться про філіал концтабору Дахау в Бад Зульгау (Bad Saulgau) — містечку в крайсі Зігмарінген (Sigmaringen), земля Баден-Вюртемберг.

эвакуируют обратно в Дахау. Сразу бросалось в глаза, что лагерь переполнен, особенно нечетная карантинная сторона. Фронт приближался, и заключенных свозили в центральный лагерь. Нас как сторожилов поселили в рабочий блок. В то время русские в лагере уже имели большой авторитет. А это стало возможным по двум причинам. Во-первых, всем уже было ясно, что разбила Германию Красная армия, и она несет освобождение. Во-вторых, в случае, если эсесовцы задумают уничтожить заключенных, то есть следы своих злодеяний и преступлений, то русские в лагере — самая сплоченная, бесшабашная и отважная нация. Нам в то время были чужды такие черты, как осторожность, страх. И все заключенные в лагере старались сделать что-то хорошее для русского, иные просто заискивали перед нами. Нас определили в команду по расчистке завалов в Мюнхене. Так как эсесовцев уже не хватало, [то были] старики-немцы, фольксштурмовцы, одетые в голубоватые шинели. Возили в Мюнхен поездом. Город сильно был разбит бомбежками, но нам не было жалко немцев. Мы на своей шкуре испытали их ласку и от военных, и от гражданских, от женщин и детей. В то время мы не злорадствовали, но и жалости к ним не было. Они знали, на что шли, они получили, что заслужили. Где-то во второй половине апреля перестали водить на работу все команды. Работали только по обслуживанию лагеря и эсесовцев. А фронт с запада приближался.

Вот что записано в книге М. И. Семиряги «Советские люди в европейском сопротивлении»:

«С приближением конца войны гитлеровцы в Дахау стремились замести следы своих преступлений. В воскресенье 29 апреля стало известно, что они готовятся сжечь лагерь вместе с узниками, но гитлеровцам не удалось совершить это преступление. Оно было сорвано решительными и активными действиями узников, а так же подходом союзных войск»¹.

И вот что пишет бывший узник концлагеря Дахау Людо ван Экхаут в своей книге «Это было в Дахау»:

«26 апреля на лагерном плацу собрали всех русских, немцев и евреев. Рассказывали, будто их загнали в вагоны на станции Дахау, где они и пробыли до прихода американцев — в живых остались единицы».

«27 апреля приказали явиться на плац всем полякам, чехам, французам и бельгийцам. Многие почувствовали опасность и спрятались в бараках. Однако тысячи людей явились на плац, потом их куда-то вывезли. В лагере ходили слухи, что их высадили прямо в поле и всех расстреляли»².

Но что стало с русскими, немцами и евреями, этот человек сказать не мог.

¹ Слід відзначити, що подібні твердження про останні дні існування Дахау були здебільшого поширені в літературі часів існування соцтабору. Альтернативну версію подій див. у: Zamechnik S. Das war Dachau. 1933–1945. — Frankfurt a. M.: Fischer, 2007. — 435 p.

² Див. Людо ван Экхаут. Это было в Дахау... — С. 208.

Я по прочтении его книги хотел ему написать, но так и не собрался.

Людо ван Экхаут указывает дату 26 апреля. А я нашел у себя тетрадь, где кратко описаны мои воспоминания о концлагерях. Эта тетрадь писалась еще по свежей памяти в 1948 г.¹ В ней указано, что нас собрали на плацу в Дахау 22 апреля 1945 г. Объявили, что нас эвакуируют или просто перегоняют в другой лагерь, раздали сухой паек на дорогу: по буханке хлеба, полбанки консервов и полпачки плавленого сыра. Я хотел хоть раз за три года плотно поужинать, но мой Друг не разрешил это сделать, и тем, может быть, спас мне жизнь. Нас гнали в горы больше недели и не давали никаких продуктов. Этот марш был назван нами «дорогой смерти». Так как на дороге после прохождения нашей колонны оставалось с каждым днем все больше трупов, эсесовцы добивали тех, кто уже не мог дальше самостоятельно идти. Один раз эсесовцы попытались раздать хлеб, или это была уловка с их стороны, но при их появлении толпа заключенных, доведенная голодом до отчаяния, бросилась на них, создавалась давка. Эсесовцы открыли огонь из автоматов, на месте раздачи осталось лежать более двухсот убитых заключенных. Раздачу прекратили и больше не пытались что-либо раздавать. Из Дахау колонна наша насчитывала 30–40 тыс. человек (вместе с узниками филиала Аллах).

Вот как вспоминает о дороге смерти мой верный Друг, которому я несколько раз обязан жизнью:

«Из Дахау шли через город Ландсберг². Население этого городка нашу колонну встретило приветливо, может, потому, что между нас было много немцев. Жители верхних этажей бросали чем попало в эсесовцев и лили на них помои. В ответ эсесовцы открыли огонь по окнам. От Ландсберга мы продвинулись до предгорья Альп, и остановили нас в лесу, между двух рек. Место выбрали в сырой долине, где сесть или лечь было почти невозможно. Но мы, уставшие до предела, падали с ног. Население собрало для нас помощь и подвезло на фурах. Эсесовцы немного присмирели и разрешили раздать привезенный хлеб, картошку, брюкву, сыр — кому что досталось. Это нас поддержало. До места, где собирались нас уничтожить, оставалось совсем недалеко, но фронт быстро приближался. Из Дахау приехал молодой офицер высокого ранга, который и принял команду над всей колонной и повел нас через фронт к американцам. Это было вечером 30 апреля 1945 г. Как сообщило потом радио Люксембурга, он спас 8 тысяч (из сорока) заключенных, за что его сразу же освободили от преследования, как военного преступника»³.

¹ Ці спогади є коротким (14 рукописних сторінок) викладом перебування В. Г. Никифоренка у концтаборах, містять кілька малюнків, що стосуються табірної побуту.

² Ландсберг-на-Леху (Landsberg am Lech) — місто, центр крайсу, земля Баварія.

³ На жаль, встановити джерело цитування нам не вдалося, проте цю версію подій можна знайти також у: Zamečnik, Stanislav. Das war Dachau. 1933–1945. — Frankfurt a. M.: Fischer, 2007.

Помню, как нас, оставшихся в живых, построенных сотнями, погнали на заминированный мост, возле которого находились немецкие саперы, готовые в любую минуту его взорвать. Потому что за горой, где находился городок, уже слышались пулеметные очереди. Фронт был совсем рядом. Мы, кто как мог, бежать уже не было сил, перебрались через мост и из последних сил одолели крутой подъем. И вот в первой улочке этого городка на какой-то тумбе стоял старик солдат к форме люфтваффе и, размахивая руками, выкрикивал одно только слово «фрай-фрай»¹ (свобода, свобода). И почему-то это запомнилось на всю жизнь. Голод толкал на то, чтобы достать что-нибудь покушать. Редко кто знает, что такое настоящий голод, который длится годами, и который доводит человека до совсем безрассудных действий, порой роковых и трагических. Вот в таком положении оказались и мы. Мы видели, что эсесовцы остались за рекой, но до нас еще не дошло, что мы стали свободными. Ведь прожитые годы в концлагерях, где нас старались уничтожить всеми способами, и эта «дорога смерти», ведь мы знали, куда нас гонят, не могли не травмировать наши души до такой степени, что мы просто оупели. А сейчас выпала возможность зайти в любой дом и там найти пищу. Соблазн был огромный, и он стоил жизни нескольким сотням наших товарищей, которые разбежались по домам. Город казался пустым, а может, и в самом деле жители разбежались по округе. Войск в городе пока не было. Но и здесь, в такой трудной ситуации, ум, выдержка и здравый рассудок моего Друга взял верх. И мы, кто был рядом с ним, его послушались. А он предлагал следующее: подходит ночь, фронт совсем рядом, скоро появятся солдаты передовой линии, которые спешно отступают, а потому злые и жестокие. И если застанут нас в городе за нашими занятиями — а мы в полосатой одежде, как зебры, а наше занятие называется просто разбой, и грабить мы собирались немцев (хотя нам нужны были только продукты) — никто не будет разбираться, постреляют всех. Так оно и получилось с теми, кто остался в городке. Утром мы увидели эту «картину» — горы трупов и лужи крови. Так поступили с теми, кто пару часов назад получил долгожданную свободу. А мой друг увел нас за город в какие-то яры или вымоины, поросшие терновником и кустами. Было холодно ночью в горах, шел дождь пополам со снегом, мы, как овцы, сбились в кучу и своими остывшими телами грели друг друга, борясь с холодом и голодом. Так еще раз мой верный Друг спас меня и моих товарищей от неминуемой гибели уже после освобождения.

Наутро мы встретились с американцами. Это оказались добрые и веселые парни, среди них были и негры. Они угостили нас галетами, сигаретами и всем, что у них было. На наше предложение дать нам оружие, чтобы добивать немцев, они отказали, ссылаясь на то, что мы еле стоим на ногах, а некоторые уже не могли и стоять, сидели на мокрой земле. Они нам предложили идти в тыл. Занимать любые дома, бриться, стричься,

¹ Him. Freiheit — свобода, frei — вільний.

отмывать многолетнюю грязь, отдыхать. Предупредили, что для нас сейчас самое страшное — это съест лишний кусочек после многолетней голодовки, это неминуемая смерть. Мы сами это подсознательно понимали, но как совладать с собой? При приближении к дому, а они в горах жили хуторами, местные жители бросали свои дома и разбегались. И вот перед нами пустой дом, сарай, полные скотины, гусей, кур. Подвалы вроде хороших гастрономов, где лежат колбасы, ветчина, сыр, всякая консервация, печеный хлеб и множество таких вещей, от которых мы не только отвыкли, а многие из нас вообще никогда в своей короткой жизни и не видели такой великолепной еды в таком ассортименте и количестве. Каким надо обладать качеством, сколько надо иметь выдержки, чтоб не наброситься на все это, не наестся до отвала и тут же в страшных муках не помереть.

Нам казалось, что мы выдерживаемся, поели вроде бы немножко, но не со всеми обошлось хорошо. Мне лично стало плохо, появились страшные рези в желудке, поднялась высокая температура, меня знобило, пот валил градом, и я стал терять сознание. И тут, в который раз, пришел ко мне на помощь мой Друг. Что он только не делал: массажировал, отпаивал, подогревал на лежанке, в общем, применил все свои знания, навыки и братскую заботу. И спас, поставил меня на ноги. И как мне его не любить, не уважать за все то, что он для меня сделал в тех трудных, порой безвыходных ситуациях. Хочу подчеркнуть, что мы даже сих пор, на протяжении всей нашей жизни, поддерживаем связь между собой и очень ценим эту верную, проверенную мужскую дружбу.

Ну а дальше все пошло своим чередом, только уже без ужасов. Правда, обиды и оскорбления наносили разные люди, при разных обстоятельствах. Но скоро мы поняли, что надо научиться терпеть, потому что мы стали теми, о которых говорят «без вины виноватые». Никто не хотел видеть обстоятельств, условий, сложившихся в те времена. Почему множество солдат, офицеров, даже генералов оказалось за колючей проволокой? Почему миллионы молодых, порой малолетних ребят и девушек, оказались в услужении немцев, были обречены на долгие годы мук, непосильного труда, голода и издевательств. Я уже писал, что меня купил мой «хозяин» на 30 лет. Это трудно понять даже сейчас, это надо испытать на себе, пройти самому через все это. А в то время ко всем нам подход был прост: военным — застрелиться, но в плен не попадать, а гражданским — прятаться или идти в партизаны, или же вешаться. Но, как всем известно, партизанское движение (где позволяла местность) развернулось в 1943 г. А куда деть 1941 – 1942 годы? Когда большая половина горя, бед, потерь и всякой неразберихи приходится именно на эти годы. Но в то время это не бралось во внимание. Бывшие пленные, особенно офицеры, получали срок и отправлялись на Север, гражданские — на шахты и лесоповал. Ну а нам, которым в начале войны было по 15 – 16 лет, после тщательной, порой оскорбительной, проверки приходилось пополнить Советскую армию. И то еще потому, что предстояла война с Японией, и еще никто не мог знать, сколько миллионов жизней она может забрать.

Ну а нам было уготовано полупрезрительное отношение тогдашнего общества. Если мы не «враги народа», то кандидаты на них. Таким, как я, было заказано попасть в офицерскую школу, а демобилизовавшись из армии поступить на военный завод.

Но — вернусь к той теме, которую решил коротко описать.

Как жилось в гостях у наших союзников-американцев? Отвечу одним словом: хорошо. Замечу, что они не хотели отдавать молодых русских и всячески затягивали репатриацию (наше освобождение). Но, поняв то, что бывшие заключенные — люди озлобленные, настойчивые, не верящие в чужую доброту, и что с нами им придется повозиться, решили нас в первую очередь отправить в советскую зону оккупации. Что и сделали через месяц после освобождения. Так я попал в фильтрационный сборный лагерь № 306, находящийся на границе Австрии и Чехословакии.

Оттуда пешим строем (километров 150) в 234 запасной полк. Из запасного полка попал в 3-ю танковую армию, где обучился на шофера. В 1946 г армия своим ходом передислоцировалась под Берлин. Оттуда попал в Уральский военный округ, в учебно-танковый полк. Демобилизовался по болезни в 1947 г.

Вернулся в пос. Бабаи на пустое место, где меня никто сильно не ждал. Сильно ждала меня только моя сестра, память о которой мне придавала силы выжить в лагерях.

Я всю войну молил бога, что дядя и тетя вывезли ее, и она не испытала оккупации. Иначе и она могла оказаться в Германии. А Германия не всем обошлась благополучно, многие остались в немецкой земле, а многих не вернули, и они остались на чужой земле. Как ни трудно было в эвакуации, но это не сравнимо с тем, кто испытал немецкий сапог и немецкую плеть. Я прошел через все ужасы гестаповских подвалов, тюрем и концлагерей, прошел «дорогой смерти», где с 15 человек оставался в живых один <...>¹.

Соломаха Іван Дмитрович

Спогади в'язня концтабору Бухенвальд

До Німеччини я був утнаний у липні 1942 р. Робив я на залізниці, робота дуже важка: міняли ми шпали та рельси на нові, а потім все прибирали. На початку 1943 р. нас, 15 чоловік, перевели на завод з навантажування і розвантажування шпалі рельсів, що були у використанні.

У кінці 1943 р. я необдуманно зробив необережну втечу, котру я не можу собі пробачити і досі. За втечу я потрапив до Бухенвальду. Великий

¹ У подальшому Віктор Никифороенко влаштувався працювати шофером у Бабаях, і присвятив цій професії все життя. Певний час також працював провідником на залізниці. Ще з часів перебування в Німеччині мав хворобу легень, яка періодично нагадувала про себе. Помер В. Г. Никифороенко у 2004 р. (з розповідей родичів В. Г. Никифороенка).

табір¹, обнесений у два ряди колючим дротом, за дротом вишки для вартових і великі ліхтарі. Посередині табору — крематорій, де спляють в'язнів, живих і мертвих.

Коли ми потрапили до Бухенвальду, нас постригли наголо і видали смугастий одяг, потім у баню. Коли пройшли баню, нам видали на вервечці залізячку. Це табірний номер. [Мій] — 324 726. Потім нам сказали, що готують 300 чоловік з табору Бухенвальд на транспорт. Вранці і ввечері нас виганяли на майдан на перекличку по прізвищах і по номерах. Недалеко від табору була залізниця, пригнали туди чотири товарних вагони. Наступного дня, 15 березня, приїхало 50 чоловік конвоїрів-солдат, нас вишикували, 300 чоловік в'язнів², і погнали під конвоєм до вагонів. У вагони нас повантажили по 70 чоловік, вагони були без лавок, тільки було по одній лавці для конвоїрів. На кожен вагон було по два конвоїри з автоматами. Сиділи на підлозі, але було дуже тісно. Привезли нас 15 березня, години о четвертій дня. Це була місцевість Порт-Вестфалія, Північний Рейн. Красива місцевість, по обидва боки від річки сопки високі, на сопках ліс. Через річку широкий міст, метрів 20 завширшки і метрів 200 завдовжки. Нас вивантажили, вишикували по п'ять чоловік у шеренгу, і — «айгакен»³ (взятися під руки по п'ять чоловік, і на десять чоловік по два конвоїри з автоматами). Перевели нас строєм через міст, під горою велика дерев'яна будівля, і написано великими буквами: «ресторан». Колись, видно, був ресторан. Завели нас до [колишнього] ресторану⁴. [Потім] вишикували у шеренгу по п'ять, перерахували усіх 300 чоловік, ніхто не втік. Було чотири перекладачі: руський, польський, французький і німецький. Було 40 німців-в'язнів, 30 французів, 40 поляків, а решта — руські. Виступив руський перекладач Казаков, сказав: «Товариші, ми тут будемо жити та будемо працювати». Того ж дня привезли два великі котли електричних, два кухарі: один німецький і один руський. Увечері нам зварили каву несолодку, дали увечері по 300 грамів хліба і півлітра кави несолодкої. Довкола будівлі стояли конвоїри з автоматами.

Наступного дня нас розбили на команди: лагер-команда, будкоманда. Привезли наступного дня столи, лавки та чотириповерхові нари, матраци і подушки солом'яні. Наступного дня повністю обгородили табір колючим дротом і поробили вишки для конвоїрів і ліхтарі. На третій день нас повели до сопки, має початися робота. Колись починали у сопках робити тунель, трохи заглибилися і покинули. А тепер вирішили почати наново. Нас вишикували всіх і сказали: будемо працювати в дві зміни по 12 годин.

¹ В оригіналі тут і далі — лагер.

² Тут і далі — узників.

³ Нім. sich zu einhaken — брати під руку, тобто чіплятися один за одного.

⁴ В усній бесіді автор повідомив, що в цьому колишньому ресторані було зроблене пропагандистське фото: робітники з радянського союзу нібито відпочивають за келихом пива. Після фотозйомки пиво відняли, в'язнів з ресторану вигнали.

Перша зміна з шостої ранку до шостої вечора, а друга з шостої вечора до шостої ранку. Спочатку проклали вузькоколійки і привезли шахтарські вагонетки. Почали накидати лопатами на вагонетки землю і каміння. Начальником табору був старий німець із пов'язкою капо. Всіх німців ув'язнених було з нами 40 чоловік, вони всі понадівали пов'язки капо — це старший бригадир. Форарбайтер — це молодший бригадир. Повстановлювали нари чотириповерхові, повидавали усім коври, почала працювати кухня. Годувати почали нас двічі на день, о шостій ранку та о шостій вечора. Підйом о п'ятій годині («Auftreten»¹). Це шикують і рахують, щоранку, щодня — чи хто не втік? Годували — вранці 200 грамів хліба, 20 грамів маргарину і несолодку каву. Ввечері о шостій — два літри супу і 200 грамів хліба. Коли трохи заглибилися, повивозили каміння та землю, почали працювати німецькі шахтарі-цивільні, почали бурити ці кам'яні стіни, закладати динаміт і зривати. Нас усіх виганяли, поки вийде газ після вибуху. Багато каміння і землі. Почалася робота: «Лус, лус, шип, шип!»² («давай-давай!») — підганяли нас німці-бригадири: кидай землю і каміння на вагонетки. Коли ще заглибилися, привезли невеликий паровоз, і ним почали вивозити вагонетки. За тиждень з початку роботи, о сьомій вечора — стрілянина з автоматів: двох наших руських хлопців підрили під дротом дірку та втекли, вартові почали стріляти. Табірний капо вишикував нас усіх, порахував — двох людей нема. Наступного дня хлопців половили в лісі, привели в табір. Скували замком, рука до руки. На роботу їх не ганяли. Так вони й ходили вдвох, і в туалет, і спали удвох п'ять діб. За п'ять днів нас пригнали увечері о шостій з роботи — на стовпі висять дві петлі. Нас усіх вишикували. Прийшли п'ять конвоїрів, табірний капо зачитав вирок: прізвища хлопців, «за втечу караються найвищою карою через повішення». Капо роздяг хлопця наголо, підняв на стілець, накинув петлю на шию, стілець вибив. Хлопець сказав: «Мстите фашистам за нашу смерть!» А другого хлопця капо став роздягати, щоб він нічого не сказав, запхнув йому до рота ганчірку. Хлопець ударив його головою. Накинув петлю на шию, вибив стільця з-під ніг. І так повісили обох наших руських хлопців, і вони висіли на наших очах два дні. З березня місяця 1944 р. до березня 1945 р. у цьому таборі повісили за втечу двох руських хлопців і трьох чоловік німців. Один німець старенький, уже 13 років в ув'язненні, вночі утік з роботи, пристроївся десь у лікарні, і його знайшли, привезли до цього табору та повісили. Тільки німців вішали вдягнених, а наших роздягали наголо.

Робили ми по 12 годин без вихідних, але 25 грудня нас не погнали на роботу. Це було 25 грудня — Різдво, нам дали по 100 грамів сала, по 500 грамів хліба і гарний суп з макаронами.

Тут, у цих сопках, хотіли зробити нафтопереробний завод, і мотори авіаційні випускати. Пригнали до нас ще 200 ув'язнених з іншого табору.

¹ Нім. Auftreten — вихід.

² Нім. «Schieb!» — «Рухайся, давай!».

Сильно бомбили у березні. У штольні, де ми робили, тікали німки з дітьми: плачуть, лають Гітлера. У кінці березня 1945 року нас евакуювали по 150 чоловік. Везти не було куди, заганяють в тупик, і стоїмо, конвоїри говорять: «Нікуди везти». Конвоїри кинуть по по три буханки хліба на 150 чоловік, хто ухватив — розламають, а інші голодні.

На початку квітня нас привезли в недобудований табір без вікон, без дверей, без нар — голий табір. Місцевість — Людвігшлюссе називалася. Табір великий, обнесений колючим дротом, порозставляли конвоїрів-вартових. Нас було 450 ув'язнених, потім з іншого табору 15 квітня привезли 500 чоловік. У таборі п'ять бараків, і всі без вікон, без дверей, добре, [що] було вже тепло. Надворі 15 квітня кухня почала працювати, але продуктів не було ніяких, хліб носили (недалеко за концтабором була невелика пекарня, хліб несли в ковдрах дві людини — двадцять хлібів, їх охороняють три конвоїри з палками, тому що зеки нападали, голодні). Давали нам раз на день 200 грамів хліба і літр білої водички, заправленої мукою. Спали ми у порожніх бараках на голій землі. Люди почали помирати з голоду. Німці-ув'язнені, котрі були з нами, принесли лопатки, змусили нас копати ями. За табором копали ями та ховали. Потім прийшли до табору вартові, що стояли кругом за табором, вишикували всіх ув'язнених німців, що були з нами, і повели їх за табір, пороздавали їм карабіни і порозставляли їх за табором. Дивимося — уже німці-ув'язнені, що були з нами, стоять за колючим дротом із карабінами, а ті вартові повтікали. У порожніх бараках було вже багато трупів. У таборі було більше тисячі ув'язнених. Наближався фронт. 2 травня 1945 р. нас звільнили американці. Це було на Ельбі, де зійшлися наші й американські війська. Закінчилися наші страждання. Проїшло 63 роки. Цей день щороку, щороку з великим боєм згадуємо в наших серцях, хто лишився живий.

Можна написати багато, але я, коли все це згадую, розстроююся, і у мене трясуться руки, і я погано пишу.

2 травня 1945 р. (за табором була траса), під'їхала воєнна машина, вийшли з машини чотири солдати з автоматами, зайшли до табору, і по радіо передають: «Товариші, ви вільні». Ура, ура! Їх на руках підкидали.

Нас було більше тисячі ув'язнених, ми всі кинулися за табір. За табором був сарай, у сараї було багато діжок. Розбили діжку — там була хамса. Ми були голодні, і з жадібністю наїлися хамси, побігли далі. Там стояв товарний потяг. В одному вагоні пусті наволочки були, а по другий бік вагону були мішки з цукром і з манкою. Мій товариш стояв біля вагону, а я був у вагоні. Набрав цукру і в другу наволочку манки, і насилу виліз, подав сумки-мішки з цукром і з манкою. У вагоні вже було багато зеків, напали на цукор. Ми наїлися цукру і стали йти далі. Зайшли до табору. В таборі вже мало було зеків, залишилися хворі. Ми віддали сумки з цукром і манкою, а самі пішли. Стали йти по дорозі. Стоять танки і багато солдат американських. Надворі вже вечоріло, пройшли трохи — стоять наші хлопці, що робили в хазяїна. Хазяїн десь евакуювався, а вони

залишилися. Вони нас запросили ночувати. Ми погодилися, вони нас пригостили свининою, тушонкою. Апетит у нас хороший — ми ніколи не їли [досхочу]. Наїлись, і у мене сильно заболів шлунок, розстроївся. Хлопці жили у конюшні на горищі, і я там лежав п'ять днів. Хлопці понаносили тушонки і багато продуктів. Мишко наступного дня пішов до табору. Американські солдати повиганяли всіх німців, що жили довкруг табору, і змусили копати ями і ховати трупи ув'язнених, котрі померли в таборі. Німці не хотіли, солдати їх били. За п'ять днів у мене шлунок налагодився, і ми пішли до своїх солдат, де зішлися на Ельбі наші, американські й англійські війська.

Коли перейшли до наших солдат, нас додому не відпускали, сказали: «Будете служити в армії». Нас переодягли в солдатський одяг і почали навчати. Додому я прийшов у 1947 р. Батько загинув на фронті у 1944 р. Брат 1926 р. [народження] прийшов поранений у ногу, рана не заживала. Мати із чотирма дітьми (брат 1932 р. [народження], сестра — 1937 р., інша сестра — 1939 р., і найменший брат — 1941 р.). Я прийшов у 1947 р. — становище було дуже тяжке. Добре, що була у нас корова — продавали молоко та купували хліб та інші продукти. Я поїхав до Харкова, поступив на роботу на вагоноремонтний завод. Хліб був тоді по карткам, на заводі давали по 700 грамів хліба. Отримаю 700 грамів і несу додому розділити на всіх. Дуже важке було післявоєнне життя, дуже боляче таке згадувати.

Дещо про себе [на сьогодні]: живемо ми на ст[анції] Слатіно вдвох із «бабусею»-дружиною, пенсіонери. Мені, якщо доживу, у вересні буде 85 літ, бабусі 78 літ. У жовтні 2001 р. мені ампутували ліву ногу — така доля мені випала на старість. Двоє у нас дітей: сині донька. У доньки три сини, живуть окремо. У сина одна донька і один син, і двоє правнучат, живуть окремо. У доньки одне онуча.

Яник (Фомякова) Анна Алексеевна¹

Мои воспоминания. Тяжелый мой путь

Родилась я в г. Харькове 7 октября 1922 г. Семья была небольшая: мама, я и старшая сестра Вера. Жили мы бедно, т.к. мама с отцом была в разводе, и он бросил нас, уехал к себе на родину в город Челябинск и, можно сказать, не помогал нам.

В 1937 г. я окончила семь классов и пошла учиться в швейное ФЗУ. В 1939 г., после окончания ФЗУ, меня послали работать на швейную ф[абри]ку им. Тинякова, все было неплохо. Вдруг в один прекрасный день (я была на работе) я услышала по радио, говорил диктор Левитан, что началась война. Это было 22.06.1941 г. Постепенно жизнь наша пошла

¹ Короткі спогади Г. О. Яник надруковані також у: Гулей, Анастасія. Із мороку небуття. Документальна повість. — К.: Б. в., 2000. — С. 23.

под откос. Эвакуироваться в нашей семье не было средств, и вот настали страшные дни, немцы оккупировали Харьков. Я с мамой ходила за 40—50 км менять свои вещи на еду, сестра не ходила, т.к. у нее была открытая форма туберкулеза.

Был 1942 г., март месяц. Мы с мамой вернулись с менки, моя сестра Вера встретила нас вся в слезах, вручила мне повестки, где указывалось: явиться нам с сестрой на сборный пункт, за неявку будем привлечены к ответственности. Мама в слезах прятала нас в погребе, и вот явилась управдомами с немцем и стала маме угрожать, дескать, «не придут твои дети — заберут тебя». Мы вынуждены были пойти на сборный пункт. Отобрав у нас паспорта с сестрой, повели нас на врачебную комиссию¹. Прошли комиссию, сестре моей дали справку, что больна, и отпустили. До смерти не забуду, как построили по пять человек и в сопровождении полицаев с собаками повели на Южный вокзал Харькова, погрузили нас в вагоны пригородного поезда. Трудно передать, как душераздирающие крики и слезы родных и близких, бегущих за составом, оставили глубокий след в моем сердце.

В Германии я попала к бауру Фридриху Грелю, город Киль, в провинцию Прейц, село Трент. Баур был жесток, я же к полевым работам не приспособлена, много не знала, что и как делать, коров доить не умела. За свое неумение я получала подзатыльники, пощечины, пинки под зад. Вообще каждый день я плакала, у меня опухали кисти рук и ноги, по-видимому, непосильный труд давал о себе знать. Одним словом, от одних его слов, которые он повторял ежедневно: «Это русиш швайне» («русская свинья»), в моей душе кипела злоба на него. И вот я решила от него бежать, имея целью связаться с партизанами, но, к сожалению, мне это не удалось. Деньги (марки) у меня были, т.к. баур платил мне 20 марок в м[есяц]. До Берлина я доехала благополучно, там девочки внутри вокзала мыли панели и лестницу, я поняла, что они русские. Около них стояла надзирательница в форме полиция. Я подошла и заговорила с ними, они мне советовали вернуться к бауру, рассказав мне вкратце о своей несладкой жизни в лагере остарбайтеров, но свою надзирательницу хвалили. Я же решила добраться до Кракова, т.к. мне сказали добрые люди, что там есть, и не один, партизанский отряд. Я подошла к их надзирательнице и попросила купить мне билет до Кракова. Она мне в этом отказала, дала совет ехать до Бреслава². Я согласилась и уехала в Бреслав.

¹ В усній бесіді авторка повідомила, що під час проходження перевірки на біржі праці вона сказала, що загубила свій паспорт, і назвалася вигаданим прізвищем — Черепенко. Вона сподівалася, що таким чином зможе уникнути вивозу до Німеччини (оскільки повістка була виписана на прізвище Фомякова). Проте цей хід не виправдав себе. Таким чином, під час перебування в Німеччині авторка була скрізь зареєстрована як Черепенко.

² Бреслау (Breslau) — німецька назва нині польського міста Вроцлав (Wrocław), найбільшого міста Нижньосілезького воєводства.

Еду в поезде — в вагон зашли с ревизором полицаи, которые проверяли не только билеты, а и документы, которых у меня, конечно же, не было. Меня и еще других людей высадили, не знаю, что это была за станция, и повели в полицию. Там, конечно же, допрашивали, и, как закон, били. Двое суток продержали голодными, но хорошо, что я, уходя от баура, можно сказать, украла на кухне у него буханку хлеба, это меня выручало.

Таких, как я, оказалось немало, нас всех строем повели в какое-то здание — большой зал, там сидело немало приличных людей, в основном мужчины. Вот один из них указал на меня пальцем. Пригласили меня за стол, записали мои данные, и этот мужчина увез меня на подводе к себе на ф[абри]ку. Поместил меня жить, где уже жили девять человек полячек, и я десятая. Работали мы все в прачечном цехе, носили на своих плечах мокрые вещи на четвертый этаж в сушку, сухое носили в гладильный цех. Такова была моя ежедневная работа с семи утра до пяти часов вечера. Прожила и проработала я у этого фабриканта три м[еся]ца.

И вот является по мою душу полиция: хозяин фабрики их упрасивал оставить меня у него, но они ответили: закон есть закон. Мне заочно суд присудил концлагерь, т.к. я нарушила их закон, сбежав от баура. Два полица забрали меня и пригнали в какой-то огромный двор, а там таких, как я, — сотни людей разной национальности. Продержав нас сутки голодными, погнали пешком в концентрационный лагерь Аушвиц-Биркенау¹. Это была зима, 17 января 1943 г. Там нас постригли налысо, загнав под холодный душ, затем выкололи номер на левой руке. Мой номер 29352. Дали нам полосатую одежду, на ноги — деревянные колодки, и впихнули в 22-й блок (барак). Утром ап[п]ель, затем погнали на работу. Попала я в команду шефа Мокруса на торфоразработку. Работа на болоте, ноги в деревянных колодках промокли и порастирались до крови. Шеф был настоящий изверг, и полицаи тоже, ни на минуту не давали остановиться, сразу били резиновыми плетками по чем попало. Проработав в этой команде один м[еся]ц, я заболела брюшным тифом, на работу я не пошла. В этот день в лагерь приехала комиссия во главе с Гиммлером. Выгнав всех из блоков, выстроив на лагерштрассе по пять, начали селекцию. Кто куда попал: кто в ревир, кто в крематорий. По-видимому, я родилась под счастливой планетой, т. к. попала я в ревир. Но и там к узникам относились жестоко. У меня помимо тифа было еще и воспаление легких. Мне делали уколы, но почему-то мне зачастую было плохо, я теряла сознание. Вместо того, чтобы облегчить боль, меня били. Выйдя из ревира, я познакомилась с Ирой Муляр², она из Харьковской

¹ В оригиналі — Аушвиц-Беркина.

² Воспоминания Муляр Ирины Арсентьевны «Тревожная молодость» см. в: Мы победили смерть. Воспоминания харьковчан — бывших узников фашистских концлагерей. — Львов: Кальварія, 2005. — С. 108 — 120.

области, города Чугуев. Дружим мы с ней 60 лет, и по настоящее время. Затем я попала в 11-ю команду по выращиванию коксогиза, там я познакомилась с Шурой Свидовой из города Ростова-на-Д[ону]. Нашу команду гоняли в Райско на Вильшковицы, Прошковицы, Буды, за 3–5 км от лагеря. Мы шли мимо огородов, засаженных морковкой, луком, брюквой и пр[очим]. У нас в Биркенау¹ был детский лагерь, огороженный колючей проволокой, и когда мы проходили мимо, бедные дети протягивали свои худые ручонки, чтобы мы им что-нибудь дали. Сердце разрывалось от боли, когда глядели на этих несчастных крошек. Поэтому мы старались, идя мимо этих огородов, что-нибудь вырвать, хотя это было небезопасно. Большею частью приходилось ухитряться мне, т. к. я маленькая, и была, конечно же, очень худая и малозаметная. Не забывая детей, мы старались им хоть что-нибудь сунуть, то ли морковку, то ли капусту, в общем, что могли. А все это мы воровали на грядках, идя с работы. Риск, конечно же, был очень высок, т. к. на браме нас обыскивали и очень жестоко били. А еще мы ухитрились перебросить записочку военнопленным, обернув ею камешек, через проволоку под током. Сообщали в ней, в какой местности находятся наши войска. А мы кое-что узнавали от полицейев, которые нас сопровождали на работу и в лагерь. Да и нам самим очень хотелось знать, какую местность заняли наши войска. Мне в 1932–1933 гг. в Харькове довелось пережить Голодомор, поэтому душа болела за детей, которые протягивали свои ручки-соломинки, чтобы мы им что-нибудь дали. И мы могли дать только то, что уворуем на грядках. Однажды, идя на работу, я ухитрилась, проходя мимо грядки, засаженной луком, вырвать несколько головок. Заметив меня, сторож начал свистеть. Проходя мимо кучи сена, я лук запихнула туда. Но: пришли до места нашей работы в Райско, а шеф нашей команды Мазур начал истерически кричать: «Кто рвал лук — выходи!». И меня выдали девчонки. Шеф зверски меня избил совковой лопатой, изломал на мне всю ручку от нее, а затем поставил меня на колени на щбенку разрушенного дома, заставил поднять руки, положив на них оставшийся совок от лопаты. И так я стояла, пока не закончился трудовой день. В лагерь меня тащили мои верные подруги. После этих побоев я всю жизнь не слышу правым ухом, все равно я и мои подруги продолжали как могли помогать детям и военнопленным. И вот 18 января 1945 г. нас из Аушвица погнали этапом, трое суток мы шли голодные, порастирали ноги в кровь деревянными колодками, а кто не мог идти — того расстреливали. Пригнав нас на какую-то станцию, погрузили в телятники, в которых не было возможности шевельнуться, многие, стоя, умирали. Привезли нас — куда, не помню, и пригнали в Берген-Бельзен. Вся территория была заложена штабелями трупов. Я была настолько больна, что мне белый свет не мил. Рядом со мной была Верочка из города Ровеньки, к счастью, мы попали с ней в один блок и на

¹ В оригіналі — Беркинале.

одну койку. Там были трехэтажные деревянные койки. У меня была дизентерия, и меня сильно трясло, я поняла, что у меня малярия, но спасибо все той же Верочке, она меня не оставила без внимания. Будучи в Берген-Бельзене три месяца, я все время болела. И вот 14 апреля 1945 г. блоксовая закричала на весь блок: «Собирайтесь, кто может, поедем на станцию получать хлеб и консервы», а нам до этого три дня ничего не давали. Кто был еще в силе — поехали, и вдруг навстречу у самых ворот — танк с английскими солдатами, и слава Богу такой встрече, т.к. хлеб и консервы были отравлены, а в лагере и без того был тиф, голод и смерть.

Увидев танк с английскими солдатами, все узники кричали: «За родину, за Сталина, будь проклят Гитлер и война». Мы смеялись и рыдали, но не обошлось без горя в такой счастливый день. Некоторые потеряли дар речи и рассудок. Я, очень больная, с помощью Верочки выползла из барака и благодарила Бога навзрыд за то, что я жива, хотя похожа я была на труп. Большая жажда жизни помогла мне выстоять, хотя на всю жизнь я осталась больным человеком. Мне приходилось видеть чуть ли не каждый день в Биркенау длинное красное пламя, возносящее в небо смятое человеческое тело. Я видела, как детей прямо живыми с самосвалов, как картошку, высыпали в газовые ямы и сжигали. Я слышала душераздирающие крики детей и их родителей при разборке, когда прибывали эшелоны прямо к крематориям, а их было немало. На мою долю выпала горькая чаша, и я испила ее до дна, крест мой тяжелым был, и я также на своих плечах пронесла его через два страшнейших лагеря смерти. Поэтому до конца дней своих не забуду добрых моих подруг, с которыми промучилась 27 [меся]цев в Освенциме и Берген-Бельзене, на земле, омытой нашей кровью и нашими слезами. Они, рискуя своей жизнью, не дали мне умереть, помогали мне выжить как могли. Это дорогие мои: Шура Свиридова из города Ростова-на-Д[ону], Рая Уткина из города Орла, Тамара Древецкая из Харькова, Вера из города Ровеньки. Приходилось как-то ухитряться, чтобы лечить друг друга, т. к.

Если болен — боишься признаться,
Потому что лечения нет,
В крематорий нас гнали лечиться,
А оттуда возврата уж нет.
Потому мы должны не бояться
И подругам своим помогать,
Поневоле должны улыбаться
И подруг своих выручать.
Чтите память, родные подруги,
Чтите память о тех, кто сгорели в огне,
Ведь терпеть нам осталось недолго,
Скоро будем на русской земле.

Не тоскуй ты, душа дорогая,
Не печалься и радостна будь.
Жизнь, поверь же, настанет другая,
Любит нас ведь Господь, не забудь.
Молитесь, дорогие подруги,
И старайтесь быть веселей.
Уж терпеть нам осталось недолго,
К нам навстречу летит соловей.
Он взломает железную браму,
Снимет платье в полоску с плечей,
Он залечит сердечные раны,
Вытрет слезы с печальных очей¹.

Пережитое страшное прошлое в застенках фашистских концлагерей оставило глубокий след, ноющую рану в моем сердце. Эти далекие страшные годы для многих давно забыты, [а] для меня они неизгладимы. Поэтому я не хочу, чтобы повторились ужасы войны. Я хочу, чтобы все народы жили в дружбе и согласии.

Яник Анна Алексеевна, г. Харьков

.

¹ Пор. з піснями зі спогадів І. Мушляра (див. *Мы победили смерть*. Воспоминания харьковчан — бывших узников фашистских концлагерей. — Львов: Кальварія, 2005. — С. 120).

Розділ IV. «РОЗПОВІДАЛА МЕНІ МАМА...»: СВІДЧЕННЯ НАЩАДКІВ

Бодякина Лариса Алексеевна

«Работала мама на военном заводе... от зари до зари»
[об Акбашевой (Харченко) Вере Ивановне]

Рассказывает старшая из двух дочерей бывшего «остарбайтера» Харченко (девичья фамилия) Веры Ивановны — Лариса Алексеевна. Мама родилась в Украине, в г. Ахтырка Сумской области. В июне 1942 г. Ахтырка была оккупирована немецкими фашистами. Мама с ее старшим братом Николаем были принудительно вывезены в нацистскую Германию. Но, к сожалению, ни мама, ни дядя до наших дней не дожили. В 1995 г. после тяжелой болезни ушла из жизни в возрасте 68 лет. В 2003 г. умер и дядя, на 78-м году жизни. В 1963 г. наша мама овдовела. Наш отец погиб на шахте г. Макеевка Донецкой области. Осиротев, я с младшей сестрой, младшим братом и мамой иногда длинными зимними вечерами под треск поленьев в печке и под мигание керосиновой лампы слушали ее рассказы о своем детстве, о молодости. А было ей ох как нелегко!

В семье Харченко мама была младшим ребенком. Кроме нее, в семье были старший брат и сестра. Брата звали Николаем, а сестру Евгенией. Детство прошло на окраине г. Ахтырка. У них был огород и подсобное хозяйство. С раннего детства они помогали родителям. Приходилось и коров пасти, и сено косить, и заниматься другими работами по дому и огороду. Природа в тех краях неопишима! Мое детство до окончания школы прошло там же, в Ахтырке. За участками огородов раскинулся луг, за лугом сосновый лес. Мамину семью, как и многие другие семьи, затронула коллективизация, а в 1930-е гг. — голодовка. Мама была маленькой девочкой, и от голода она опухала.

В 1934 г. мама пошла в первый класс. Несмотря на нужду, их отец старался дать своим детям образование. В те годы обязательным образованием была семилетка. С обувью была большая проблема. Летом чаще всего дети бегали босиком. Старший мамин брат Николай приходил из школы, снимал свои сапоги, а мама их обувала и шла в школу на вторую смену. Портфелей тогда, в тяжелые годы, не было, их мама шила из ткани сумки через плечо, в них клали тетради и книги.

В 1941 г. грянула война. А в 1942 г. фашистами была оккупирована Ахтырка. Не было ни одного дома, где бы фашисты не забрали кого-либо

из молодых парней и девочек на принудительные работы в Германию. Мама рассказывала, что немцы вначале обманным путем пытались уговоривать, что в Германии всем «остарбайтерам» будут выдавать шоколады. Но когда это не действовало, то все равно насильно угоняли эшелонами молодежь. Когда фашисты зашли в дом мамы, то один немец указал на старшую сестру и брата. Маме в ту пору было всего 15 лет, брату 17 лет, а сестре 19,5 лет. Мама услышала, что в Германии будут шоколадами кормить, и решила ехать вместо старшей сестры Евгении. Рядом по соседству жил мальчик Петя. Узнав, что немцы ходят по дворам и забирают молодежь, родители его переодели во все девичье, и голову повязали платочком. Так он избежал печальной участи быть вывезенным принудительно на каторгу в Германию. Везли молодежь в товарных вагонах с зарешеченными маленькими окошечками, в антисанитарных условиях, как скот. Проехав через оккупированную Польшу, ступили на вражескую территорию, непривычно щурясь от дневного света. Измученных, бледных, под конвоем их повели по трассе. А женщины-немки шли по тротуарам, глядя на них, прикрывая носы батистовыми платочками. Затем в каком-то пункте колонну разделили, и в другой оказался мамин брат. Увиделись они только после окончания войны. Город, в который их всех привезли, назывался Одерберг-Марк¹. Работала мама за городом на военном заводе, под землей. Сверху завод был прикрыт густым лесом. Работали от зари до зари, и вместо обещанных шоколадов два раза в день выдавали по миске баланды из брюквы. Работали не только украинцы, а и молодежь других национальностей из оккупированных стран. Мама вспоминала:

— Постоянно хотелось есть, а физический многочасовой труд у станка просто изнурял. Пятнадцатилетнему подростку, растущему организму, в этот период нужны были необходимые продукты питания. Но увь... Судьба распорядилась очень жестоко. После окончания смены выходили наверх, в лагерь, огороженный рядами колючей проволоки. По другую сторону находились чехи, поляки. Мы с ними пытались разговаривать. Однажды молодой поляк перебросил через проволоку кусочек зажаренного на костре мяса, с виду — куриная лапка. С жадностью съела. А когда спросила, что это было, то он ответил: «Мяу-мяу». Так я и пальцы в рот пыталась закладывать. Что только не пришлось пережить! — [говорила мама].

От природы мама была находчива, или, как говорят, не робкого десятка. Это качество порой выручало в нелегких жизненных ситуациях. В детстве она умела шить куклам красивые наряды. А в тяжелых лагерных условиях она шила, правда, вручную, девушкам бюстгальтеры из кусочков полотенец. А девушки ее за это благодарили, делясь продуктами. Уже после войны, когда появилась на свет я с сестрой, она ходила на курсы кроя и шиться. Она нас обшивала. Мы были одеты

¹ Очевидно, йдеться про місто Одерберг (Oderberg) у крайсі Барнім (Barnim), земля Бранденбург.

в красивые, в воланчиках и оборочках, платьица, пошитые ею. Пребывая в фашистской Германии, мама пыталась разыскать своего родного брата Николая, с которым ее разлучили на этой же территории. Через «Красный крест» ей удалось его найти. Она собрала небольшую посылочку с семечками и сухарями и выслала по данному адресу. И что можно сообразить в лагерных условиях? Сама голодала. Пришел от него ответ. Посылочку получил. Работал он в тяжелейших условиях, но об этом он рассказал только после войны. Мама вспоминала, как все время у нее перед глазами была бежавшая из взорвавшегося цеха по изготовлению пороха объятая пламенем молодая украинка — у нее лопались глаза. Об охране труда немцы не очень беспокоились. На место погибшего «остарбайтера» привозили другого. В 1944 г. все чаще были авианалеты и взрывы падающих бомб возле территории лагеря и военного завода. Все думали, что наступают советские войска. Но позже узнали, что Германию бомбили американские самолеты. По данным разведки им было известно приблизительное местонахождение, и в цель никак не могли попасть. Под шапкой густого леса завод было очень трудно обнаружить.

— Очень часто, и даже по ночам, мы должны были бежать под вой сирены в бомбоубежище. После неудачного авианалета нам, невыспавшимся, приходилось к 6:00 уже стоять на рабочих местах. Постоянное

В. І. Харченко.

1942–1945 рр.

голодное существование, хроническое недосыпание и каторжный труд изматывали физически и морально. Однажды под вой сирены, воздушной тревоги, я решила остаться в бараке и не бежать в бомбоубежище. Хотелось отоспаться, будь что будет, даже если и бомба упадет на меня. Закрывшись с головой под одеялом, вдруг ощутила на себе удары палкой и брань по-немецки: «Швайне Райне»¹ («негодная свинья»). Так я, не выспавшись, побежала в бомбоубежище. В нашем бараке была надзирательницей немка — особа черствая и холодная. В голове [у меня] постоянно вертелась мысль: бежать, бежать из этого ада, хотя и не знала, куда. Готовились с подружкой. Спланировав побег, я из двух старых платьев сшила

себе и ей платья. Более-менее приделались. Тем, что я зарабатывала шитьем бюстгальтеров, смогла приобрести сносную обувь. В школе на родине изучала немецкий язык, а в Германии научилась общаться. Кое-какие копейки рабочим выдавали, — [рассказывала мама]

К сожалению, детальные подробности начала из побега мне неизвестны. И вот, купив билеты на один из первых попавшихся поездов, сели

¹ Перекручено нім. Schweinerei — свинота, свинство.

в вагон, да и поехали в неизвестность. На одной станции зашли полицейские. Подошли с проверкой билетов. Мама за 2,5 года неплохо стала владеть немецким языком, а вот подругу они увели с собой. С тех пор маме о ней ничего не было известно. Выручило маму не только знание языка, а красиво уложенная прическа, хоть дешевенькое, но модное по тем временам платье. У нее были серые глаза, была миловидна. Полицайи, по-видимому, приняли ее за молодую немку. Поехала мама дальше, теперь без подруги. Через некоторое время поезд остановился, и все пассажиры стали выходить. Мама глянула в окно, а название станции — такое же, откуда она выехала. Выходит, проехав по назначенным пунктам, состав вернулся на прежнюю стоянку. Мама снова побежала к кассе (чуть осталось денег) и перешла через пути к другому поезду.

И снова — дорога в неизвестность. Через некоторое время она увидела, что поезд приближается к деревне. Там паслись коровы, и видна была ферма. Мама не растерялась и решила сойти на остановке. В детстве на родине ей приходилось доить корову. У них был частный дом и подсобное хозяйство. К труду всякому дети были приучены, и не боялись никакого труда. Приближаясь к дому, увидела бауэра (хозяина). Попросилась подсобным работником — повезло. В ее обязанности входило: рано встать, подоить коров, собрать яйца с гнезд, сварить похлебку для домашней живности. Хозяин маму называл Галинкой, т.к. знал, откуда она сбежала. К ней относился как к дочери, был добрым. У него была жена и маленькая дочка. Его жена была противоположностью ему — вредная, но все было терпимо по сравнению с той каторгой и недоеданием на военном заводе. Деревня, где мама работала у бауэра, называлась Бюк, а фамилия бауэра — Рамбов. По утрам, собрав яйца с гнезд, мама 3–4 штуки бросала в котел с кипящей похлебкой для животных и птиц, затем доила коров. Успевала на ходу съесть вареные яйца и выпить парным молоком. Это был ее первый завтрак. Через час — полтора хозяева звали ее к себе завтракать. Это было уже ее второй завтрак. Кормили нормально. Там хоть была сыта. Но и по хозяйству следила, смотрела за их дочкой. Однажды хозяева были целый день в отъезде за пределами деревни. Жила мама в маленькой комнатке, в их комнаты никогда не заходила. Решилась посмотреть, как ни живут. Зашла в одну комнату и остановилась у большого зеркала. Себя в нем еле узнала. В ее комнатке был только маленький осколок зеркала. Часто по воскресным дням в деревне доносилась музыка с танцплощадки. Ей уже к тому времени было 17 лет. Ее так тянуло туда, где молодежь танцует. Вылезала через форточку и шла на танцы. И так часто вот таким путем, пока хозяева спали, она проникала на улицу. Но однажды, когда она была на танцплощадке, налетела американская авиация. Под вой сирены жители деревни бежали в бомбоубежище. Но самолеты, кружив над деревней, улетели, и мама возвратилась в свою комнатку, к хозяевам. Хозяин, не обнаружив ее дома, очень за это ругал. С тех пор про-
верял, на месте ли она.

Приближался май! И вот наступила долгожданная победа! Возвращение на Родину. Проезжая через Польшу, западную и центральную части Украины, через окна вагонов видела разрушенные города, сожженные дома, искореженные машины, танки. По вагонам ходили осиротевшие дети, старики, инвалиды и просили подаяние. Приехав домой, в Ахтырку, она отца живым уже не застала. Умер от сердечной недостаточности, не дождавшись ее и брата. Постепенно налаживалась мирная жизнь, вставали из руин города, села. Отстраивались заводы. Спустя некоторое время получили долгожданную весточку от брата Николая. Думали, что и в живых его уже нет. Писал из России, из Воронежа. Он, чудом выживший, после победы над фашизмом Советского Союза и его непобедимой армии, возвращался, как и многие выжившие в немецком рабстве, домой, на Украину. Но так сложилось, что пришлось ему ехать через Москву. Но в Тамбове его высадили из поезда и поместили для лечения в военный госпиталь. Когда находился на лечении, то совершенно незнакомая ему женщина каждый день приносила по одному стакану молока. Может быть, он ей напоминал погибшего сына, и вот таким своим бескорыстием хотела спасти жизнь больному, совершенно незнакомому пареньку. После поправки здоровья его выписали, но ни имени, ни фамилии своей она [женщина] никому из медперсонала не говорила. Волею судеб мамин брат Николай оказался в Воронеже, где устроился работать на заводе слесарем, одновременно заканчивал 8-й, 9-й, 10-й классы вечерней школы рабочей молодежи. Затем поступил на вечернее отделение строительного техникума, женился. У них взрослая дочь и внук. К сожалению, в 2003 г. умер в возрасте 78 лет.

Мне волею судеб пришлось жить с 1982 по 1987 гг. в качестве жены военнослужащего при прохождении военной службы моим мужем в составе группы советских войск в Германии. Но это была уже другая Германия, демократическая, а не нацистская. Когда мама еще была жива, то говорила: «Ну надо же, думала ли я, что и моя дочь побывает в Германии!». В туристических поездках мы всей семьей (с мужем и двумя дочерьми) побывали по достопримечательностям: Потсдам, Берлин, Саксонская Швейцария, Дворец Сан-Сусси, Дрезденская картинная галерея. Проезжая по городу Дрездену, на своем пути встречали полуразрушенные архитектурные строения, памятники старины. Они стояли невосстановленные в назидание потомкам, чтоб видели, какое горе принес фашизм. Возле Дрезденской галереи стоит драматический театр — красавец, поднятый из руин после бомбежек американской авиации. <...>.

Во Вторую мировую войну было вовлечено несколько стран. Обернулось это неисчислимыми бедствиями, искалеченными судьбами, огромными людскими потерями. В кадрах кинохроники тех лет в зале суда на Нюрнбергском процессе видны сторбленные, поникшие фашистские главари, «вершители судеб мира». Они понесли заслуженную кару за все свои злодеяния.

Последний год жизни моя мама жила в Харькове у младшей дочери, умерла 3 апреля 1995 г.

Вороніна Ганна Олександрівна

Розповідала мені мама...

[про Шевченко Олександрю Кирилівну]

Чого тільки не натерпілася, чого тільки не пережила. Їй ще довго снилися ті страхиття, від яких вона здригалася уві сні. Розповідала мама і плакала.

В Німеччину везли поїздом. Деякі дівчата хотіли втекти прямо з поїзда, вирвати в підлозі дошки і випасти. Дивилися: чи можливо це?

Мама після розподілу потрапила на завод в м. Шпек [?]. У 1943 р. вона там ще працювала. На заводі була сірка, від якої червоніло волосся, одежа. Яюсь їх із червоним волоссям побачили хлопці, і сказали їм: «От сучки, пофарбувалися!».

А ще змушували робити кулі для гвинтівок. Тож дівчата десь дістали попелу, і таємно, щоб ніхто не довідався з начальства (бо за це смерть), починали їх попелом, а порох вони викидали. Такі кулі не розривалися і були безпечнішими. А ще вирішили уникати тих справ, що їм нав'язували. Були симулянтами свого роду. В туалеті подовгу затримувалися. А потім говорили, що у них животи заболіли. Щоб менше працювати на німців.

Одного разу напали на дівчат якісь виразки на ногах. Лікарі чимось намазували, якісь ліки були хороші, що тільки за поріг лікарні вийдуть — і ті ліки змивали, так вони довше будуть хворі, і їх не будуть змушувати працювати. І все ж таки вилікувалися швидко.

Змушували німці їх співати. Тож вони співали: «Мы железным конем/все поля обойдем,/мы сами и посеем и вспашем./Но врагу никогда, никогда не гулять/по республикам нашим!»¹.

Розповідала [мама], що ховалися від бомбардування в якийсь

О. К. Шевченко (перша ліворуч). 1943 р.

¹ Дещо змінена цитата з «Пісні трактористів» (слова В. Лебедєва-Кумача, 1937 р.).

погріб пустий. Німці з села геть повтікали, залишили свої доми, ревли недоєні корови, кричали свині, кози. Якийсь дідусь німецький не втік, але він весь час допомагав їм [остарбайтерам] по-доброму ставився до всіх. Він теж ховався в тому погребі, коли літали літаки і бомбили.

А потім прийшли наші солдати, відкрили погріб і запитали, чи є тут хто живий. Вони боялися спершу відповідати, а тоді таки озвались — бо ще бомбу кинуть у той погріб. Серед них був і той дідок. Хлопці почали допитуватись, хто звідки, і чи є між вами німці? Хтось сказав за того дідка. Тоді один хлопець наш був напідпитку і хотів його вбити. Всі закричали: «Не треба!». І його друзі теж на нього прикрикнули. Діда залишили живим. Він увесь трусився, як дізнався, що його хочуть вбити. Потім зрадів і пішов геть.

Потім розповідала, що доводилось гнати німецьких корів на Україну, чорно-білих. І коли їх хотіли перегнати через місточок, то вони впирались, не хотіли йти. Довго вони з ними морочились, а потім моя мама сказала: «А я спробую їх перевести через місток». І взяла хустину, зав'язала корові очі і перевела через міст, а ті всі за нею пішли. І так їх усіх перегнала, маму тоді похвалили за такий винахід. Ще мамі доводилось жити у хазяїв. Вона бачила, як київська сім'я (чоловік і дружина) не ладили зі своїми хазяями. Їх не любили і ображали за те, що вони не знали німецької мови і не розуміли їх [господарів]. Дядя Ваня і його дружина дуже добре ставилися до мами, наче до своєї родички. Мама вирішила їм допомогти. Вона пішла до бургомістра (це як у нас начальник) і розповіла про цю сім'ю, про їхні страждання. І цю сім'ю від них забрали. Тоді хазяйка погрожувала мамі: «Ось прийде чоловік — подивишся, що тобі буде». І мама скоріше втекла від них. Вона іще якихось двох дівчат намовила, і вони разом втекли до лісу. Довго йшли, заблукали, спали стоячи, обіпершись об дерево, дуже виснажились. Потім побачили квочку з курчатами. Вони плакали з радощів: значить, поряд село. Це було десь недалеко від Польщі.

Вона говорила, що приєднались до якоїсь групи, що гнала корів на Україну. Полячки приходили по молоко, а може, і самі доїли. Під час перерви, коли вони доять корів, полячки знали, коли треба підійти. Коли ця група перейшла кордон, ступили на нашу українську землю, дівчата від радощів падали на землю, обіймали її цілували, і дуже плакали. Скільки втрачено людей, друзів, сестер, братів, батьківі знайомих. Багато людей залишились каліками. Скільки сиріт залишилось. Дуже висока ціна тієї перемоги. Мама говорила, що почуття любові до своєї Батьківщини було таким сильним, що ладна була все віддати, аби тільки скоріше повернутись додому. Це найсильніше почуття, що довелося їй пережити за все життя. Вона говорила: нічого сильнішого немає за любов до своєї Батьківщини. Це найсильніше в житті.

Вчила й мене любити і поважати свою Батьківщину, традиції свої зберігати і цінувати, і свій народ, свою Україну. Тепер я вчу свою доньку: говори по-українському, і повела в укр[аїнську] школу. «Цінуй Україну».

Шевченко Олександра Кирилівна померла 19.09.07 р. в с/з Горьківському Богод[ухівського] району.

Супрун Марія Кирилівна — це тіточка моя, Вороніної Ганни Олександрівни. Проживала разом із мою мамою в селі Корбини-Івани. Звідти забирали в Німеччину. Вона ховалась у сні, поліцей звав і погрожував, що спалить сестрину хату (мама і тато померли, а старша сестра, Настя, їм була за матір). Тож довелося вилзти з сина. Забрали і її. Дея на залізниці працювала. Але точно я не запам'ятала назву міста. Коли прийшла з війни, працювала кондуктором, потім водієм трамвая. Є медалі. Померла в 2003 році, першого січня. Я її догодовувала і поховала.

Гончаров Николай Николаевич

«Моя мать принудительно была вывезена в Германию с детьми»

[о Гончаровой Екатерине Васильевне]

Я, Гончаров Николай Николаевич, родился 3 апреля 1939 г. в селе Лозовенька Балаклейского (тогда) Петровского) района Харьковской области. Моя мать, Гончарова Екатерина Васильевна, 1912 г. рождения, принудительно была вывезена в Германию в августе 1943 г. с детьми: сыновья Николай (1939 г. рождения), Иван (1937 г. рождения), Михаил (1942 г. рождения). Отца нашего, Гончарова Николая Харитоновича, забрали на войну защищать нашу Родину, год рождения отца 1903. Отец всю войну прошел до Германии, у него было много наград: [за] Кенигсберг, «За отвагу», «За освобождение Польши», «За Сталинград», и еще другие. Я помню, как нас забирали из деревни: женщины плакали, дети кричали и тоже плакали, а немцы были жестокими, погрузили всех в машины. По моей памяти, грузовой студебеккер-машина, за машиной и везли до станции Балаклея, а там погрузили на товарный поезд, и везли — не помню сколько. Мы голодали, просили кушать и плакали. В Германии нас поселили в казармы, и там мы просили у матери кушать. Выводили на построение, на поверку, женщин отдельно, а нас, детей, отдельно, каждый был на учете. Это было в городе Нерзин. Всех женщин распределили по разным работам, кто куда попал: кто к баурам, кто на стройку, кто на сель[скохозяйственные] работы. Наша мать попала работать на железной дороге разнорабочей, а нас отправили в лагерь, виделись мы с матерью очень редко. Не помню, что со мной было, очень болел в лагере, был прооперирован, немцы делали операцию, несладко все было. Еще помню, как немцы выводили нас, детей, на плац и расстреливали на глазах детей, кто им не понравится. Это было очень часто, за каждое непослушание или еще что-либо. Мы ждали, что наши войска победят, и мы вернемся домой. Наш город Нерзин освободили 2 марта 1945 г. наши советские войска, но домой мы вернулись в Украину, бывший наш Советский Союз,

намного позже, в 1948 или 1949 г. Отец вернулся с войны — нас нету, хатенки, которая была, — тоже нет, немцы спалили, жилось очень трудно. А еще отец успел жениться на другой женщине, и у нее двое детей от него, что делать нам и нашей маме? Мы давай строить хоть какую-то хатку и дальше жить, в школу пошли. Но радовались жизни, каждый год становилось все лучше и лучше, колхоз помогал, мама работала, и мы тоже. Окончил школу, пошел в армию, отслужил три года, в Лозовеньку, в свое село вернулся. Сейчас я живу в г. Харькове — семья, внуки.

Головка Анна Григорьевна

«Я надеюсь на чудо»

[об Иванове Федоре Николаевиче]

Обращаясь в Фонд взаимопонимания и примирения, я надеюсь на чудо. А вдруг судьба подарит мне счастливый случай (мне и моему роду), откликнется кто-либо из земляков моего дяди Иванова Федора Николаевича, 1923 г. рождения. Откликнется кто-нибудь из тех, кто делил с ним участь вывезенных в Германию и деливших с ним тяготы фашистских лагерей, кто что-либо рассказывал своим детям о Федоре Иванове. И так найдется след его жизни. Этот след наша семья искала до середины пятидесятых гг. XX века. Ответы приходили: «в списках не значится» или «без вести пропавший». А это постоянная боль. «Где же ты есть? Жив или мертв? Похоронен ли по-человечески?». И несешь цветы на братские могилы, отдавая дань (хоть частицу того, что ты можешь сделать в память о нем) ему и многим другим, дань благодарности и любви. А в церкви не можешь поминать о нем ни «о здравии», ни «об упокоении». А это страшно — оставить душу близкого тебе человека в забвении, которое приравняется к предательству.

В настоящее время я осталась старшей в роду и своей просьбой исполняю волю ушедших уже из жизни самых близких [людей] пропавшего: его двух братьев и сестры (моей мамы), и, конечно же, его родителей. Пока на мой запрос в передачу «Жди меня» ответа не получила. Я не знаю, как писать, возможно, буду многословна, но буду писать все, что знаю о нем от его близких. Простите за вступление.

Семья Ивановых состояла из: отца, Иванова Николая Васильевича, 1893 г. рожд., матери, Ивановой Марии Тимофеевны (в девичестве Хоменко), 1896 г. рожд., дочери Анны, 1921 г. рожд., и сыновей: Федора, 1923 г. рожд., Александра, 1925 г. рожд., и Николая, 1929 г. рожд. Семья жила в городке при зооветеринарном институте, находившемся в пос[елке] Малая Даниловка Дергачевского района (или по Южной железной дороге белгородского направления — платформа Лозовеньки, что сейчас в 12 минутах езды от Харькова электричкой). Речь идет о старшем сыне и брате Федоре Николаевиче, которому 19.02.1941 г. исполнилось 18 лет. После семилетки окончил

ФЗУ и был направлен на работу на Харьковский военный завод, который сейчас называется — имени Малышева. Федор был серьезным, немногословным, очень способным к техническим наукам. Доброта его была действенной, мог поделиться своим рабочим «тормозком» с голодным парнишкой или стариком. Как все Ивановы, был очень аккуратным, требовательным к своей внешности. Рос лидером, имел бойцовский характер. Не терпел ложь и несправедливость. Свою правоту и достоинство отстаивал, как мальчишка, кулаками, и дрался отчаянно, даже со старшими по возрасту ребятами, не смотря ни на кровь, ни на разорванную рубашку. За это имел уважение и почитание в мальчишеском мире. Крепко держал слово, не был забывчивым. Если видел, как обижают меньшего или слабого, всегда заступался. Ивановы-младшие были очень дружны, всегда ходили вместе, и за это их в городке прозвали «гусиной стайкой». «Гусиная стайка» вместе болела детскими болезнями, вместе бедокурила, и все вместе, поровну, за провинность получали розги от матери.

Где-то с марта 1941 г. завод стал выпускать знаменитые танки Т-34 и к началу войны выпустил их около 1200 шт. В этих танках был труд и Федора, который в 17 лет имел шестой разряд рабочего-лекальщика. [Своей] безотказностью, умением быстро и качественно изготовить сложные единичные детали стал известен и в цеху, и на заводе. Старшие рабочие, уважая его рабочую смекалку и умение, здоровались с ним за руку и называли его по имени и отчеству, что вызывало у него смущение. Скромнен был и очень сдержан в своих чувствах. С детства был влюблен в соседскую девочку, но только сестра Аня, зная его характер, догадывалась об этом.

Часто по несколько суток не выходил из цеха, и тогда его мать, собрав узелок с едой и чистым бельем, везла это на проходную завода. Выходил к ней уставший, осунувшийся, смущенный, мягко уговаривал не волноваться: «Так надо, мама, очень-очень надо. Не тревожьтесь, пока все в порядке».

С началом войны заводы г. Харькова успешно стали эвакуироваться вглубь страны. Федор стремился на фронт, но его не отпустили. Сказали: «Восстановишь цех на Урале, подготовишь сменщика, тогда о фронте будет разговор». Федор попал в бригаду комсомольцев и коммунистов, сопровождавших последний эшелон в октябре из Харькова, но фронт преградил ему дорогу. Пришлось закапывать особо ценное, другое взрывать, чтобы не досталось врагу. Домой добирались по одиночке, окольными путями. Голодный, оборванный, измученным физически и морально от увиденного горя людского, пришел домой, когда уже в Харькове были немцы, которые вошли в город 24 октября 1941 г. Вся семья собралась вместе: отец — не военно-пригодный со времен Первой мировой войны, мать, Федор с младшими братьями и сестрой Анной.

Анна, моя мать, родила меня 25 ноября 1941 г., дома. Роды были очень тяжелыми, были вызваны страхом и изнурительной нагрузкой (они с моим отцом были на практике в Херсонской области, когда началась война, и им выпала доля гнать племенной скот вглубь страны до встречи с бригадой,

принимавшей этот скот). Отца своего я не видела до декабря 1946 г. Но, слава Богу, хоть израненный, но остался жив, хотя из-за ранений умер в 48 лет.

Федор очень опекал меня, младенца. Вместе с бабушкой купал, согревал меня на себе, прижав к груди, делал игрушки, шары разноцветные прикреплял к потолку и смеялся, когда я старалась их схватить руками и ногами. Добрым был.

А война в городе начинается сразу же с голода, и основным кормильцем в семье был дед, дорогой и любимый мой дедушка, моя защита, который заменил мне в войну и в голод послевоенный отца. Семью при немцах спасало то, что дед прекрасно говорил по-немецки, с кельнским акцентом. Язык изучил в плену во время Первой мировой войны, в плен попал контуженным и отравленным газами.

Чтобы выжить, надо было работать. И работать надо было, чтобы не угнали в Германию, так сказал немецкий комендант деду. Деда забрали в гараж на ремонт техники, он был шофером. Мою мать по просьбе деда комендант определил уборщицей к скромным немцам-интендантам, которые к ней относились уважительно. 16-летний Александр, у которого правый глаз не видел (последствия детских проделок), работал в конюшне. Даже 12-летний Николай ходил подрабатывать на немецкую кухню за ведро похлебки (от конских колбас) и за кости. Но всем работы не было. Федор категорически отказался, понимая, что его призывной возраст несет ответственность перед Родиной. Им руководил здравый смысл. Больше всего боялся, что заставят работать по специальности на немцев, или — еще хуже — воевать против своих. Друзей и семью предупредил, что он работал на заводе чернорабочим. Вот так в начале 1942 г. Федор и другие молодые парни и девушки были вывезены в Германию.

Ф. М. Иванов

Последняя весточка о нем пришла в 1945 г., после Победы, когда возвратились на Родину соседи (молодая пара, угнанная вместе с ним). Они рассказали, что весной 1944 г. видели Федора и не узнали его, он сам подошел к ним. Был он весь изуродован, лицо, руки, уши в жутких шрамах. Федор рассказал, что был в лагере, сдружился с поляками и решил бежать. Бежали, но их выловили (о судьбе поляков не помню), Федора бросили в яму, где гасилась известь, отчего у него и получились такие жуткие ожоги-шрамы. Благодарить Господа, что глаза остались целы. Когда говорили, была слышна канонада наших «катюш». Девушка сказала: «Дожить бы до Победы, и — домой!» А Федя ответил: «А что там нас ждет?

И кто там нас ждет? Живы ли? Ребенок, — то есть я, — умер точно. И как нас, лагерников фашизма, встретят?». Поиски Федора вели мои родители, мой отец был военнотружачим, и я помню, когдa в 1950-е гг. был обмен военнопленными, отцом подавался запрос, вроде в Красный Крест. Но ответ был неутешителен.

Эта проклятушая война на семье Ивановых отразилась тяжелыми болезнями желудка, сердца, а я до девяти лет выпарапывалась из дистрофии. Дедушка сберег всю семью, кроме себя и Феда. Дед умер 6.03.1947 г. от крупозного воспаления легких. Не хватило сил ему, истощенному голодом, откашлять жидкость из легких. Дядю Александра и деда сразу же после освобождения Харькова забрали наши власти, арестовали как работающих на немцев, и продержали их в камере отдельно (по возрасту) на Холодной Горе в тюрьме.

Александр, которому в то время исполнилось 18 лет, перенес страшный стресс; его группу, состоявшую из 19 человек, перепутали с такой же по численности группой власовцев. И в одну ночь вывели во двор тюрьмы, поставили на колени, завязали глаза, связали руки, и чуть не расстреляли. В последнюю минуту опомнились, что это не те. Это мне рассказал дядя, когдa мне было 18 лет, а ему 34 года, и его бил сильный озноб, и он плакал. Мой веселый, озорной дядечка, которому эта проклятушая война подорвала здоровье. И судьба его в дальнейшем была трагичной (25 лет парализован был с 40-летнего возраста). Судьба Николая тоже была трагичной, и жизнь его оборвалась в 39 лет. А мама моя, их сестра Анна, всю жизнь болела сердцем.

Извините за такое длинное и, возможно, путаное описание. Пишу и заново переживаю все. Всю жизнь, а мне уже 66 лет, в нашей семье никогда не забывали имени «Федя». А День Победы был всегда со слезами. Война забрала Федю, маминогo брата, и брата отца, погибшего почти рядом с домом в Полтавской области. Да, такое в каждой семье было и есть, только очень жаль, что в последнее время многие об этом стали забывать. Но как сказал поэт Р. Рождественский: «Через года, через века — помните! Тех, что не придут никогда — помните!».

У меня появилась искорка надежды, что через Ваш благородный труд, Ваш Фонд, смогу найти ответы и следы Иванова Федора Николаевича. И это будет в память ушедших уже из жизни и горячо любивших его родных и близких. И моя душа утешится, ведь во мне тоже течет кровь семьи Ивановых. <...>

Огромное спасибо за Ваш труд! Вы собираете драгоценные, разбросанные по всему свету, такие тяжелые и яркие судьбы. Это история нашего народа, и она не должна кануть в никуда.

С уважением,

Головки Анна Григорьевна, 1941 г. рожд., <адрес, телефон>

Да хранит Вас Господь и усмотрит удачу в Вашем деянии

<подпись> 14.03.08

Кузьменко Марфа Володимирівна

«Лиха сьорбнули немало...»

[про Кузьменка Миколу Васильовича]

[У] Відділ пам'яті остарбайтерів

Мій чоловік, Кузьменко Микола Васильович, народився у 1925 р., 10.10. Проживав у смт Коломак (тоді було Валківського, а зараз Коломацького району Харківської області). У часи німецької окупації, за його розповіддю, у червні місяці 1943 р. його насильно забрали в Німеччину на трудову роботу. Повезли їх до міста Дукс (з Коломака було їх чоловік до десяти, їх відправили в табір, а потім розформували по шахтах), чоловіка направили до шахти «Барбара»¹. Качав «вагонки», відгонив і відчіпляв. Хазяїн шахти був німець, він [Микола Васильович] забув, як його звати і прізвище. Годували погано, бруквою і шпинатом, були голодні, і домовилися з коломаччанами піти до кагат, щоб украсти картошки. І їх там половили, і так побили, що були чорні. І після того мого [чоловіка] посадили в тюрму на 6 тижнів. А коли відсидів, його перевели на іншу шахту — «Піль», і він пробув там до визволення Червоною армією. Визволили їх у травні 1945 р. Після визволення їх направили у м. Дрезден, після Дрездена відправили їх на Україну, в м. Нікополь Дніпропетровської області до трудової армії. Спочатку робили з полоненими німцями, а потім мого чоловіка перевели на будівництво «общестрой» [?], начальником [там] був Кирилов Леонід (по батькові забула). [Чоловік] працював там вантажником на будівництві. Проробив він там до 27 червня 1948 р., а потім його відпустили до рідного села, до матері. У липні пішов на роботу в Ново-Іванівський цук[ровий] завод на відгодівлю худоби. Вozив жом і управлявся на групі худоби. Там і проробив до пенсії. Помер 27 квітня 2004 р.

Писала його дружина за його оповідями. Коломаччани були з ним: Швець, Герашенко, Олійник, Марющенко Микола Іванович. Так що лиха сьорбнули немало, в живих не лишилось нікого, померли всі.

*Дякую за увагу,
Кузьменко*

¹ Див. прим. до спогадів М. І. Гуртового у цьому виданні.

Медведева Тамара Федоровна**«Работал на разных работах до изнурения»**[о Медведеве Иване Ивановиче]¹

Я, Медведев Иван Иванович, уроженец Барвенково Харьковской области, Украина. [Родился] 27 июля 1926 г. В 1937 г. пошел в школу. В семье было семь детей, я был средний. Жили очень бедно. Мать умерла, отец потом женился, жили дружно, но бедно. Старшие братья-сестры работали, помогали семье.

В 1941 г. началась война. Меня подростком в мае 1942 г. угнали в Германию, и пробыл я в Германии по май 1945 г. Работал я на разных работах до изнурения, кормили плохо, какой-то похлебкой. Я был слабым и очень худым, еле ноги передвигал — кожа да кости. Архивные данные, где я работал: Германия, г. Куксафен², фабрика Гибольда, рабочим, и [жили] в лагерях. Освободили нас англичане в 1945 г.

После освобождения — в Сибири на шахте г. Анжеро-Суджинск два года. Затем в 1947 г. с трудом уехал в Барвенково. В 1947 г. поступил на работу на Барвенковский завод «Красный луч» котельщиком, автогенщиком. Работал на разных должностях котельно-кузнечного цеха и сменным мастером, где и потерял слух. В 1950 г. окончил 7 кл[ассов] вечерней школы. Работал, строил домик в Барвенково. 26/VII-1966 г. наградили за мои старания в работе медалью «За трудовую доблесть» Ж № 414303. Вскоре умерла мать. Отец женился, надо было поднимать семью. В 1967 г. переехал в Изюм Харьковской области. Женился. В 1967 г. работал на Изюмском приборостроительном заводе в ц[ехе] 8 слесарем-монтажником, слесарем металлоконструкций. В 1969 г. родился сын, а через год умерла жена (Топал Полина Ивановна) после операции.

За хорошую работу на Изюмском приборостроительном заводе был награжден орденом «Трудовой славы» III ст. И №806373 в III-1981 г. (вручал Масельский). В 1989 г. награжден медалью «За трудовую доблесть» К № 853860. Был участником боевых действий как несовершеннолетний угнанный на работу в Германию. В 1970 г. снова женился, работал. В 1973 г. родилась дочь. Работал, старался, воспитывал детей, воспитал много молодых рабочих, которые стали бригадирами, мастерами, готовил молодую смену. У меня 55 лет трудового стажа, но здоровье пошатнулось, давление, на одно ухо совсем оглох, и зрение стало хуже. Стал часто болеть, нервы, но жил и бодрился, работал до 2001 г. В 2006 г. отпраздновал 80-летие (27/VII-2006 г.).

¹ Т. М. Медведева написала спогади про свого чоловіка від першої особи (від імені самого І. І. Медведева).

² Йдеться про місто Куксгафен (Cuxhaven) — центр крайсу в землі нижня Саксонія.

Было очень весело, родственники, друзья, соседи, а 9 августа 2006 г. случился обширный инфаркт, и 15 сентября умер. Он так мечтал, чтобы была такая книга — «Невинные дети 1941 — 1945 гг.». Я так думаю, пусть эту книгу дополняют все остарбайтеры Германии 1941 — 1945 гг., ведь это история жуткой войны и отрезок их жизни. Эту просьбу я, его жена, написала. Извините, может, что не так. Это исповедь вкратце.

14/III-2008 г. <агрес> Мегвегева Т. П.

Непийвода (Лисойван) Зінаїда Олексіївна

«Спогади батька про ті жажливі роки»

[про Лисойвана Олексія Дмитровича]

Я почула об'яву по радіо, що ви збираєте спогади остарбайтерів, які були примусово вигнані до Німеччини в роки Великої Вітчизняної війни.

Мій батько, Лисойван Олексій Дмитрович, 1924 р. народження, два роки як помер, але спогади його про ті жажливі роки ми, його діти і внуки, записали. Отже, я розповім у своєму листі.

Народився і жив Лисойван Олексій Дмитрович в с. Високопілья Валківського району Харківської області. Звідси в 1942 р. його разом із трьома його друзями було забрано німцями. Загнали у вантажний поїзд, де було дуже багато молоді. Довго їх везли, вони не знали, де вони вже знаходяться, але вирішили тікати втрьох. Коли поїзд зупинився, а поряд зупинився вантажний поїзд, що ішов у протилежному напрямку, хлопці стрибнули на цей поїзд з думкою, що цим поїздом вони повернуться назад. Коли вони зіслизли туди, то третього товариша не було. Вагон був із вугіллям, і два хлопці лягли на нього, і поїзд рушив. Але через деякий час поїзд проїжджав біля вишки, на якій стояв вартовий, світили яскраво ліхтарі, хлопців вартовий побачив, зупинили поїзди зняли обох. Дуже били палицями і помістили до камери, де вони знаходилися одну добу.

А потім їх знову кудись везли і помістили до штрафного табору, а потім до концтабору Заксенгаузен, де кожного дня призначали, кого зранку били палицями: кому 25 палиць, кому 50 — це було жажливе видовище, бо багатьох забивали до смерті. Потім його перевели до концтабору Дахау, запам'ятав і номер — 39812. Знущання були неймовірні. Примушували піднімати на гору великі камені, а коли затяг його на гору — спускали вниз, і знову примушували піднімати, хто падав безсилий поряд з каменем — били, а зовсім безсилий — убивали. Годували один раз [на день]: буряк чи бруква з водою. Примушували ставати в чергу і бігом бігти, щоб насипали в миску це пійло, хто хоч трохи затримався — били, тому виходило, що насипали його бігом, бігши розливали, а кому й зовсім не попадало, а хто був останній в черзі, того знову били, тому кожен на-

магався, щоб не бути останнім, збивалися в кучу, розливали ту їжу, їх знову били і сміялися з них. Пізніше перевели його в концтабір Аллах, потім Стросберг, Маркірт¹, можливо, це були філіали одного концтабору, бо він був під одним номером 39812. Були тут люди різних національностей, але особливо жорстоко поводитися з євреями. Всіх примушували по черзі присісти і тримати перед собою стільчик, майже ніхто не витримував довго і падав, за це били: 10 палиць, а євреям — 25. Знущання були жахливі, всі були настільки виснажені і безсилі, і здавалося, що це ніколи не закінчиться, помирали багато, але надходили все нові і нові. Не знали ні який день, ні який місяць, ні що робилося на фронті. Але одного разу всіх виснажених і хворих вишикували (чоловік 200) і під конвоєм почали кудись вести, деякі падали — [їх] на місці вбивали, а інших гнали вперед. І вирішив Олексій, що, мабуть, ведуть на розстріл. І коли почали йти понад лісом, порівнявшись із кущами, він хутко рвонув туди і щодоху побіг, не відчуваючи ні болю, хоч дряпали його кущі, де й узялися сили. Конвоїри почали навздогін стріляти, але не покинули всіх решту, тому і строчили з автоматів у ліс. Кулі свистіли поряд, але жодна, на щастя, навіть не поранила. А він біг і біг невідомо куди. Потім, трохи заспокоївшись, почав повзти, бо боявся, що ще натрапить на когось. Їв листя. Блукав лісом ще довго і зустрів такого ж, які сам, у смугастому одязі чоловіка, але мова його була незрозуміла. Це був чоловік-в'язень родом з Угорщини, теж утікач. Отак вони йшли вдвох, не знаючи куди. Вийшовши на узлісся, побачили поле, на якому працював чоловік. Вони довго вагалися, а потім підійшли до нього. Це був німець-селянин. Він показував їм рукою і кричав: «Найн!»² — тобто в «той бік не йдїть», а в інший бік їм показував їти, дав їм трохи хліба, і вони пішли в той бік, що показав німець.

І через деякий час їх, виснажених і безсилих, підібрали радянські солдати. Трохи їх підлікували, а згодом батько почав служити в армії телефоністом. Служба проходила в Німеччині. З армії прийшов у 1949 році у своє рідне село Високопілля, за яким дуже скучив, але хата була розбита німцями, вбита старша сестра, померла мати, не діждавши сина; залишилася молодша сестра. Пішов працювати на Харківський завод електромонтажних виробів № 1, де пропрацював 40 років. З мамою Ганною Іванівною виростив нас, двох дітей: брата і мене. Був дуже хорошим батьком наш Олексій Дмитрович. <...>

*З повагою, Зінаїда Олексіївна Непийвога,
в минулому педагог, зараз пенсіонер*

¹ Йдеться про філіал Дахау в містечку Тростберг (Trostberg), у крайсі Тронштайн (Traunstein), земля Баварія, а також про філіал Дахау в м. Маркірх (Markirch) (німецька назва сьогоденішнього міста Marie aux Mines у Франції).

² Him. nein — ні.

Стукун (Чернуха) Эмма Тимофеевна

«Хочу рассказать о том, что пережила моя семья...»

[о Чернухе Ирине Алексеевне, Чернухе Тимофее Тимофеевиче]

Я хочу рассказать о том, что пережила моя семья в тот период, когда была Вторая мировая война. Перед войной мои родители жили в Харькове, работали в типографии. Отец, Чернуха Тимофей Тимофеевич (1903 г. рожд.), мама, Чистотина Ирина Алексеевна (1906 г. рожд.), и я, Чернуха Эмма Тимофеевна (1939 г. рожд.). Сейчас моя фамилия Стукун.

Когда началась война, и немцы подступили к Харькову, завод вместе с типографией эвакуировали. А нам уехать вместе с ними не удалось, т.к. папу обманули: сказали, чтобы пришли на вокзал в одно время, а сами уехали раньше. Таким образом мы остались в городе. Отец не был призван в армию и не воевал, т.к. был инвалидом с детства. Настали тяжелые дни. Работать негде было. Чтобы как-то выжить, мама стала ходить на менку по селам. Тогда многие совершали походы по селам, обменивая все, что могли, на продукты. Многие погибали в дороге. Мама рассказывала, как везла обессиленную в дороге женщину долгое время на санях, и когда уже подходила к селу, обнаружила, что эта женщина была мертва. Сама она еле живая добралась до первой хаты, где и осталась на ночлег. Я с папой оставалась дома. Ждали, когда вернется мама. Мама рассказывала, как после очередного похода по селам вернулась домой, мы с папой лежали уже опухшие от голода, и чуть не погибли.

Немцы наводили свои порядки в городе. Однажды папу вызвали в комендатуру. Папа говорил: если б туда пошел, то не вернулся бы домой живым. Родители собрали самые необходимые вещи и ушли из города. Стали кочевать по селам в поисках возможности пережить тот период. Так они оказались в Карловке Полтавской обл. Остановились на ночлег у местного старосты. Он выдал нас немцам, а те отправили нас в Германию. Детей у родителей забирали. Взрослых сажали в вагоны. Меня же дочь старосты пожалела и подкинула в вагон перед самой отправкой эшелона. Таким образом я осталась с родителями. Меня долго скрывали, но все-таки обнаружили немецкие солдаты, сопровождавшие эшелон. Они стали приносить кое-какую еду. И мы таким образом более-менее благополучно доехали до места. Где это было — я не знаю, т.к. родители при мне никогда не говорили. Знаю только, что это было на границе с Чехословакией в Судетском районе. Селение называлось Экездорф¹. Там нас к себе взял местный помещик-бауэр. Но так как мои родители никогда не жили в селе и не были приспособлены к работам, хозяин взял еще одну семейную пару.

¹ Очевидно, йдеться про селище Екерсдорф (Eckersdorf) в Оломоуцькому краї (Olomoucký Kraj) Чеської Республіки.

Они были родом из Западной Украины. Как звали хозяина, я не знаю. Об этом знала мама, но она рано умерла и никогда об этом не вспоминала. Знаю я только, что у хозяина было трое детей — две дочери и сын. Старшую дочь звали Инга, вторую дочь — я не знаю, как звали. Она где-то училась и редко приезжала домой. Сына хозяина звали Отто. Ему тогда было лет 11–12, мы с ним дружили. Я все время, пока родители были на работе, находилась на кухне и во дворе. У них работала старая нянька — Релли. Она вынянчила хозяина и всех детей хозяина. Релли была доброй и меня жалела, всегда старалась дать что-нибудь вкусное, подкармливала, чтобы не видели хозяева. Я быстро научилась говорить на немецком языке, всем это нравилось. Отто с удовольствием со мной играл. Я ему во всем пыталась подражать. Он учился в школе.

Мама моя попала в Германию беременная, и там в 1943 г. родила мою сестру. Рожать хозяин отправил в концлагерь. Там были очень жуткие условия, детей родившихся уничтожали, да и многие женщины погибали. Отец уговорил хозяина забрать маму назад, и тот согласился. Когда мама с сестренкой возвращались назад, то одна женщина, жена одного немецкого офицера, хотела забрать ребенка, но мама не отдала. Да и муж этой женщины был против. После концлагеря мама была очень слаба, здоровье сильно пошатнулось, поэтому выполнять тяжелую работу она не могла. Хозяйка ее перевела на работу по дому, да и за сестрой надо было присматривать. А это не нравилось нашей соседке. Она завидовала маме. Из-за этого у них были конфликты. Однажды — я это сама помню, такое невозможно забыть — утром мама не смогла выйти вовремя на работу, у нее был сердечный приступ. А эта женщина сказала хозяйке, что мама не захотела выйти. Хозяйка прислала жандарма. Это было на моих глазах. Как этот жандарм начал избивать маму палкой. Я уцепилась за маму. Она держала на руках сестру. Он избивал ее, пока не потеряла сознание. На крик прибежали люди и остановили жандарма. Мама после этого несколько дней отходила, и ее не кормили, т.к. кормили тех, кто работает. Отец делил свой паек вместе с мамой, да и местные жители помогли подняться ей на ноги.

Запомнился мне и такой положительный момент. На Рождество всегда ставили елку и дарили подарки. В доме рядом с кухней была комната. В ней для прислуги ставили елку. Я была на кухне, мама возилась тут же. Хозяйка следила за всеми приготовлениями к празднику. И, когда наступил момент, всех пригласили в эту комнату. Там стояла большая елка, украшенная игрушками, и горели свечи. Елка была очень красивой. Для всех рабочих были подарки. Мои родители и я тоже получили подарки.

Конфликты с нашей соседкой у мамы продолжались. Поэтому хозяин после Нового года отправил нас к своему родственнику в поместье Штибровицы. Там нам было очень тяжело. Родители целыми днями были на работе, а мы оставались одни, никому не нужные. Хозяин забирал весь паек, что ему выдавали на оstarбайтеров, и кормил очень плохо,

а нас с сестрой и вовсе не кормили. Мы сильно ослабли и чуть не погибли. Случайно нас обнаружил кто-то из местных чехов, и нас стали подкармливать, поэтому мы выжили.

Весной 1944 г., отец рассказывал, нас обменяли на одну женщину из соседнего поместья, там же, в Штибровицах. В этом поместье нам стало легче, так как тут лучше кормили. Я помню замок, в котором жила хозяйка поместья. Замок окружен садом. Позади замка располагался скотный двор. Там находились помещения для работников. Нас поселили в доме на втором этаже. Из окна было видно поле и лес. Родители уходили на работу, а мы с сестренкой оставались дома одни. Потом меня определили в детский садик. Я ходила туда, а сестра оставалась одна. Мама стелила на полу что-нибудь и оставляла еду.

Там мы встретили 1945 год. Родители для нас постарались устроить елку, украсили ватой и бумагой. Местные жители относились к нам хорошо. В садике, куда я ходила, тоже отметили Рождество. Я помню, воспитательница нас, детей, посадила и говорила, что к нам сейчас спустится Святой Дух с неба, а мы ждали этого. Потом всех детей угостила — по ложечке меда, и раздала подарки. У меня там были подружки.

После Нового года фронт приблизился к нашей местности. Советские войска вели мощное наступление. Немцы отступали. Они расположились в замке. Всех жителей переселили в подвал замка, и мы там были. Бои были очень сильные. Бомбежки были постоянно. Все вокруг горело. Немцы срочно уходили оттуда. Когда немного затихало, всех гнали на работу, т. к. скот надо было кормить. Сюда прорывались советские части, они выбивали немцев. Была сильная перестрелка. Папа рассказывал, как в один день к нам в подвал заскочило несколько советских солдат, и один из них спросил, есть ли среди всех русские, и приказал выходить. Сказал, что все предатели, и он перестреляет. Один поляк показал на нас. Солдат приказал нам выйти. Папа взял сестренку на руки, и я пошла вместе с ним. Я помню, как мы вышли на улицу, было солнечно. Но солдат убивать не стал, а только выстрелил папе в ногу. Я помню, как папа упал. Тут еще находился немецкий лазарет. Врач обработал папе рану и вытащил пулю. На месте раны образовался свищ. Он все время, пока отец был жив, не давал покоя.

Вскоре уехал и лазарет, и наступило небольшое затишье. После ухода немцев местные жители взбунтовали[сь] против порядков в поместье. Они повесили хозяйку, т. к. была очень деспотична. Об этом событии рассказала мама, т.к. была свидетелем.

Вскоре пришли сюда советские войска. Нас отправили домой. Это было весной 1945 г. Когда вернулись в Харьков, то оказалось, что наш дом был разрушен во время бомбежки. Мы поселились у родственников. Отец искал работу, но его нигде не принимали. Из-за квартиры папа пошел работать дворником. Мама тоже нигде не могла работать, т.к. нас считали предателями, и ее никуда не принимали. Родители запретили нам говорить о том, что мы были в Германии.

«Впереді трактора стоїт мій папа, а я сіжу у жінчини на руках»

(Е. Т. Стукун)

Все пережитое сильно подорвало здоровье мамы, т. к. основная тяжесть была на ее плечах, она рано умерла. А папа дожил до 90 лет и умер в 1993 г. Он был инвалид с детства, поэтому его на фронт не взяли.

После окончания школы я поступила в Харьковский институт им. Докучаева. Работала в Институте растениеводства им. Юрьева до самой пенсии. Сейчас я вдова. После смерти мужа у меня двое детей и внук. Фамилия моя сейчас по мужу. Сестра закончила Киевский институт легкой промышленности и работала на преподавательской должности. Сестра одинокая.

Прилагаю фотоснимки.

Живу я в г. Харькове <адрес>

Моя фамилия сейчас Стукун Эмма Тимофеевна.

Сестра — Чернуха Евгения Тимофеевна, тоже проживает в г. Харькове <адрес>.

Субота Микола Петрович

Про батькові спогади-терни

[про Суботу Петра Іларіоновича]

Батько мій, Петро Іларіонович Субота, був людиною мовчазною, і не зрозумієш було, чи то він щось думає, чи просто сумує. Мати моя йому не раз говорила: «Петре, як не журись, а за щоки не берись». Та інколи і його сонце з-під хмар журби виривалось. У ці хвилини було батька не

впізнати. Розповідав про Німеччину, Польщу. Мабуть, ті прожиті роки на чужині і були причиною його смутку.

В народі, пам'ятаю, батька мого поважали, приходили на пораду. По цей день від людей можна почути:

— Колись-то Іларіонович наставляв так...

Але були випадки, коли деякі блазні підходили і для своєї втіхи кривдили батька словами:

— Що ж мовчиш ти, вовк фашистський?

Та й мене, його сина, діти наділяли прізвиськом:

— Німець, німець!

Запитував я у батька, чому вони так говорять, «що ви, тату, там накоїли поганого у Німеччині?». І розповідав батько:

— Розумієш, сину, ці слова їхні не варті уваги, але і я нічого вдіяти зі своєю душею не можу, тому вже не раз плакав. І ти, якщо хочеш, щоб полегшало, поплач.

Та ні разу я не бачив, щоб батько плакав, тому і сам намагався ніколи не плакати.

І батько виховував нас якось по-іншому, не по-мужицьки. Не пам'ятаю і разу, щоб він фізично нас карав. У розмові ніколи голосу не підвищував. А ми, його діти, у школі навчалися добре. То був час, коли всі ми захоплювалися подвигами наших радянських людей. Бажалося й мені віднайти щось таке героїчне у своїй родині. Але батькові розповіді здавалися і мені, школяреві, ворожими. Батько мій виправдовував дезертирів, людей, які переходили на бік ворожий, до німців.

Він говорив про зміни у свідомості людей, про її перелам. Люди здебільшого вже вірили в силу радянського колективу, яка робила нашу державу найпотужнішою в світі. Та виникає десь сила ще сильніша, ще могутніша, ніж наша радянська колективна. І не було хоч тоді ні телевізора, ні правдивого зображення подій, які відбувались у світі, але в народі вже говорили про війну цих двох сил. Народ розумів, що буде війна не з німецьким народом чи армією, а з отією незрозумілою силою. Народ розумів, що війна буде кров'ю дуже влита, що будуть величезні жертви. Підтвердженням тому, що народ відав, що буде війна велика, є те, що на той час було багато розповідей-легенд, які пророкували біду людську. Та не розумів я розповідей батьків, а все допитувався:

— Тату, який ваш найбільший подвиг у житті? Як це так, що ви за війну і одного німця не вбили?

— А що, хіба вбити людину є подвиг? — дивував відповіддю батько. — Найбільший мій подвиг — що я ніколи умисно людям зло не чинив.

Не розумів я, як це може бути подвигом.

Що ж про війну? Невеликі розповіді у батька були. Прихід німців він застав у дорозі. Повертався додому в село Мерло з села Кленове. Коли гул мотоциклів. Зупинили батька. Наставили автомати зі сміхом дали зрозуміти: «Роззувайся, роздягайся!». Батько розумів німецьку мову, говорив, що міг

вільно спілкуватися. Але не розумів, для чого німцям його одяг, взуття. Вони ж добре одягнені, у ботинках. Але нашивкуруч зняв чоботи, піджак, брюки, кепку. Німці все це кинули до коляски мотоцикла, і поїхали. Так напівроздягнений батько повернувся додому. Вдома недовго був, прийшли поліцаї повідомити дату та місце для відправки до Німеччини.

І знову дивувався я:

— Що ж ви, тату, не втекли?

— Мені всього 16 років, — пояснював батько, — а вдома мати, сестра молодша. Якби і втік, то що з ними було б?

Та були хлопці, які у цьому першому наборі добровільно прохали відправити їх до Німеччини. Вони мріяли стати на чужині багатими, розповідали, майже хизувалися своїми заможними родами, своїми бандитськими здобутками у громадянській війні. У батька ж хвалитися не було чим. Він із бідного роду майстрів. Батько його, Іларіон Омелянович, був простим шевцем. Але обшивав командирів Червоної армії у революцію. Був комуністом. Ходив у продзагоні, розкуркулював. Все це батькові згадували ті, хто добровільно записувався, і наговорювали німцям батька поки що лишити. Але у німців батько був зарахований до обов'язкового вивезення.

— Коли нас привезли до Німеччини, — продовжував оповідати батько, — то в першу чергу добре нагодували, лунала кругом музика. Давали нам газети, журнали українською мовою. Потім сфотографували і дозволили написати листи додому.

Після фотографування їх розподілили кого куди. Петро Субота був відправлений на завод, де виготовляли зброю. На заводі головним чином працювали військовополонені. Умови були тяжкі. Годували погано. Люди мерли як мухи. Батько приймає рішення втекти з заводу. У свій задум нікого не посвячує. І вночі, коли вже було за північ, йому вдається пробратися понад залізничними коліями. До ранку пройшов шлях немалий. Вдень заночував десь у тернах. Терен нагадав домівку. Далі теж пробірався ночами, а днями відсипався у терниках. На диво, їх на чужині було на той час багато.

Не знаю як, але пам'ятаю батькові розповіді, що йому вдалося добратися аж до Польщі. І в Польщі його таки біля поїздів затримали. Били, катували. Пам'ятаю на батьковому тілі шрами від тих тортур. Але батько говорив одне: що відстав від якогось поїзда, пішовши за водою. Довго не розбиралися. Було наказано розстріляти. Повів розстрілювати один німець, як виявилося на ділі — заможний поляк. Привів до кладовища, до терну, де батько перед тим ніч відпочивав. Наказав копати яму. Потім закидати. Поляк вистрелив угору, а батька привів до свого двору. Вдома йому пояснив, що заплатив немалі гроші. Що він, поляк, бачить, що батько не диверсант. Тому пропонує до кінця війни жити в нього, доглядати худобу, доїти корів. Що ж? Вибору не було. Хоч і в поляка не солодке було життя. Робити доводилося багато, щодо харчів поляк був економний. Міг

і зовсім інколи не погодувати. Якось застав, що батько, здоївши корову, п'є молоко. Дуже за це побив батька. Але втікати батько більше не наважувався.

Закінчилася війна. Приїхав П. І. Субота додому, у своє рідне село Мерло. Але радіти доля не давала. Батька звинуватили у зрадництві державі, оскільки добровільно працював на поляка, який служив німцям. Не знаю як, але дід Іларіон продає корову, а на ті гроші викидає, викуповує батька з лап органів. А далі направляють П. І. Суботу на службу до армії. Але батько прослужив три місяці, і його комісували, оскільки здоров'я було втрачено.

Проходять роки. Та пам'ять тримає міцно ту батьківську журбу. Немає вже в живих Петра Суботи. Але живі його діти, онуки, є вже і правнуки. І визнаю перед ними правоту батьківську, що великий є подвиг людини не чинити ближньому, навколишньому світові ніякого зла.

[От такі] спогади Миколи Суботи про батьківські розповіді про Велику Вітчизняну війну.

15 березня 2008 р.
Субота Микола Петрович
<агреса>

Тютюнник Людмила Олексіївна

«...Люди щоб були Людьми»

[про Тютюнника Олександра Яковича]

Все далі й далі вглиб історії віддаляються від нас страхітливі роки Великої Вітчизняної. Скільком тисячам людей того часу закарбувалися вони жахом, і будуть жити в пам'яті нащадків. А щоб не повторилося, слід розповідати, засуджувати, не допускати варварства і геноциду.

Напис на звороті:
20/XII-1942 р. Нюрнберг.

Перше фото
в Німеччині. Тютюнник
Олександр Якович

Я поведу розповідь про життя одного з оstarбайтерів, нині покійного Тютюнника Олександра Яковича, 1926 р. народження. Жив у сім'ї колгоспників с. Ватажкове, що під Полтавою. У 1942 р. фашистський чобіт уже топтав землю Полтавщини. 16-річним хлопцем потрапив Олександр на базарі в Полтаві на фашистську облаву. Поїздово-товарняк разом із іншими бранцями, молодими полтавцями, за кілька днів мчав до Німеччини на роботу для Рейху. Жахливі умови перевезення. Люди, мов оселедці в бочці, без води і їжі...

Потяг прибув у славнозвісний Нюрнберг. Там бранців із України «посортували»: кому трудитися у «бауерів», а кому на заводах. Саша потрапив на

Напис на звороті: 23.4.1943 р. Нюрнберг

завод, де виготовляли ліхтарики. Осінь і зиму пережили з великими втратами. Кожного ранку витягали з нар мертвих товаришів, відносили в спец[іальну] яму, звідки вивозили мертвих для спалення в печах. Та й не дивно: робітники зі Сходу прибували часто, а їжа в оstarбайтерів [була] страхтлива (баланда з брюкви та хліб із остюками...) раз на добу.

Саша розповідав, що йому ще й пощастило: старий німець-наглядач підгодовував бранця, щоб ніхто не бачив: то галетку дасть, то ще щось їстівне. Та не стало доброго німця, десь дівся. А тут об'явилася землячка, працює у хазяїна (годує кабанів), та ще й із одного села. Від виснажливої роботи, страшної їжі охляли оstarбайтери, втрачали свідомість і помирали. Одного разу потрапив у яму смертників і Саша. І в цей час прийшла (в обідню перерву) землячка. Сказали їй, що Тютюнника немає, у ямі вже. Побігла до ями, щоб попрощатися, а він — живий ще, ворушиться. Напхала в рота, що від хазяйського кабана приховала. Ковтнув нещасний. Перетягла з ями за куші, там нагодувала. І ще раз так було. Ледь не застала команда з «чорного ворона», що вивозила мертвих у печі. Так врятувався від смерті тоді.

Разом із трьома оstarбайтерами втівав із заводу. Та потрапили у концтабір. Та це вже сталося перед звільненням.

А в квітні 1945 р. був звільнений союзними військами. Та додому повернувся тільки в кінці 1945-го...

Як розповідав мені покійний, звільнивши оstarбайтерів, союзні війська передали їх радянським військовим органам, які займалися розслідуванням: де, коли, за яких обставин погнали їх в Німеччину. Союзники при

Напис на звороті:
Хлопці з України.
Сидить — з Києва

Напис на звороті:
*На долгую и вечную
память любимому другу
Шурочке от друга Тани...*
*Шурочка, если любишь,
то храни, а не любишь —
порви. 25/XI-1944 г.*
Черник Таня

Напис на звороті:
3/X-1943 р. Nürnberg,
Німеччина

звільненні бранців із різних країн надали їм медичну допомогу, помили, нагодували, переодягли в чисте і видали кожному триденний пайок.

Радянські органи почали формувати потяги для відправки бранців додому. Спочатку переодягли у форму радянських бійців, що побувала уже на солдатах (у крові, порвана). Відібрали триденні пайки. Поводилися грубо, зухвало, ображали нещасних. Кожен із оstarбайтерів був хворий. Кілька місяців поневірялися наші бранці у Німеччині: і заробляли на прожиття, і грабували, і декого з них було вбито.

Нарешті сформували ешелон на Схід через Польщу. Причепили кілька вагонів з українськими бранцями: обшарпаними, голодними, хворими, знесиленими дистрофіками...

Бачили наші оstarбайтери, як зустрічали своїх бранців у Польщі: духовий оркестр, квіти, хліб-сіль, карети швидкої допомоги. Навіть нашим людям допомагали медикаментами, продуктами. Відчувалося братство людей, що побували в неволі.

По прибуттю на кордон з Україною знову перевірки кагебістів: грубість, образа («Чому лишилися живими? Запродалися, зрадники?!»).

Від знесилення і хвороби (відкрита форма туберкульозу) Сашу товариші земляк залишив у себе в селі (не пам'ятаю назви). Це недалеко від с. Ватажкове. Спрацювала жіноча пошта. Надвечір мати Олександра, випросивши підводу (запряжену волами) у голови колгоспу, уже везла напівживого сина додому.

Ходити не міг — дистрофія. Лікували борсучим жиром та іншими народними засобами. А за кілька днів по прибуттю Саші додому прийшла «депеша» з військкомату полтавського, щоб з'явився. Не зміг. Прибули виконавці з міліцією, подивилися на нього і доповіли, що помирає Тютунник Олександр. А він вижив. А товариша, що в своє село довів із неволі, після виклику до військкомату запроторили на Соловки за зраду Батьківщини та роботу на ворога.

Олександр довго лікувався, закінчив Полтавський с[ільсько]г[осподарський] технікум, працював у Борівському районі Харківської області, де і закінчив свій життєвий шлях у 2000 р. з великою образою на тих людей, що вкрали юність, нормальне життя... Хай ніколи не повториться таке між людьми, і люди щоб були Людьми.

Прошу прощення за помарки, помилки в тексті. Погано бачу і т. д.

Дякую Вам за турботу про цей матеріал, можливо, хтось схаменеться, що треба по правді жити, бо життя таке коротке, і треба поспішати робити тільки добро. Зичу всяких гараздів Вам, сім'ї Вашій.

З повагою,

Л. Тютунник <...>

Чалый Митрофан Матвеевич

Пережитое¹

[о Чалом Матвее Трофимовиче]

Харьков, 1999 г.

Чалый Матвей Трофимович родился в 1898 г. в селе Шутовка Киевской губернии, окончил два класса ЦПШ [церковно-приходской школы]. Семья бедная и многодетная. Пастух, наймит. Участник Первой мировой войны. [Был] контужен. Имел надел земли 2,5 десятины. Семья из пяти человек. Родным дядей был принят в его дом. В 1929 г. дядя раскулачен. А в 1930 г. вместе с семьей родного отца и брата выслан в Пермскую область. В ноябре 1931 г. переехал в Харьков. Работал в дортресте, а затем в Дезинском райколхозе бригадиром асфальтчиков. С началом ВОВ [Великой Отечественной войны] — в бригаде МПВО Дзержинского района. Во время оккупации Харькова, чтобы не умереть с голоду, вместе с семьей ушел в свое село. В 1944 г. угнан немцами на окопы, а затем в Германию. Возвратился в Харьков в ноябре 1945 г. Работал в Дзержинском райколхозе. Умер в 1991 г. (прим. М. М. Чалого).

[Во время оккупации, в январе 1942 г., Митрофан Матвеевич с родственниками переселяется в село Шутовку (сейчас Полтавской области)].

¹ Митрофан Матвійович Чалий записував спогади свого батька з його слів, робив начерки, і після смерті батька, у 1999 р., остаточно упорядкував та оформив рукопис спогадів, написавши їх від першої особи, від імені свого батька. Тут публікується тільки один розділ спогадів, присвячений вивозу та перебуванню на примусових роботах у Німеччині.

В Шutowке немцы не стояли. Они периодически наезжали, контролируя выполнение отданных распоряжений. Несколько раз организовывали вывоз на работу в Германию, в основном молодых и здоровых жителей села. В Шutowке проживало много бывших красноармейцев, попавших в плен, их отпустили немцы из лагерей, а потом снова забирали на работы в Германию.

Угон в Германию. На каторге. Возвращение на Родину. Нам пришлось прожить в [оккупированной] Шutowке около двух лет, а Вере, Васе¹ еще больше. Особенно участились облавы на людей для вывоза в Германию после отступления немцев из-под Сталинграда, Курской дуги. Сначала обычно давали задание старосте села к определенному сроку подготовить и поставить для Германского Рейха определенное количество установленного возраста здоровых и трудоспособных людей. На село припадало 20–25 чел[овек]. Когда старостой избрали Сергея Нагорного, то он обычно подбирал из числа бывших военнопленных. Отправляя, говорил им, чтобы любым способом по дороге удирали и возвращались уже под другой фамилией. Собирали также группы в Мироновке на станции под охраной полицаев.

Однажды в такую группу попали Вера и Наталья Нагорная. Пригнали в Мироновку в лагерь. Среди охранников-полицаев оказался знакомый парень. Они упростили его отпустить их домой. И, когда стемнело, он их выпустил из лагеря, Вера и Наталья бросились в поле. Попали в пшеницу. В темноте бродили по полю, устали. Попадали и уснули. А когда утром проснулись, то оказалось, они совсем рядом со станцией, недалеко от места погрузки. И все же им удалось убежать дальше в степь, а затем домой (это 25 км).

Приближался новый 1944 г. В селе стало беспокойно. Усилилась напряженность со стороны немецких солдат. Приближались части Красной Армии. Немцы, хотя и сильно сопротивлялись, откатывались назад. Проходили слухи, что немцы, отступая, подчистую забирают все трудоспособное население на окопы. Мы жили почти в самом центре села, и всякие такие меро[приятия] начинались с центра. Думаю, что на эти дни, пока подойдут наши части, лучше уйти из дому на окраину, и решил пойти к сестре Ликере — Мотре, в конец Загребелья.

И надо же такому случиться — как раз в эту ночь три вооруженных бригады немцев оцепили село. С винтовками и автоматами заходили в хаты и под силой оружия забирали мужчин от 16 до 70 лет. Согнали в центр села и выстроили, начали проверять и сортировать. Здоровые и годные к работе — в одну сторону, больные и подростки до 15 лет — в другую. Я оказался в первой группе. А Вася наш — во второй. В первой группе нас собралось человек 25. Сюда попали Сергей Нагирный, Николай, моего брата Ефима сын, и их зять Максим. Нам объявили, что по приказу немецкого командования мы привлекаемся на работы по рытью окопов для немецкой армии. Стояла холодная, морозная погода. Люди

¹ Брат і сестра Матвія Чалого.

были одеты кто в чем, в основном в легкую одежду. Повернули направо, и — шагом марш! Со всех четырех сторон вооруженные немецкие солдаты и полицейские. Привели в район села [нрзб.] и Лубны, и заставили рыть окопы. В это время группировка войск в районе Корсунь-Шевченково была окружена Красной армией, и немцы начали отступать¹. Нас срочно сняли с окопов и погнали на Карапогши, Мироновку, Смелу². Гнали как скот, не давали еды и отдыха. А погода — то снег, то дождь, ветер, то вьюга. Сильно уставали, отошдали, буквально падали от усталости и голода. По пути люди умирали. Было много таких случаев. Один мужчина из нашей группы (он ранее жил у Сергея Нагорного) одел в дорогу, да еще и на босую ногу, ботинки. Они ему были малы, а от мокрого снега и дождя они стеклись, и [он] сильно намозолил ногу до крови. Так как санитарной помощи не было, то у него произошло заражение крови, и он умер. На привале я понес ему баланды, к нему — а он уже готов, и не дышит.

Сергей Нагорный тоже заболел, и его отпустили домой. Зять нашего брата Ефима, муж Анны Ефимовны, был молодой и очень активный, бросался впереди всех за продуктами при раздаче хлеба, или который бросали люди в нашу колонну. А за шаг в сторону — пуля, и его по дороге убили.

По дороге на Первомайск привалы и ночлеги устраивали в сараях, а иногда и под открытым небом. Еды горячий не давали. Однажды загнали в какой-то свинарник. Теснота невероятная. Стояли на ногах трое суток. Ноги наливались, как колодки, и горели огнем. В таких условиях удавалось вздремнуть несколько минут, опираясь на соседей. Мало того, что теснотища, так еще и запах навоза, человеческих тел давно не мытых. Люди теряли сознание, падали в обморок и даже умирали. На другом привале завели в какой-то сарай. Теснота невероятная, стояли почти десять суток один другому в спину, ни стоять, ни сидеть. Стояли, дремали и падали. В сутки давали грамм 300 хлеба, один-два раза в сутки сварят какой-нибудь баланды из овощей — моркови, свеклы, брюквы.

Набралась нас огромная колонна — тысяч три, не меньше. Охрана была усилена еще и собаками. И все же молодежи удавалось убежать. Однажды помог своему племяннику Николаю Ефимовичу ударить. Получилось удачно. Домой вернулся, потом пошел в армию и дошел до Берлина, и благополучно вернулся в Шутовку с наградами.

Обращение было с нами очень жестокое. За малейшее непослушание следовало немедленно жестокое наказание. Однажды по дороге женщина бросила в колонну буханку хлеба. Но она упала сбоку колонны напротив меня. Я метнулся, схватил буханку. А немец подбежал и со всей силы ударил меня прикладом в спину. От удара аж в глазах потемнело. Правда, потом сам поднял буханку и сунул мне ее на ходу.

¹ Корсунь-Шевченківська наступальна операція тривала з 24 січня по 17 лютого 1944 р.

² Смела — місто, райцентр Черкаської області.

По дорозі декількох разів знову сортировали по разным командам. Было очень холодно. Иногда выглянет солнышко, потом срывается дождь, мокрый снег, слякоть. Душа все время тряслась от голода и холода.

В Первомайске погрузили в вагоны, и дальше на запад. Остановились в Кракове. Здесь нас перегрузили в немецкие вагоны на европейской колее и повезли дальше на запад. И выгрузили на ст[анции] Франкфурт-на-Майне¹. Распределили по лагерям. Я и несколько человек наших попали в небольшой лагерь, человек на сотню. Под лагерь было приспособлено какое-то школьное здание или, может быть, кинотеатр. Большое и высокое помещение было оборудовано нарами в три яруса. На нарах валялись матрацы и подушки, набитые дерев[янной] стружкой или гнилой соломой, старые изношенные одеяла. После помывки в бане и дезинфекции снова начались различные построения, осмотры, допросы. Объявили распорядок дня. Подъем в пять, завтрак и начало работы в шесть часов, до 18–19 часов. В субботу немцы работали до обеда, и нас тоже отпускали в эти часы. В воскресенье — день отдыха. На каждого оформили что-то вроде паспортов или пропусков. Формировали команды на работу, человек по 5–7.

Кормили два раза в день: хлеб — 150–200 граммов, с различными примесями, маленькая баночка водянистой баланды из овощей. Голод и холод очень тяжело переносились. Все время страшно хочется есть, все тело дрожит, невозможно уснуть.

Мы вместе держались с бывшим матросом из Кременчуга. Он был старше меня лет на 10. Но был страстный картежник. Иногда просиживал за картами всю ночь. Однажды все команды вызвали на работу, а нас двоих никто не вызывает. Подумали, что, возможно, отправят на шахту или копать канавы. На второй день приехал на велосипеде пожилой немец в гражданской одежде. Вызвали нас двоих и представили ему. Он и говорит нам по-русски: «Сегодня я вас забираю и покажу вам дорогу на элеватор, где вы будете работать. Завтра будете приходить самостоятельно. Но предупреждаю: будете ходить только по маршруту, по которому я вас поведу. Ни в коем случае не отклоняться от маршрута. Иначе будет плохо». Через полчаса мы были на элеваторе. Это огромное серое здание. Во дворе чистота и порядок. Часто подают вагоны под разгрузку. Это пшеница из Швеции. Наша работа — в основном разгрузка, а иногда (но это реже) погрузка вагонов. Уборка территории. И делали все, что поручал этот немец. Иногда он приходил за нами в лагерь, но чаще мы ходили по маршруту сами на работу и с работы. Но держал нас под контролем и звонил дежурному, проверяя наш приход в лагерь.

Относился к нам этот немец по-человечески. Сначала все расскажет, покажет, а потом требует. Он неплохо говорил по-русски. В 1914 г. он был в плену в России и выучил русский. Иногда, особенно в их праздники, приносил какое-нибудь угощение — по кусочку хлеба, или булочку,

¹ Франкфурт-на-Майн (Frankfurt am Main) — найкрупніше місто в землі Гессен.

или добы. Всегда, вручая еду, строго предупреждал: съешь здесь, чтоб не видел полицейский, и ни в коем случае не носить в лагерь.

Американцы и англичане часто и сильно бомбили город. При нас было несколько больших налетов в феврале. Последний налет в мае. Больше сотни самолетов кружили с ревом над городом, бросая сотни бомб. Город был как в аду.

В одном из таких налетов погиб этот немец, который руководил нашей работой. Вообще в те дни от налетов погибло много немцев.

В самом городе и вокруг города было много лагерей — от небольших, как наш, до крупных, на несколько тысяч человек. Некоторые говорили, что в лагерях находилось свыше ста тысяч человек. Сюда были согнаны люди со всей Европы, всех национальностей, и пленных, и угнанных, но больше всего было русских и украинцев. Из нашего лагеря люди работали в основном в городе на прокладке траншей, канав, очистке улиц, водоканализационных трассах, ремонте одежды, и на бойне. Из соседнего лагеря большинство людей трудились на подземных заводах и фабриках. А еще сотни тысяч работали в хозяйствах помещиков и бауэров на всевозможных сельскохозяйственных работах и пр. Во всех лагерях немцы насаждали рабовладельческие порядки и каторжные условия труда. Малейшее сопротивление, непослушание или неподчинение заведенному порядку, вызывало строгие наказания.

Была создана система слежки за людьми, подкупа и всевозможных провокаций. Наш старший из элеватора всегда строго предупреждал нас, чтобы мы не уходили в сторону от намеченного маршрута, иначе может быть расстрел. В соседнем лагере была оборудована гильотина, где казнили всех провинившихся перед немецким Рейхом. После казни (отсечения головы) команда из нашего лагеря убирала трупы и вывозила их в район захоронения в ямы. Надо сказать, что немцы не любили много раз повторять задание или приказ. За невыполнение их следовал карцер, лишение пайки хлеба или более строгое наказание. Везде был строжайший режим. А в случае сопротивления или нападения — то смертная казнь, или в крайнем случае каторга.

Я уже много раз говорил, что на всех этапах питание было очень скудным по объему и калорийности. Люди умирали как мухи от непосильной работы и голода.

Уже не помню точную дату, когда заняли Франкфурт. Кажется, в конце апреля или начале мая. Но боев за город не было. В этот же день во всех лагерях выставили флаги своих стран. У нас вывесили красный флаг. Охрана лагерей перешла к американцам. Питание организовали англичане. Конечно, оно было намного лучше немецкого.

В середине мая начали нас расселять в лагерь по своим странам. Прибыли наши представители. Построили с вещами, у кого они были. У меня, например, была сумка вроде торбы, да и та пустая. И вся огромная команда двинулась своим ходом километров за 40–45 от города.

Пришли на какую-то небольшую станцию. Здесь уже стояли пустые вагоны. Погрузили в вагоны и отправили на восток. Везли нас километров 250—300 и выгрузили в огромный лагерь на границе Чехословакии и Польши, кажется, город Волава. Здесь в лагере была наша охрана, наше командование.

И началось разбирательство с военнопленными. Снова комплектование по группам. И опять дальше на восток — в Краков. Здесь тоже был большой лагерь. Здесь мы были недолго. Потом погрузили нас на автомашины и перевезли на Украину в город Львов. И здесь уже снова нас сортировали, проверяли и перепроверяли, НКВДисты и СМЕРШ вызывали по нескольку раз, уточняя данные и, видимо, сверяли с ответами и ответами на вопросы и др.

Из Шутовки нас набралось человек 20—25. Во Львове мы жили месяца два. Пока шли туда запросы, а обратно ответы, нас посылали на различные работы в лагере, на станции и в городе. Однажды в район лагеря прибыла автоколонна военных. Я подошел и спросил, есть ли среди них земляки с Киевщины?

— Есть, я из-под Киевщины, — ответил маленький солдат.

Я смотрю на него. А потом стал допытывать:

— Ты из Лещинки?

— Да, — отвечает солдат.

— А мать твою зовут София? — веду разговор.

— Да! — и словно испуганно, меняясь в лице, говорит солдат.

— А батька зовут Кузьма?

— Так, — отвечает он мне с большим удивлением.

— А фамилия твоя Косяк, — говорю ему.

Он отвечает:

— Так.

Тогда я его обнял и говорю ему, что он не только земляк, но и родич. Этот солдат оказался сыном двоюродной сестры нашего отца Трофима.

Молодежь после проверки направляли служить в армию. Даже меня, несмотря на мои 46 лет, тоже зачислили в солдаты. Но вскоре отпустили — уже такие возраста увольняли из армии. Шла демобилизация старших возрастов. А некоторых репатриантов грузили в особые вагоны и направляли в Магадан, Воркуту и Сибирь. У каждого из нас была своя судьба. Люди по-разному попали в Германию. Одни попали в окружение и затем в плен, другие были ранены в бою и остались на поле боя, тоже оказались в плену. Третьи — сами сдались в плен или служили у немцев в полиции и др[угое], и ударили вместе с немцами. И четвертые — такие, как мы, угнанные немцами на работы в Германию. После всех этих проверок нам выдали документы, проездные и небольшой паек. Вещей у нас не было. Мне, правда, совсем случайно удалось подобрать и сохранить хороший немецкий топор. Он меня много раз выручил на ремонте и строительстве дома. Кому как удалось устроиться. Мы сели на платформы с углем. В Мироновку приехали — словно негры, одни зубы да глаза блестели.

Мы шли вместе с дочкой Василия Нагорного Нелой. Доехали до села, смотрим — Вася Гуренков пасет скот. Значит, уже дома! Идем дальше, а навстречу идет Ликера с перевеслами — шла в поле вязать ячмень. Это произошло 1 августа 1945 г. Радость встречи с родными и близкими была омрачена — надо было искать новое пристанище.

Червонос Віктор Герасимович

«Про їхню долю до кінця війни не знав ніхто...»

[про Червонос (Цилюрик) Тетяну Федорівну]

Тетяна Федорівна Червонос (дівоче прізвище — Цилюрик) народилася 25 січня 1919 р. на хуторі Цилюрики у Золочівському районі, що на Харківщині. Вона старша дочка Федора Сіловича та Харитини Гнатівни. Федір Сілович був потомственным селянином, він воював в окопах Першої світової війни. У громадянську війну воював з білогвардійцями. Після війни жив бідно, голодно. Непрості стосунки були в батька і з більшовиками. І до своєї смерті моя мама не знала, звідки її батько довідався, що помпезний «вождь усіх народів» Йосиф Сталін — всього лише дрібного зросту чоловіка, і до того ж рудий. Він такі називав його — «рудий бандит». За те, що спровокував жадливий Голодомор. Таке не прощається ні на цьому, ні на тому світі.

На хуторі Цилюрики у білій сільській українській хатині Харитина Гнатівна народила трьох дітей. Тетяна була першою.

— Оддали мене в школу рано, — згадувала Тетяна Федорівна, — не було, мабуть, мені й семи літ. Із першого дня взялися за мене всерйоз, дізнавшись, що я була з мамою в церкві, мене стали перевиховувати. На перших же класних зборах мені запропонували до церкви більше не ходити. А якщо в домі є якісь ікони або церковні книжки, викинути геть, а ще краще принести їх до школи та здати вчителю. Від того, що почула, голова пішла обертом. Школа тим часом готувалася до свят. 7 листопада 1932 р. Тетяна вже крокувала у шерензі школярів, яку очолював їхній директор з червоним прапором у руці. Єдиною вулицею слободи колона пройшла спочатку в одному напрямку, потім повернула назад. Діти співали «Наш паровоз вперед летит»¹, що їх примусили вивчити за кілька днів до свят. Після була російська, тому школярі плутали слова, вимовляли їх неправильно, чим дуже дратували директора, який пишався [тим], що мав революційне минуле і був свідомим більшовиком.

А над Україною вже займалася страшна зоря 1933-го. На селян насували нечуваний Голодомор. Багато людей не пережили його. Батька забрали працювати на лісозаготівлі. А мама була така худя, що вже аж світілася, а ще опухли від голоду ноги. Почався голод. Харитину Гнатівну

¹ Уривок з пісні «Наш паровоз» (автор слів достеменно невідомий, близько 1922 р.).

Цилюрик, старшу дочку Тетяну і двох братів, Павла і Миколу, які опухли з голоду, відвезли до Золочівської лікарні. Мама та два брати померли в лікарні з голоду. Тетяна викріпіла — пощастило. Її лікарняна служба встановила пайок — півхлібини і оселедець на день. За це вона повинна була щодня доглядати хворих. А ще вона ходила до залізничної станції, щоби втекти від голодної смерті та знайти «Ташкент — місто хлібне». Та завжди поверталася.

— Того разу, — згадувала Тетяна Федорівна, — тато приніс цілу буханку хліба. У Харкові була карткова система, але він щодня відкладав зі свого пайка шматочки хліба, які згодом обмінював на цілу хлібину. Повідомив, що в нього є дружина. Поремонтував її взуття. А в обід обоє [батько і донька] подалися через ліс у село Сніги, до його нової дружини. Згодом у мачухи і батька народилися дві дочки — Галина Цилюрик і Люба Цилюрик. Тепер Галина проживає в місті Харкові, а Люба на Хвилинецькій біля Харкова. Тетяна Федорівна закінчила п'ять класів школи. У 1934 р. з батьком приїжджала до м. Харків. Що запам'яталося маленькій сільській дівчинці в перші дні відвідин міста? Розповідала:

— Запам'яталися черги за хлібом, де, виявляється, я стояла поруч із тодішнім першим комуністом України, який любив отак ходити в народ.

Причому бачила його не один раз, аж поки хтось не сказав, що це сам Павло Постишев. Ходив він завжди в українській вишиванці і мав пасок із китицями. І вдома Тетяна допомагала як могла: носила воду, збирала хмиз, пасла кізи корів. І хоч перенесла Голодомор, знала нестатки, та росла міцною, мріяла поїхати до Москви. Коли виповнилося 16, виїхала до Москви, де працювала хатньою робітницею. Хазяїн працював інженером на заводі, а його жінка — піаністкою в театрі. Кепкували один з одного — бувало, говорили: «ти, хахлушка», а вона їм у відповідь: «ви, кацапи». Тетяна підбрала безліч куховарських рецептів, варила, пекла, смажила, а також прала, прасувала. На Красній площі на революційні роковини бачила Сталіна. А потім усе це їй, що називається, набридло, стала сумувати за селом. Але коли проводжали її додому, плакали і вони, і вона. Йшов 1940 рік. Після Москви Тетяна знову повернулася на Харківщину в своє село Сніги. Дуже бідувала. Працювала весь день у колгоспі, не розгинала спини за трудодні.

У повітрі пахло війною. Уже була громадянська війна в Іспанії, був аншлюс Австрії й анексія Чехословаччини. Мільйони людей, в тому числі й у СРСР, уже визначилися з поняттям «фашизм». А лиш тільки почалася війна, зі своєї хати в 1941-му Федір Силович пішов на фронт. Назад не повернувся — склав голову на полі битви.

Під час окупації Золочева, інших сіл району, фашисти насильно вивозили молодих людей на роботу до Німеччини. Спочатку вони вирішили надати цьому «дійству» урочистості, святковості. На площі в Золочеві спорудили трибуну, з якої агітували добровольців. До слова, так вони робили повсюди в Золочівському районі. Т. Ф. Цилюрик була свідком

[того], як у її селі Сніги Золочівського району Харківської області на Україні відправляли від сільської управи, де знаходився староста, першу (і останню) машину добровольців на залізничну станцію у Золочів, звідки у товарняку їхав до Німеччини. Грав духовий оркестр, спеціально підготовлені промовці говорили гучні слова про чудове життя в Німеччині. Але невдовзі ті райдужні сподівання-надії розтанули, як сніг навесні. До Снігів, у навколишні села почали надходити чутки (правдиві листи заборонялося писати із Фатерлянду¹ про «райське» тамтешнє життя). Відтоді з с. Снігів інших сіл гнали молодь до Німеччини лише силоміць.

Так ось, тоді до хати Т. Ф. Цилюрик, яка зблизька спостерігала за подіями на вулиці, стояла неподалік своїх воріт із букетом живих квітів, що було звично влітку, під'їхало авто з офіцером і вербувальником. З нього вийшов офіцер, який звернув увагу на молоду дівчину з букетом живих квітів, і зробив кілька кроків до неї. Дівчина сміливо пішла йому навстріч. Вони зустрілися. Підійшов і вербувальник. Обое запропонували їй добровільно поїхати до Німеччини на роботу. Тетяна відмовилася, кинула квіти на землю. Сказала їм, щоб вони йшли геть. Плюнула офіцеру під ноги. Офіцер розізлився, дівчина теж. Німця це так розлютило, що він вихопив із кобури свій «вальтер», і наказав їй стати до воріт. На щастя, тут з'явилася мачуха Тетяни. Вона кинулася німцеві в ноги і стала цілувати йому чоботи. Це і врятувало дівчину від смерті. Ще кілька хвилин погравши пістолетом, німець заспокоївся, прогарчав звичне «швайн!» пішов геть. Потім про цей випадок він терміново повідомив до Золочівської комендатури, просив заарештувати її. Спершу німці її забрали до табору у Золочеві. У таборі — як у таборі: навкруги огорожа з колючого дроту, сірі приземкуваті приміщення, вежі для спостереження, злі собаки і злі наглядачі... Та ще нікому не вдавалося наїстися на тиждень наперед. Голод — не тітка. «Аж тремтить усе...» — сторожко поводить плечима Тетяна Федорівна. А тут німці дві бочки вивезли. Парують варені картопляні огризки, лушпиння хамсою заправлене. Запах такий, що розривається шлунок. Люди лізли один на одного, йшли в хід лікті. Сама не пробивалася до бочки. Не тому, що відчувала огиду до такого стану, щоб її фотографували. Боялася, що не вибереться з гурту. Задавлять. Дивилася і думала, що нижче власти вже не можна. Як же вона помилялася... Не тих вина, хто впав, а тих, хто прийшов незваним на чужу землю, хто людей на рабів перетворити хотів.

Товарняки з підневільними робітниками йшли на західі день, і другий, і третій... і здавалося, що кінця-краю цьому не буде. Вже хоч би куди, аби приїхати, вибратися з цієї тісняви, з задухи. Спали стоячи, зіпершись один на одного. Відчула, що від сусіда холодно. Придивилася — мертвий. Такі стоїть. Впасти і то нема куди.

Вагон відчинили через сім днів. Перші два ряди вивалилися на землю. Не всі встали, сил на це вже не вистачило. Хто залишився лежати на

¹ Нім. Vaterland — батьківщина.

землі, вважався мертвим. Їх вантажили на візок і відвозили у невідомому напрямку. Про їхню долю до кінця війни не знав ніхто.

Фабрика знаходилася у місті Брауншвайг. Хоч місто порівняно було невелике — приблизно 25 тисяч населення, фабричний комплекс тут був великим — 500 робочих місць. Проте територія містечка цілком солідна через те, що більшість будівель тут була по одному-два поверхи. Корпуси одноповерхового фабричного комплексу збудовані в два ряди. У першому з них знаходилися всі виробничі цехи. У другому був товарний склад. А перед ними — управа. А ще була прохідна та котельня. Біля фабрики знаходилися так звані бараки. Вони мали вигляд типової німецької в'язниці. Вікна в решітках, проте великі і на традиційному місці. Був і цивілізований санвузол, класичні нари. Двері дерев'яні. Причому такий вигляд мали тоді діючі корпуси іноземців. У бараку ж навпроти — тоді жили французи, поряд англійці, був і дитячий барак. Будівлі були за принципом гуртожитку: вздовж довгого коридору — кімнати на кілька ліжок з окремим санвузлом. Там навіть була видимість волі та простору. Щоправда, дуже ілюзорна. Проте все

Т. Ф. Цилорик (ліворуч) під час перебування в м. Брауншвайг

ж присутність самого бараку зведена до мінімуму. Коридори з холом, санвузли з туалетом і душем, кухня зі столами й печами. Одинарні ліжка стояли через тумбочку. Хоча про певну волю навряд чи можна мріяти й тут. Двічі на день — обов'язкове шиккування з перекличкою, на вікнах — ґрати, вхідні двері — з решіткою і масивним замком.

У бараках жили вони — «робоча сила» для фабрики. Що виготовляли? Жерстяні консервні банки. Та не хотіли працювати на ворога, та й годі. То чи ж дивно, що та фабрика більше стояла, ніж працювала. За поломки, неполадки в технології кара одна — не дають їсти. Доки триває ремонт, нема продукції, доти й на обід не кличуть. Знову ж таки, що, німцям було складно організовувати на фабриці кращі умови роботи: обігріти приміщення, облаштувати належне освітлення, дотримуватися технологій?! Робітники дихали випарами, ковтали пил, псували зір. Те ж із тепловою енергією. Її треба було витратити більше. З усього виходило, що люди мерзли, а жерстяні заготовки не розігрівалися. При цьому, якщо власникові фабрики Бремену Брюкману для виробничого процесу потрібна була не вся площа, то він вдавався до утеплення окремих виробничих ліній: споруджували навколо них каркаси і натягували целофанову плівку. Та ж вся опалювальна система така стара, що давно не працювала. Тепло з їхньої котельні не надходило у виробничі корпуси. З опаленням на фабриці щороку був клопіт. І скрізь — холоднеча. Тільки й того, що вітер не дме. А обладнання без збоїв може працювати лише при плюсовій температурі. Тому фабрика з виготовлення банок часто й стояла. Та й саме приміщення підприємства, скільки б його не обігрівали, тепло не тримало, позаяк схоже на решето. Холод стояв і в цехах, і в дільницях. В одному стояли намети, під якими остарбайтери працювали, оскільки без такого укриття неможливо було щось робити у виробничому приміщенні, яке не опалювалося. Багато проблем узимку відчували підневільні робітники в бараках і на підприємстві. Вони зігрівалися, маючи запаси дров чи вугілля. Підневільні робітники — жінки, чоловіки і діти — жили в бараках, утримання яких взяла на себе фабрика. Тоді випуск жерстяних консервних банок переживав важкі часи. Якість не тільки не відповідала вимогам, але й із року в рік катастрофічно погіршувалася. Це пояснювалося як наявністю дешевої робочої сили, низьким рівнем [продуктивності] праці, такі недостатнім матеріально-технічним її забезпеченням, що склалося. Були неналежні умови праці остарбайтерів. Тому і продуктивність праці була низькою.

Робота, небезпечна для здоров'я підневільного робітника, чи та, що перешкоджає його фізичному чи розумовому розвитку, є незаконною. Тобто не йшлося ні про які задовільні умови праці. Звідси нещасні випадки, численні професійні захворювання.

...І дня не прожив після того, як зірвався з висоти 20 метрів поляк, котрий працював покрівельником. Виробничу травму підневільний робітник одержав через те, що при монтажі залізобетонної плити користувався ломом. Цей «інструмент» сковзнув, і будівельник упав.

...Що називається, похований заживо був під будівельним сміттям чех, каменяр фабрики, який розбирав перегородку цеху. Стіна упала і придавила робітника. Причиною смерті була задуха.

На фабриці німці з невірниками говорили німецькою мовою. Тих, які німецьку мову не розуміли та погано працювали — били палкою. Тетяна теж неохоче працювала та розуміла німецьку мову. Це було її бідую. Одного разу до неї підійшла наглядачка і німецькою наказала, щоб вона краще працювала. Але Тетяна її не розуміла і продовжувала працювати нехотя. Наглядачка розізлилася і вдарила її палкою по спині. Мама довго хворіла, але продовжувала працювати. Пізніше Тетяна теж нехотя працювала на устаткуванні, чекала на закінчення роботи, то щось і непривітно запитала у наглядачки, а вона — ляс! [ударила]. «О Господи, що з тобою?» — не чекала на таке жінка. А наглядачка другий раз — ляс! Слово за слово, поспорили [посварилися]. «Ось зараз жерстяну банку дістану, такі приліплю!» — розізлилася Тетяна. Для наглядачки того було забагато. Взявши невідомо де здоровенний шматок вірьовки, наглядачка згребла Тетяну під руку, дотягла до стовпа та й прив'язала тією вірьовкою, як могла. Витягла палицю, почала ляскати нею поневолену. Лупцювала, поки заморилася. Свідки — підневільні працівники — невідомо куди поділися. Тетяна спочатку не зрозуміла, чи, може, не чекала такого від своєї наглядачки, чи, може, потьмарилося. Після перших ударів палиці почала нахвалятися, що наглядачка пожаліє про те, що робить.

Та коли вона лупцювала Тетяну до втоми, тут уже не до погроз. Тетяна почала проситися, вибачатися, та де там! Наглядачка відшмагала дівчину, та й облишила прив'язану до ранку. На благання відв'язати не відповіла, така злість була на Тетяну.

Її примушувати знаходитися біля устаткування буквально навколішки, щоб усунути ті неполадки, котрі могли пізніше привести до зупинок. Тетяна ж працювала, й одну з останніх операцій виконувала вручну. Після виготовлення перебирала жерстяні банки по одній, щоб не потрапили на товарний склад вироби деформовані, з тріщинками, ум'ятинами. А потім у неї трапилося зараження крові — жерстяна банка порізала їй руку. Вона три дні знаходилася в комі. Бачила своє тіло. Один ангел стояв у неї в головах, інший — у ногах. Вона їх просила, щоб не накривали її рожевим покривалом, а — синім. Коли вона прийшла до тями, то її запитали: «Що означали слова: рожевим не накривайте, а накривайте синім?».

Одного разу небо вкрили важкі бомбардувальники, зі свистом вивільнялися від свого вантажу. Охорона сховалася в бункер, закривши остарбайтерів у бараку. Жінки метушилися, панікували, вибили вікно в туалеті. Тетяна виглянула, вистромила голову... Хтось її кликав. Не називав імені, але знала, що це до неї звертається чоловічий голос. Чоловік випростав руку і подав кинув пакунок. Тонка дівоча постать вмить метнулася за вікно, до пакунка... Точно! Плавлений сир, галети... Ділили ретельно і так були цим захоплені, що не почули, як повітряний наліт

скінчився. Продуктів, звичайно ж, мало. Та радувало відчуття того, що ти не самотній, що про тебе турбується.

У сусідніх бараках жили французи, англіїці. Над ними не знущалися так, і годували краще. Вистачало, а іноді могли ще й поділитися. Спершу дівчата думали, що то так над жінками збиткуються. Та потім стало відомо — так ставляться до всіх радянських остарбайтерів¹. І не тільки тому, що фашисти воюють з ними.

— Нам допомагає Червоний Хрест. Вам — ні, — коротко, бо ж часу нема, пояснив їй чисто поголений француз.

— Червоний Хрест — на боці Гітлера? — ніяк не могла зрозуміти.

— Червоний Хрест допомагає остарбайтерам [тобто іноземним робітникам, Fremdarbeiters]. А Сталін заявив, що у нього немає підневільних робітників, а є тільки зрадники Батьківщини.

— Брехня! — спалахнула люттю. Вже хотіла згарячу кинути ті харчі, які француз передавав для їхнього бараку, та побачила, що до них прямує охорона. Стояла перед ними сама, не боялася. Хіба є щось лихе в тому, що голодний просить їжі? Та й у корзині ж нічого, крім сиру та галет, не знайдеш...

Ніхто й не шукав. Сумку просто вивернули, і зверху побачили клапоть паперу. «Від Радянського інформбюро...». Тетяна була настільки ошелешена, що не могла здобутися на слово. Як? Звідки? Хто?

Видно, сам її вигляд був настільки переконливий, що це й врятувало від нещадної розправи. Але й залишити це просто ніхто не мав права. «Якщо був злочин, має бути й кара», — сказав один з охоронців. Не він вирішував її долю, та добре знав, які порядки панують у Третньому Рейху.

На фабриці ставилися до наших робітників не краще. Підневільним пояснювали, що згідно з наказом Верховного Головнокомандувача всі, хто потрапив у остарбайтери, вважаються зрадниками з усіма наслідками. Родини остарбайтерів позбавляються будь-якої допомоги. Як повірити такому? Не інакше, як ворожа пропаганда. Не могла повірити в таку жорстокість. Знала ж, що радянські люди — носії найвищої моралі, цьому її вчили з дитинства. Чи ж можна погано хоча б подумати про Сталіна? Це ж тільки на руку фашистам, які хочуть посіяти ворожнечу серед братніх народів. Ні, їй віру не похитнути!

— У тебе арійські очі, — прискіпалась наглядка до однієї дівчини.

— Росіянка я...

— Мовчи! Арійські очі не для тебе, — з тим дівчину осліпили.

Іншу наказали «мити» щітками з металу. Здирали шкіру з живої людини...

Та все ближче до заходу котився фронт. Коли притуляли вухо до землі, чувся гуркіт. Як стогін. То віддунувало гарматне ревисько.

¹ Автор вживає слово «остарбайтер» на позначення усіх іноземних робітників (тобто Fremdarbeiters).

День Перемоги Т. Ф. Цилюрик зустріла на Ельбі. То був незабутній щасливий день. Незнайомі люди плакали, цілувалися, сміялися, вітали одне одного. Тут зустрілися американські та радянські воїни. Відбувся парад Перемоги. Над Ельбою літали літаки — американські та радянські. Вони у небі виславляли назви своїх країн — СРСР і США. Американські солдати дарували Тетяні шоколад. Пригощали напоями. Запрошували виїхати до США. Вона побула у фільтраційному таборі. Відмовилася їхати до США і поїхала додому. Як не шукала подруг — мов у воду впали. Не у воду, а в табори. З фашистських та до беріївські. Бо ж сказано, що не полонених мали ми, а зрадників. А до них і ставлення відповідне.

Далеко не солодке життя чекало на Тетяну Цилюрик і в селі Сніги на Харківщині. Хто на роботу візьме вчорашню підневільницю? Тимчасово працювала там, де потрібна була її біографія, — в Золочеві на базарі мішки переносила, в Харкові на вокзалі ночувала. «Моя Вітчизна, а притулитися ніде» — така гірка дума краяла серце. Хоч із мосту та в воду...

У Новій Водолазі Харківської області діяла гончарна організація. Невже не знайдеться для неї роботи? Згодна ж на будь-яку, не білоручка.

— На роботу? — поглянув на неї з-під густих брів сердитий чоловік. — Можна. Подай частину глиняного замісу.

Нагнулась — і не змогла підняти. Впала.

— Яка ж із тебе робота, жінко? Тобі б на пару місяців на парне молочко та тепле сонечко, зігнати з очей голодну каламуть.

Один вихід — під поїзд. Такий суворий присуд винесла сама собі. Та не погодився з цим Герасим Дем'янович Червонос, який працював гончарем й екзаменував її часткою глини.

— Скільки житиму, не забуду про нього, — не могла втримати сліз Тетяна Федорівна, а про фабрику ж розповідала з сухими очима, — така людина, така людина!...

Стала чимось на кшталт підсобної робітниці. Допомогала йому. Весь час він у неї на очах. Ото тільки як обід — мусила тікати. Не хотіла, щоб бачили її голод. Не мала ж і шматочка хліба. Та хіба втечеш? Посадить навпроти себе: «Тут і для тебе знайдеться».

А потім сама стала гончарем. Професія не гірша від інших. Навіть потрібніша від багатьох. На гончарні і її горщики мали попит. Гончарня свою справу виконала, і була розпущена. Куди тепер подітися? Чим годувати хворого чоловіка?

Потім була гончарна артіль у селищі Близнюки Близнюківського району на Харківщині, де в 1949 р. вже гончарював Герасим Дем'янович. Не обійшла, не обминула своєї долі й Тетяна Федорівна. 9 вересня 1949 р. вона уже була матір'ю. Віталася з гончарями, приязно посміхалася кожному. А подумки поверталася до найприємнішого — найріднішого її немовлятка, синочка Леоніда. Неспокійне, рухливе, невелике немовля відразу знімало з неї стрес, навантаження, тягар важких років, лише переступала вона поріг домівки. Того ж 5 жовтня 1949-го вони побралися.

І став Герасим головою вже власної сім'ї. Нелегко було: тиждень працював у артілі, мешкав у артільній хаті, а щовихідного їхав на село — роботи чоловічим рукам і там вистачало. Він поклав на свої плечі турботу про жінку й немовля-сина. На той час уже закінчила Тетяна відпочинок з догляду за немовлям, встигла на гончарні пропрацювати підсобною робітницею. День у день вживалася в турботи артілі. Освоювала гончарні верстати. Доки 16 березня 1953 р. народила ще і сина Віктора. Постійної уваги вже потребували два синочки. А згодом, у тому ж 1953 р., словом, облаштувалися всі Червоноси у рідному селі Герасима Дем'яновича, у Новій Водолазі на Харківщині. Тетяна прийшла працювати на цегляний завод робітницею. Герасим Дем'янович відчував: не вистачає здоров'я. Тяжко хворів, лікувався в лікарні. Важко було. Та поруч Тетяна, діти. До речі, зі своєю сім'єю він тоді й мешкав у кімнаті, що він її отримав від цегляного заводу, в будинку, де була й контора. Був пенсіонером. Це зі своїми синами, Леонідом і Віктором, вони тоді [були] нерозлучні, найщиріші приятелі. 4 лютого 1963 р. він, Герасим Дем'янович, помер.

Після похорону [Тетяна Федорівна] продовжувала працювати на цегляному заводі. Перевіряла якість цегли та ступінь її готовності до садки в піч. Тетяна Федорівна та її подруги по бригаді знімали цеглу зі стелажу, де вона сохла в сараї, вантажили на вагонетку по 250 цеглин, і штовхали по залізних рейках до печі. Там бригада ставила цеглу на випалювання до печі.

Була депутатом Нововодолазької селищної ради. Допомогала людям.

Навесні 1971 р. одержала ордер на квартиру. Вона жила в ній протягом 31 року. Переїхала сюди з цегляного заводу. Їй особисто подобалася вулиця Пушкінська — спокійна, затишна, і назва в неї — [прізвище] великого поета. Та й у її п'ятиповерхівці люди жили як одна сім'я: дружні, допомагали один одному в біді, раділи приємним подіям у житті кожного.

Тетяна Федорівна працювала на комбінаті «Буддеталь» прибиральницею. Підприємство поруч. 26.05.1980 р. нагороджена медаллю «Ветеран праці». Влітку поралася на земельній ділянці неподалік від дому. Вирощувала картоплю, буряки, моркву тощо. 30.05.1989 р. залишила роботу через вік.

У сім'ї, крім господині — син Віктор. Брат — електрик, одружився <...>.

Червонос Тетяна Федорівна тяжко хворіла. Померла у віці 83 років 6 грудня 2002 р. в Новій Водолазі Харківської області України. Причина смерті — церебральний атеросклероз, симптоматична артеріальна гіпертонія.

*Правонаступник
Червонос Віктор Герасимович, <адреса, підпис>*

Вибрана бібліографія

- Баранов В. Дневник оstarбайтера/Предисл., подгот. к печ. П. М. Полян//Знамя. — 1995. — № 5; 1996. — № 6.
- В фашистском аду. Рассказы советских людей, побывавших в гитлеровской неволе. — М.: ОГИЗ Госполитиздат, 1943.
- Вербичский Г. Г. Остарбайтеры: история россиян, насильственно вывезенных на работу в Германию во время Второй мировой войны. — Изд. 3-е, испр. — СПб.: Изд-во Петерб. ун-та, 2004.
- Власенко І., Зозуля І. Остарбайтер. Роман. — К.: Радянський письменник, 1980.
- Воробьев К. Д. Это мы, господи!...; Друг мой Момич: Повести. — М.: Современник, 1988.
- Гавриленко А. Д. Не час минає, а минаєм ми... 1929–2006 // Спогади. Життя як воно є. Альманах. — Ч. 2. — Харків: Курсор, 2006. — С. 93–178.
- Гурин Н. Пуховщина помнит... Воспоминания о войне. — Минск: УП «Технопринт», 2005.
- Документы обвиняют. Сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. — Вып. 2. — М.: ОГИЗ, 1945.
- Егоров Т. В немецком рабстве//Правда. — 1943. — № 137. — 30 мая. — С. 3.
- Житникова К. Остарбайтери: Спогади, статті. — Севастополь: СТ «Прогрес», 2002. (Бібліотека часопису «Дзвін Севастополя»).
- Зажгите свечи памяти. Материалы и документы о херсонцах-остарбайтерах и бывших узниках фашизма/Под ред. Ю. Н. Бардачева и др. — Херсон: Херсонский государственный технический университет, 2002.

- Интерв'ю з П. І. Єскіною, у ст.: Грінченко Г. Г. Текстуальний аналіз усно-історичного свідчення (на прикладі усних інтерв'ю з колишніми «остарбайтерами» Харківської області) // Схід/Захід: Історико-культурологічний збірник. — Вип. VI. — Харків-Київ: Критика, 2004. — С. 163–171.*
- Интервью с Я. А. Арбамовой; Интерв'ю з А. П. Помірною // Україна модерна. — Київ—Львів: Критика, 2007. — Ч. 11. — С. 169–189.*
- Качура В. Что я испытала на фашистской каторге. Письмо украинской колхозницы // Труд. — 1943. — № 154. — 2 июля. — С. 2.*
- Кравченко А., Батулин С. «Українські невільники Третього рейху». — Львів: «Кальварія», 2005.*
- Кривич Г. Что мы пережили в немецкой неволе. Рассказы советских людей, вывезенных из Черниговской области // Красная звезда. — 1943. — № 197. — 21 августа. — С. 3.*
- Литвинов В. Коричное «ожерелье»: Документальный концлагерный детектив времен гитлеровской оккупации и сталинской неволи. — Кн. 1. — К., 1996; Кн. 2. — Часть 1, 2. — К., 2001; Кн. 3. — К., 2003.*
- Люди радянської Житомирщини про німецьку каторгу. Збірник листів та спогадів. — Житомир: Обласне видавництво «Радянська Житомирщина», 1948. — 60 с.*
- Мирчевская И. ...И он подарил мне маму. — К.: КМЦ «Поэзия», 2005.*
- Мы победили смерть. Воспоминания харьковчан — бывших узников концлагерей. — Львов, 2005.*
- На фашистской каторге. Рассказы репатриированных жителей Дона. — Ростов-на-Дону: Росизд ат, 1946.*
- Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. — Харків: Видавничий дім «Райдер», 2004.*
- Новицький П. Остарбайтеріада. — Львів: «Камула», 2003.*
- Остарбайтери. Спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини / Ред. В. Ящук, упор. О. Г. Царик. — Рівне: Азалія, 2006. (Серія книг «Реабілітовані історією»).*

- Ост: клеймо неволі: Збірник матеріалів і документів/За ред. В. В. Бондаря. — Кіровоград: Мавік, 2000.*
- Пам'ять заради майбутнього/За ред. М. Демидова та ін. — К.: КМЦ «Поезія», 2001.*
- По ту сторону войны/Михайлов Н., Кузьменко Н. и др. — Запорожье, 2005.*
- Сайц Н. На перехрестях долі. — Львів, 2002.*
- Семин В. Нагрудный знак «ОСТ». — Ростов-на Дону: Библиотека дружбы народов, 1987.*
- Сидоренко О. В., Котляр В. Ф. Книга життя українських оstarбайтерів. — Полтава: АСМІ, 2005.*
- Слепухин Ю. Г. Сладостно и почетно. — Л.: Советский писатель, 1985.*
- Советские люди на немецкой каторге. Сборник. — М.: Политиздат, 1943.*
- «То була неволя...»: Спогади і листи оstarбайтерів/НАН України; Інститут історії України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»/В. А. Смолій (голов. ред.), Т. В. Пастушенко (упоряд.), М. Ю. Шевченко (упоряд.). — К., 2006.*
- Узнали в Германию! Бывшие малолетние узники концлагеря Нойенгамме из Советского Союза вспоминают/Под. ред. Г. Диркса. — Bremen: Edition Temmen, б. г.*
- Устьянов В. Ю. Спогади колишнього оstarбайтера. 1941–1946//Спогади. Життя як воно є. Альманах. — Ч. 1. — Харків: Курсор, 2006. — С. 126–181.*
- Феденко С. Розлука: спогади з Другої світової війни. — К.: Смолоскип, 1996.*
- Хелемендик-Кокот А. Колгоспне дитинство й німецька неволя. Спогади. — Торонто, 1989.*
- Черненко М. Чужие и свои. Документальная повесть. — М.: «Текст», 2001.*

- Bestimmungsort: Saarland. Tschechische Zwangsarbeiter erinnern sich.* — Praha: Gemeinnützige Gesellschaft Lebendige Erinnerung, 2004.
- Frankenberger T.* Wir waren wie Vieh. Lebensgeschichtliche Erinnerungen ehemaliger sowjetischer Zwangsarbeiterinnen. — Münster, 1997.
- Ostyn B.* Die steinerne Rose: Erinnerungen einer polnischen Fremdarbeiterin in Deutschland 1942–1943/Herausgegeben von W. Benz und M. Diefenbacher. — Berlin: Metropol, 2003.
- Mendel A.* Zwangsarbeit im Kinderzimmer. «Ostarbeiterinnen» in deutschen Familien von 1939 bis 1945. Gespräche mit Polinnen und Deutschen. — Frankfurt am Main: dipa, 1994.
- Werner C.* Kiew — München — Kiew. Schicksale ukrainischer Zwangsarbeiter/Herausgegeben vom Kulturreferat der Landeshauptstadt München in Zusammenarbeit mit dem Verein Projekt Erinnerung e.V. — München: Buchendorfer Verlag, 2000.
- Zwangsarbeit in Berlin 1940–1945. Erinnerungsberichte aus Polen, der Ukraine und Weißrussland/Berliner Geschichtswerkstatt (Hg.).* — Berlin: Sutton Verlag GmbH, 2000.

Наукове видання

Спогади-терни. Про моє життя німецьке...:
Спогади про перебування на примусових роботах
у нацистській Німеччині

Відповідальний за випуск *Г. Г. Грінченко*
Редактор *Г. Г. Грінченко*
Коректор *І. Є. Реброва*
Комп'ютерна верстка *Ю. І. Цитковська*

Свідоцтво ДК № 559 від 09.08.2001.
Підписано до друку 24.11.2008. Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умов.-друк. арк. 26,04. Облік.-вид. арк. 26,9.
Наклад 500 прим.

Видавництво «Право» Академія правових наук України
вул. Чернишевська, 80, м. Харків, Україна, 61002

